

Sima BEGOVIĆ

**LOGOR BANJICA
1941-1944**

2



BIBLIOTEKA STRADANJA I OTPORI

7



INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Projektni savet

Tahir Abdulji, Fahrija Ajanović, Života Anić, dr Zdravko Antonić, Trajko Atanasov, Obrad Benderač, dr Rajko Durić, dr Tone Ferenc, dr Venceslav Glišić, Milorad Gončin, mr Slavica Hrećkovski, Dušan Ivanović, Desanka Jovanović, dr Petar Kačavenda, Svetozar Krunic, Savo Martinović, Filimena Mihailova, Dragan Nikolovski, Zdravko Nježić, Tone Tumher (predsednik), dr Gojko Vezmar, Miroslav Vitorović, dr Đuro Vujović, dr Slavko Vukčević, Darinka Zimić, dr Nikola Živković (rukovodilac projekta)

Redakcija

Prof. Miloš Bajić, Stevan Bodnarov, dr Radomir Bogdanović (predsednik) Sonja Božanović (sekretar), prof, dr Olivera Burić, dr Radomir Gerić, dr Petar Kačavenda, Dušan Kalić, Gojko Lađević, Sava Lazarević, Miodrag Milić, Mila Paunović, prof, dr Branko Petranović, Apostol Pršendić, Nada Stanić, Dušan Stojiljković, Danica Vučetin, prof. Vladan Žeravčić.

Urednik

Dr Petar Kačavenda

Recenzenti

*Dr Venceslav Glišić
Prof. dr Dorde Knežević*

SIMA BEGOVIĆ

**LOGOR BANJICA
1941-1944.**

2

ISI

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Beograd, 1989.

OSTALE GRUPE BANJICKIH ZATOČENIKA

PRISTALICE RAVNOGORSKOG POKRETA U BANJICKOM LOGORU

Glavna hrana za nezajažljive nacističke istrebljivačke ape-
tite u porobljenoj Jugoslaviji, pa i u Srbiji, bili su pripad-
nici narodnooslobodilačkog pokreta — komunisti, skojevci,
predstavnici novoformiranih organa narodne vlasti i svi drugi
rodoljubi i antifašisti, koji su se beskompromisno borili za
oslobođenje zemlje protiv okupacije i fašizacije, koji su ras-
krinkavali podjarmivanja međunacionalnih netrpeljivosti, ali u
isto vreme ukazivali na postojanje nacionalnih i socijalnih
nejednakosti u staroj Jugoslaviji. Oni su sačinjavali većinu
zatočenika i u logoru na Banjici. Tu nema razloga ni za kakve
nedoumice.

Međutim, može se postaviti pitanje zašto su u većim ili
manjim talasima, u drugoj polovini 1942. godine, u celoj 1943.
godini i u prvim mesecima 1944. godine dovođene u logor na
Banjici pristalice četničkog pokreta Draže Mihailovića, kada
se zna da je on jasnim opredeljenjima Komunističke partije
Jugoslavije za vođenje oslobodilačkog rata suprotstavio svoju
politiku iščekivanja i da je u borbi protiv narodnooslobodilač-
ke vojske Jugoslavije saradivao sa svim okupatorima i kvas-
linškim okupacionim režimima.

Nemci su svoj stav prema raznim političkim grupacijama
u Srbiji s kojima su saradivali strogo gradirali. Njihove ne-
podeljene simpatije i puno poverenje uživali su zboraski fa-
šistički pokret Dimitrija Ljotića i njegovi dobrovoljački od-
redi. Poverenje u Milana Nedića nije bilo neograničeno, pa
je dolazilo i do povremenih kriza njegovog ministarskog ka-
bineta, čak i do predloga da se odstrani s vlasti. Nemci nisu
imali poverenja ni u četnički pokret Koste Pećanca, s kojim
su u prvim mesecima okupacije tesno saradivali u nastojanju
da savladaju narodni ustank.

U stvari, tradicije četničkog pokreta kao organizacije koja je u minulim istorijskim razdobljima vodila borbu za oslobođenje svoje podjarmljene braće u Otomanskoj Imperiji i Austrougarskoj Monarhiji, bile su jake u srpskom narodu. Na te tradicije računali su i želeti da ih iskoriste za svoje ciljeve i Košta Milovanović — Pećanac i Draža Mihailović, koji su se razišli u taktici, mada su obojica jednako težili odbrani i kasnije obnavljanju starog društvenog poretka.

Već u prvim danima okupacije Košta Milovanović se sa svojom vojvodskom ekipom brzo kompromitovao u narodu. Posle sastanka s gestapovskim majorom Krausom najpre u Plaćniku kod Niša, zatim na Bukulji kod Aranđelovca, vojvoda Pećanac je svoje jedinice preobratio u angažovane pronemačke oružane snage, koje su se uz bok okupacionih trupa borile protiv narodnog ustanka i povele istrebljivački rat protiv partizanskih jedinica i svih antifašistički raspoloženih rodoljuba.¹

Zbog ovako ogoljenog vojvodinog stava i zbog toga što je u četništvu Koste Milovanovića video mogućeg rivala, Draža Mihailović je Pećančeve jedinice označio kao neprijateljske, povukavši time prvi potez u stvaranju mita o sebi kao o »nepokorenem borcu u slobodnim srpskim planinama«. Na sličan način postupio je i prema dobrovoljačkim odredima Dimitrija Ljotića. U to vreme ravnogorski pokret bio je u stanju nastajanja s još nedefinisanim programom, pritešnjen na izjašnjavanje s jedne strane, ustaničkim snagama, koje su zavale sve teže udarce okupatoru, a sa druge strane, osvetoljubivim nacističkim neprijateljem. Izjavšnj avaj ući se protiv Pećančeve izdaje i Ljotićevačkog fašističkog pokreta, Mihailović je prikupljaо poene za svoju popularnost, ali je istovremeno pružao ruke za saradnju s pojedinim Pećančevim vojvodama, Nedićevom administracijom, pa i sa nemačkim emisarima doktorom Mantlom i Krausom.

Nemačkim obaveštajcima ova igra nije izmakla iz očiju. Zato nemačke okupacione vlasti podvode Pećančev četnički pokret posle prve neprijateljske ofanzive pod još rigorozniju kontrolu zahtevajući od Nedića da četničke odrede, do tada relativno samostalne, što potpunije inkorporiše u svoje oru-

¹ Dr Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd 1983, str. 70.

žane formacije. U tom smislu Nedić je objavio uredbu o ustrojstvu Srpske državne straže 6. februara 1942. godine. Na osnovu ove uredbe trebalo je vremenom da se u Srpsku državnu stražu uključe sve jedinice koje su se u Srbiji borile na strani okupatora protiv narodnooslobodilačkog pokreta.² One četničke odrede koji su se odupirali ili odbijali da se povinuju takvom rešenju, Nemci su bez pardona razoružavali, internirali, a istaknutije pojedince i streljali.

Potiskivanje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji 1942. godine dovelo je do stvaranja povoljnijih uslova za delovanje kntrarevolucionarnih snaga. Četnički odredi Koste Milovanovića rasformirani su do kraja te godine. Deo ljudstva iz tih odreda je pristupio Srpskoj državnoj straži, a deo se odmah opredelio za Dražu Mihailovića, da bi se njihov broj sa slabljenjem nemačkih pozicija na frontovima stalno povećavao. Kosti Pećancu je dozvoljeno da zadrži ličnu pratnju od 50 ljudi, s tim da nemačkoj policiji dostavi njihova imena.³

Iznećemo nekoliko podataka o sudbini onih Pećančevih vojvoda koje su oklevale da se inkorporišu u Srpsku državnu stražu, jer su ponekad čitave njihove jedinice dospevale u logor na Banjici.

Septembra 1942. godine nemačka komanda u Čačku pozvala je sve četničke snage koje su se nalazile u blizini grada na smotru u Alvaldžinici, gde su ih opkolile jedinice pukovnika Frikea, komandanta divizije »Princ Eugen«, zatim razoružale, sprovele u zatvore, a zatim većinom doterale u logor na Banjici. Kasnije su transportovani u nemačku interniciju/*

Na sličan način postupljeno je i prema četničkoj grupi Manojla Koraća, načelnika užičkog okruga, koji je posle Bećeove ofanzive bio bezrezervno angažovan u progonu, hapšenjima i deportovanju partizana koji su uspeli da se sklone, partizanskih porodica i svakog pojedinca na koga se posumnjalo da je sarađivao s narodnooslobodilačkim pokretom. U Užicu se često viđao u društvu s višim nemačkim oficirima,

² Zbornik NOR, 1/5, str. 73.

³ AVII. NA, dnevni izveštaj od 5. I 1943. Mf. V. T-501, R-24;

•S-1127.

⁴ Grada za monografiju čačanskog ratnog okruga, IA ČA, aktivnost neprijatelja, reg. br. 517.

išao s njima u akcije i na gozbe. Preterana Koraćeva revnost učinila se Gestapou sumnjivom. Ispostavilo se da Korać sedi na dve stolice: bio je Nedićev okružni načelnik i pouzdanik Draže Mihailovića. Nemci su i njegov četnički odred pozvali da sa punom spremom dođe na smotru u blizini Užica. Tu su ceo odred esesovske jedinice opkolile, razoružale i sprovele u logor na Banjici.⁵

Partizani i saradnici narodnooslobodilačkog pokreta koji do tada nisu još bili streljani, a došli su u logor zahvaljujući četničkoj izdaji i kasnjim progonima od strane Manojla Korača, imali su priliku da se s njegovim ljudima sretnu oči u oči u logorskom krugu. Progonitelji i nemački pomagači u »čišćenju« užičkog kraja od partizana bili su i sami podvrgnuti surovim nemačkim progonima. Na Banjici su proveli ne-punih dvadeset dana, od 8. do 26. decembra 1942. godine, kada su svi bez izuzetka streljani na stratištu u Jajincima, izuzev četničkog starešine Manojla Korača, koji je samo zahvaljujući intervenciji najvažnijih kvislinskih glavara, dva dana ranije odveden u zarobljeništvo.⁶ Među streljanima nalazio se i Novaković Đorđe, školski nadzornik, član Nedićevog prekog suda u Užicu, ali je bilo i dosta mlađih ljudi koji ničim nisu okaljali obraz. Tako je Korać odgovoran ne samo za progon partizanskih porodica, već i za pogibiju mlađih ljudi koje je uspeo da uvrbuje u svoje jedinice.

Isti metod Nemci su primenjivali i kasnije. U aprilu 1943. godine, na primer, razoružan je vojvoda Borskog četničkog odreda Sava Marković, a deo njegovog ljudstva sproven je iz zatvora u logor na Banjici.⁷

Već od jeseni 1941. godine počele su da stižu na Banjicu četničke grupe vezane za pokret Draže Mihailovića od samog početka onih karakterističnih previranja u Srbiji u kojima se od saradnje jednog dela četničkih starešina s partizanima prešlo po odluci Ravnogorskog štaba na bratoubilački rat. Zato se svi zatočenici četničkog porekla ne mogu trpati u isti koš, jer su među pojedinim grupama i uhapšenicima u prvim talasima deportovanja u Banjički logor postojale bitne razlike.

⁵ IA Titovo Užice, MG — 1190.

⁶ BBE 9188—9248; Korać je upisan poslednji.

⁷ Istočna Srbija u ratu i revoluciji, hronologija, Zaječar. 1984,

Kada je 19. septembra 1941. godine prebačena iz Šabačkog u Banjički logor grupa četnika, među njima je bilo istaknutih pojedinaca koji su u ustaničkoj 1941. godini tesno saradivali s partizanima i kasnije se jasno distancirali od izdajničke politike Draže Mihailovića. Među njima su bili Aleksić Đuro, nekadašnji poljoprivredni referent u Vladimircima, i Zelenika Veselin, takođe zaposlen u Vladimircima. Obojica su bili izbeglice i obojica su pristupili četničkom odredu rezervnog potpukovnika Miroslava Dabića i saradivali s partizanima. Kasnije, kada su sagledali kakvom stranputicom je krenula ravnogorska oficirska grupa okupljena oko Draže Mihailovića, odbili su da se povinuju njegovim naređenjima i rasturali su svoj odred da ne bi bili uvučeni u kolotečinu izdaje i saradnje s okupatorom.⁸

Mada njegov slučaj nije isti, u ovu kategoriju banjičkih zatočenika mogao bi da se svrsta i kralj evački advokat Vladimir Radičević, rodom iz Podgorice, koga je beogradска Specijalna policija uhapsila i sprovela u logor na Banjici 5. oktobra 1941. godine.⁹ Bio je zamenik komandanta Gočkog odreda, ali se kasnije od njega odvojio i pristupio Ibarskom četničkom odredu Vula Vukašinovića, kraljevačkog fotografa. Vukašinović je primio s protivljenjem naređenje Draže Mihailovića da se njegov odred povuče s prilaza Kraljevu i obustavi blokadu ovog grada, koji su bile okružile ustaničke snage. Vladimir Radičević je imao sličan stav protiv bratoubilačke borbe. U logoru na Banjici nije ničim okaljao svoj lik. Mada je za njega postojala jaka intervencija, nije izbegao streljanje. Prozivan je dvaput. Prvi put je vraćen u sobu smrti broj 66, pošto su oni koji su za njega intervenisali uspeli da ga u poslednji čas izvuku. Prilikom izvođenja iz sobe pozdravio je stisnutom pesnicom i klicanjem slobodi ostale zatočenike. Vujković je to protumačio na svoj opaki način i otpužio Radičevića da je komunista, mada on to zaista nije bio. Drugi put je prozvan i streljan u Jajincima 1. oktobra 1943. godine.¹⁰ Sličnih primera je bilo i iz drugih sredina.

Na drugoj strani, s prvim četničkim grupama dovedena je u logor na Banjici i nekoliko poznatijih vojvoda, čije po-

⁸ Godišnjak IA Sabac, IV, 1967, str. 124.

⁹ Vid. str. 185. ove knjige.

¹⁰ Prema kazivanju Viadana Žeravčića autoru.

našanje su nemački obaveštajci ocenili kao problematično: Birčanin Mihailo, vojvoda podgorski, Bratić Milovan, vojvoda mačvanski, Tešanović Damjan, vojvoda šabački, Božović Sava, načelnik štaba vojvode lozničkog, kasnije, Babić Aćim, trgovac, vojvoda vlasenički, Stok Pavle, glumac i vojvoda gročanski, Spasić Stojan, vojvoda obrenovački itd.¹¹

Među njima su se nedelima već bili pročuli Bratić Milovan, Božović Sava i Stok Pavle, koji se uz to upustio u kriminalne radnje preko kojih ni Nedićeve vlasti više nisu mogle preći.¹²

Diferencijacija među prvim grupama lica sprovedenih u logor na Banjici pod optužbom Gestapoa da su četnici nužna je i po drugim osnovama. Već 15. oktobra 1942. godine doveđena je na Banjicu jedna grupa sastavljena pretežno od oficira i intelektualaca koje je nemačka obaveštajna služba otkrila kao probritanski orijentisane ljude vezane za ravnogorski pokret. Među njima je bio ^advokat Slobodan Subotić, koji će neko vreme posle rata biti predsednik Advokatske komore u Beogradu, a pred kraj života optužen za neprijateljsku delatnost. Cela ova grupa odvedena je 18. oktobra iste godine u nacistički logor Mauthauzen. Dva dana kasnije pristigla je grupa takozvanih belošubaraša, koji su u sastavu Dangićevih četničkih jedinica krenuli za Bosnu. Među njima je bilo, kako smo već naveli, i nekadašnjih partizanskih boraca iz istočne Srbije, koji su se stavili pod komandu kapetana Predraga Markovića, da bi posle prelaska Drine prešli na stranu partizana.¹³

Major Dangić Bogdan boravio je u Beogradu, gde se posredstvom nemačkog obaveštajca dr Jozefa Mantla sastao s vojnim zapovednikom Srbije Baderom i s njim potpisao tekst ugovora o zajedničkoj borbi četnika i Nemaca protiv partizana u istočnoj Bosni. Posle potpisivanja ugovora Milan Neđić je planirao da Dangića postavi za guvernera 17 srezova u istočnoj Bosni, nastanjениh pretežno srpskim stanovništvom.¹⁴

¹¹ Izvor: banjičke knjige i sećanja bivših zatočenika.

¹² -&codi.änjak IA Sabac, IV, 1967, str. 125 (za Bratića i Božovića, koji je posle rata suđen pred vojnim sudom u Sapcu). Pavle Stok je doveđen na Banjicu 18. juna 1942.

¹³ Zb. NOR 1/3, dok. br. 169.

¹¹ Zb. NOE XIV/1, str. 428.

Međutim, u Zagrebu, došlo je do velike uzbune u Pavelićevoj okolini. Nemački komandant Jugoistoka general Kunce razrešio je ovaj neobični okupacijski spor u Pavelićevu korist. Generalu Baderu je zabranjeno da sklapa bilo kakav sporazum sa četnicima, jer se time tobože narušava integritet Nezavisne Države Hrvatske, a major Dangić je uhapšen kod Rogaćice, doveden u Beograd i smešten u zatvor u ulici Miloša Pocerca, koji je služio za nedisciplinovane esesovce. Odатле je sproven u nemačko zatočeništvo uz Himlerov nalog da se s njim postupa sa svim počastima.

Najzad, već u prvim grupama zatočenika bilo je na silu mobilisanih seljaka. Jedna takva grupa dovedena je 28. oktobra 1942. godine, a odvedena dalje u nemačku internaciju 26. januara 1943. godine. To su većinom bili meštani sela Dren, Popović Žički i Rudnik, koje je Draža Mihailović stavio pod četničku zastavu u ime kralja i otadžbine, a oni u stvari nisu bili politički opredeljeni.¹⁵ Treba razlikovati i grupe oficira oteranih u nemačku internaciju 10. oktobra, 5. novembra i 17. novembra 1942. godine iz logora na Banjici zato što nisu prihvatali poziv da se stave u službu generala Nedića i njegove kvizlinške uprave.¹⁶ Istog datuma doterana je u logor grupa četnički orientisanih nacionalista iz okoline Požarevca i drugih krajeva istočne Srbije. Nekolicina oficira iz ovih grupa je streljana, ostali uhapšenici su iz logora na Banjici internirani u Nemačku, a manji broj je pušten.¹⁷

Poseban je slučaj trinaestorice seljaka iz Velike Sugubine u levačkom srezu, koji su svi do jednog pogubljeni skupa sa seoskim Tučrfeljem Petrom Gajićem. Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Sugubini je nepodeljene simpatije stanovništva uživao Vojislav Ristić, prvoborac i poznati komunista levačkog kraja. Postoje indicije da je Ristić uhapšen na dostavu učitelja Gajića, koji je kasnije u selu organizovao svoju naoružanu grupu seljaka, neku vrstu seoske straže. Seljake nije uputio u to da se povezao sa levačkim vojvodom Nikolom Stanojevićem. Početkom juna 1942. godine predsednik opštine u Velikoj Sugubini saopšto je Ga-

¹⁵ BBE 8249—8274.

¹⁶ BBE 7699—7735.

¹⁷ BBE 7844—7955.

jiću da mora predati oružje i razoružati svoje ljudstvo. Međutim, Gajić je odbio da razoruža svoju jedinicu, jer se bojao, kako je govorio, da će selo ostati bez zaštite. Gajić je sa svojim meštanima pogubljen na Banjici.¹⁸

Pošto su četnici Koste Pećanca izgubili svaki značaj, u narednim mesecima nemačke policijske snage držale su pod stalnom prismotrom pristalice ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, koji je preko Istanbula uspeo da se povuče s britanskom obaveštajnom službom, a zatim kurirskim vezama i s jugoslovenskom izbegličkom vladom u Londonu.¹⁹ Britanci su mu poslali pomoć i nagovestili mogućnost da će ga favorizovati kao svog čoveka. U takvoj situaciji ovaj bivši pukovnik kraljevske vojske uspevao je veštim manevrima da proturi partizanske uspehe u borbi protiv okupatora kao svoje. Britanska sredstva informisanja prihvatile su takvo tumačenje, mada je preko majora Hadsona Cerčilova vlada morala već tada biti upoznata sa stvarnim činjenicama.²⁰

Nemačka obaveštajna služba brzo je saznala za Mihailovićevu igru, te je on postao za starešine Trećeg Rajha »britanski čovek kome ne treba verovati«. Na drugoj strani, Nemcima je bio poznat i Mihailovićev stav prema oslobodilačkoj borbi kojom je rukovodila Komunistička partija Jugoslavije. Zato su armijski krugovi pokušavali da ga iskoriste za obračun s narodnooslobodilačkim pokretom i za eskalaciju bratoubilačkih pogroma, ali su njegovim snagama zadavali i povremene udarce.

Nemački vojni i politički krugovi su se razilazili u pogledu taktike koju treba primenjivati prema četničkom pokretu Draže Mihailovića. Prvo gledište zauzimali su vrhovi Glavne uprave sigurnosti Rajha, uključujući Hitlera, Himlera i esesovsku elitu. Protagonisti ovog stava polazili su od teze da je Mihailović srpski nacionalista i samim tim neprijatelj Trećeg Rajha, pa da, prema tome, njegove pristalice treba bez milosti uništavati. Ovo gledište pothranjivao je za-

“ IAB, BdS, G-615.

¹⁸ Jovan Marjanović, Draža Mihailović i Nemci, saopštenje na naučnom skupu na Zlatiboru 1971, str. 138.

²⁰ Dr Branko Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, Beograd 1983, str. 276.

grebački poglavnik Ante Pavelić. Pišući Musoliniju pred sastanak nemačkih i italijanskih predstavnika u Rimu februara 1943. godine, Hitler nije pravio razliku između partizana i četnika, smatrajući da su i jedni i drugi opasni za osovinske sile. Musolini je izneo stav da četnike treba razoružati tek pošto se prethodno iskoriste u borbi protiv partizana.²¹ Blisko Musolinijevom gledištu bilo je drugo nemačko gledište, koje je branio Abver. Pritisak na četničke grupe pojačavao se u trenucima, kada su stizala upozorenja o mogućim britanskim iskrcavanjima na Balkanu.

Zahvaljujući takvoj nemačkoj orijentaciji u logor na Banjici su sprovedene pristalice četničkog pokreta Draže Mihailovića u talasima i to kako one koje su pripadale oružanim formacijama tako one koje su delovale u političkim rukovodstvima i obaveštajnim centrima.

Već u jesen 1941. godine u Beogradu su uhapšeni advokat Miodrag Živković i predstavnik Zemljoradničke stranke Jovan Popović, koji su bili članovi političkog odbora kao I klice budućeg nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta.

Najveću pažnju Gestapo je od početka obratio na dosta razgranate obaveštajne punktove Draže Mihailovića i rad njegovih radio-stanica.

U proleće 1942. godine Abver je zaključio da na teritoriji Srbije radi nekoliko tajnih radio-stanica. Zato je iz Soluna upućen u Beograd »Volnijev vod« s aparaturom za prislusškivanje i 50 obučenih ljudi. Odmah je otkriveno nekoliko radio-tehničara, koji su sprovedeni u logor na Banjici i streljani. „Sxedinom 1942. godine otkriven je u Beogradu rad još jedne radio-stanice, čije šifre i vreme emitovanja je dešifrovaо »Volnijev vod«, koji se nalazio u sastavu 4. izviđačkog bataljona službe veze. Pošto je ova radio-stanica počela da emituje podatke o pokretima nemačkih trupa, verovatno britanskim obaveštajnim punktovima u Turskoj, pojačani su napori da se njen položaj tačno locira. Najzad je konstatovano da se radio-stanica nalazi u gornjem delu Aleksandrove ulice (Bulevar revolucije). Pred veče 28. decembra 1942. godine nemačka policija je blokirala zgradu iz koje su obaveštenja emitovana i na delu uhapsila radio-telegrafistu Tihomira Jak-

²¹ Jovan Marjanović, n. d., str. 138.

šića. Uskoro su uhapšeni Bogoljub Zečević, kurir štaba draže Mihailovića, i Dragomir Tomašević, šef telefonskog odeljenja Nedićevog Ministarstva pošta, telegrafa i telefona, koji se preko Žarka Todorovića povezao s britanskom obaveštajnom službom i konstruisao tajnu radio-stanicu, koja je radila pod oznakom 506. Sva trojica su sprovedeni u logor na Banjici s presudama na smrt, kao i beogradski industrijalac Luka Spartalj, koji ih je pomagao finansijski.²²

Radomir Milinković-Džek, pešadijski kapetan, koji je rukovodio obaveštajnom službom komande Beograda Draže Mihailovića, otkriven je i uhapšen takođe 1942. godine. Po zahetu rukovodstva ravnogorskog pokreta Dragomir Jovanović je oslobođio Milinkovića iz zatvora. Kasnije je Milinković, pošto je došlo do otvorene saradnje ravnogorskog pokreta i Nedićevih vladinih institucija, imao u zgradi beogradske opštine legalnu kancelariju. Njegov slučaj se navodi zato što otkriva da je »glavnu obaveštajnu službu po liniji komunizma« četnički pokret vršila Specijalna policija, to jest njen IV odsek na čelu sa Paranosom, Bećarevićem i Grujićem.

Prvoslav Odović, pomoćnik šefa Banjičkog logora, takođe je redovno slao izveštaje komandi Draže Mihailovića, koji je preko njega nastojao da izvuče iz logora svoje pouzdanike.²³

Decembra 1942. godine Gestapo je prodro u obaveštajni punkt Vlastimira Petkovića, člana Centralnog nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta. Pored rukovodilaca ovog punkta uhapšeni su i sprovedeni u logor na Banjici još i Aleksandar Milekić, Stevan Pavlović, Jovan Gašić, Sava Grujić i Nikola Božić. Oni su delom streljani, a delom odvedeni u nemačku internaciju.²⁴ Major Žarko Todorović, jedno vreme obaveštajni organ »severnih pokrajina«, preko koga se konstruktor radio-stanice s oznakom 506 povezao s pokretom Draže Mihailovića, uhapšen je 1943. godine u Zagrebu i deportovan u koncentracioni logor Mauthauzen.

U martu 1943. godine uhapšen je obaveštajac komande Draže Mihailovića poručnik Raka Nedeljković, kome je neko

²² AVII, NA 41 C 1874-5; NdA, K. 30, f. 1, br. 6.

²³ Nikola Milovanović, *Organizacija Draže Mihailovića u Beogradu II deo*, str. 152, u rukopisu koji se čuva u Istoriskom arhivu Beograda.

²⁴ IAB, fond BdS, predmet Vojina Andrića.

vreme davao novčane priloge Dragiša Cvetković, predsednik jugoslovenske vlade koja je potpisala Trojni pakt s Nemačkom i Italijom u Berlinu marta 1941. godine. On je skupa s Jovom Gašićem preko logora na Banjici odveden u nemačku internaciju. Najzad, u okviru obaveštajnog punkta »Rodoljub«, kojim je rukovodio Jovan Petrović, formiran je u prvoj polovini 1943. godine protivkomunistički odsek. Na čelu odseka nalazio se bivši kraljevski oficir Vjekoslav Farkaš-Tip, rodom iz Ljutomera. Njega je Gestapo uhapsio početkom 1944. godine i iz logora na Banjici odveo na prinudan rad u Francusku. Zajedno s Farkašem uhapšen je Miodrag Ignić, novinar, koji je za vreme okupacije radio kao trgovinski savetnik u pivari »Vajfert«. On je aprila 1944. godine izveden iz logora na Banjici na streljanje.²⁵

Početkom 1943. godine Gestapo je izvršio prođor u civilni štab Draže Mihailovića, koji je u Beogradu bio uspostavljen pri štabu komande grada, za razliku od vojnog štaba. Jedan deo funkcionera civilnog štaba je pohapšen, sproveden na Banjicu i streljan. Među njima se nalazio Vlastimir Petković, osumnjičen da je radio za britansku obaveštajnu službu. U i pismu generala Trifunovića, Mihailovićevog komandanta Srbije od februara 1943—gadine navodi se podatak da je u tom mesecu streljano iz logora na Banjici 30 pripadnika ravnogorskog pokreta, među njima i član Centralnog nacionalnog komiteta Vlastimir Petković. U nemačku internaciju odveden je profesor Beogradskog univerziteta dr Dragoslav Stranković.²⁶

Drugo veće hapšenje funkcionera Draže Mihailovića u Beogradu izvršena je 28. juna 1943. godine. Tada je uhapšen, a streljan februara 1944. godine dr Vojislav Vučanac, beogradski advokat, član Centralnog nacionalnog komiteta koji je definitivno formiran na kongresu ravnogorskog pokreta u selu Ba krajem juna 1944. godine.

Tokom juna i jula 1943. godine otkrivena je četnička omladinska organizacija. Do 12. jula uhapšen je 21 član čet-

²⁵ Nikola Milovanović, *n. d.*, str. 198.

^{s*} Nikola Milovanović, *n. d.*, str. 19.

ničkog omladinskog štaba, od kojih je većina sprovedena u logor na Banjici.²⁷

Pritisak nemačkih policijskih službi i vojnih jedinica na četničke organizacije pojačavao se, kako je već rečeno, u trenucima krupnijih britanskih pobeda i s perspektivom otvaranja drugog fronta u Evropi. Kada su neka od uhapšenih lica potvrdila informacije Nedićevih obaveštajnih centara da će se Englezi, navodno, iskrcati na Balkan 1942. godine i da će u tom trenutku doći do četničkog ustanka u Srbiji, zapovednik SS i policije Avgust Majster, protagonista najoštrije linije prema četničkom pokretu, preduzeo je niz hapšenja, kojima je obuhvaćeno područje zapadne i centralne Srbije.²⁸

O tome svedoče mnogi dokumenti: šifrovana depeša okružnog (načelnika u Jagodini Ministarstvu unutrašnjih poslova od 4.

decembra 1942. godine, u kojoj se izvrštava da je Gestapo naredio hapšenje istaknutih građana Svilajnca, među kojima

1 Živojina Ljubisavljevića, komandanta Srpske državne straže,²⁹ zatim nalog za hapšenje grupe »nacionalno ispravnih« građana u Kraljevu i okolini,³⁰ prepad na grupu oficira Srpske državne straže, koji su u istočnoj Srbiji bili povezani s pokretom Draže Mihailovića,³¹ hapšenje seljaka koji su na stan i hranu primali naoružane pripadnike četničkih odreda³² i slično. Većina ovih lica uhapšenih i sprovedenih u logor na Banjici pošli su kasnije tegobnim putevima nemačke internacije. Najčešće su internirani u Mauthauzen, ali i u druga mesta.

I kao što se prvi nemački nalet širih razmera na pristalice ravnogorskog pokreta u 1942. godini odigravao u trenutku iskrcavanja britanskih i američkih snaga u Alžиру i Maroku, drugi talas je zahvatilo njihove pristalice posle nemačkog poraza u Africi, radikalnog zaokreta u odnosu snaga na Mediteranu i sve izvesnijeg isčekivanja anglo-američkog desanta na evropskom tlu.

²⁷ Dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1945. godine*, »Rad«, Beograd 1970, str. 194.

²⁸ IAB, fond BdS, B-615.

²⁹ IAB, fond BdS, D-633.

³⁰ IAB, fond BdS, J-564.

³¹ IAB, fond BdS, F-147.

³² IAB, fond BdS, D-506.

Tajni agenti Gestapoa prikupljali su u to vreme podatke o svim licima koja su bila poznata po svom anglofilskom stavu. Tako je uhapšen Žarko Đorđević, predsednik zemljoradničkih zadruga u Velikom Gradištu,** zatim Milanović Božidar, upravnik monopolja u Trsteniku, za čije puštanje se zalagao Dragomir Jovanović.³⁴ Petar Aleksić, opštinski činovnik iz Vatina u Banatu, koji je od Draže Mihailovića dobio nalog da ispita kakvo je raspoloženje stanovništva i kakve su mogućnosti za stvaranje ravnogorskog pokreta³⁵ itd.

Znajući da su mnoge pristalice četničkog pokreta potražile utočište u Srpskoj državnoj straži, August Majsner je stalno zahtevao da se ti punktovi ravnogorske organizacije preko kojih se vršilo snabdevanje četničkih odreda oružjem parališu, otkrivaju i dosledno uništavaju. Pri tome je Majsner isticao da SDS mora bez pogovora biti potčinjena njegovoj komandi.³⁶

Gestapo je ostao energičan protivnik nemačke vojne saradnje sa četnicima Draže Mihailovića. Majsner, koji je najviše zazirao od Srba, koristio je svaku priliku da udara po četničkom pokretu. On je video veliku opasnost za Nemačku i među odanim kvislinzima, bio je protiv Nedićeve nacionalne službe, protiv Srpskog sportskog društva i svega što je nosilo srpski naziv.³⁷

Opasnost od savezničkog desanta na Balkan prisiljavala je Nemce na energičnije napade na četničke jedinice, jer se sa sigurnošću očekivalo da će one podržati akcije desantnih jedinica. Već 19. januara 1943. godine počela je akcija protiv Kalabićeve četničke grupe kod Valjeva.³⁸ Posle hapšenja koja su tada izvršena u logor na Banjici prispele su četničke grupe iz okoline Valjeva, Obrenovea i Beograda, a odmah zatim grupa četnika iz istočne Srbije u kojoj se nalazilo 44 lica.³⁹ Već 1. marta prispela je grupa iz Gruže, Levča i okoline Kra-

³³ IAB, fond BdS, D-525.

³⁴ IAB, fond BdS, M-1798.

³⁵ IAB, fond BdS, A-550 (inače je prema saslušanju Petar Aleksić bio na Ravnoj Gori već od 1941. godine).

³⁶ AVIL, NA, V. N. T-501, R-249, S-113 i 114.

³⁷ A VII, mf. V.T.-501, R-248, S-385.

³⁸ AVI I. Mf. V. T-501. R-248, S-1098.

³⁹ Izvor: banjičke knjige.

gujevca, a 17. aprila grupa pohvatana na teritoriji crnogorskog sreza (Kosjerić).

Jedna od najvećih grupa prispela je u logor na Banjici 26. marta 1943. godine iz okoline Trstenika i Kruševca. Međutim, u ovoj grupi su se pretežno nalazili seljaci (sela Lobodac, Riljac, Vrnjačka Banja, Božurevac, Milatovac), uhvaćeni praktično u nemačkoj raciji. U stvari, Nemci su žeeli da zarobe četnički štab koji se nalazio u Riljeu, ali su članovi ovog štaba bili na vreme obavešteni o dolasku nemačke kolone i s najužim saradnicima se povukli u brda.⁴⁰ U toku maja Nemci su po drugi put zašli svojom kaznenom ekspedicijom u trstenički kraj i ponovo preko 100 lica doterali na Banjicu, najvećim delom žitelja Novog Sela.⁴¹

Na dan 14. jula 1943. godine počela je pod nazivom »Morgenflut« nemačka operacija čiji cilj je bio napad na štab Draže Mihailovića u Družetićima. Draža Mihailović i njegov štab izbegli su hvatanje, ali je po selima zapadne Srbije pohvatano 445 lica, pretežno seljaka.⁴² Posledice ove racije osetile su se, prirodno, i u logoru na Banjici. Krajem jula doterana je u logor grupa uhapšenika iz Užica, Čačka, Užičke Požege, Lapova i Kraljeva, dakle sa šireg područja operacije »Morgenflut«. U ovoj grupi je bilo blizu 200 lica. Od njih je streljano 112, a 45 odvedeno transportom od 29. oktobra 1943. godine u Mauthauzen.⁴³

Posle kapitulacije Italije došlo je do poplave usmenih i pismenih sporazuma pojedinih četničkih komandanata o saradnji s Nemcima. Intenzivirana je i saradnja Draže Mihailovića s kvislinskim oružanim formacijama. U zapisnisu sa sednice Nedićevog ministarskog kabineta od 3. decembra 1943. godine kaže se, između ostalog, i ovo: »Veoma je karakteristično da su u protekloj nedelji sa odredima Draže Mihailovića na uništenju komunista saradivale jedinice srpske državne straže i dobrotoljački (Ijotićevočki) odredi, među kojima do sada nije bilo nepotrebnih incidenata.⁴⁴ Treba istaći

⁴⁰ BBE 11744–11902; vid. opširnije na str. 452–453.

⁴¹ BBE 13316–13432.

« A VII, Mf. V. T-501, R-252, S-1213.

« BBE 16139–16334.

« AVII, NA, r. br. 19, f. 7, K.1.

da su u to vreme Nedić i Ljotić pokušavali da uspostave veze i s jugoslovenskom vladom u emigraciji/^{*5}

Što se Nemaca tiče oni su obilno koristili plodove sporazuma sa četničkim starešinama za borbu protiv partizana, ali su i dalje kažnjavali one četničke starešine koji bi pokazivali ma i najmanju neposlušnost ili se nisu odazivali naređenjima nemačkih štabova da pravovremeno stupe u akciju. Zato je pristizanje pristalica ravnogorskog pokreta u logor na Banjici nastavljeno i u poslednjim mesecima. Čak maja 1944. godine, posle upozorenja svojih obaveštajaca da bi moglo doći do četničkog neverstva, nemačko rukovodstvo je sugerisalo da se nastavi stalno gonjenje četničkih štabova da bi se »preduhitrio Mihailovićev ustanak«/^{*6}

Paralelno sa saradnjom s četničkim starešinama s kojima su imali pisane sporazume, nemačke komande su preduzimale akcije čišćenja onih teritorija na kojima takvih sporazuma nije bilo, ili se, prema nemačkoj oceni, nisu sprovodili u delo. U zapadnoj Srbiji u septembru 1943. godine preduzete su operacije »Sturmwind« i »Maiskolben«, koje su se sredinom oktobra pod nazivom »Krum« proširile iz Užica prema Mokroj gori i do Bajine Bašte. Krajem oktobra preduzet je pokret kaznene ekspedicije i na teritoriji Sandžaka/^{*7} Piezultat svih ovih operacija bio je novi priliv pripadnika četničkog pokreta u logor na Banjicci. Najveći deo uhapšenika bili su po pravilu mobilisani seljaci, a oni se, izuzev starešinskog kadra koji im se nametnuo, ne mogu smatrati aktivnim članovima četničkog pokreta, mada su posle boravka u logoru na Banjici mnogi od njih streljani, pa je i muško stanovništvo čitavih sela, sposobno da nosi oružje, nestajalo u masovnim grobnicama na stratištu u Jajincima.

Sarađnja sa četničkim komandama doveća je do novih kolobanja u krugovima nemačkog Vermahta o stavu prema Draži Mihailoviću. Bilo je takvih ličnosti kao što je Nojbaher, koji su preporučivali još tešnju saradnju. Međutim, 16. maja 1944. godine zapovednik Jugoistoka izdao je smernice za držanje prema Draži Mihailoviću. Ove smernice odišu onim sta-

⁴⁵ B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 73—92, publikacija je objavljena u inostranstvu (po Nikoli Milovanoviću).

⁴⁶ Zb. NOR XI1/3, str. 510.

⁴⁷ Dr Venceslav Glišić, n. d., str. 202.

rim shvatanjem nemačkog vrhovnog vodstva koje do kraja nije napušteno, da je pokret Draže Mihailovića bio i ostao neprijateljski. Ćetničko-nemačka saradnja ostvaruje se pod pritiskom saznanja da im je narodnooslobodilački pokret zajednički neprijatelj/*8

Akcije protiv »neposlušnih« starešina pokreta Draže Mihailovića nastavljene su nesmanjenom žestinom. Radi ilustracije biće navedena dva karakteristična primera.

Od sredine februara do 3. aprila 1944. godine trajala je nemačka akcija »čišćenja terena od nelegalnih četnika« u okolini Rače Kragujevačke, Mladenovca i Smederevske Palanke. U toku ove akcije doterano je u logor na Banjici 47 uhapšenika iz Mladenovca, 158 uhapšenika iz okoline Smederevske Palanke, 83 lica iz Topole i obližnjih sela i 45 lica iz Rajkovca kod Kragujevcava/*9

Zašto je sprovedena ova akcija? Odgovor na to pitanje najreljefnije otkriva pismo komandanta jedne četničke brigade, poručnika Milovana Aksentijevića. U pismu se eksplicitno kaže da je postojao sporazum o saradnji između nemačke oružane sile i četničkih grupa koje su se nalazile na teritoriji obuhvaćenoj nemačkim operacijama. Tvrdi se da je četnička grupacija do krajnjih granica poštovala sporazum. Ipak je došlo do incidenta, koji se u pismu objašnjava na sledeći način: preko svojih obaveštajnih izvora štab Aksentijevićevih brigada je dobio informaciju da partizani pripremaju napad na nemački sanitetski voz između Darosave i Rudovca; brigada Draže Mihajlovića krenula je u tom pravcu da obezbedi sloboden prolaz vozu; sukobila se s partizanima noću između 9. i 10. februara 1944. godine; prilikom ovog sukoba četnici su imali šest mrtvih i nekoliko rađenih boraca: došavši istog dana u Darosavu Aksentijević je postavio obezbeđenje pruge do Rudovca; naišao je oklopni voz iz pravca Valjeva, u vozu su se nalazili Ljotićevi dobrovoljci; četničke zasede pozdravile su dobrovoljce koji su virili iz vagona, a oni su odgovorili vatrom iz mitraljeza; tom prilikom poginula su dva četnika, a bilo je i ranjenih; očajan zbog gubitaka ljudi komandant četničke brigade je doneo odluku da napadne voz s dobrovoljcima

⁴⁸ A VII, Mf. V. T-501, R-256, S-754, 755.

⁴⁹ BBE 19800—19956.

i u tom cilju je srušio prugu između Darosave i Rudovca; tek posle toga naišao je nemački sanitetski voz, koji se kretao u pravcu Lajkovca; Aksentijević je obavestio Nemce da je pruga srušena i naredio povlačenje svoje jedinice; posebno je naglasio da četnici u pravcu nemačkog voza nisu ispalili i ni jedan jedini metak.⁵⁰

Ovo obrazloženje za gestapovce nije bilo dovoljno ubedljivo. Oni takođe nisu bili skloni da dozvole lokalne obraćune sa svojim najpouzdanim saveznikom u Srbiji — Ljotićevim dobrovoljcima. Zato su preduzeli akciju čišćenja nazvanu »Tribjegd« — hajka.

Prema zaključnom izveštaju koji je potpisao SS Sturmbahnführer Miler (Müller), konačan bilans ove akcije je sledeći: u Beograd je sprovedeno i postupak je voden protiv 373 uhapšenika. Za 275 od njih je utvrđeno da su prisilno mobilisani u jedinice Draže Mihailovića. Oni su priključeni Srpskom dobrovoljačkom korpusu (ljotićevci), u kome su morali da nastave svoje vojevanje uz bok Nemaca. Na prisilan rad je upućeno 16 lica, a na slobodan rad 10 lica. Petorica od njih zbog poodmaklog doba nisu ni sprovedena u Nemačku, već su osuđeni na boravak u logoru na Banjici na neodređeno vreme. Takođe jedan bivši jugoslovenski oficir i tri aktivna oficira Srpske državne straže. Za osam četnika se tvrdi da su bili ranjeni u sukobu s nemačkim jedinicama i da su umrli posle sprovođenja u zatvor. Međutim, njihova imena su upisana u Banjičke knjige. Pored imena je unesena primedba da su streljani 20. marta 1944. godine.⁵¹

Drugi primer daje postupanje nemačke policije prema učesnicima na prethodno nenajavljenim nacionalističkim sastancima. Jedan takav sastanak, održan krajem 1942. godine u Mrčajevcima, završio se hapšenjem zvanica i njihovim sprovođenjem u Banjički logor. Nemci su opkolili kuću u kojoj je održano zborovanje i prodrli unutra u trenutku kada su držane zdravice i pevane nacionalističke pesme.⁵²

Sličan slučaj desio se posle nenajavljenog četničkog sastanka u Ribarskoj Banji. Esesovci su saznali za ovaj sastanak i pohapsili učesnike. Iz Niša je septembra 1942. godine

⁵⁰IAB-fond BdS, S-828.

⁵¹ BBE 19800—19808.

⁵² IAK, VI, str. 56.

dopraćeno u logor na Banjici 38 lica s ovog zborovanja, pretežno seljaka. Među njima petnaestorica su bili iz Kruševca i okoline. Iz ovog transporta streljano je šestoro zatočenika, a ostali su odvedeni u nacistički logor Mauthauzen 18. oktobra 1942. godine.⁵³

Sve je moralo biti prijavljeno, volja nemačkih komandi moral je da se izvršava bez pogovora. Neposlušne je čekala internacija, a možda i streljanje. Najzad, politika nemačkog vodstva i prema četnicima bila je u funkciji genocida prema srpskom narodu.

Genocid prema Jevrejima i Romima

Koncentracioni logori predstavljali su za Jevreje u okupiranim zemljama Evrope poslednju etapu u »rešenju jevrejskog pitanja«. Pod rešenjem podrazumevalo se uništenje. Naređenje o likvidaciji Jevreja u okupiranim zemljama izdao je lično Himler svom pomoćniku Hajđrihu 2. jula 1941. godine.⁵⁴

Karakteristično je da je Jugoslavija bila prva zemlja u Evropi u kojoj su nacisti primenili genocid prema Jevrejima, iako su ostale zemlje bile okupirane ranije. Verovatno je Trećem Rajhu trebao povod za »pravdanje« genocida, a taj povod su na jugoslovenskom tlu našli posle izbijanja opštene arodnog ustanka. Jevreji su bili optuženi kao začetnici ustanka, pa je korišćena svaka prilika da se pored lica optuženih da su komunisti streljaju i grupe već pritvorenih Jevreja.

U stvari, nemački okupatori došli su u Jugoslaviju s već potpuno oformljenom organizacijom i odgovarajućom upravom za »rešenje jevrejskog pitanja«. Sedište te organizacije bilo je u Berlinu, u sastavu Gestapoa, gde je postojala posebna sekcija pod šifrom »IV-b-4«), kojom je rukovodio Adolf Ajhman. U toj sekcijsi su postojala dva referata: referat za poslove crkve i referat za jevrejska pitanja.⁵⁵

⁵³ BBE 7116—7155.

⁵⁴ BBE 7116—7155.

i učesnici NOR, Jevrejski muzej, Beograd 1980, str. 70.

⁵⁵ Isto, str. 60.

Za organizaciju istrebijenja Jevreja bili su zaduženi u okupiranoj Srbiji i u Banatu SS pukovnik dr Vilhelm Fuks (Wilchelm Fux), koji je postavljen za rukovodioca Operativne grupe policije i službe bezbednosti, i SS major Hans Helm, postavljen za prvog šefa Gestapoa.

U sastavu Gestapoa u Beogradu postojao je poseban odsek za jevrejska pitanja. Odsekom je rukovodio Oto Vincent. Po-ređ toga za hvatanje skrivenih Jevreja i komunista formiran je još maja 1941. godine poseban odred, sastavljen od domaćih Nemaca — Folksdojčera. Odred je imao četiri bataljona i korišćen je kao pomoćna policijska služba.⁵⁶

Odmah po dolasku nemačkih okupatora u Beograd bio je zabranjen rad Sefardske i Aškenatske jevrejske veroispovedne zajednice. Umesto rasformiranih opština Gestapo je naredio da se obrazuje Predstavništvo jevrejskih veroispovednih zajednica (Vertretung der Jüdischen Gemeinschaft), preko koga je počeo da sprovodi svoje planove o popisu svih Jevreja i njihove imovine.

Prema direktivama iz Berlina Folksdojčeri su, u stvari, počeli da prikupljaju podatke o jugoslovenskim Jevrejima i njihovoj imovini još nekoliko godina pre rata. Pri tome su se posebno starali da dođu do podataka o Jevrejima članovima Komunističke partije i SKOJ-a, o kulturnom blagu, bilo da je pohranjeno u bibliotekama, bilo da se nalazilo u vlasništvu pojedinaca i o drugim dokumentima od većeg značaja.

Raspisom šefa Operativne grupe policije i službe bezbednosti od 16. aprila 1941. godine svi beogradski Jevreji su morali da se prijave gradskoj policiji, a onima koji se ovom pozivu ne odazovu zaprećeno je streljanjem. Na sličan način, mada po pravilu kasnije, postupljeno je u svim većim centrima okupirane Srbije, gde su postojale policijske ispostave. U Čačku je, na primer, naredba o evidentiranju Jevreja i Roma obeleđanjena tek 27. maja 1941. godine.⁵⁷

Na osnovu prijava stanovništva jevrejskog porekla sa-stavljeni su posebni spiskovi. Sva lica koja su bila u njih unesena morala su da nose oko ruke žute trake sa oznakom »Jude«, a kasnije sa žutom Davidovom zvezdom.

⁵⁶ Beograd u ratu i revoluciji, str. 133.

⁵⁷ List naredaba vojnog zapovednika Srbije od 7. V 1941. (Der Verordnungsblatt des Militärbefehlshaber in Serbien).

Sličan princip bio je zamišljen i za lica romskog porekla. Međutim, njihova evidencija nije mogla biti obezbedena. Lica romskog porekla morala su da nose oko ruke trake s natpisom »Cigojnerk.

Popisivanja i trake bile su samo prvi korak u pripremama za kasnije uništavanje ove dve etničke skupine u Jugoslaviji.

Već krajem aprila 1941. godine Jevreji su svrstavani u radne grupe koje su radile na najtežim poslovima, najčešće na raščišćavanju ruševina i ulica. Naredbom komandanta Srbije od 31. maja 1941. godine, zasnovanoj na potpunoj rasnoj segregaciji, Jevrejima je zabranjeno da rade kao državni činovnici i u svim javnim službama, da obavljaju lekarsku, zubaršku, veterinarsku i farmaceutsku praksu.⁵⁸ Njihove trgovine i privredna preduzeća su najpre opljačkana, zatim oduzeta od vlasnika i u njih su postavljeni nemački komesari.⁵⁹

Jevreji su ekonomski iscrpljivani, pored toga, zabranom podizanja štednih uloga, posebnim kontribucijama, kao što su nameti za »štetu nanetu Nemačkoj šestoaprilskim ratom« ili za stvaranje »fonda za suzbijanje jevrejsko-komunističkih akcija«.

Prva pojedinačna hapšenja Jevreja zabeležena su na teritoriji okupirane Srbije krajem juna 1941. godine, a prva streljanja zabeležena su u julu. U ranim listama streljanih lica, odnosno saopštenjima nemačke komande o merama odmazde, nalaze se po pravilu uvek i lica jevrejskog porekla. Tako se kaže da je 4. jula streljano 13 komunističkih funkcionera i Jevreja, 8. jula — deset komunista i Jevreja, 17. jula — 16 komunista i Jevreja, 20. jula — »veća grupa komunista i Jevreja«, 28. jula — 122 Jevreja zbog učešća Almolzino Hajima u paljenju nemačkog kamiona, 31. jula — veća grupa komunista i sedam Jevreja ...^{f>0}

Sabirni logori za Jevreje ustanovljeni su najpre u Banatu. Noću između 14. i 15. avgusta pohapšeni su banatski Jevreji. Posle nekoliko dana prevezeni su dereglijama preko Dunava u Beograd. Svi muškarci od 14 godina nadalje internirani su

⁵⁸ List uredaba vojnog zapovednika za Srbiju br. 8, 31. X 1941.

⁵⁹ Isto, naredba broj 38 od 14. VIII 1942.

⁶⁰ Zb. NOR, T. I, knj. 1, str. 345, 346, 347, 353.

u logor kod Topovskih šupa. Krajem avgusta počelo je interniranje Jevreja iz Srbije. Najpre je pohapšeno 1200 Jevreja iz Sapca, zatim oko 1500 Jevreja iz podunavskog sreza. Smederevska grupa je takođe zatvorena u logoru kod Topovskih šupa. Do kraja oktobra muškarci su uglavnom pobijeni, a žene preseljene s decom u novootvoreni logor kod Starog sajmišta.

U oktobru 1941. godine je već sazrelo mišljenje o uništenju Jevreja u Srbiji. Početkom decembra nemačka policija je izdala naređenje da se pohapse svi Jevreji iz Beograda, bez obzira na uzrast. Oni su brzo pohvatani i prebačeni u logor na Starom sajmištu, što je februara 1942. godine učinjeno i s Jevrejima iz Kragujevca, Kosovske Mitrovice i Novog Pazara. Već 29. avgusta 1942. godine Turner je konstatovao u izveštaju zapovedniku Jugoistoka Lelu da je Srbija jedina zemљa u kojoj je rešeno pitanje Jevreja i Cigana.⁶¹

Jevreji su bili prvi zatočenici svih većih logora obrazovanih na teritoriji okupirane Srbije: u Kragujevcu, gde su prikupljeni još od maja 1941. godine, u Šapcu, gde je jula 1941. godine naredbom krajskomandanta Johana Borgesa formiran poseban logor za Jevreje, pod Bagđalom u Kruševecu, gde su u bivšoj kaznionici najpre prikupljeni Jevreji i Cigani iz okoline, u Niškoj Banji, gde su bile smeštene jevrejske izbeglice iz Poljske.

Prvi zatočenici jevrejskog porekla u logoru na Banjici bila su lica pohvatana u akciji preventivnog hapšenja komunista: Haim Levi, učenik iz Kragujevca, zatim Liper Herman, Levi Josif, Herd Morie i Isak Karaoglanović, beogradski Jevreji poznati policiji po svom predratnom antifašističkom delovanju.⁶²

Veće grupe Jevreja pristigle su u logor na Banjici 14., 15. i 16. septembra 1941. godine. Među njima se javljaju prezimena poznatih beogradskih jevrejskih porodica: Albano, Gris, Finci, Pijade, Konfino, Sabitaj, Demojorović, Mandilović, Russo, Gozes, Solomon, Almulzino, Amar, Demajo, Benvenisti, Janjatović, Frajdenfeld, Isaković, Zonenšajn, Nisim, Altarac, Singer, Adanja, Melamed, Karić, Mašić, Kon, Nahimijas, Ka-

⁶¹ AVII, Mf-Minhen, 9/260; Glišić, n. d., 81–93.

⁶² Izvor: banjičke knjige.

biljo, Naftali, Grinberger, Anaf, Mor, Razencvajg, Munk, Blau, Hercog, Gutman i drugi.⁶³ Iz banatske grupe bila su u logoru na Banjici četiri Jevrejina, po zanimanju lekara: Dorde Faraško iz Petrovgrada (Zrenjanin), Franjo Loža iz Srpske Crnje, Favle Miler iz Kovina i Branko Aušpic iz Vršca. Samo za ta tri dana doterano je u logor na Banjici 202 Jevreja. Svi su oni preseljeni, kako je zapisano u prvoj knjizi o evidenciji banjičkih pritvorenika, a drugi logor 17. septembra 1941. godine. Pošto logor na Starom sajmištu još nije bio definitivno završen, verovatno se radi o preseljavanju u logor kod Topovskih šupa. Još verovatnija je pretpostavka da su tada, ili malo kasnije, postreljani kod sela Jabuke u Banatu, gde su vršena prva pogubljenja kako banjičkih zatočenika tako i Jevreja zatvorenih kod Topovskih šupa.

Tokom septembra 1941. godine kroz logor na Banjici prošlo je još 20 Jevreja, među njima dvojica Novosađana, nekoliko beogradskih Jevreja i grupa obrenovačkih trgovaca, Papo Aron, Ruso Marko, Gros Ignat i Armin, Denti Menahem, učenik gimnazije, i Dajč Josip, brodovlasnik iz Pančeva. Sve u svemu do kraja septembra je u logor na Banjici prispealo 222 Jevreja, od kojih je pušten samo Julije Dohanj, advokat iz Novog Sada.^{1/1} Obrenovački Jevreji su streljani 18. oktobra 1941. godine, a za ostale se takođe kaže da su premešteni u logor na Starom sajmištu početkom decembra 1941. godine.

Do kraja 1941. godine kroz Banjički logor je prošlo još 135 Jevreja: 10 u oktobru, 100 u novembru i 25 u decembru. Među njima je bilo nekoliko beogradskih Jevreja koji su se skrivali u Bukovniku, a većim delom se radi o ženama naknadno pronađenim i uhapšenim. Muškarci iz ovih grupa su postreljani manjim delom u novembru, većim delom 3. decembra

1941. godine, a zabeleženo je da su Hinko Reves, Dušan Reves i Vladislav Grinski, Poljak po nacionalnosti, obešeni u logoru kod Topovskih šupa.^{6/a}

U to vreme sa zarobljenim partizanima iz raznih krajeva Srbije dovođeni su u logor i Jevreji, borci partizanskih jedinica, učesnici u saboterskim akcijama po gradovima i po-

⁶³ BBE 234–420.

⁰⁴ BBE 483; uz njegovo ime стоји примедба да је одведен у Gestapo i kasnije pušten.

^{Ma} BBE 1082, 1083, 1087.

zadinski partijski radnici. Među njima su se pored već pomenutih Bore Baruha, Isaka Daviča i Jovana Gajgera, po zaslugu za narodnooslobodilački pokret isticali Olga Alkalaj, Rašela Aronović-Šela, Dora Frajdenfeld, dr Avram Levi Kurt i dr Gustav Kraus.⁶⁵

Olga Alkalaj, advokat iz Beograda, pristupila je naprednom pokretu kao gimnazijalka u Beogradu i primljena je u SKOJ još 1923. godine, a na fakultetu je primljena u članstvo KPJ. Od 1938. godine član je Komisije za rad sa ženama pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. Radila je u redakciji lista »Žena danas«. Posle okupacije produžila je sa revolucionarnim radom pod imenom Sofija Aleksić, kućna pomoćnica kod Zorice Veljković.⁶⁶

Dora Frajdenfeld, student filozofije, takođe je primljena u članstvo KPJ na fakultetu. Bila je rukovodilac kulturne sekcije u ženskom studentskom domu u Beogradu. Od 1941. godine bila je član III rejonskog komiteta KPJ za Beograd. Gestapo ju je uhapio marta 1942. godine. Posle boravka u Bačićkom logoru streljana je 17. aprila 1942. godine.⁶⁷

Dr Avram Levi Kurt, neuropsihijatar iz Beograda, stupio je u narodnooslobodilačku vojsku avgusta 1941. godine. Bio je najpre raspoređen u Račansku četu, a zatim je određen za komesara partizanske bolnice u Užicu.⁶⁸

Dr Gustav Kraus, lekar iz Zagreba, rođen u Karlovcu 1885. godine, bio je posle proglašenja ustaške vlasti pod Hitlerovim okriljem u sastavu zdravstvene ekipe koja je radila na suzbijanju sifilisa u Kotor-Varoši. U narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije stupio je novembra 1942. godine. Bio je lekar u bolnici Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu. Zahrobljen u toku pete neprijateljske ofanzive, doveden je u logor na Banjici i streljan skupa sa sinom 17. avgusta 1943. godine.⁶⁹

⁶⁵ Vid. str. 233. ove knjige (Davič), str. 234 (Baruh), 265 (Levi) 259 (Alkalaj), 288 (dr Kraus).

⁶⁶ IAB UGB SP IV-Q-13/45 ; neki podaci iz publikacije dr Jaše Romana.

⁶⁷ IAB MG 27, sečanje Blagoja Neškovića.

⁶⁸ IAB UGB SP IV-Q-166/6.

⁶⁹ BBE 15910.

U Prvi šumadijski odred stupio je već početkom jula 1941. godine Levi Oto, student prava, rođen u Bihaću 1917. godine. Prešao je kasnije u Valjevski odred. U toku prve neprijateljske ofanzive njegov bataljon je na prevaru zarobljen od četnika. Odveden je s grupom partizana u Valjevo, predat Nemcima, zverski mučen u Gestapou, a zatim prebačen na Banjicu. Streljan je 17. decembra 1941. godine.⁷⁰

Ovo su samo viđeniji od nekoliko desetina Jevreja koji su kao učesnici Narodnooslobodilačkog pokreta odbrojavali svoje poslednje dane u logoru na Banjici.⁷¹

Nije lako i jednostavno utvrditi broj Jevreja koji su boravili u logoru na Banjici i iz njega izvedeni na stratište. Sudеći po banjičkim knjigama, taj broj je jedva premašivao brojku od 900 lica. Međutim, svi Jevreji nisu evidentirani u knjigama banjičkih zatočenika. Naročito su krupne praznine među licima dovedenim iz raznih krajeva Jugoslavije posle kapitulacije Italije, to jest krajem 1941. i u toku 1944. godine. U fondu BdS, koji se nalazi u Istorijском arhivu Beograda, a takođe je defektan, jer gotovo polovina dosjea nedostaje, može se naići i na grupe Jevreja dovedenih na Banjicu, čija imena u logorskoj evidenciji nisu zapisana. Takav je slučaj, na primer, s tridesetoricom uhapšenika Gestapoa dovedenih iz Splita. Oni su u tom dalmatinskom gradu, koji se nalazio pod italijanskom okupacijom, potražili priběžište od ruku Gestapoa. Ali te ruke su ih stigle posle kapitulacije Italije. Sprovedeni su u logor na Banjici 20. januara 1944. godine i o njihovoj daljoj sudbini nema verodostojnih podataka, ali se može prepostaviti da su kao i ostali Jevreji likvidirani.⁷² Zato je teško govoriti o preciznom broju Jevreja koji su doterani u logor na Banjici, mada je izvesno da je znatno veći broj jevrejskih porodica bio deportovan u logor na Starom Sajmištu.

U 1942. godini priliv Jevreja u logor na Banjici je opao, pošto su muškarci jevrejskog porekla iz Beograda i okoline do tada već bili pobijeni. Grupe Jevreja pristiglih na Banjicu januara 1942. godine još se preseljavaju, ali ne sve, u logor na Starom sajmištu, a počevši od februara 1942. godine uglavnom se direktno s Banjice odvoze na stratište u Jajincima.

⁷⁰ Dr Jaša Romano, n. d., str. 160.

⁷¹ Izvor: banjičke knjige.

⁷² IAB, fond BdS, A-616.

Muškarci su, dakle, dovođeni u sve manjem broju, a žena i dece jevrejskog porekla bilo je još u priličnom broju. Pored toga, sve je manje Jevreja poreklom iz Beograda, pa i s teritorije Srbije, a sve češće se pojavljuju grupe iz Bačke, Budimpešte, Beča, Makedonije, Soluna, Bosne, Sudetskih krajeva i Dalmacije.

Izvestan broj jevrejskih porodica interniranih u logoru na Banjici predale su Nemcima mađarske vlasti. Najviše ih je bilo iz Novog Sada. To su bile uglavnom porodice slabijeg imovnog stanja, pa nisu mogle da plate iznos koji je zahtevao šef novosadske policije da bi im produžio boravak u Novom Sadu.

Krajem novembra 1941. godine doterana je u Beograd i grupa Jevreja koji su bili pobegli u Skoplje u nadi da će pod bugarskom okupacijom biti bolje sreće. Međutim, bugarski fašisti su ih pohvatali i predali Nemcima. Streljani su 3. decembra iste godine.

Krajem novembra u sobi broj 12 Banjičkog logora još se nalazilo živih 47 muškaraca Jevreja. Najviše njih — 31 lice — poticalo je iz Požarevca. Krajem decembra još je bilo živih 200 članova jevrejskih porodica. No, i oni su ubrzo prebačeni u logor na Starom sajmištu.⁷³

U unutrašnjosti Srbije prikriло se nekoliko jevrejskih porodica posle šestoaprilskog rata. Prema nepotpunim podacima, od kraja 1942. do početka 1944. godine sprovedeno je na Banjicu 445 Jevreja, koji su pobijeni.⁷⁴ Neki od njih su uspeli da izvade isprave s lažnim imenima. U Užicu je, na primer, uhvaćena Laura Papo pod imenom Mira Kršić. Na Banjicu je sprovedena 8. juna 1942. godine. Njeno dete, Aleksandar Kršić, rođeno 1935. godine, predato je na čuvanje familiji, pošto se očevidno radilo o mešovitom braku.⁷⁵ Vukica Almulzino uhvaćena je pod imenom Vukica Dragutinović itd.⁷⁶

⁷³ Jerko Dobrić, *Zivi leševi u kući smrti na Banjici, Beograd 1945,* str. 23.

⁷⁴ Izvor: banjičke knjige.

⁷⁵ BBE 6198 i 6199.

⁷⁶ BBE 6642; pod pretnjom smrću bilo je zabranjeno primanje Jevreja na konak, list uredaba zapovednika Srbije, broj 27 od 24. decembra 1941.

Evo još nekoliko karakterističnih podataka: u februaru 1942. godine Gestapo je srpoveo iz Niša na Banjicu porodicu industrijalca Bli; u martu i aprilu pohvatani su preostali članovi porodica Kabiljo, Vashler, Tuvi (uglavnom žene i deca), zatim Mika Efraim, direktor preduzeća »Anilin AD«, grupa jevrejskih porodica iz Sudeta (skrivale su se u Bajinoj Baštici), Novog Sada i Loznicu; u maju su doterane porodice Eškenazi i Gotlib, zatim Irina Kurtega, operska pevačica iz Sofije, te porodice Šrajber, Vig, Koen, Sternhajm, Stajn i Strausberger; u junu je među ostalima sproveden lekar dr Andrija Sekelj, Natalija Sarnesonov, učenica iz Beograda i jevrejska porodica iz Zvornika koja je primila prezime Jakovljević; u avgustu je doterana grupa niških Jevreja i Jevreja rođenih u Beču, Krakovu, Nemačkoj i Mađarskoj; u oktobru su pipci gestapovskih emisara doprli do pojedinaca rođenih u Kovnu, Gracu, Peću, Padovi, Sarajevu, zatim do članova nekih jevrejskih porodica iz Zaječara; u novembru je bilo ponovo uhapšenika iz Bačke, pod mađarskom okupacijom (Novi Sad i Subotica), Solunu i Sremske Mitrovice; u januaru 1943. godine prispela je grupa Jevreja iz Boljevca, a u prvom kvartalu iste godine dovođeni su pojedinci iz Brna, Zemuna, Kamnika i manja grupa iz Bosne. U narednim mesecima priliv Jevreja je bio sasvim mali, uglavnom pojedinačan.⁷⁷

Najčešći način pogubljenja jevrejskih žena i dece bilo je ugušenje gasom u specijalnim kamionima »dušegupkama«. Ovo vozilo konstruisao je po Himlerovom naređenju inženjer Becker, a proizvodila ga je firma »Saurer«. Zvanično je nazvano »kamion C« (verovatno prema gasu ciklon kojim su žrtve gušene).⁷⁸ I mnogi zarobljeni partizani ugušeni su gasom u 1942. godini. One koji su još pokazivali znake života gestapovci su usmrćivali hicem u potiljak. U Jajincima su ih čekale pripremljene rake.

Na dan 5. marta 1942. godine streljano je troje Jevreja, 9. marta 66 lica jevrejskog porekla, među njima i dvoje dece;⁷⁹ 28. maja 1942. godine pogubljeno je 89 Jevreja, među njima četvoro dece od 14 meseci do 15 godina; 7. jula u me-

⁷⁷ Izvor: banjičke knjige.

⁷⁸ Lazar Ivanović, *Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, str. 309.

⁷⁹ BBE 5496 i 5497 (Polak Dina i Dan).

šovitoj grupi od 16 lica odvezeno je na stratište 11 lica jevrejskog porekla; 8. jula streljana je kompaktna grupa od 10 Jevreja; 9. jula u mešovitoj grupi prozvano je i 15 Jevreja iz Banata, Poljske, Beograda i Sarajeva; 24. avgusta izvedeno je iz logora na Banjici 34 Jevreja i 10 Roma; krajem meseca na listi pogubljenja našlo se osam lica jevrejskog porekla; početkom septembra u grupi od 17 Jevreja pogubljen je književnik Martin Hosier; redaju se zatim manje grupe tokom avgusta i oktobra 1942. godine, zatim 3. novembra, 1. decembra (grupe iz Srbije, Zagreba, Darde, Bačke i Mađarske, među njima i nekoliko dece).

Na dan 13. marta 1943. godine ubijeno je 18, a 20. marta devet Jevreja, među njima četvoro dece od nekoliko meseci do devet godina; 19. maja 1943. godine na put prema Jajincima otpremljeno je 16 Jevreja; u grupi od 20 lica pogubljenih 17. avgusta 1943. godine nalazila se cela porodica Spicer — majka Elizabeta i njena deca Irma, Rudolf i Ljudevit, uhvaćeni u Debeljači.

U 1944. godini evidencija je sasvim nepouzdana. Zabeleženo je još da je 20. marta 1944. godine streljano devet Jevreja iz Beograda, Sarajeva i Beča, a i kasnije su zabeležena pojedinačna streljanja. Više nije bilo Jevreja, ili je omanula nemačka pedanterija. Pretpostavlja se da je u poslednjoj grupi streljanih zatočenika, 2. oktobra 1944. godine (pronađeno je deset neidentifikovanih leševa) bilo takode Jevreja.

U drugoj polovini 1942. godine Jevrejke s decom bile su smeštene u sobi broj 17 Banjičkog logora. Zatočenice Specijalne policije, koje su se nalazile s druge strane hodnika u sobi broj 9 često su slušale dečju graju i plač. Na prozorima su visile neosušene pelenice. To je delovalo poražavajuće na majke s druge strane hodnika ili na devojke koje su snevale da i same postanu jednog dana majke.

U 1943. godini, pošto je jevrejskih žena i dece bilo sve manje, razmeštene su i po drugim sobama. Tako su u sobi broj 38, u kojoj su se nalazile žene okvalifikovane kao najteži krivci, u zimu 1943. godine dospeli Klara Kopel i njen šestogodišnji sin Jozef. Nisu znali ni reč srpskohrvatskog jezika jer su poticali odnekud iz Nemačke. Međutim, mali Jozef, izuzetno umiljato i svojatno dete, brzo je naučio naš jezik. Ostale zatočenice su ga prigrlike kao najrođenijeg. Smatrali

su ga detetom cele sobe. Kada je u proleće jednog jutra Kri-
ger izveo Klaru i Kokana, kako su prozvali dete, cela soba
je tugovala. Do večeri gotovo da nisu međusobno progovorile
ni reči. Fašistički zločinci nisu znali ni za kakve obzire i
granice.⁸⁰

Prema Romima nacisti su vodili sličnu politiku rasne se-
gregacije i uništavanja kao prema Jevrejima. Krajem oktobra,
uglavnom u zatvor kod Topovskih šupa, doterani su muškarci
Romi iz Beograda, Obrenovca, Višnjice, Zar kova i Resnika.
Zatim su izvršene masovne racije u Marinkovoj bari i Jatagan-
-mali, pa u Mirjevu, Bulbuderu, Pašinom brdu i Zarkovu. Ma-
nji deo ovih uhapšenika dospeo je i u logor na Banjici.⁸¹

U novembru su u znatno većoj razmeri nego do tada hap-
šeni Romi u unutrašnjosti Srbije. Naime, Turner je 3. novem-
bra 1941. godine naredio da se pohapse svi Jevreji i Romi kao
taoci.⁸² Međutim, prema Romima nacisti nisu bili tako rigo-
gorozni kao prema Jevrejima. Jedan od razloga bio je u tome
što se od Roma, pretežno siromašnih građana, nije imalo šta
da opljačka. Drugi razlog treba tražiti u velikoj pokretljivo-
sti i nedisciplini romskog stanovništva, koje se nije odazivalo
na pozive da se prijavi policijskim vlastima kao što su či-
nili Jevreji.

Ni logor na Banjici nije prošao bez prisustva Roma. Isti-
na, u znatno manjem broju nego u zatvoru kod Topovskih
šupa i na Starom sajmištu. Njihova identifikacija je znatno
teža, jer ako su upisivani u banjičke knjige — a to često nije
činjeno — nije ubeležavano njihovo poreklo. Kod nekih je
upisano samo zanimanje »muzikant«, što asocira na cigansko
poreklo.

Još u septembru 1941. godine s grupama uhapšenika iz
Sremčice prispeo je veći broj Roma. Kasnije su dovođeni Ro-
mi iz Grocke i okoline i iz Obrenovca i okoline i u mešovitim
grupama iz požarevačkog i šabačkog kraja. U oktobru su do-
vedene grupe Roma iz Boleča, u decembru iz Senaje i drugih
kosmajskih sela i okoline Grocke. Teškoću u njihovom iden-
tifikovanju pričinjava i praksa logorske uprave da Rome

⁸⁰ Prema kazivanju Dobrile Rastovac iz Beograda autoru.

⁸¹ Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora
i njihovih pomagača, AJ, AVII, NdA, 19-6-13.

⁸² Dr V. Glisić, n. d., str. 88 i 89.

nije prozivala na streljanje, već je jednostavno naredivala: »Svi Cigani napolje!«⁸³

Za razliku od Jevreja, žene i deca Roma su hapšena samo izuzetno i nisu sprovedena u logore. Osim toga, ni svi muškarci nisu iz logora na Banjici izvedeni na streljanje, kao što je učinjeno sa šesnaestoricom Roma iz Senaje, koji su pogubljeni 3. novembra 1941. godine, ili s većom grupom Roma iz Sremčice, koji su odvezeni vezanih ruku u Jajince 17. decembra 1941. godine. Sa Banjice i iz drugih logora bilo je i primera puštanja Roma posle nekoliko nedelja zatočenštva.

Prema proceni Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu je prikupljeno oko 400 Roma. Neki od njih su sprovedeni na teške prinudne radove u rudnicima ili su odvođeni u velikim transportima s drugim zatočenicima u nemačke koncentracione logore izvan Jugoslavije.⁸⁴

Taoci

Posebnu kategoriju zatočenika u logoru na Banjici sačinjavali su taoci u užem smislu reči. Ovo preciziranje je nužno zato što su nemački okupatori pod taocima u širem smislu podrazumevali sve one pritvorenike koji su bili konfinirani da bi u slučaju potrebe bio podmiren broj uhapšenika za njihove česte odmazde. Genocidna kvota o likvidiranju sto Srba za jednog piginulog vojnika Vermahta nalagala je da se uvek po zatvorima i logorima nađe dovoljno uhapšenika. Gestapo je kao taoce smatrao, na primer, i grupu zatvorenih beogradskih intelektualaca i uglednih građana dovedenih u logor na Banjici 18. decembra 1941. godine.⁸⁵

Kada je u jesen 1942. godine izvršena kategorizacija banjičkih zatočenika kao taoci su vođeni u arhivama Specijalne policije i Gestapoa oni uhapšenici čiji članovi porodica su se nalazili u »odmetništvu«. Oni su odvojeni od ostalih politič-

⁸³ IAB BL 612, sečanje Zivka Madžarevića.

⁸⁴ Izvori: banjičke knjige i dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Arhiv Jugoslavije.

⁸⁵ BBE 1183—1.335.

kih krivaca u posebne logorske prostorije. Pri tome je uloga okupatorskih i kvislinških policijskih organa bila podeljena: u banjičkim sobama rezervisanim za svoje krivce Gestapo je držao uglavnom članove porodica istaknutijih starešina četničkog pokreta Draže Mihailovića, a Specijalna policija članove porodica lica koja su se nalazila u partizanskim odredima.

Neuporedivo manje bilo je talaca za ona lica koja su se na bilo koji način istakla u ravnogorskem pokretu. Po pravilu se radilo o ženama istaknutijih četničkih komandanata, čija delatnost nije bila uvek po ukusu okupatora. U kasnijem periodu u Banjičkom logoru (posle 1943. godine) nalazile su se, na primer, u sobi broj devet među uhapšenicama Gestapoa, pored ostalih, žene Draže Mihailovića i Nikole Kalabića.

Taoci pochapšeni zbog toga što se neko od članova njihove porodice pridružio partizanima ili je policija raspolagala podacima da se nalazi na rukovodećim dužnostima u narodnooslobodilačkom pokretu, posebno ako ima zapaženu funkciju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, bili su smesteni u dve prostorije u prizemlju Banjičkog logora: muškarci u sobi broj 35, a žene u sobi broj 36. Njih su po pravilu hapsili kvislinške policijske i oružane formacije.

Može se tvrditi da gotovo nije bilo nijednog istaknutijeg partijskog rukovodioca ili partizanskog borca čije porodice nisu dale ponekog taoca. Oni su u logoru na Banjici provodili duže ili kraće vreme, što je zavisilo od toga da li je lice zbog koga su uhapšeni poginulo pre ili kasnije. Do rasformiranja logora su ostali taoci za ona lica koja su ostala u životu, odnosno o čijoj pogibiji se ništa nije saznalo.

Među taocima su se nalazili majke Aleksandra Rankovića i Koče Popovića, otac i majka narodnog heroja Vere Blagojević, dva brata i sestra dr Blagoj a Neškovića, sekretara Podkrajinskog komiteta KPJ za Srbiju posle Rankovićevog odlaska na slobodnu teritoriju, Višnja, majka, i Stevka, žena Dragojla Dudića, istaknutog prvoborca i političkog radnika iz valjevskog kraja, Mara, žena Milovana Dudića — Miše, narodnog heroja, Dragoljub, otac Miloša Minića, sekretara Okružnih komiteta najpre u Valjevu, pa u Čačku, Evgenija majka Milentija Popovića, Jelisaveta majka Nikole i Olge Džuverović, istaknutih političkih radnika s juga Srbije, Da-

nica majka mačvanskog prvoradnika i rukovodioca Đordja Jovanovića — Jarca, Petar otac beogradskog skojevskog rukovodioca i kasnijeg istaknutog partijskog radnika Marka Nikezića, Angelina i Milica, majka i kćerka Momčila Velimonovića, političkog i vojnog rukovodioca u čačanskom kraju, Hristina i Branislav, majka i brat Miroslava Jovanovića, istaknutog rukovodioca Kosmajskog partizanskog odreda, Vučko i Sibinka, otac i majka političkog komesara Treće, pa Pete Ijubićke čete Miloša Topalovića, Novak i Ljubica, otac i sestra političkog i vojnog starešine iz čačanskog kraja Milorada Stinišića, otac Imera Pulje, kosovskog političkog radnika, Milena majka člana Okružnog komiteta KPJ za Kraljevo Dragoslava Bogavca, Jaša Prodanović, prvak Republikanske stranke, za sina Borslava, advokatskog pripravnika i predratnog komuniste, Milan otac Tanasija Mladenovića, rukovodioca u Drugom šumadijskom odredu, Paun brat Jovana Šerbanovića, člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac, otac Bore Drenovca, dva sina Deve Belovukovića, ilegalca iz Podrinja, Angelina supruga Cede Plečevića, poznatog opozicionara i pozadinskog radnika iz Arandelovca, članovi porodice Dušana Dugalice, prvoradnika Kragujevačkog partizanskog odreda i mnogi drugi.⁸⁶

Kao taoci hapšeni su i članovi porodica onih lica koja su pobegla u trenutku hapšenja, za kojima su bile raspisane poternice i koja su otkrivena prilikom policijskog prodora u neki narodnooslobodilački punkt, ali nisu mogla biti pronađena. Kada nije našla poznatog beogradskog atentatora Rudolfa Jontovića, na primer, Specijalna policija je uhapsila njegovu ženu Ilonu Madaricu iz Kečkemeta.

Gestapo i Specijalna policija sprovodili su u logor na Banjici i lica koja su se za vreme okupacije zatekla u Srbiji, mada oni zbog kojih su zatočeni nisu bili domicilni na njenoj teritoriji, ukoliko se zaključilo da su igrali vidniju ulogu u narodnooslobodilačkoj vojsci i novim organima vlasti. Kao taoci su, pored ostalih, bili zatočeni na Banjici Filipović Hamid, profesor, za brata Sulejmana posle njegovog priključenja narodnooslobodilačkoj vojsci i imenovanja na položaj komesara za šume i rude na drugom zasedanju AVNOJ-a, i Jam-

⁸⁶ I AB UGB SP IV-Q-195; banjičke knjige.

brišek Katarina, domaćica, čiji muž Milivoje je bio postavljen za komesara narodnog zdravlja.

Jedan od teških datuma za taoce bio je 16. oktobar 1942. godine. Tada je bilo pušteno pet članova porodice Ivković iz Dučine: Ivković Slavoljub, čija braća Miodrag, Milorad i Ljubomir su bili u partizanima, Ivković Angelina, žena Miodragova, Ivković Darinka, žena Miloradova, Ivković Vojislava, žena Ljubomirova, i Ivković Ćedomir, brat trojice istaknutih partizanskih boraca. Njihov odlazak na slobodu nije mogao biti veseo, pošto su sva tri brata Ivkovića poginula.⁸⁷

Taoci su pretežno bili ljudi u godinama, roditelji partijskih radnika i partizanskih boraca. Ali među njima je bilo i sasvim mlađih lica: Paun Serbanović imao je 16 godina kada je dospeo u logor na Banjici; Radulović Milanka, kada je zatočena zbog svog verenika Dragomira Milina nije takođe imala više od 17 godina.

Prilikom privodenja talaca u policiju njeni činovnici su pokušavali da ih nagovore da otkriju gde se nalaze lica zbog kojih su osetili gorki logorski hleb. Sef Antikomunističkog odeljenja Specijalne policije vršio je pritisak na Branu Jovanovića da stupi u vezu s bratom Miroslavom. Rekao je da Miroslav samo treba da se javi policiji i da će svi članovi porodice Jovanović biti pošteleni. Pokušao je da se posluži lukavstvom govoreći da je prijatelj Jovanovića, štaviše da mu je Branin otac bio prepostavljeni. Kada nije došao do željenog cilja naglo je promenio ponašanje. U tom trenutku naišao je i šef logora na Banjici Svetozar Vujković, koga je Bećarević obavestio da saslušava braću Miroslava Jovanovića, Vujković je na to odgovorio da zna za delatnost tog »bandita« i da od njega neće ostati ništa ako mu padne šaka.⁸⁸

Sobe u kojima su se nalazili taoci banjički zatočenici nazivali su »staračke sobe«, pošto su većinom bili stariji ljudi. Među njima je bilo znatno teže organizovano raditi nego u drugim logorskim sobama. Imali su svoje navike koje su teško menjali, pa su se teže odlučivali i za kolektivnu ishranu, koja je prodrila u mnoge banjičke sobe. Kasnije su i među njima ipak uspostavljeni manji kolektivi za ishranu. U jednom

⁸⁷ IAB UGB SP IV-Q-195.

⁸⁸ IAB BL 767, sečanje Brane Jovanovića, IAB BL 610, sečanje Gojka Babica.

od njih bio je Minić Dragoljub, penzioner iz Čačka, koji je najviše imponovao svojim odmerenim i razložnim stavovima i prijatnim ponašanjem.

: Taoci nisu prozivani za streljanje. Izuzetak je činila kruševačka grupa talaca, Od njih dvanaestorice šestorica su streljani 25. decembra 1942. godine.⁸⁹

Stav prema taocima baca svetio i na Vujkovićev antikomunizam i mržnju prema svemu naprednom. Petar Nikezić je posle prvog hapšenja pušten iz logora na Banjici. Prilikom izdavanja propusnice za puštanje šef logora mu je rekao da bi ga rade streljao nego pustio. Istina, priznao je da Petar nije učinio ništa protivzakonito. Ali ima sina komunistu i to je dovoljno da bude kriv. Kada bih se ja pitao, dodao je, skupio bih sve roditelje, braću i sestre i rodbinu do stepena do koga se srodstvo računa po pravoslavnoj crkvi. Skupio i pobio da se zatre svaki trag komunizma.⁹⁰

Lica uhvaćena u racijama

Veliki broj zatočenika Banjičkog logora nisu bili ni politički krivci, ni taoci u užem smislu reči, već lica pohvatana u mnogobrojnim nemačkim racijama, često i bugarskim racijama, od kojih je jedan deo pobijen u mestu hapšenja, a drugi deo otpremljen u logore.

Najveći broj lica uhvaćenih u racijama je pušten, ili su čitave grupe, pa i gotovo svi muški stanovnici pojedinih sela streljani posle boravka u logoru na Banjici, a takođe ih je dosta internirano u razne nemačke koncentracione i radne logore. Naročito masovne racije preduzimane su posle nemačkog poraza u Africi i u trenucima kada je postojala mogućnost cd savezničkog iskrcavanja na Balkan.

Početkom aprila 1942. godine nacisti su proširili krug lica koja su uzimali za taoce. Naređeno je hapšenje ne samo članova porodica istaknutih komunista i partizanskih vođa već i svih onih lica koja na bilo koji način pomažu »odmetnicima« davanjem hrane, skloništa, pružanjem obaveštenja i slično.⁹¹

⁸⁹ Vid. str. 378 ove knjige.

⁹⁰ IAB BL 750 sećanje Petra Nikezića.

⁹¹ «Novo vreme», 2. aprila 1942.

U aprilu je po toj osnovi uhapšeno oko 200 žitelja mlađe-novačkog sreza koji su okarakterisani kao simpatizeri partizana. Ova racija obuhvatila je sela Vlašku, Senaju, Sepšin i Dubonu. Veći deo uhapšenika sproveden je u logor na Banjici.⁹³

Na dan 5. aprila Nemci su u selu Pridvorici kod Ivanjice uhapsili 18 meštana. Jednog od njih su streljali, a ostale uputili u logor na Banjici. U to vreme donesena je odluka da svaka opština užičkog okruga mora odabratи po dva taoca, izuzev varoši Užica i Požege.⁹⁴

Naročito jake represalije okupator je preduzeo u decembru 1942. godine. Cilj represalija bio je da se srpski narod zaplaši i da se onemogući obnavljanje ustanka u proleće 1943. godine.⁹⁵ Jedan deo lica uhvaćenih u ovim racijama dospeo je na Banjicu iz logora na Starom Sajmištu 25. decembra 1942. godine. Radi se o heterogenoj grupi, u kojoj je po red zarobljenih partizana iz Srbije i drugih delova Jugoslavije, bilo u većem broju lica pohvatanih u racijama.⁹⁵ Tada su Folksdobjeri u jačini od 17.000 ljudi poseli teritoriju u trouglu Kraljevo—Užice—Kosovska Mitrovica. Pripadnici folksdobjerske divizije, koja je nosila ime »Princ Eugen«, u saradnji s 9. bugarskom divizijom, ubijali su stanovništvo, pljačkali i palili sela.

Sredinom januara 1943. godine operativni štab Vermahta udovoljio je Nedićevom zahtevu da se pohapse oficiri za koje se smatralo da su naklonjeni Draži Mihailoviću. Grupa od 196 bivših oficira pohapšena je noću između 16. i 17. februara 1943. godine. Tri dana kasnije svi su oni odvedeni u zarobljeništvo. Ova akcija trajala je i kasnije proširivši se na oficire koji su okarakterisani kao neopredeljeni. Transporti za zarobljeništvo vodili su većim delom preko logora na Banjici.⁹⁶

⁹³ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija u NOB*, str. 348.

⁹⁴ IA TU, *Aktivnost neprijatelja*, str. 57—59.

⁹⁴ Dr Vjenceslav Glišić, n. d., str. 120.

⁹⁵ BBE 9927—10020.

⁹⁶ Primera radi navode se grupe u septembru, oktobru i novembru 1943. BBE 16466—16468; 16475—16477; 17910, 18265; 19057—19066; 16402—16424 itd.

Od grupe od 236 građana iz okoline Požarevca, koliko su uhapsile jedinice 704. nemačke pešadijske divizije u februaru 1943. godine, veći deo je interniran u logor na Banjici.⁹⁷

Vojni komandant Srbije naredio je ponovo 5. maja 1943. godine da se pohapse sva lica na koja se sumnja da bi mogla učestvovati u ustanku. Ova akcija obeležena šifrom »Oluja« protegla se duboko u leto, ali je praktično počela pre službenog naređenja. Preko 300 lica sprovedeno je u logor na Banjici. Najviše ih je bilo iz okoline Trstenika i Kruševca.

General Miroslav Trifunović, delegat Draže Mihailovića u Srbiji, organizovao je četnički štab na Gledićkim planinama. Članovi štaba zalazili su u sela ispod planine i jedno vreme su bivakovali u Loboderu. Žika Todorović, trgovac iz Riljca, obrazovao je bataljon za obezbeđenje, u kome je bilo svega 60 ljudi pod oružjem u Riljcu i desetak ljudi koje je mogao mobilisati po selima. Ostali meštani nisu žeeli da im se pridruže i poznato je da su pojedinci odbijali da izvrše naređenja 2ike Todorovića. Nemci su blokirali sela oko Riljca i Lobodera s namerom da otkriju štab Žike Todorovića. Međutim, i štab i svi četnici su napustili sela ostavivši meštane na milost i nemilost neprijatelju. Prilikom blokade Nemci su deportovali na Banjicu iz nekih sela (Loboder, Riljac, Milutovac, Novo Selo, Poljana) sva lica od 18 do 60 godina. Samo u Novom Selu prikupili su 100 meštana. U logor na Banjici sprovedeni su 5. maja 1943. godine. Veliki deo je streljan 7. juna 1943. godine. Kao motiv za izdavanje naloga za ovu odmazdu Majsner je naveo ubistvo sreskog načelnika u Trsteniku.⁹⁸

U maju je došlo do zaoštravanja situacije i zbog toga što su partizanski odredi u Srbiji pojačavali napade na okupatorske jedinice da bi oslabili nemačke snage i operaciju »Svare« protiv glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske. Liste sumnjivih lica sastavljane su u feldkomandanturama i krajskomandanturama. Trebalo je da budu kompletirane 20. maja 1943. godine.⁹⁹ No, već 11. maja sprovedena je na Banjicu grupa lica pohvatanih u Posavini i Arilju, nešto kasnije iz Dragačeva, pa iz sela u slivu Mlave.¹⁰⁰

⁹⁷ Dr Vjenceslav Glišić, *n. d.*, str. 164.

⁹⁸ AVII, NA 4I/C-1023; BBE 13317—13418.

⁹⁹ Dr Vjenceslav Glišić, *n. d.*, str. 182.

¹⁰⁰ BBE 13620—13674; 13931—13975.

U leto 1943. godine ponovo je došlo do velikog priliva seljaka pohapšenih u nemačkim racijama. Najpre je stigla grupa iz istočne Srbije (rasinski srez, Prokuplje i nekoliko desetina ljudi sela Mozgova), zatim iz okoline Kraljeva, Čačka i Užica (Turica, Guča, Ugljarevo, Gorobilje, Ljubić, Mrčajevci, Glog, Milićevo selo, Vrnjačka Banja, žički srez). Sredinom avgusta doterano je 30 meštana sela Sikola u salaškom srezu. Krajem septembra pristizali su Podrinci (Dvorska, Banja Koviljača, Dragnac, Loznica).^{100a} U jesen je u racijama zahvaćena teritorija sokobanjskog, niškog, knjaževačkog, jablaničkog i ražanjskog sreza, zatim iz Valjeva i Kolubare, te Velike Plane.¹⁰¹ U decembru 1943. godine je dovedena grupa iz Banata i Srema, uglavnom pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, pohvatanih po selima.¹⁰²

Racije su nastavljene i u 1944. godini. U februaru 1944. godine doterana je na Banjicu grupa stanovnika iz okoline Čačka i Kraljeva, čiji politički rad nije ustanovljen, a gotovo svi su transportovani u nacističke logore na teritoriji Francuske 12. aprila 1944. godine.¹⁰³ Naravno, sve slične grupe, posebno one u kojima je bilo manje ljudi, teško je i pobrojati. Primeri koji su navedeni mogu poslužiti kao dokaz da nacistički okupatori nisu ubijali i deportovali samo lica za koja je ustanovljeno da se nalaze u nekoj antifašističkoj organizaciji, već i mnoge ljudi koji se nisu bavili nikakvom političkom delatnošću.

Od lica koja su doterana u logor na Banjici od esesovskih jedinica u leto i u jesen 1943. godine više desetina je streljano u velikoj odmazdi 1. oktobra 1943. godine, iako njihova politička opredeljenost nije mogla biti ustanovljena. Dakle, nacisti su sprovodili politiku genocida prema srpskom narodu. Jedan deo uhapšenika u racijama odvodili su na prinudne rade, jer je Trećem Rajhu sve više nedostajala radna snaga.

U logor na Banjici sprovodena su i lica koja su hapsili bugarski vojni odredi. Samo iz dragačevskih sela streljano je, na primer, u odmazdi od 1. oktobra, posle boravka na Banjici

^{100a} BBE 16036—16067; 17004—17087; 18085—18247.

¹⁰¹ BBE 18419—18441; 18459—18503.

¹⁰¹ BBE 18576—18622.

><> BBE 19336—19406.

36 lica uhvaćenih u bugarskim racijama.¹⁰⁴ Petnaest lica iz ljubičkog kraja koje je zahvatila bugarska kaznena ekspedijija streljano je posle zatočeništva u logoru na Banjici 25. septembra i oktobra 1943. godine.

Dirisovci (žitarci)

Posebnu podvrstu među licima uhapšenim u nemačkim racijama činila su lica koja nisu bila u stanju da podmire kvotu za obavezni otkup žitarica koju je okupaciona vlast raspisivala preko kvislinških organa. U logoru na Banjici su seljaci sprovedeni po tom osnovu popularno nazivani »dirisovci«, prema nedicevoj Direkciji za ishranu, ili još jedno-stavniye »žitarci«, što takođe asocira na razloge njihovog zatočeništva.

Stavljeni su u grupu lica uhvaćenih u racijama zato što je prilikom njihovog hapšenja nemačka žandarmerija po pravilu blokirala selo koje nije izvršilo obavezni otkup žita i mnoge ljude koje je zaticala sprovodila u logor na Banjici.

Već u jesen 1941. godine izdata je okupaciona uredba »O unošenju žetve«. Po ovoj uredbi berba kukuruza i uklanjanje kukuruzovine morali su da se završe do 25. oktobra. U protivnom, vlasniku njive pretilo se smrtnom kaznom, a opštinama velikom kontribucijom.¹⁰⁵

Zahtevi za izvoz žita u Treći Rajh bili su nepodnošljivi. Prema Nojhauzenovim rečima Srbija je trebalo u toku 1942. godine da izveze u Nemačku 320.000 tona pšenice, 600.000 tona kukuruza, 90.000 tona ovsa, zatim 15.000 tona masti, 75.000 tona raznih uljarica, od čega je na Banat otpadalo 37 posto.¹⁰⁶

O atmosferi koja je prilikom otkupa vladala govori se nareljefnije u izveštaju štaba Požarevačkog partizanskog odreda od septembra 1942. godine: »Ovde je u toku pljačka žita i novca od seljaka. Poreznici trče po selima, a poseban odred iz Beograda skuplja žito; nečuven teror besni nad se-

im prema podacima iz publikacije *Cačanski kraj u NOB. Pali borci i žrtve. Cačak 1977.*

¹⁰⁵ List uredaba vojnog zapovednika Srbije od 10. oktobra 1941, AVII, NA, 56—1/1.

io« D_r Vjenceslav Glišić, n. d., str. 121.

Ijacima, batinaju ih, terorišu, teraju u logor zbog žita. Narod Je jako ogorčen i zaplašen.¹⁰⁷

»Žitar« nisu hapsili Specijalna policija ili Gestapo, već feldžandarmerija, koja ih je sprovodila u logor na Banjici. Po pravilu nisu bili u zatočeništvu duže od nekoliko nedelja. Puštani su uz obavezu da će isporuku uredno izvršiti. Za to vreme njihovi ukućani su morali rasprodavati sve što su imali da bi izvršili nametnutu obavezu. Prema »dirisovcima« režim nije bio onoliko strog kao prema političkim zatočenicima. Nalazili su se u izdvojenim sobama i često su bili upućivani na radevine izvan logora.

Najčešće su dopremani u logor u poznim letnjim meseциma ili u jesen, kada je obavezni otkup trebalo da bude završen. Evo nekoliko primera: 7. oktobra 1942. godine feldžandarmerija iz Požarevca sprovela je na Banjicu osam seljaka iz Boljevca zbog neblagovremeno isporučenih žitarica: dva dana kasnije na sličan način postupilo je sresko načelstvo iz Velikog Orašja s grupom seljaka iz Lozovika, Miloševca i Pinosave; istog dana feldkomanda je iz mlavskog sreza sprovela u logor 33 seljaka iz Velikog Laola, Kamenova, Busura, Stamnice, Oreškovice i Zdrela; 10. oktobra doterana je grupa seljaka iz Starog Sela, Rakinca, Krnjeva i Velikog Orašja; 16. i 19. oktobra sreska načelstva ramskog, lazarevačkog i velikooraškog sreza naredila su da se u logor na Banjici zbog neisporučenih žitarica sproveđe ukupno 161 lice; 20. oktobra njima su se pridružila još 33 uhapšenika iz okoline Požarevca i Velike Plane; do kraja 1942. godine u logor na Banjici sprovedeno je još 66 seljaka zbog neispunjene kvote predaje žitarica.

Prema ovim podacima ispada da je samo u oktobru broj »žitara« dovedenih u logor na Banjici iznosio 250, a do kraja 1942. godine 316 lica. Niko od njih nije streljan. Puštani su posle mesec dva dana, ali boravak u logoru morao je na njih da deluje kao opomena da im sigurnost nije nijednog trenutka zagaranovana.¹⁰⁸

U jesen 1943. godine doterano je u logor na Banjici blizu 500 »žitara«. Samo u jednom danu, 14. oktobra, feldžandar-

¹⁰⁷ Zb. NOR 1/4, str. 271.

¹⁰⁸ Izvor: banjičke knjige.

merija je sprovela iz gročanskog sreza 220 seljaka, pretežno iz Vrčina. Pritisak okupatora nije opadao, već rastao. Nojhauzen je zatražio da se svakoj krajskomandaturi stavi na raspolaganje jedna četa vojnika. U njene obaveze spadalo je i prikupljanje žitarica. Ovaj posao je praktično oduzet od Nedićevih organa. Oni su radili pod kontrolom Nemaca i to znatno strožom nego ranije. Na svako od 300 sabirnih mesta dvadesetorici srpskih žandarma pridodata je po pet nemačkih policajaca.¹⁰⁹

Kriminalci

Broj kriminalaca u odnosu na političke krvice bio je zanemarljiv. Među njima je takođe bilo pripadnika raznih jugoslovenskih i evropskih naroda. Oni mogu da se razdvoje u dve osnovne podvrste: zločinci i teži prestupnici i lica kažnjena po raznim osnovama za prekršaje uredaba i naređenja okupacionih vlasti.

U prvoj grupi nalazili su se osuđenici na višegodišnju robiju za krivična dela izvršena u Kraljevini Jugoslaviji i lica uhvaćena posle rata u težim oblicima provalnih krada.

U drugu grupu, popularno nazvanu »crnoberzijanci«, svrstavana su lica koja su se bavila nedozvoljenom trgovinom, povredom uredbe o maksimiranju cena, zelenošenjem, krijućarenjem, prodajom veštačkih alkoholnih pića i prostitucijom.

Najveći broj kriminalaca iz prve grupe doteran je u logor na Banjici iz velikih kaznenih zavoda. Pojedinačno su dovodeni za sve vreme postojanja logora na Banjici. Prve grupe prispele su od 9. do 11. decembra 1941. godine.¹¹⁰ Jedna po broju izuzetno velika grupa kriminalaca doterana je na Banjicu 13. februara 1942. godine. U njoj je bilo 230 lica preuzetih iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici.¹¹¹ Tako velikih grupa kasnije više nije bilo. Krivično odeljenje Specijalne policije upućivalo je posle toga s vremena na vreme po nekolicinu kriminalaca, koji su rasporedivani u sobe s političkim

¹⁰⁹ AVI I, NA, 27 II-16/5.

lio 1867—1873; 1903—1932 (banjičke knjige).

¹¹¹ BBE 4238—4468.

krivcima. Oslanjajući se na njih policija je pokušavala da sazna kako se ponašaju politički krivci.

Sudbina zločinaca bila je različita. Svi oni koji su bili osuđeni na kaznu veću od petnaest godina po pravilu su streljani. Ostali su transportovani u nacističke logore širom Evrope. Po ustaljenom gestapovskom pravilu po nekoliko kriminalaca uvek je ubacivano u transporte političkih krivaca. Od njih se očekivalo da budu dostavljači i batinaši. I odista neki su se brzo povezivali s kriminalcima drugih zemalja, koji su se obično nalazili na vrhu lestvice logorske hijerarhije počevši od starešina blokova i nadzornika radova. Drugi su odbijali da prihvate takvu ulogu ili se nisu snalazili, pa su, kao i ostali zatočenici podnosili iste strahote. Grupe kriminalaca ubacivane su već u transport za Norvešku koji je krenuo iz logora na Banjici 24. aprila 1942. godine.

Zabeležene su tri velike odmazde, u kojima su platili glavom mnogi kriminalci doterani iz Sremske Mitrovice: 3. marta streljana su 104 kriminalca, svi dovedeni iz mitrovičke kaznione; 5. marta streljano je 80, a 9. marta iste godine 40.¹¹²

U februaru 1942. godine jedan deo onih kriminalaca koji su bili osuđeni na kraću robiju premešten je iz logora na Banjici u kaznionicu kod Požarevca.

Kriminalci su se obično podvajali od političkih krivaca i obrazovali svoje grupice. Držali su se zajedno poštujući neka svoja nepisana pravila. Vreme su često provodili kockajući se za poslednje parče proje ili dnevni obrok hrane. Među onima koji su gubili bilo je čestih pojava potpune iznurenosti od gladi.

Politički krivci imali su od njih i štete i koristi. Stete jer nisu prezali od denuncijacija, koristi — jer su se od njih naučili mnogim veštinama zatvorskog života: paljenju cigareta na »fekete« — parče nagorele trake platna, koja se čuvala u imalinskim kutijama. Uz pomoć kresiva na »feketu« se brzo pojavljivala žiška. Naučili su se kako da iza leđa ključara šalju i prihvataju pošiljke pomoću kanapa sa sprata na sprat i drugim veštinama.

S kriminalcima koji nisu bili »okoreli« pokušavalo se i politički raditi. U tome su naročito revnosni bili skojevci,

¹¹² Arhiv Jugoslavije, materijali Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, inv. br. 1827.

što im se često svetio. Ipak su ponekada uspevali da nekoga od mlađih ljudi, koje je nužda naterala na prestupe, pridobiju i uključe u razne oblike političkog rada.

Među crnoberzijancima nalazili su se pretežno trgovci, kafedžije i zanatlije, koji su oskudicu okupacijskih dana pokušavali da iskoriste za lično bogaćenje služeći se raznim špekulacijama, prevarama i zloupotrebama. Među njima je, na primer, bilo nekoliko lica koja su od jevrejskih porodica izvlačila veće svote novca da ne bi otkrila mesto njihovog boravka,¹¹³ ili su ucenjivali porodice drugih zatvorenika. Nаравно, ukoliko su se u toj vrsti »poslova« suviše osamostalili, jer je ucenjivanje zatvoreničkih porodica bila u okupiranoj Srbiji gotovo normalna pojava. Kafedžije su najčešće odgovarale za prodaju veštačkih alkoholnih pića, trgovci za prikrivanje namirnica i drugih roba i kasniju preprodaju po abnormalno visokim cenama, i tome slično.

U ženskim sobama nalazilo se nekoliko prostitutki i podvodačica.

Crnoberzijanci su se zadržavali u logoru od jednog do tri meseca, a samo izuzetno ostajali su i duže. Oni koji su se bogatili špekulacijama i iznuđivanjem bili su često u situaciji da im policijski agenti i činovnici iznuđuju veće sume novca da bi ih pustili.

Sitni lopovi »džeparoši« i »skakavci« zadržavani su duže u logoru, a često su upućivani transportima u nemačke koncentracione logore. Neki od njih su se posle oslobođenja vratili u zemlju i postali mirni građani, neki su nastavili da se bave svojim starim »poslom«.

NACIONALNI SASTAV BANJICKIH ZATOČENIKA

Jugoslovenski i internacionalni karakter logora

Ogromnu većinu ljudstva u logoru na Banjici sačinjavalo je stanovništvo srpskog porekla. Ono je popunjavalo oko 88 procenata ukupnog logorskog sastava. Ali pored Srba me-

¹¹³ Nemačka okupaciona komanda naredila je da se Dbavezno prijavljuje imovina uzeta na čuvanje od Jevreja, list uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, br. 27, 24. decembar 1941.

đu zatočenicima je bilo i pripadnika svih naroda i narodnosti koji su živeli na jugoslovenskoj teritoriji. Neki od njih su se nalazili na rukovodećim dužnostima u narodnooslobodilačkom pokretu i svojim životom i radom ugradili su se u temelje narodne revolucije. To Banjičkoin logoru daje opšte-jugoslovenski karakter. Ne samo zbog višenacionalnog sastava već zbog atmosfere koja je u logoru dominirala. Nikada se nije postavljalo pitanje kojoj ko nacionalnosti pripada. Ako su razlike postojale, odnosile su se na ideološka pitanja.

Zadojeni duhom jugoslovenstva, borci narodnooslobodilačkog pokreta prihvatali su pripadnike drugih jugoslovenskih naroda i narodnosti sa najvećom brižnošću. Primali su ih u kolektive za ishranu i političke kružoke bez ikakvih rezervi. Druželjublje koje je među zatočenicima postojalo nije nikoga iz te zajedničke porodice isključivalo. Svi su oni bili jedinstveni u negovanju duha bratstva i jugoslovenskog rođoljublja.

Jugoslovenski narodi i narodnosti

Među ostalim zatočenicima južnoslovenskog porekla najviše su bili zastupljeni Slovenci, Hrvati i Crnogorci. Bilo je i nekoliko Makedonaca. Njih nije uvek lako razaznati, pošto su u logorsku evidenciju upisivani sa srpskim prezimenima, na primer Smilevski Vera upisana je pod prezimenom Smiljević. Na sličan način postupalo se i s Muslimanima, kojima nisu mogla biti menjana imena, ali su ih logorske vlasti upisivale kao Srbe. Od ostalih naroda nastanjениh na tlu Jugoslavije bilo je Mađara, Ceha, Slovaka, Albanaca, pa i lica nemačkog porekla (Folksdjojčera), koja se nisu odazvala nacističkim pozivima da se ponašaju kao gospodareća rasa, već su skupa s ostalim jugoslovenskim građanima bili uključeni u anti-fašistički pokret. Istini za volju, takvih je bilo malo.

Slovenački rodoljubi zatvarani su kao lica ranije nastanjeni na području Srbije ili kao izgnanici iz onih delova Slovenije koji su bili pripojeni Trećem Rajhu, a njihovo stanovništvo našlo utočište u Srbiji. Neki od njih su hapšeni već među preventivcima, neki kao učesnici u borbenim desetinama i sabotažnim akcijama na beogradskim ulicama. Naj-

poznatiji u ovoj drugoj grupi bili su Nino Lenardić, Stefan Svetina, Alojz Skapin i Kumar Srđan.^m Među Slovencima je bilo članova partijskih rukovodstava u raznim krajevima okupirane Srbije, kao što su Albin Ramih i Borovnik Jožef u Valjevu, Solomon Franc u Čačku, Žorga Jakob i drugi.¹¹⁵ Bilo ih je takođe među partizanima zarobljenim posle prve neprijateljske ofanzive, a nekolicina su doterani u logor s grupama italijanskih zarobljenika posle kapitulacije Italije.¹¹⁶ Od poznatijih posleratnih društveno-političkih radnika kroz logor na Banjici su prošli dr Jože Dekleva, koji je pušten¹¹⁷ i dr Vladimir Pertot, koji je sproveden u Francusku 24. februara 1944. godine.¹¹⁸ Zanimljiva ličnost je i Gorazd Dekleva, profesor bogoslovije, koji se posle puštanja iz logora pridružio jedinicama NOV i učestvovao u borbama za oslobođenje zapadnih krajeva Jugoslavije kao oficir, a kasnije se vratio usamljeničkom manastirskom životu pošto je davno pre rata primio pravoslavlje.¹¹⁹

U poznatoj nemačkoj raciji na beogradske intelektualce krajem novembra 1941. godine uhapšeno je nekoliko profesora univerziteta poreklom Hrvata poznatih po svojoj jugoslovenskoj orijentaciji i antifašističkim nazorima. Među njima su najistaknutiji dr Viktor Novak, dr Petar Kolendić, dr Matija Ambrožić i dr Niko Kaloder, zatim Grga Boglić, Vojin Smislaka, dr Vido Latković i dr Stefan Delineo.¹²⁰

Od Hrvata učesnika tih revolucionarnih radničkih pokreta zatočenih na Banjici bilo je i tako poznatih ličnosti kao što su Janko Lisjak, koji je, doduše, umro u pritvorenici u bolnici, ali je bio kandidat za Banjički logor, zatim Julija Delere, Mate Vidaković, Ivan Kalapić, Marija Rački.¹²¹

Znatno kasnije dovođeni su zarobljeni partizani, posebno iz Dalmacije¹²² pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta iz:

¹¹⁴ BBE 5803. 7269, 4479.

¹¹⁵ Izvor: banjičke knjige.

¹¹⁶,1 Primera radi navodi se Nikola Prinčić iz Kozane.

*¹⁷ BBE 4034.

¹¹⁸ 19021.

¹¹⁸ 19537.

¹²⁰ Izvor: banjičke knjige.

¹²¹ Izvor: dosjea Specijalne policije.

¹²²» veća grupa Dalmatinaca prispeva je 30. januara 1944.

Slavonije,¹²³ grupa žena iz okoline Nove Gradiške, među kojima je bilo i dvoje dece, jedno od deset, jedno od tri godine.¹²⁴

Na čelu istaknutih revolucionara i boraca iz Crne Gore bile su takve ličnosti kao Đuro Strugar, Jelena Ćetković, Vukica Mitrović — Šunja i Milivoje Đilas, koji je zarobljen pod lažnim imenom Petar Jovanović, ali je na Banjici otkriven i njegov pravi identitet i starešinska dužnost u Takovskom bataljonu Cačanskog partizanskog odreda.¹²⁵

U pozno leto 1944. godine dovedena je na Banjicu grupa Crnogoraca i Crnogorki evakuisanih preko Ljubljane iz italijanskih logora i zatvora. Po dolasku vršeno je njihovo ponovno saslušanje i pokušaj vrbovanja u nacionalističke redove. Isledivanjem je rukovodio Radan Grujičić, koji je zahtevao od zatočenih Crnogoraca da ga obaveste, između ostalog, o prilikama u logoru, o političkim kružocima i njihovim pokretačima. Isticao je da je i sam Crnogorac i da želi da izbavi svoje zamljake iz nevolje. Većina nije nasela njegovom triku, već je ponosno odbila ponudu da ide na rad u Nemačku. Ipak se vi grupi našao jedan izdajnik, koji je nekolicinu svojih sapatnika prokazao kao poznate komuniste. Tada je došlo do komešanja u logorskom krugu. Jedna starija Crnogorka prokljinjala je mleko kojim je taj otpadnik zadojen.¹²⁶ Zbog neuspešne »diferencijacije«, Radan Grujičić je mirno većinu svojih zemljaka uvrstio u zatočeničke transporte, koji su se Banjice krenuli u jesen 1944. godine put Nemačke.

Valja zabeležiti da se kraće vreme u logoru na Banjici zadržao i dr Njegoš Petrović, advokat, rođen 1894. godine, direktni potomak crnogorske dinastijske loze, koja je vladala do 1918. godine. Kasnije je deportovan u Nemačku.¹²⁷

Viđenijih revolucionara i boraca bilo je i među pripadnicima drugih nacionalnosti poreklom s jugoslovenske teritorije. Servo Mihalj i Andrija Polgar, Mađari po nacionalnosti, bili su istaknuti funkcioneri Komunističke partije Jugoslavije. Braća Karlo i Vilmoš Lukač učestvovali su u diverzantskim akcijama na beogradskim ulicama. Sabo Antal i

¹²³ Izvor: banjičke knjige.

¹²⁴ Dovedene su na Banjicu 28. aprila 1944.

¹²⁵ BBE 2779.

^{IM} Prema kazivanju Miće Kojičića autoru.

¹³⁷ BBE 21597.

Bernard Gros streljani su zbog akcija u kojima su učestvovali, a Đerd Ištvan, radnik, odveden je u internaciju u Norvešku kao borac Valjevskog odreda.

Hartman Johan, berberin iz Kragujevca, Nemac po nacionalnosti, sproveden je u logor na Banjici s prvom grupom uhapšenika 9. jula 1941. godine i streljan u Skeli. Toma i Tereza Devald, po ocu Nemci iz Zemuna, bili su takođe banjički zatočenici zbog saradnje s narodnooslobodilačkim pokretom. Među licima sprovedenim na Banjicu bilo je i drugih Folksdojčera koji su učestvovali u partizanskim odredima i aktivnostima čiji je pokretač bila Komunistička partija Jugoslavije. Doduše, nisu uvek završavali časno. Neki su dezertirali iz odreda, kao Aleksandar Blažek ili kao Frausenhofer Franja, student matematike iz Kikinde, koji je »odveden za stalno u SS«, kako je upisano u banjičkim knjigama.¹²⁸

U jednu od svetlih stranica beogradskog omladinskog pokreta upisao je ime Nakvasil Adolfa, Čeha po nacionalnosti, uhvaćenog prilikom paljenja garaže u Masarikovoj ulici. Imao je tada samo sedamnaest godina. Draškoci Ratibor, koji je rođen u Lahorki u Čehoslovačkoj, ali je od pre rata živeo u Jugoslaviji, streljan je kao jedan od rukovodilaca u Požarevackom partizanskom odredu, a Hrubik Miša, obućar iz Stare Pazove, Slovak, uhapšen u martovskoj provali 1942. godine u Beogradu, završio je životni put u nemačkoj internaciji.

Gromiko Nikolaj, keiner po zanimanju, Rus po narodnosti, jedan je od istaknutih beogradskih »atentatora«, kako su Nemci nazivali borce na beogradskim ulicama. Nekoliko Rusa naseljenih posle oktobarske revolucije u Jugoslaviji, poznatih imena na Beogradskom univerzitetu, dovedeni su u logor sa grupom pohapšenih intelektualaca. Mada je deo bivših ruskih belogardejaca prihvatio saradnju s okupatorom, bilo je i savsim suprotnih primera. Sergije Kompanjec, rođen u Jalti, ali doseljen s roditeljima u Beograd posle oktobarske revolucije, prošao je golgotu zatočeničkog života, počevši od logora na Starom sajmištu, pa preko Ostrovičke Ade i logora na Banjici do internacije u Norveškoj, upravo zato što je odbio da pristupi belogardejskom korpusu.¹²⁹

¹²⁸ BBE 707.

¹¹⁹ BBE 3721; Izvor za sva navedena lica su banjičke knjige.

Svi ovi primeri recito govore o snazi Komunističke partije Jugoslavije i njenom uticaju na stanovništvo svih nacionalnosti koje su pre rata živele i radile na jugoslovenskom tlu.

Stranci u Banjičkom logoru

Precizne cifre o prisustvu stranaca u logoru na Banjici teško je izvesti. Mesto rođenja nije moglo uvek poslužiti kao jedino merilo, jer je ponekad teško razlučiti ona lica koja su ranije bila nastanjena na našim meridijanima od lica koja su se u Jugoslaviji zadesila u ratnom vihoru. Ipak se po grubom proračunu može zaključiti da je banjički hleb okusilo preko 1000 stranih državljana. Poticali su iz 17 zemalja: Grčke, Albanije, Italije, Madarske, Francuske, Engleske, Sovjetskog Saveza, Rumunije, Nemačke, Austrije, Poljske, Bugarske, Belgije, Holandije, Švajcarske, Turske i Čehoslovačke. Doduše, neke od nabrojanih zemalja zastupljene su samo da dvojicom ili trojicom zatočenika. Ipak prisustvo stanovnika raznih evropskih zemalja daje logoru na Banjici i internacionalno obeležje.

Čeono mesto po brojnosti zauzimaju Grci. U banjičkim knjigama evidentirano ih je blizu pet stotina. Ovako veliko prisustvo naših južnih suseda na Banjici može se objasniti evakuacijom zarobljenih partizana i rodoljuba iz grčkih zatvora pred odlučujuće bitke na Balkanu.

Najveća grupa grčkih rodoljuba stigla je na Banjicu 22. marta 1944. godine. U njoj je bilo 230 lica.¹³⁰ Poticala su najvećim delom iz Irakliona i okoline. Transport je bio sastavljen pretežno od zemljoradnika, ali je u njemu bilo i dva sveštenika, tri trgovca, četiri učenika gimnazije i jedan profesor. U logor su stigli u jadnom stanju: izgledneli, iscepanih odela i do kraja iznureni. Očigledno je bilo da su na putu do Beograda gladovali. Dvojica su umrla u banjičkim barakama. Smrtnost bi bila veća da im nisu pritekli u pomoć u osnovnim životnim namirnicama ostali banjički zatočenici, lišavajući se svojih dnevних sledovanja, mada su i sami gladovali.¹³¹

¹³⁰ BBE 20597—20827.

¹³¹ IAB BL br. 350, sečanje Svetomira Stojanovića.

Drugi veliki transport grčkih boraca i rodoljuba našao se iza banjičkih zidina 6. aprila 1944. godine. U njemu je bilo 189 lica, uključujući 14 žena i tri Jugoslovena, koji su se pridružili grčkom pokretu otpora.¹³²

U međuvremenu sprovedena je na Banjicu krajem marta još jedna grupa Grka, ali su upisani u logorske knjige nekoliko dana kasnije.¹³³ Međutim, neki transporti iz Grčke nisu ni evidentirani. Pored toga, bilo je mešovitih grupa, posebno iz južne Srbije, u kojima su rame uz rame s domaćim rodomlubima sprovođeni i Grci.¹³⁴

Od početka aprila do kraja juna proveli su na Banjici devetorica partizana s Krita,¹³⁵ zatim još nekoliko manjih grupa, vi kojima je bilo i žena, pristiglih 1. maja 1944. godine. Sve Grkinje su odvedene u Aušvic 23. juna 1944. godine, a muškarci najvećim delom u Mauthauzen.

Lica grčkog porekla dovođena su pojedinačno sve do dana pred rasformiranje logora na Banjici, kada je u evidenciju zatočenika upisano ime Markosa Georgisa, kafedžije.¹³⁶

Albanci su takođe zastupljeni u prilično velikom broju. Dovođeni su uglavnom u poslednjem tromesečju 1943. godine godine i u prvoj polovini 1944. godine. Zabeležena su imena oko 170 Albanaca.

Prva veća grupa u kojoj su se nalazili žitelji Tirane, Drača i Berata, prispela je u Beograd 25. oktobra 1943. godine. U njoj je bilo 19 lica. Među pet žena dovedena je Dako Rozi s kćerkom od dve godine. S ovom grupom stigla su i četvorica bivših italijanskih vojnika. Jedan od njih je bio Levaković Karlo, radnik iz Pule.¹³⁷

Daleko brojnija bila je grupa albanskih rodoljuba iz Valone, Kavaje, Drača i Albasana. Od 150 lica dognanih u ovoj grupi jedanaestorica su pomrli po dolasku na Banjicu, a ostali su ubrzo preseljeni u logor na Starom sajmištu.¹³⁸

¹³² BBE 21014 – 21190.

¹³³ IAB, fond BdS, D-1365.

¹³⁴ IAB, fond BdS, C-507.

¹³⁵ BBE 21235 – 21247.

¹³⁶ BBE 23630.

¹³⁷ BBE 18029 – 18075.

¹³⁸ BBE 22108 – 22257.

Italijani su počeli stizati posle kapitulacije svoje zemlje. Među njima je bilo najviše zarobljenika pohvatanih bilo zato što su pobegli s prinudnih radova, bilo zato što su se nalažili među partizanima ili četnicima Draže Mihailovića.

Obrazloženja Gestapoa za njihovo hapšenje simptomatična su po tome što se iz njih vidi da su Nemci streljeli od svakog dodira bivših italijanskih vojnika sa srpskim stanovništвом. Sedam Italijana uhapšeno je samo zato što su se udaljili od svog transporta i zadržali sa »srpskim seljacima«.¹³⁹

S italijanskim vojnicima koji su bili u partizanima bilo zato što su svojevoljno pristupili nekoj partizanskoj jedinici, bilo zato što su zarobljeni,¹⁴⁰ postupalo se sa većom strogošću. Ipak su u krajnjoj konsekvenци svi oni sprovođeni s Banjice u zarobljeničke logore u Nemačkoj. Najzad, pojedinci su dovedeni i zbog krijumčarenja.

Zarobljenici bivše Bodoljeve vojske dospevali su na Banjicu u manjim grupama od po dvoje do osmoro lica. Poslednje grupe od po desetak Italijana sprovedene su 12. i 14. maja 1944. godine.¹⁴¹ Pred samo rasformiranje logora, 3. oktobra 1944. godine, privedeni su Pjerđordži Đuzepe, električar i Kokolini Dan-Marija, trgovac iz Breše.¹⁴²

Najveći broj lica ostalih nacionalnosti iz evropskih zemalja zatočenih kraće vreme u logoru na Banjici optuživan je za bekstva s prinudnih radova, deserterstvo, bavljenje nedozvoljenom trgovinom, pa i za kriminal. Bilo je i nekoliko stranaca koje je Gestapo otpužio za vršenje špijunske delatnosti.

Oko dvadeset građana Čehoslovačke našlo se iza banjičkih zidina. Neki od njih su streljani, na primer Rikša Rudolf, mada razlozi za njegovo hapšenje nisu otkriveni. Među Slovacima je zanimljiva ličnost Svec Karloša, novinar iz Bratislave, koji je doveden u Beograd 17. aprila 1944. godine. U banjičkim knjigama nema nikakvih podataka o njegovoj daljoj sudbini.¹⁴³ Ostali Čehoslovaci su uglavnom begunci s radova iz raznih nemačkih službi u koje su bili mobilisani.

¹³⁹ I AB, fond BdS, B-1451.

¹⁴⁰ IAB, fond BdS, B-1444, C-464, B-1452.

¹⁴¹ BBE između brojeva 22631 i 22590.

¹⁴² BBE 23631 i 23633.

¹⁴³ BBE 21645.

Među Nemcima je bilo uhapšenih oficira i vojnika Vermahta. Oni su po pravilu posle kraćeg vremena odvođeni u nemačke vojne zatvore. Poznato je takođe da je na Banjicu sprovedena manja grupa nemačkih vojnika koji su pokušali da dezertiraju iskočivši iz broda u blizini Istanbula, a turske vlasti su ih predale Gestapou.¹⁴⁴ Među uhapšenim Nemcima bila su nekolicina poreklom iz Rumunije. Svi su oni posle kraćeg vremena odvedeni od Gestapoa u druge zatvore ili logore.

Među zatočenicima i z Sovjetskog Saveza bilo je boraca narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Uglavnom su to bili pobegli zarobljenici. Ali zabeleženi su i slučajevi da su neki od njih pristupili četničkim jedinicama. Karakterističan je primer Rodnarova Georgija, radnika iz Rostova, sprovedenog na Banjicu krajem februara 1944. godine, a streljanog već početkom marta. Međutim, pred kraj rata najčešće su dovedeni sovjetski građani na radu u raznim pogonima organizacije TOT.¹⁴⁵

Prva državljanka Francuske provela je u logoru na Banjici od septembra 1941. do januara 1942. godine. To je bila Glibo Jolanda, artist iz Pariza.¹⁴¹⁵ Inače su za Francuze karakteristične dve grupe zatočenika: na prve se sumnjalo da se bave špijunažom, na druge, zaposlene kod Nemaca, da po svom ponašanju i nedovoljnem radu zabrinjavaju poslodavce.

U prvu grupu Nemci su ubrajali Boa Luja, činovnika francuske ambasade u Beogradu, koga je zamenik komandanta logora na Banjici Petar Kriger ubio na grudobranu,¹⁴⁷ Klad Renea, tehničkog direktora Francuske telegrafske agencije u Beogradu pred rat, Žeroa Žorža, konzula Višija u Zagrebu,¹⁴⁸

IM Prema kazivanju autoru Danila Masleša iz Beograda.

¹⁴⁵ 13. marta sprovedena je u logor grupa od desetorice radnika organizacije Tot, među kojima sedam Rusa; 27. aprila iste godine dotera no je troje sovjetskih građana, o čijem razlogu hapšenja nema podataka i skupa s njima, sekretarica organizacije TOT Elfrida Novak; 3. juna sū dva sovjetska državljanina. Mikail Gustav, mašinista iz Sverdlovska i Aleksandar Ivanov, šef stanice u Rostovu. BBE 22940—22942.

¹⁴⁶ BBE 561.

¹⁴⁷ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

¹⁴⁸ IAB, fond BdS, C-101; zanimljivo je da ovaj Francuz pominje u istražnom postupku Ivana Svetela, činovnika PTT u Beogradu, koji je znatno kasnije postao banjički zatočenik.

čija sudbina je ostala nerazjašnjena.¹⁴⁸ U drugu grupu mogu se svrстати Periz Pjer, inženjer u Borskem rudniku, i Viktor Legof, takođe inženjer, ali zaposlen u nekoj nemačkoj službi u Beogradu. Još nekoliko radnika poreklom Francuza zaposlenih u Borskem rudniku ili na drugim poslovima na koje ih je rasporedila organizacija TOT, bili su zatočeni u Banjičkom logoru. Među njima se pominju Sulija Marsel, mehaničar, Terens Luj, takođe mehaničar, obojica iz Pariza, Sedevil Andre, električar, Legro 2ak, mašinista, Šedevil Zak, električar.¹⁵⁰

Barbadet Pier, profesor iz Aksiona, odveden je transportom od 7. 5. 1942.

U arhivskim dokumentima zabeleženo je i prisustvo, do duše kratkotrajno, dvojice Holandana u logoru na Banjici: Huatajzen Kristijana, radnika, i Delhema Johana, inženjera, obojice poreklom iz Amsterdama. Bili su na radu u Borskem rudniku.¹⁵¹

U poslednjoj godini pred oslobođenje Beograda dovođeni su na Banjicu i Rumuni. U logoru ih je bilo dvadesetak. Samo 12. januara 1944. godine dospela je grupa od četrnaestorice uhapšenika iz Rumuni je. Među njima je bio Jeuldin Fedor, keiner iz Odese. Zadržali su se kratko vreme, do organizovanja transporta za prinudne radove u Francuskoj, kuda su odvedeni 24. februara 1944. godine.¹⁵²

Boldeanu Vasilij, profesor teologije iz Bukurešta, proveo je na Banjici od 17. aprila do 8. juna 1944. godine, kada je odveden u Beč.¹⁵³ Poslednji Rumun sproveden u logor na Banjici bio je Jurka Nikolau, koji se zadržao od kraja maja 1944. godine do rasformiranja logora.¹⁵⁴

Vanderbuše Marija, krojačka radnica, belgijska državljanka s boravkom u Marselju, bila je jedini predstavnik svoje zemlje na Banjici.

Poljaka je bilo preko 40. Hapšeni su iz dvojaka razloga: jedni pod optužbom da su se bavili špijunažom, drugi, prete-

¹⁴⁸ IAB, fond BdS, G-245.

¹⁵⁰ BBE 18138 i 23606.

¹⁵¹ BBE 17918 i 18271.

¹⁵² BBE 19043—19057.

¹⁵³ BBE 21424.

¹⁵⁴ BBE 22761.

žno mladi ljudi, zbog nediscipline i bekstva s raznih radova kod organizacije TOT

Za špijunsku delatnost Gestapo je optužio Gutri (Guttry) Vladislava, bivšeg kapetana poljske armije, njegovog brata Jana i Gnjadeckog Zigmunda, za koga se u arhivskoj gradi tvrdi da je sproveden na Banjicu, kao i Zuharski, ali njihova imena nisu zabeležena u knjigama.¹⁵⁵

Gutri Vladislav je sa svojim bratom Janom otvorio obućarsku radnju u Jagodini posle raspada Poljske. U novembru 1941. godine vratio se s bratom u Beograd, jer je postavljen, kako se kaže u optužnom materijalu, za vođu poljskog pokreta otpora na Balkanu. U stvari, bavio se poslovima obaveštajne prirode. Poslednji stan u Beogradu u kome je prebivao pripadao je krojačkom radniku Indiću, koji mu je poručio da se za njega interesuje Sarapa, funkcioner Nedićevog Ministarstva unutrašnjih poslova. Gutri Vladislav je streljan 7. decembra 1942. godine. Ta sudskačina nije mimošla ni majstora Indića.¹⁵⁶ Streljan je i Gnjadić.

Vidro Mihael, činovnik, Stružinski Mihael, advokat, Jana Karol, knjigovoda i Petrovski Feliks odvedeni su u Norvešku prvim transportom od 24. aprila 1942. godine.

Kasnije grupe uhapšenika poljskog porekla dovedene u logor na Banjici optužene su uglavnom zbog nedozvoljenog odsustvovanja s posla, bavljenja nedozvoljenom trgovinom i slično; 2. septembra 1943. godine doterana je u logor prva grupa sastavljena od tri šofera i dva automehaničara; 21. septembra iste godine petnaestogodišnji radnik Bajevski Vladislav i sedamnaestogodišnji Šegula Janko, dakle obojica maloletnici poreklom iz Varšave; nešto ranije prispelo je šestoro radnika po profesiji bravara; 13. januara 1944. godine doterana su tri Poljaka, koji su sa Banjice odvedeni u nemačke nacističke logore u Francuskoj, a četiri dana kasnije četvoro građana Lavova i Varšave, koji su upućeni na »slobodan« rad u Nemačku.¹⁵⁷ Dvojica Poljaka ostali su do rasformiranja Banjičkog logora.

¹⁵⁵ IAB, fond BdS, G-330

¹⁵⁶ IAB, fond BdS, G-372.

¹⁵⁷ Navedene grupe upisane su ovim redom u banjičke knjige: BBE 1767–1772; 1639E–16401; BBE 16701–16707; 16854; 16858; BBE 19077–19080; 19131–19133.

Po tri državljanina Bugarske, Turske i Svajcarske o čijoj delatnosti nisu pronađeni bliži podaci, proveli su kraće vreme na Banjici i niko od njih nije streljan, pa se može zaključiti da su kažnjeni zbog manjih prekršaja.

S britanskih ostrva bilo je više zatočenika, uglavnom zarobljenih oficira i vojnika.

Divna Edmond Frank, general engleske vojske, rođen u Velingtonu u Indiji, doveden je na Banjicu 17. aprila 1944. godine i odveden posle nekoliko nedelja u Beč, verovatno na putu u zarobljeništvo. O njemu je ostavio zabelešku dr Žarko Fogaroš, banjički lekar, kod koga je Divna dolazio na lečenje u ambulantu.¹⁵⁸

Od oficira britanske vojske proveli su kraće vreme na Banjici do transporta u pravcu Beća Bogdan Hektor, poručnik mornarice, Smit Leonard, vojni telegrafista, Hogevord Artur, kapetan, i Potočnik Džoni, poručnik poreklom iz Maribora.¹⁵⁹

Zabeležena su takođe četiri vojnika iz posada oborenih britanskih aviona koji su učestvovali u bombardovanju Beograda u letu 1944. godine. Spasli su se iskačući padobranima iz svojih letelica, ali su ubrzo uhvaćeni i zarobljeni.¹⁶⁰

Bilo je još tri zarobljena britanska vojnika, o kojima nisu pronađeni bliži podaci.

Najzad, u logoru na Banjici je boravio i irski profesor Bolbi Eduard, koji se u našoj zemlji bavio pred rat etnografskim istraživanjima.¹⁶¹

Hogan Hektor bio je kapetan na britanskoj podmornici koja je potopljena pored grčkih obala. Optužen je da se bavio prepadima na nemačke vojne postaje i raznim aktima sabotaže. S njim je zarobljen podoficir i telegrafista na podmornici, takođe Englez, dok su ostalih šest članova posade bili poreklom Grci. Posle četiri dana provedena na Banjici sprovedeni su u nemački vojni zatvor. Daljih podataka o njihovoj sudbini nema. Svi ostali britanski oficiri i vojnici odvedeni su u zarobljeničke logore.¹⁶²

¹⁵⁸ BBE 21730; I AB BL 775, sešanje Žarka Fogaroša.

¹⁵⁹ BBE 17304, 21475, 21611.

¹⁶⁰ BBE 22893–22897.

,JH BBE. Izvor: Banjičke knjige.

^{1,3} IAB, fond BdS, H-271, dokument u Prilozima.

ŽIVOT I SMRT BANJICKIH ZATOČENIKA

Dolazak

Premeštanje uhapšenika iz zatvora Specijalne policije i Gestapoa u logor na Banjici značio je za mnoge od njih trenutno olakšanje. Nisu se više trzali na reski zvuk zvonca iz isledničke kancelarije kojim su prozivani na saslušanje i predavani »na tretman« batinašima ogrežlim u zločinima i krvi. Ubrzo je to olakšanje nestajalo u fatamorganskoj magli. Pоказало се да су један пакao, у коме је dominirao fizičки бол, само заменили другим okupacijskim paklom, у коме су се на vrhuncu svakovrsnog fizičkog i psihičkog terora nalazile prozivke за streljanja.

Put do logora bio je trnovit, a bitna komponenta logorskog života sastojala se od čestih rastanaka s onima koje su odvozili na stratište i neprekidnog isčekivanja onog trenutka u коме ће се и преостали наћи на beskrajnoj traci pogubljenja.

Zatvorenici су dovodeni na Banjicu na razne načine. Iz beogradskih zatvora prevoženi su kada ih je bilo manje policijskim kombi-automobilima, popularno nazvanim »marica«, ili u kamionima kada ih je bilo više. Iz unutrašnjosti su stizali vozovima (furgonima u koje je bilo nagurano toliko ljudi da se jedva moglo sesti na prljavi pod), autobusima, pa i brodovima¹ iz gradova uz obalu Save i Dunava (Sabac i Grocka, na primer).

Sve veće grupe po pravilu je nestrpljivo očekivao u logorskom krugu šef logora Svetozar Vujković, kasnije i zamenik komandanta Peter Kriger, sa svitom policijskih agenata i stražara — prema trenutnom »nadahnuću« motkama ili zluradim dobrodošlicama.

U prvim nedeljama Vujković je imao običaj da glumi dobroćudnog domaćina. Samo je opaki blesak iza njegovih

¹ IAB MGBL 667, sećanje Đure Pavlovića.

naočara i cinični prizvuk njegovog glasa upozoravao pristigle zatočenika da im se ovaj podgojeni policajac, mlohavih obraza i zlobnog pogleda, poznat po predratnim progonima komunista, na nezgrapan način podsmeva, da se poigrava njihovim živcima, kao što će se kasnije poigravati njihovim životima.

Za prvu grupu preventivaca pripremio je prigodan govor. Nagoveštavao je da su stigli na mesto upriličeno po uzoru na slične ustanove »humanog i kulturnog Trećeg Rajha«. Dodao je da će svi oni koji dođu pod njegovu ruku biti sigurni. Pri tome se osvrtao na stražarnice provizorno postavljene u logorskom krugu. Sakalski je prolazio pored zatočenika svrstanih u redove, svakoga zagledao u lice i onima koje je prepoznavao iz predratnih dana i pozdravljaо kao »stare prijatelje«, davao na znanje da će taj susret za njih biti sudbonosan. Naime, Vujković je malo koga od svojih »starih znanaca« propustio da uvrsti u spiskove za streljanja.²

Posle atentata, koji je na njega izvršen u letu 1941. godine, Vujković je bio sve manje raspoložen da glumi, a sve više spremjan da udara i kinji. Kada ugleda nekoga bosog, sa cipelama u rukama pošto nije mogao da ih nazuje na noge otekle i zagnojene od batinanja, uživao je da mu svom težinom nagazi na prste;³ trudnice je dočekivao najpogrdnjim uličnim pogrdama; nemilosrdno je ukazivao svima onima koji su jednom stupili na banjičko tlo, na kome je verno vršio svoj »posao« nacističkog Kerbera, da im je teže da se odatle izvuku nego kamili da se provuče kroz igiene uši; drugim rečima na svakom koraku ispoljavao je teško shvatljive sadističke nagone.

Pridošle zatočenike ponižavao je u svakoj prilici koja mu se ukazala, gazio je po njihovom ljudskom dostojanstvu. Upadljivo im je pokazivao da njihovi životi ne znači za njega više nego kada zgazi mrava koji mu prelazi preko puta. Zapovedao je dežurnim ključarima kričećim glasom da mu što pre sklone sa očiju belosvetsku bagru, koja ga iritira.⁴ Prema sećanju Đorda Cucića, na primer, sačekao je grupu u kojoj

¹ IAB, sečanje Zivka Madžarevića, Bože Milenkovića i Milovana Matića (MGBL 212, 215, 606).

³ IAB MGBL 757, sečanje Vladanke Sujić-Johanidis.

* IAB MGBL 885, Sečanje Dragoslava Damnjanovića.

se on nalazio ovim rećima: »Svinje, za vas je šteta potrošiti metak, mišomorom bi vas trebalo potrovati!«⁵

Posle takve »smotre« u logorskom krugu, koja je bila sračunata na to da čoveka do kraja obeshrabri, policijski agenti su najpre pretresali pridošlice, zatim ih odvodili u kupatilo u suterenu logorske zgrade na kupanje i dezinfekciju. Dezinfekcija je bila mukotrpna. Na najosetljivija mesta zatočenika, s kojih je bila ošišana svaka malja posipan je veoma oštar rastvor formalina, koji je nigrizao kožu i stvarao operkotine. U kupatilu su ostajali zaključani sve dok im se odela ne bi isparila u kazanu u obližnjoj prostoriji.

Posle dezinfekcije i parenja odela zatočenici su upisivani u knjige o evidenciji logorskih pritvorenika. Ova formalnost obavljala se u Vujkovićevoj kancelariji u prizemlju. Kada su dolazile grupe koje je logorska uprava ocenila kao manje značajne taj posao su obavljali dežurni ključari ili policijski činovnici. Ako su dolazila lica koja su po svom radu i stavu privukla veću pažnju, upisu su prisustvovali Vujković i Krieger. Oni su tom prilikom zatočenike zlostavljeni, postavljali im naknadna pitanja, pretili pooštrenjem kazne. Ukoliko je zaključio prilikom pregleda dosijea Specijalne policije, koja su u logor stizala skupa s deportovanim licima, da je neko dobio previše blagu kaznu, Vujković je predlagao da se stavi u težu kategoriju.

U kasnijoj fazi, negde od proleća 1943. godine uz centralnu logorsku zgradu podignute su barake, u kojima su navodno došli zatočenici izdržavali karantin. Tek posle boravka od nedelju ili dve dana prebacivani su u logorsku zgradu. Međutim, mnogi od njih to nisu ni dočekali, pošto su direktno iz baraka odvođeni na streljanje. Ove grupe ponekad nisu ni upisivane u logorsku evidenciju.

Posao dezinfektora vršio je najduže vreme u kupatilu i po logorskim sobama uhapšenik Mihailo Blagoj ević, popularni čika Mika »Prskalo«. Ovaj svoj nadimak duguje prskalicima sa rastvorom formalina, koju je nosio na leđima kada je polazio u jutarnju dezinfekciju logorskih soba. Pošto je imao

⁵ I AB MGBL 250, sećanje Đordja Cucića.

veću slobodu kretanja, prelazio je iz sobe u sobu, mogao je vršiti razne usluge ostalim zatočenicima i on je shvatio da je to njegov prvenstveni ljudski i partijski zadatak. Raznosio je po sobama poruke, doturao pisamca koja su drugim kanalima stizala izvana, igrao neku vrstu ilegalnog logorskog poštara. U tome je bio nesebičan i hrabar, mada je znao da stavlja glavu u torbu. Po prirodi srdačan i druželjubiv, bio je veoma omiljen i u svim sobama su nestrljivo očekivali njegov dolazak u pratični logorskog lekara i dežurnog ključara. Na kraju, u leto 1944. godine njegov rad je ipak bio primećen, pa je prekvalifikovan u težu kategoriju i ubaćen u sobu smrti. Krajem avgusta 1944. godine upućen je s većom grupom baničkih zatočenika u nacistički logor Mauthauzen, gde je dočekao oslobođenje. Posle povratka u zemlju poginuo je nesrećnim slučajem prilikom kopanja bunara u svom rodnom mestu u Bosni, gde se povukao u prilično jakoj psihičkoj depresiji.

Na kazanu za parenje odela i čebadi najduže je radio Danilo Masleša, metalski radnik, uhapšen u jednoj od beogradskih provala u leto 1942. godine. Njemu je kasnije, posle premeštaja iz logora na Starom sajmištu, pridružen kao pomoćnik Lazar Nikolić, poznat u logoru kao Laza — Ćopa, takođe metalski radnik, partijski aktivista i partizan iz Vajjeva. Prvo sam Masleša, a kasnije obojica kao dobro uigran tandem angažovali su se da u što većoj meri iskoriste svoj relativno povoljan položaj za ilegalni rad u logorskim prilikama: za uspostavljanje kanala za slanje pomoći najugroženijima, povezivanje zatočenika, prikrivanje i raspodelu po sobama stvari pronađenih kod novih transporata, posebno cigareta, saznavanje osnovnih podataka o hapšenjima i držanju pojedinaca, o pripremama za streljanja i izvođenju na stratište itd.

Kupatilo je postalo punkt za sastajanje zatočenika iz raznih soba. Na osnovu ranijeg dogovora oni su se istog dana prijavljivali za parenje jer su tobže pronašli vaške prilikom jutarnjeg »čitalačkog časa«, kako se u logoru nazivalo trebljenje od ovih opasnih parazita. Posle toga su odlazili na parenje, gde su se mogli sastati i porazgovarati.

Danilo Masleša i Lazar Nikolić ostali su na Banjici do rasformiranja logora i posle rata su obavljali niz značajnih poslova u društveno-političkim organizacijama. Danas obojica žive kao penzioneri, prvi u Beogradu, a drugi ti Valjevu.⁰

Raspored po sobama

Posle dezinfekcije i obavljanja formalnosti oko upisa u banjičke knjige logorska uprava je novodošle zatočenike rasporedivala po sobama. Na osnovu tog rasporeda sprovedeni su u sobu s određenom brojnom oznakom postavljenom iznad vrata. Već tada su mogli da predvide ili bar naslute kakva im je sudbina namenjena: da li im preti neposredna opasnost od pogubljenja ili pak imaju izgleda da transportom u neki nacističkih koncentracionih logora izvan jugoslovenske teritorije produže svoj hod po mukama. Pod najsrećnijim okolnostima mogli su da budu i pušteni. Naravno, samo ako nije bilo dokaza o njihovoj antinacističkoj delatnosti i ako nisu bili ni po kakovom osnovu od ranije poznati kvislinškoj policiji i okupacionim vlastima. Puštani su pretežno seljaci i to najčešće oni koji su bili pohvatani u mnogobrojnim racijama. Intelektualcima i radnicima dešavalo se znatno rede da izadu slobodni kroz logorsku kapiju.

U raznim periodima postojanja Banjičkog logora pojedine sobe su imale različitu namenu. U prve dve okupacione godine njihov karakter se često menjao. Najpre su bile mešovite, sa zatočenicima različito odmerenih krivica. Zatim su u neke od njih smeštani osuđenici na smrt, koje su preki sudovi iz unutrašnjosti upućivali na Banjicu radi izvršenja smrtne pre-sude. No, iste te sobe kasnije su služile za prikupljanje zatočenika koji će biti upućeni u koncentracione logore u Norveškoj ili Nemačkoj. Ženske sobe su posle nekoliko meseci ponovo postajale muške, a žene su prebacivane u druge pro-storije. Neke od soba u kojima su boravili krivci Specijalne policije postajale su sobe za krivce Gestapoa.

⁸ IAB MGBL 625, sećanje Milarada Aškovića, I AB MGBL 611, sećanje Rodoljuba Andrića, IAB MGBL 758, sećanje Božane Barošić-Badnjević, Arhiv Jugoslavije inv. br. 4394, sećanje Danila Masleša ispričano autoru.

Prvi zatočenici su smešteni u dve sobe u suterenu, koje u početku nisu imale nikakvih brojnih oznaka. Posle nekoliko nedelja označene su brojevima 3 i 4, te su popularno nazivane »trojka« i »četvorka«. Za ove dve sobe vezani su mnogi događaji značajni za istoriju Banjičkog logora: iz njih su izvedeni na streljanje prvi preventivi 17. jula 1941. godine; iz njih su odveženi u nemačkim kamionima u selo Skelu 49 banjičkih zatočenika, da bi četrdeset trojica bili streljani za odmazdu, šestorica na zahtev Boška Bećarevića vraćeni u logor, a student Milorad Rajević, koji je uspeo da se sakrije u klozetu, kasnije pušten; u njima je boravila čitava plejada istaknutih aktivista Komunističke partije Jugoslavije, partijskih starešina i drugih istaknutih rodoljuba; u njima je danas, istina s određenim adaptacijama, smešten deo Muzeja Banjičkog logora.

Preventivno uhapšene žene boravile su najpre u sobi broj 25, s druge strane suterenskog hodnika. Ali su ubrzo odatle preseljene i nekoliko meseci su uz novodovedene uhapšenice bile u sobama 13 i 16, da bi najzad, potkraj 1942. godine, posle izvršene kategorizacije banjičkih zatočenika bile raspoređene, kada je reč o ženama krivcima Specijalne policije, u sobe broj 37 i 38, u prizemlju logorske zgrade.¹

Preventivno uhapšeni komunisti smešteni u banjičkom suterenu, još nisu bili svesni da su došli u »kuću smrti«, u kojoj će većina od njih provesti svoje poslednje dane. Mislili su da policija samo želi da ih ima na oku. Učestale odmazde i streljanja u leto i u jesen 1941. godine raspršili su sve njihove iluzije.

Ni logorski režim nije u prvim nedeljama bio tako okruštan kao posle prve neprijateljske ofanzive. Pojedini žandarmi su čak bili skloni da zatočenicima čine razne usluge bilo za novac, bilo usled kolebljivosti, koja ih je zauzdavala pred neizvesnim razvojem predstojećih događaja. U stvari, tada su zatočenici živeli u nadi da će se rat brzo završiti i da put do slobode neće biti tako dugotrajan i trnovit.² To je bio odraz onog nerealnog optimizma i očekivanja brzog preokreta

¹ IAB BL 212, sećanje Zivka Mađarevića.

² IAB BL 627, IABBL 743 i IAB BL 251, sećanje Filipa novića, Nikole Stokića i Zivana Stojanovića.

Marja-

na istočnom frontu, posle nemačkog napada na Sovjetski Savez, koji je zahvatio i partizanske borce u mnogim odredima.

U četvorki je za sobnog starešinu izabran stari socijalista Lazar Bajčević. Kroz ovu sobu prošli su Velibor Gligorić, dr Stefan Delineo, predsednik Zemljoradničkih zadruga Srbije Vojin Đorđević, profesor istorije na Beogradskom univerzitetu Vasa Ćubrilović, u dva maha i dr Siniša Stanković, prvi predsednik Skupštine posle oslobođenja Beograda. U njoj su takođe do poslednjeg dana pred streљanje boravili partizanski komandiri Slobodan Sekulić i Vladimir Đorđević — Budoni, koji su marta 1942. godine optuženi za pripremanje zavere i bekstva i posle dužeg mučenja prebačeni u sobu broj 10, zatim partizanski starešina u Drugom šumadijskom odredu Andra Đorđević, koji je uhapšen pod ilegalnim imenom Dejan Petrović, i požarevački partizan i ilegalni radnik Božidar Marković »Metalac«, braća Pirić iz Gornjeg Milanovca koje su teretili da su pravili bombe od oksigenskih flaša i drugi istaknuti partizanski borci.

U četvorci su zabeležena imena i prvih slobodnjaka, koji su raznosili hranu i prali posuđe i hodnike i zahvaljujući svom povoljnom položaju činili mnoge usluge ostalim zatočenicima: Mile Ivković »Cust«, Mihailo Mihailović »Frka«, istaknuti partizanski rukovodioци i borci i Momčilo Budisavljević, uhapšen početkom 1942. godine u Beogradu, kao i Gojko Babić, takođe beogradski pozadinski radnik.

Od predratnih komunista i sindikalnih aktivista u ovoj sobi su bili smešteni jedno vreme Cvetko Tomic, i Vladimir Gaćeša, radnik Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, koji je skupa sa Spasenijom Babović — Canoni osuđen još 1936. godine po Zakonu za zaštitu države Kraljevine Jugoslavije.

Dva člana porodice Trajković, otac Svetislav i sin Miroslav, proveli su takođe poslednje dane pred ubacivanje u dušegupku u četvorci, dok su se supruga i kćerka ovog uglednog beogradskog apotekara nalazile u ženskoj sobi s druge strane hodnika.

Kao što se vidi po imenima ovih pretežno streљanih lica, »četvorka« je bila u 1941. i početkom 1942. godine soba smrti. Zato su u nju ubaćeni i članovi prvog Mesnog komiteta KPJ za Beograd posle šestoaprilskega rata na čelu sa partiskim sekretarom Milošem Matijevićem — Mršom i sekretarom

SKOJ-a Božidarom Stamenkovićem. Od jeseni 1942. godine »četvorka« je postala prihvatna soba, zatim sabirna soba za streljanja. Znatno kasnije, kraje 1943. i u 1944. godini u nju su smeštani krvici II kategorije, dok su osuđenizi na smrt bili sprovedeni u sobu broj tri.⁶

U »četvorku« su bili ubačeni i prvi provokatori, među kojima su se isticali Vladimir Rajković, uhapšen posle neuspele diverzije na antimasonskoj izložbi u Beogradu, i šofer Beogradske opštine Velimir Trbojević, koji je upućen u logor zbog ucenjivanja jevrejskih porodica. Kada se saznalo da je Rajković otkrio logorskoj upravi predratnu aktivnost Vladimira Gaćeše, prema njemu je sproveden potpuni bojkot, prvi u Banjičkom logoru/*

Posle preventivno uhapšenih komunista, kroz »četvorku« su prošli mnogi partizanski borci Užičkog i Požarevačkog partizanskog odreda. Streljanja se spasao Jovan Milovanović, komandir voda u odredu Veljka Dugoševića, mada je od prekog suda u Požarevcu bio osuđen na smrt. Ovu činjenicu je prikrio kada je doveden u logor skupa s Jovanom Zivićem i Jovanom Sandulovićem, rudarskim radnicima, takođe na smrt osuđenim partizanima, a dokumenti su u prvo vreme neređovno pristizali u logorsku upravu.⁵

U »trojku« je dovedena veća grupa lica palih u Beogradu u martovskoj provali, među njima i atentatori na Kosmajca i Zalada. Prema nekim od njih zbog glasova o naglom širenju provale ostali zatočenici su imali rezervisan stav, posebno prema Petru Ristiću, glavnom vinovniku hapšenja.¹³

U letu 1944. godine »trojka« je ponovo postala soba smrti i u njoj su provodili poslednje dane mnogi istaknuti partijski radnici uhapšeni posle pada Vasilija Buhe i Vere Miletić. U »trojci« su bili smešteni, između ostalih partijski obaveštajci Janko Janković i Cvetko Crnjak.⁷

Posle atentata na Svetozara Vujkovića, u pozno leto 1941. godine, režim u logoru je osetno pooštren. Prežивeli zatočenici se sećaju neobične posete Upravnika grada Beograda

^s IAB BL 617, 211, 627.

⁴ IAB BL 606, 211.

⁵ IAB BL 675.

^{*} IAB BL 617 i 608.

⁷ IAB BL 663.

Dragomira Jovanovića. Posle Vujkovićevog ranjavanja on se pojavio na Banjici u uniformi nemačkog oficira i prolazeći kroz logorske sobe zapretio zatočenicima da će logor, u čijem osnivanju je po naredenju Nemaca učestvovao, pretvoriti u drugi Dahu.ⁿ

Tih dana, krajem avgusta i početkom septembra 1941. godine, pripremljene su za prijem uhapšenika nove sobe u banjičkom suterenu. Dobile su brojne oznake 16, 17, 6 i 9. Ubrzo zatim otvaraju se i vrata sobe broj 12 za uhapšenike Gestapoa. Ova soba bila je karakteristična po tome što je u njoj došlo do prvog ozbiljnijeg sukoba između zatočenika koji su se svrstali pod zastavu Komunističke partije Jugoslavije i nacionalista pročetničke orijentacije. Naime, u dvanaestici je krajem decembra 1941. godine boravio general bivše Jugoslovenske vojske Gligorije Hadži-Jovanović, koji se prema komunistima ponašao provokatorski. Takvih sukoba bilo je kasnije sve češće u onim sobama u kojima su se zajedno nalažili zatočenici i dijametralno različitih opredeljenja: pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta i pristalice ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića.¹⁰

I kroz sobu broj 12 prošao je niz uglednih ličnosti predratnog političkog života. Među njima valja pomenuti Slobodana Spirića, Dragog Marjanovića i, poslanika izabranih na listi Komunističke partije Jugoslavije pre nego što je njena delatnost zabranjena, Nikolu Koraća, učitelja, beogradskog gerilca, zatim Matu Glavadinovića, novinara i javnog radnika, i Simu Kotura, uglednog socijalističkog prvaka. Kroz dvanaesticu su prošli i poznati borci iz požarevačl cog kraja Božidar Marковić »Metalac« i kraće vreme komandant obnovljenog Požarevačkog partizanskog odreda »Veljko Dugošević«, poručnik Božidar Đorđević. Tu su boravili i dvojica poznatih umetnika: Stevan Bodnarov, vajar, i Petar Milanović, akademski slikar, koji je radio u propagandnom odeljenju pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske u Užicu. No, u dvanaestici se nalazila potkraj 1942. godine i grupa četnika Draže Mihailovića, među njima i jedan vojvoda, zatim nekolicina pilota bivše Jugoslovenske vojske i lađara, četvorica Poljaka optuženih

⁹ IAB BL 212, sećanje Zivka Mađarevića.

^w IAB BL 605.

od Gestapoa da su obaveštajci, grupa službenika engleskog poslanstva uhapšenih posle otkrivanja oružja u dvorištu zgrade poslanstva. Oni su se držali izdvojeno. Ovako šarolik sastav navodio je zatočenike iz raznih sredina, različitih opredeljenja, pa i raznih nacionalnosti, da ponekad jedni od drugih zaziru.¹¹

Do kraja 1941. godine u Banjičkom logom je bilo u upotrebi osam soba, a broj zatočenika se zadržavao negde na granici od 800 ljudi. Okrivljena lica premeštana su iz jedne sobe u drugu bez ikakvog vidljivog razloga i redosleda. Preovladava uverenje da je policija tako postupala da bi se zarneo trag onih lica za koja rodbina uporno interveniše, kao i da se ne bi saznalo kada su streljani. Zbog čestih preseljenja bilo je zatočenika koji su kraće vreme boravili u gotovo svim otvorenim banjičkim sobama, čas u jednoj, čas u drugoj. Rodoljub Andrić, beogradski skojevac, uhapšen u rasadniku na Topčideru, boravio je, na primer, za vreme zatočeništva u sobama broj šest, 17, 25, tri i ponovo 25. Dragiša Kontić, službenik iz Beograda, boravio je u sobama 16, 17, 3, 4 i 13. Premeštanja su obično vršena pred streljanje, tako da onaj koga prozivaju nije znao da li ga izdvajaju iz sobe koja će biti sabirna za streljanje ili uvode u takvu sobu. Kada je Andrić premešten iz sobe broj 17 u trojku govorilo se da je Vujković sačinio provizoran spisak lica koja će biti streljana za odmazdu zbog atentata na Kosmajca i Zalada i da ih grupiše u trojci. Međutim, ključar Milan Trifunović je sledeće noći prozvao desetoricu zatočenika iz trojke i prebacio ih u sobu broj 25. Među njima je bio i Radoljub Andrić. Kada su ustali i bili pušteni na umivanje trojka je izgledala sumorno prazna. Iz nje su odista svi zatočenici izvedeni na streljanje.¹²

U šestici, koja je bila manjih dimenzija, pa je primala i manje zatočenika, boravio je neko vreme književnik Aleksandar Vučo. Ostao je zapamćen po tome što je novajlijama nagoveštavao kakva im opasnost preti ovim rečima: »Odavde ljudi s vremena na vreme idu da mirišu ljubičice.«¹³

¹¹ IAB BL 648, IAB BL 212, IAB BL 251, sećanja Jovana Todorovića, Zivka Mađarevića i Branislava Milenkovića.

¹² IAB BL 611, sećanje Rodoljuba Andrića; IAB BL sećanje Kontić Dragiša.

¹³ IAB BL 611.

Iz sobe broj 16 prozvana je za vešanje u logorskom krugu grupa od osmorice zatočenika, pretežno dovedenih iz Sapca i okoline. Među njima se našao i beogradski ilegalac, učesnik u nekoliko sabotažnih akcija Ljubomir Lenard.

U istoj sobi boravilo je i nekoliko Jevreja. Među njima je bio najbogatiji brodovlasnik Dajč iz Pančeva. Zapamćen je po tome što su ga Nemci često obilazili i ucenjivali. Jedno vreme im je išla naruku njegova nada da će se novcem ipak iskupiti. Kada je uvideo da uzalud rasipa svoje bogatstvo, prestao je da hrani ucenjivače. Posle tog odbijanja ubrzo je izveden na pogubljenje.¹⁴

U šesnaestici je provodio poslednje dane i jedan od prvih zarobljenih partizana zemljoradnik iz Parcana, čije ime je iščezlo iz pamćenja preživelih zatočenika, ali su im se snažno usekli u sećanje njegovi odvažnost i realizam. Bio je svestan šta ga čeka. Ocu je uspeo da dojavi da mu pošalje krupno pećeno pile, kako bi se za života još jednom čestito najeo, a ženi je preporučio da se preuda, jer nema smisla da ga čeka pošto iz kuće smrti neće izneti živu glavu.¹⁵

Međutim, od pozne jeseni 1941. godine u šesnaesticu su smeštene uhapšene žene. Kada je doterana u logor s velikom grupom užičkih partizana 25. decembra 1941. godine Mileva Đurdić, tada član Okružnog komiteta KPJ za Užice, zatekla je u šesnaestici, između ostalih, Zagu Malivuk, kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Desanku Barjaktarević, predratnog člana KPJ iz Kragujevca, Milicu Zorić, Desanku Petrović, banatsku grupu žena na čelu s Olgom Petrov, a pored njih i nekoliko kriminalki i prostitutki. Zagu Malivuk je zapamtila kao izuzetno odvažnu i komunikativnu aktivistkinju, koja je i u logoru nalazila puta i načina da svakome pride i da ga obodri ili pouči kako da se ponaša. Ona i Desanka Barjaktarević dobijale su pakete, za razliku od partizanki doteranih s užičkim transportom. Svoje pakete delile su s Milevom Đurđić i Cvjetom Dabić, koja je iz sobe izvođena na sašlušanje i teško mučena.¹⁶

Pre šesnaestice ženska soba bila je soba broj 13. Septembra 1941. godine, kada je u trinaesticu doterana Stanica

¹⁴ IAB BL 250, sećanje Đorđa Cucića.

¹⁵ IAB BL 212, sećanje Živka Mađarevića.

¹⁶ Na osnovu pričanja Mileve Đurđić autoru.

Načević, tekstilna radnica iz Beograda, zatekla je još u njoj žive Jelenu Cvetković, uhapšenu s Matom Vidakovićem, koji je u njenom stanu proizvodio eksplozivna tela, zatim partizanke Milevu i Darinku Bandić. Milica Stanković je zatekla Vasiliju Stamenković, uhapšenu prilikom paljenja neprijateljske štampe u Beogradu i svedok je njenog hrabrog odlaska na pogubljenje. Jelena Popović, doterana u logor takođe septembra 1941. godine, zatekla je u trinaestici preventivke Sojkicu Jovanović, Ivanka Nedić, Zoru Tumin, dr Juliju Marić, Mirjanu Mocić, studenta medicine, Veru Lazović, takođe studenta medicine, čiji je brat Grujo omogućio bekstvo grupi žena s pritvoreničkog odeljenja Opšte državne bolnice i druge. U sobi je bilo tada oko 160 žena. Sobni starešina, Austrijanka Hilda, koja se doselila u Jugoslaviju neposredno pred šestaprilski rat, ponašala se korektno. Zahvaljujući njenom nastojanju gestapovski major dr Jung najzad je dozvolio da trudnice budu upućene na porodaj u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice. Prve trudnice su u sobi bile Radmila Rajković i Ivanka Nedić, a sa čačanskom grupom je dovedena i Nada Janlcović Vilimanović.

Kada je u trinaesticu ubaćena Božena Borošić Badnjević, polusestra Lole Ribara, uhapšena pod optužbom da je preko beogradskog advokata Golijana pokušala da izvuče iz zatvora Ratka Mitrovića i Jovu Stojisavljevića, a to je bilo novembra

1941. godine, još je zatekla u životu Dušicu Stefanović. Među zatočenicama je poznavala Nevenku Vulić-Sele, koja je radila u predratnom uredništvu lista »Zora«, Miru Mirčević, koja je bila toliko pretučena da je izbacivala iz pluća komadiće usirene krvi, Ivanka Zečević, lekara, Zoru Popović. Najsnažniji utisak na nju ostavila je šesnaestogodišnja Zorica Božović, učenica, uhapšena prilikom pokušaja paljenja nemačkog automobila u Siminoj ulici u Beogradu. Za nju kaže da je bila »čudo od deteta« i po odvažnosti i po razboritom rezonovanju.¹⁷

Krajem godine u sobu je dovedena Natalija Dugošević, partizanka Požarevačkog odreda i supruga Velje Dugoševića, komandanta odreda, a u proleće 1942. godine beogradske omladinke Radmila Jović »Malecka«, sestre Ivanka i Olivera Ću-

¹⁷ IAB BL 193, sećanje Stanice Načević, IAB, IAB BL 668, sećanje Milice Stanković, IAB Jelene Popović, IAB BL 758, sećanje Božene Borošić-Badnjević.

ković i druge. U sobi je bila i grupa Jevrejki. One su se nadale da će im životi biti poštedeni pošto nisu bile politički krivci. Krajem 1941. godine sve su odvedene u logor na Starom sajamštu, gde im se gubi svaki trag.

Grupa zatočenika iz trojke i četvorke prebačena je u kasnu jesen u novootvorenu sobu broj 17. Među njima je bio i bivši sobni starešina iz četvorke Lazar Bajčević. U nju su premešteni takođe profesor Smiljanić, Toma Bjelica, dr Radomir Gerić, Nikola Stokuća, učesnik u oktobarskoj revoluciji, Zdravko Vranješević iz Užica, dr Dragović, kada je drugi put dотеран u logor, Petar Nikezić, otac Marka Nikezića, Slavko Mijatović, i Zdravko Vranješević, takođe ugledni radnički borci.

U kasnijem periodu u sedamnaesticu je dотерана grupa Jevrejki s decom pronađenih na teritoriji Hrvatske. Sve su ugušene skupa s decom u dušegupki, specijalnom kamionu za trovanje gasom. Bile su svesne šta ih čeka. Govorile su svojoj deci, kada su prozivane, da bi ih poštедele predsmrtnog straha: »Hajde, idemo u šetnju.«¹⁸

U 1943. godini »sedamnaestica« je bila soba Gestapo-kri-vaca. U njoj su tada tamnovale grupe pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta uhapšene u Novom Pazaru, Čačku i Leskovcu, nekoliko beogradskih omladinaca i veća grupa pripadnika ravnogorskog pokreta.¹⁹

Prve prostorije otvorene u prizemlju logorske zgrade bile su sobe broj 35 i 36, u kojima su bili zatočeni ugledni beogradski građani, među kojima mnogi akademici i profesori Beogradskog univerziteta, pohapšeni kao taoci odlukom Gestapoa novembra 1941. godine. Te dve sobe nazivane su u logoru »masonskim«, delom pod uticajem nemačke propagande da su u novembarskoj akciji Gestapoa stavljeni u logor samo članovi masonskih loža, kojih je među uhapšenicima u manjem broju odista i bilo, delom zbog nešto povoljnijeg tretmana logorske uprave prema ovoj grupi zatočenika: imali su krevete s posteljinom i pokrivačima, slobodnije su se kretali po hodnicima, izlazili su na umivanje i u klozet prema potrebi

¹⁸ IAB BL 505, sećanje Vladimira Šora, IAB 195, sećanje Dušana Filipovića, IAB BL 605, sećanje Marka Vukovića.

¹⁹ Sećanje Ramiza Pruševića.

i najpre je njima omogućeno da se jednom dnevno prošetaju po logorskom krugu. Stražari i ključari ponašali su se prema pohapšenim intelektualcima s više obzira i manje grubosti.²⁰

U posebnoj prostoriji u prizemlju od 10. do 16. maja 1942. bio je smešten nekadašnji predsednik koalicione vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiša Cvetković, koji je 25. marta 1941. godine stavio potpis na ugovor o pristupanju Trojnom paktu. Posle kraćeg zadržavanja u logoru, Cvetković je pušten, da bi se kasnije prebacio u Tursku.²¹

Svi zatočenici koji su sticajem okolnosti ostali živi u prve dve ratne godine, slažu se u tvrđenju da su u prvim nedeljama banjičke sobe imale gvozdene krevete sa slamaricama i police za posude i pribor za jelo, što se već u 1942. godini, posle neprijateljske ofanzive, više nije moglo ni zamisliti. Već prilikom otvaranja za prijem zatočenika sobe broj 17 na podu se nalazila samo slama, a kasnije se spavalо pretenzo na golom podu ili na daščanim dušemama postavljenim duž zidova. Od pribora za jelo mogle su se imati samo kašike, a posedovanje hartije i pribora za pisanje bilo je zabranjeno.

Grupa užičkih partizana doteranih u velikom transportu od 25. decembra 1941. godine bila je razmeštena po sobama 3, 4, 17, 25 i 26.²² Kasnije prispeli užički transporti, krajem zime i u proleće 1942. godine, bili su najpre zatočeni u banjičkim sobama broj 3, 6 i 9. Kroz ove sobe prošao je šesnaestogodišnji partizan Miloš Radosavljević »Prća« iz Seče Reke, koji je u logor doteran skupa s Vladanom Žeravčićem, Milanom Žilićem, Milomirom Micićem-Mićinom i Milijom Jovanovićem.²³

Pošto se logor krajem 1941. godine naglo punio, a u suterenu više nije bilo mesta, veliki transporti čačanskih partizana i saradnika pridošlih na prelazu iz 1941. u 1942. godinu bili su razmešteni u sobe broj 36 i 37 u prizemlju zgrade. Odatle su prethodno bili pušteni gotovo svi beogradski intelektualci pohapšeni u novembarskoj raciji Gestapoa 1941. godine.-²⁴

²⁰ IAB BL 142, sećanje Ilike Vojvodića, IAB BL 648, sećanje 2ivana Todorovića, IAB BL 212, sećanje Zivka Mađarevića.

²¹ IAB BL 248, sećanje Jovana Todorovića.

²² IAB BL 616, sećanje Ljube Mlađenovića.

²⁵ IAB BG 608, sećanje Miloša Radosavljevića.

²¹ IAB BL 193, sećanje Dušana Azanca.

Veliki broj partizana i saradnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su transportovani u logor na Banjici tokom januara, februara i marta 1942. godine (posebno iz požarevačkog kraja) boravili su najpre u sobama 24, 25 i 26 u drugom krilu logorske zgrade. Kasnije su oni koji su predviđeni za likvidaciju premešteni u »trojku« i »četvorku«. Kada je u početku 1942. godine prebačen u taj deo suterena, beogradski ilegalac Milorad Ašković zatekao je u sobi broj 25 Vlastimira Petkovića Carevca, pravnika i poznatog violinistu.²⁵ Starešina sobe bio je Uglješa Radić, brat glumice i pevačice Divne Radić. Vlasta Carevac, koji je doteran u logor s požarevačkom partizanicima, prebačen je posle kraćeg vremena u »četvorku«, pa u »trinaesticu«. Pošto je njegova grupa prispela na Banjicu neposredno posle pogibije Vujkovićevog zamenika Đordja Kosmajca, on i njegovi saborci bili su ubedeni da će biti streljani u velikim martovskim odmazdama 1942. godine. Međutim, većina požarevačkih partizana i saradnika narodnooslobodilačkog pokreta transportovana je preko logora na Starom sajmištu u Norvešku maja 1943. godine.²⁶

U sobi broj 26 bilo je zatočeno nekoliko učesnika u partizanskoj kulturno-umetničkoj grupi u slobodnom Užicu u jesen 1941. godine. Među njima su bili Filip Marjanović, Radomir Turubatović, Slavko Veljić i Aleksandar Todorović, član Okružnog komiteta SKOJ-a u Užicu, koji je pогинuo 1942. godine u Beču na putu za Norvešku prilikom jednog od savezničkih bombardovanja.²⁷

Do proleća 1942. godine sobe broj 13 i 16 su se bile ustalile kao sobe ženskih krivaca. Do nove reorganizacije došlo je 6. aprila 1942. godine. Tada su preformirane dvanaestica i trinaestica. Dvanaestica je postala soba krivaca Gestapoa, a trinaestica je postala muška soba, u koju su dovođeni pretežno krivci Specijalne policije. U nju je prebačen deo krivaca iz četvorke i većina boraca račanskih četa Užičkog partizanskog odreda. Zbog simboličnog datuma — 6. aprila, dana Hitlerovog napada na Jugoslaviju — zatočenici razmešteni u

²⁵ IABBL 625, sećanje Milorada Aškovića.

²⁶ IABBL 616, sećanje Vlastimira Petkovića Carevca.

²⁷ IABBL 616, sećanje Ljubomira Mladenovića.

trinaesticu očekivali su da će ubrzo biti streljani, što se dobri delom obistinilo.²⁸

Deo žena iz trinaestice preseljen je u sobu broj 38 na prvom spratu. U njoj su kraće vreme boravile Jelena Ćetković, Olga Jovanović, Jelica Jerković, Dobrila Rastovac, Drinka i Darinka Pavlović, Anka Kumanudi, Paul Jurak, Slavka Đurđević i druge. Bilo ih je tada oko četrdeset.²⁹

Sredinom i krajem 1942. godine ospozobljavaju se i druge sobe na prvom spratu logorske zgrade. Nosile su oznake 62, 64, 65, 66, 67, 68, 87 i 88. Međutim, sve do jeseni 1942. godine njihova namena i karakter su bili nestalni. Tokom leta i jeseni 1942. godine zasedala je u logoru na Banjici Komisija za kategorizaciju krivaca Specijalne policije. Ona je završila rad u novembru. Od to doba banjičke sobe dobijaju stalniju fisionomiju. Tada su u prizemlju i na prvom spratu formirane sobe krivaca Specijalne policije.³⁰

Na osnovu raspoloživih dokumenata i sećalja bivših zatočenika Banjičkog logora mogla bi se napraviti ova šema namene banjičkih soba posle novembra 1942. godine:

U suterenu su bile otvorene sve vreme soba broj 3, u kojoj su i dalje smeštani komunisti i partizani, soba broj 4 bila je mešovita za krivce II kategorije, u sobi broj 6 nalazili su se Jevreji, koji su sa raznih strana kasnije dovođeni u logor. U sobu broj 9, u kojoj je do kraja novembra 1942. godine bilo smešteno dosta uhapšenica palih u martovskoj provali u Beogradu, smeštene su kasnije žene pripadnici ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, pretežno taoci. Dvanaestica je ostala soba krivaca Gestapoa, mešovita za sve tri kategorije, a trinaestica kada su iz nje žene premeštane najpre u sobu broj 85, zatim u sobe broj 37 i 38, postala je soba za četnike, koje je Gestapo pripremao za transport u nacističke logore u Nemačkoj. Soba broj 16 ostala je na duže mešovita ženska soba, uglavnom za krivce Gestapoa. U sobu broj 17 zatvarani su u poznjim godinama okupacije četnici Draže Mihailovića, sve dok u jesen 1944. godine nije postala soba za

²⁸ IAB BL 627, sećanje Filipa Marjanovića.

²⁹ IAB BL 252, sećanje Jelene Lazarević-Vasiljević.

³⁰ IAB BL 190, sećanje Anke Kumanudi.

pripremanje transporata za Mauthauzen. U sobama broj 25 i 26 nalazili su se pretežno teži krivci Gestapoa i kriminalci osuđeni na više od 15 godina robije.

U prizemlju bile su otvorene sobe broj 35, 36, 37 i 38. U prvoj su se nalazili muškarci taoci Specijalne policije, pa je dobila naziv »staračka soba«, a u drugoj žene taoci koje je privela Specijalna policija, odnosno druge kolaboracionističke vlasti. U tridesetosmici su se nalazile žene II kategorije, uhapšene od Specijalne policije, a u tridesetosmici žene okarakterisane kao najteži krivci. Među njih je ubaćeno nekoliko kriminalki. U prizemlju se nalazila kancelarija šefa logora Vujkovića, zatim soba za boravak policijskih agenata i stražara. U sobi broj 56 bila je smeštena logorska radionica. U nju su raspoređivani zatočenici zanatlje, koji su obavljali nužne poslove na održavanju logorske zgrade, instalacija, prekrajanju odela streljanih, opravki obuće, u ložionici na kazanu za parenje rublja i slično.

Na prvom spratu je za najteže krivce Specijalne policije određena soba broj 66. Osuđenici na vremenske kazne, takozvani »rokovci« nalazili su se u sobi broj 65. Soba broj 68 smatrana je prolaznom. Iz nje su se kasnije zatočenici raspoređivali u sobe za teže odnosno lakše krivce. Soba broj 67 bila je namenjena »nerešenim slučajevima« i onima čije isleđenje još nije bilo okončano. U njoj su se nalazili takođe crnoberzijanci, kao uostalom i u nekim drugim banjičkim sobama. U sobi 85 bili su takođe još neraspoređeni krivci Specijalne policije. U sobu broj 86 odvajana su lice predviđena za upućivanje na prinudne radove u Nemačku. Seljaci koji nisu izvršili obavezne isporuke žita okupatoru, takozvani »dirisovci«, bili su najvećim delom raspoređeni u sobu broj 87. Oni koji su bili predviđeni za puštanje i radove u rudnicima često su raspoređivani u sobu broj 88. U sobama broj 89 i 90 nalazile su se žene uhapšene po raznim osnovama. Među njima su bile i Jevrejke s decom.

U toku 1943. godine izgrađeno je u logorskom krugu četiri velike barake. U svakoj je bilo po pet soba koje su mogle da prime 30 do 50 zatočenika. U njima su najvećim delom bili smešteni četnici predviđeni za transport u nemačke logore

ili za prinudne radove. Kasnije su barake služile kao neka vrsta karantina pre ulaska u logorsku zgradu.³¹

Svaka soba je imala svoj poseban život u malom, svoje stresove i rastanke, svoje heroje i antiheroje, svoje uspone i padove. O svakoj od njih mogao da se napiše čitav roman ili posebna mala monografija. No, za opštu ocenu još valja reći ovo: iako je ceo logor bio kuća smrti, iako нико u njemu nije mogao da se smatra bezbednim, najteže je bilo onim zatočenicima koji su razvrstavani u sobe smrti, a među njima su takvu reputaciju najduže imale tridesetosmica za žene i šezdesetšestica za muškarce krivce Specijalne policije. Svi koji su u njih dospeli smatrani su najtežim političkim krivcima i stalno su isčekivali dan prozivke na streljanje. To im je život činilo težim nego krivcima u drugim sobama, mada je i u njima bilo prozivki. Svako streljanje moralo je da pogodi sobu broj 66, a to nije bio slučaj s drugim sobama. Smrt je bila uvek pred njenim vratima.

Pljačka zatočenika i njihovih porodica

Prilikom ulaska u logor zatočenici su svoje vrednije lične stvari morali da predaju »na čuvanje« logorskoj upravi. Novac, metalni i papirni, prstenje, narukvice, tabakere, nalivpera, povezivali su ih i ostavljali već prilikom dezinfekcije u kupatilu. Policijski agenti su ih pretresali, a kada su se svukli za kupanje premetalili po odelima, zagledali u džepove nije li šta sakriveno ili preostalo: britva, sat, duvan. To su delili između sebe, a ono što je preostalo budžašto su prodavali.

Pljačka zatvorenika počinjala je, u stvari, još od dana hapšenja. Sav novac koji su policijski agenti nalazili kod uhapšenika oduzimali su mu kao novac skupljen za pomaganje partizanske borbe. Pisaće maštine, vrednije džempere, bolje cipele, čizme, topli veš, pa i namirnice plenili su tobote kao »corpora delicti« o njihovom pripremanju za odlazak u partizane.

Specijalna policija imala je običaj da i kasnije češće navraća u stanove zatvorenika i da iz njih iznosi nameštaj, zid-

⁵¹ Sećanje većeg broja preživelih zatočenika; Arhiv Jugoslavije, f. 522, j. 602, inv. br. 1937, iskaz bivšeg ključara Banjičkog logora Milana Kobiljskog »Laie«.

ne satove, knjige, nakit i drugo. Dogadalo se da u logor na Banjici ili u zgradu Specijalne policije bude prevezeno gotovo svo pokućstvo imućnijih zatočenika i da ga tamo razgrabe policijski agenti, žandarmi i činovnici.³²

U logoru na Banjici ovaj pljačkaški pohod nastavljao se još beskrupulozniјe. Pljačkanja su bila naročito unosna posle streljanja, kada su u sabirnim sobama prozvanih lica prikupljane sve stvari kojima su se u logoru služili. Tu su obično svlačeni pred vezivanje. Odela i rublje bacani su na gomilu s koje su logorski lešinari odabirali ono što je najbolje za sebe, a preostalo je komandant logora slao u beogradsku centralu Gestapoa.

Samo prve grupe banjičkih zatočenika streljane su u odelima. Kada su posle izvršenog zločina okupatora dolazili opštinski grobari da zatrpuju rake, zaticali su Nemce kako preturaju po džepovima streljanih, pljačkaju novac iz lisnica, skidaju prstenje s ruku svojih žrtava. Kasnije su upućivani iz logora Cigani da poskidaju odela sa streljanih zatočenika i da ih utovare na prispele kamione. Pošto je ovaj postupak bio dug i nepraktičan, pristupilo se svlačenju zatočenika u samom logoru. Odvoženi su na stratište samo u donjem rublju, a njihova odela mogla su detaljnije da se pretresu. Policijski agenci su često pipali po šavovima, nadajući se da će pronaći skriveni novac ili dragocenosti.³³

A kakav je bio odgovor zatočenika, bespomoćnih da spreče divljanje logorskih dahija? Pljačkanju se nisu mogli suprotstaviti ni na koji drugi način nego da prilikom prozivke za streljanje sve vrednije delove odeće i obuće razdele drugovima u sobi, da izadu sa što manje stvari i da ono što im je preostalo pred streljanje iscepaju i učine na bilo koji način neupotrebljivim. Naravno, nisu svi tako postupali, već samo oni čije antifašističko opredeljenje nije dozvoljavalo nikakav uzmak pred teškoćama i iskušenjima. U sobi smrti broj 66 važio je nepisani zakon: ništa čitavo ne sme dospeti u ruke neprijatelj u.³⁴

³² Arhiv Jugoslavije, Izveštaj Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, F. 611, J. 611, inv. br. 16.095.

³³ AJ, Saopštenje broj 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, str. 489.

³⁴ IAB BL 393, sećanje Svetе Stojanovića.

Pljačke su vršene po hijerarhiji. Logorske starešine su kao harambaše svojih razbojničkih bandi prigrabile sebi ono što je bilo najdragocenije, a tek zatim su puštali u »zabran« policijske agente, žandarme i ostalo osoblje. Posebno nezažljiviji u pljačkanju bili su šef logora Vujković i zamenik komandanta logora Kriger. Vujković je bio sav nakićen brilijantskim prstenjem, menjao je skupocene tabakere, časovnike, nalivpera. Najradije je nosio zlatni sat s teškim zlatnim lancem koji je »zaplenio« od Jevrejina Vilima Haramine. To je, naravno, bio samo pogledima izloženi deo blaga koje je Vujković opljačkao.

Kriger je sam ili skupa s Vujkovićem opljačkao sav srebrni novac zatočenika. Komandant Fridrih, koji ni sam nije bio imun na pljačkanje zatvorenika, uostalom kao ni svi gestapočci, ipak se ponašao umerenije od svog zamenika, koji je dao da se opljačkani srebrnjaci pretope u srebrne šipke, od kojih je izlio, između ostalog mrtvačku glavu — simbol Gestapoa, tešku oko dva kilograma. Slao je pokradene predmete, naročito satove svom bratu Valentinu Krigeru, časovničaru u Slovenj-gradecu. Valentin je čak otvorio radnju za prodaju opljačkanih satova.³⁵

Odabrana odelja, cipele, čizme, pljačkaši su donosili na preradu i popravku u logorsku radionicu, u kojoj je radilo nekoliko zatočenika. Za Krigera su gotovo svake nedelje prepravljali poneko odelo ili cipele, za Fridriha čizme i krznene kapute, a teško je i nabrojati sve ono što je prekrajano za ostalo logorsko osoblje.³⁶

Kada je decembra 1941. godine doterana na Banjicu i smeštena u sobu broj 17 grupa od 48 Jevreja iz Beograda, otkrivenih i uhapšenih u Skoplju, Kriger ih je otvoreno pitao: »No, ima li neko od vas Jevreja skrivenog zlata ili dragocenosti? Bolje će biti da sami prijavite i odmah predate.« Cela ova grupa odvedena je na stratište u Jajincima već posle nekoliko dana.³⁷

Sistematski je takođe vršena i pljačka paketa banjičkih zatočenika koje su njihove porodice uz mnogo odricanja u

³⁵ Saopštenje br. 44 Državne komisije, str. 488.

³⁶ IAB BL 610, sećanje Danila Masleše, IAB BL 621, sećanje Voje Tutunovića.

³⁷ IAB BL 212, sećanje Zivka Mađarevića.

gladnim okupacijskim godinama donosile pred logorsku kapiju. Policijski agenti su ih redovno pretresali da ne bi bilo prokrijumčareno u logor nešto zabranjeno, a gotovo sve je bilo zabranjeno. Ali pod tim izgovorom oni su otimali najkaloričniju hranu. Dugo vreme posle egzekucije pojedinaca pristizali su za njih paketi, a porodice su namerno dugo držane u neznanju, da bi se od njih moglo što više izvući. Paketi streljanih ili odvedenih u Nemačku policijski agenti su delili među sobom. Obično su pakete »oslobađali« od cigareta, šećera, slanine, kolača. Ono što je zatočenicima preostajalo ponekad je bilo tako uprljano i zgužvano da se teško moglo upotribiti.

Od porodica uhapšenika uzimano je po 500 dinara da bi se paket koji su pripremali predao u ispravnom stanju, a opljačkane namirnice ponekad su prodavane zatočenicima po visokim crnoberzijanskim cenama. Za sto grama hleba plaćalo se, na primer, po 250 dinara, a za jednu cigaretu i do 150 dinara.³⁸

Znajući za ovu »dovitljivost« logorskog osoblja, zatočenici su se na razne načine dovijali da preko slobodnjaka, koji su sa kapije odnosili pakete u magacin, ubace u sobu nepregledanu pošiljku, ili su na njih lepili adrese živih drugova umeštvo adresa streljanih.³⁹

Bezobzirno su pljačkane porodice uhapšenika, kojima su uticajniji islednici Specijalne policije i Gestapo obećali da će za visoko odmerenu svotu novca, isplativat najčešće u zlatu, brisati njihove sinove i kćeri sa spiskova za streljanje, ili ih barem prebaciti iz teže kategorije u lakšu. Posrednici koji su od pojedinaca na taj način izvlačili dobit zahtevali su takođe da se za njih i uticajne funkcione logorske uprave pridružuju bogate gozbe i daju skupoceni pokloni. Neke porodice su ovim ucenama doterane do prosjačkog štapa.

Ponekad se i uspevalo da velikim davanjima pojedini zatočenici spasu. Takav je bio slučaj partizana Požarevačkog partizanskog odreda, učenika Trgovačke akademije u Beogradu Miodraga Ignjatovića, čiji je otac bogati požarevački trgovac, uspeo da sina iščupa iz logora za dva miliona dinara. Me-

³⁸ Saopštenje br. 44 Državne komisije, str. 499.

³⁹ IAB BL 649, sećanje Milutina Radojevića iz Mladenovca.

đutim, Ignjatović je kasnije ponovo uhapšen i streljan. Pre nego što je prozvan, Vujković ga je često podsećao da mu više nikakvo bogatstvo neće pomoći da iskupi glavu/^{*0}

Život Miodraga Dinića, jednog od tehničara pri Mesnom komitetu KPJ za Beograd, brata narodnog heroja Duke Dinić, otkupljen je zlatnicima koje su njegovi saradnici, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta prikupili da ga iščupaju i ubace u transport za Norvešku/^{*1}

Da bi se Ratko Mitrović i Jovan Stojisavljević izvukli iz zatvora Specijalne policije, izvršeno je sondiranje terena preko beogradskog advokata Golijana. Međutim, zalogaj je bio previše velik, mada je mamač bio primamljiv. Bećarević ga nije progutao, već je naredio da se uhapse Milovan Matić, advokatski pripravnik, i Božana Barošić-Bađnjević, preko kojih je tekla ova intervencija.^{*2}

U mlekaru brata uhapšenog Milana Mrđe dolazio je često Radan Grujičić i hranio se besplatno, služeći se u okupacijskim danima retkim mlečnim proizvodima. Pored toga Mrđina porodica je za Grujičićevu ženu uz velika lišavanja nabavljala skupocene poklone.^{*3}

Podmićivani su i ključari. Jednu majku je koštalo 14.000 dinara što su joj omogućili da sina makar izdaleka vidi. Bi-jelić je vršio usluge samo za zlato. Ostali su bili manje izbirljivi. Sestra uhapšenog beogradskog ilegalca Slobodana Papakoče uspela je da podmiti okrutnog ključara Milana Kobiljskog Lalu. Posle toga je Kobiljski Papakoči predao paklo cigareta, pravdujući se da je to učinio zato što poznaje njegove roditelje kao dobre patriote. Uz put je napomenuo da bi i njemu zbog tog postupka mogla da sleti glava s ramena.^{*4}

Koliki je bio obim pljačkaških poduhvata logorskih glavešina može se zaključiti i prema iskazu bivšeg ključara Banjičkog logora Milana Kobiljskog Lale pred islednim organima posle rata. On je izjavio da su se Vujković i Kriger utrkivali ko će pre zaći u sobu u kojoj su prikupljane stvari streljanih

^{*0} Prema pričanju autoru Voje Petrovića, ilegalca na teritoriji Valjevskog partizanskog odreda.

^{*1} Prema pričanju Dinića autoru.

^{*2} IAB BL 606, IAB BL 758.

^{*3} IAB BL 772, sećanje Milana Mrđe.

^{*4} IAB BL 772, sećanje Slobodana Papakoče.

lica. Za pojedine agente koji su u logor došli »samo s jednim koferem«, tvrdio je da su im stanovi posle samo nekoliko rae-seci bili krcati robom, da je u njima bilo »sve novo i plišano«. Ono što im nije odgovaralo logorsko osoblje je preprodavalo po Beogradu kao bezvredne prnje. Deo odeće slat je na pre-radu tekstilnim fabrikama. Ključar Milan Trifunović, stražar Slaviša Popović, Vujkovićev kurir i pisar Milan Bulić, poručnik Zika Obradović i potporučnik Nedeljko Rajkov, vodnik Ilija Obradović i drugi odnosili su na sela i preprodavali op-ljačkane stvari. Ta svojevrsna lešinarska trgovina nije mimo-išla ni neke policijske doušnike⁴⁵

Tipičan primer bio je neskriveni provokator Trbojević., koji je pre hapšenja radio kao šofer Uprave grada Beograda. Pošto je ucenjivao jevrejske porodice, što se nije svidelo Gestapou koji je polagao pravo na svojevrsno bogatstvo, morao je da bude disciplinski kažnjen. Ulogu doušnika igrao je u sobi broj 17, gde je neko vreme bio i sobni starešina. Kad god se uveče vraćao sa svojih tajnih pohoda u sobu donosio je odela i raznu drugu robu. Kada je pušten iz logora slo-bodnjaci su morali da mu pomažu da prikupi i iznese u kof-rima svojevrsno blago.⁴⁶

Higijenske prilike

Nepostojanje uslova za fizički i psihički koliko-toliko nor-malan život ozbiljno je narušavalo zdravlje banjičkih zatoče-nika. Sobe su u pojedinim periodima bile prenatrpane. U naj-većima od njih bilo je smešteno i po 160 do 200 ljudi. Prazni-le su se samo posle većih odmazdi.

Zbijeni na golin daskama uza sva četiri zida i u dvoredima po sredini sobe, zatočenici pokatkad nisu imali dovoljno pro-stora ni da se slobodno okrenu u snu. Ta prenaseljenost bila je prvi razlog za pojavu i širenje vašiju i boleština.

Novodovedeni uhapšenici bili su prilikom ulaska u sobu u koju su raspoređeni ošamućeni od ustajalog vazduha i vonja ljudskog mnoštva. Iz kible postavljene u jednom uglu nepre-kidno se širio oistar zadah. Dezinfekcija kibli rastvorom forma-

« AJ, f. 522, j. 602, inč. br. 1937.

⁴⁹ IAB 195, sećanje Dušana Filipovića.

lina, koju je svakog jutra vršio zatočenik Mihailo Blagojević, »čika Mika Prskalo«, bila je izraz nastojanja logorskih lekara da sa oskudnim sredstvima poboljšaju higijenske prilike, ali ti napor, ma koliko bili korisni, nisu mogli dovesti do korenitih promena. Kible bi se ponekad, naročito kada su harala stomačna oboljenja, napunile i prevršile, a u klozet i na umivanje izlazilo se iz soba samo jednom dnevno i to u ranim jutarnjim časovima.

Daščani pod se u sobama čistio svakodnevno u prisustvu ključara. Ali tom prilikom se češće ispoljavala njihova obest nego želja da se održava higijena. Milan Kobiljski, na primer, uveo je »suvo« i »vlažno« ribanje. Najpre su zatočenici moralni suvimi četkama dobro da ostružu pod, zatim su ga ribali i vodom. Ključar je sa svojim kaplarskim mentalitetom nadgledao posao i koristio svaku priliku da one koji nisu bili dovoljno »vredni« podseti pendrekom da ne podnosi »zabušante«. A najčešće se radilo o iscrpenim i pregladnelim ljudima.

Da bi si pomogli u nevolji, zatočenici su nastojali da što rede upotrebljavaju kiblu, da prilikom svakog izlaska operu, naravno bez sapuna, makar neki komad rublja, da onima koji su bili slabo odeveni ponudi viškove odeće. Sapun od 100 kilograma koji je logor dobijao Vujković je odnosio u svoju kuću prekoputa logorske zgrade, a za ambulantu je stavljao na raspolaganje lekaru samo 5 kilograma.⁴⁷

U takvoj situaciji pojava vašiju je bila neminovna.

Zima je bila teža od leta. Jednim čebetom pokrivalo se i po troje-četvoro ljudi. Izgladneli zatočenici nastojali su da se što manje kreću kako ne bi trošili energiju. Sedeli su i ležali. Ali kada nastupe zimski mrazevi kretanje je bilo jedini spas od smrzavanja i ozeblina. U logoru se nikada nije ložilo, mada su iz bivše kasarne po sobama zaostale velike gvozdene peći. Iscrpeni i pretučeni uhapšenici često nisu mogli da se ugreju kretanjem.

Do polovine 1942. godine bilo je dozvoljeno da se rublje šalje na pranje kućama. Kasnije je ova »privilegija« ukinuta. Posle toga vaške su se namnožile, mada su ih zatočenici svakodnevno trebili i po nekoliko puta. Obesni ključari, da bi

⁴⁷ IAB 193, sećanje dr Stefana Đelinea.

im se narugali, nazvali su trebljenje vašiju »čitalački čas«. Ovaj naziv, izraz crnog humora, kasnije se odomaćio u čelom logoru.

Krajem decembra 1942. godine i u januaru 1943. godine, kada su iz logora na Starom sajmištu dovešačile u pratinji gestapovaca na Banjicu veće grupe pritvorenika, došlo je do nezapamćene najezde vašiju. S njima je prenet tifus pegavac, od koga je obolelo preko 250 zatočenika. U barakama, kada su izgrađene, higijenske prilike su bile još poraznije. Prljavština, zagadenost, stenice i vaške milele su na sve strane. Obolevanja su zato bila još češća nego u glavnoj logorskoj zgradiji⁴⁸

Pojavom pegavca nastao je jedan od najtežih perioda u istoriji logora na Banjici. U to vreme bilo je zabranjeno i slanje paketa na Banjicu tako da je uz vaške logorom harala i glad. Pred kraj 1942. godine epidemija pegavca je buknula svom žestinom. Nekoliko desetina bolesnika je pomrlo. Nemci su odlučili da obustave dalje primanje zatočenika, a oni koji su se zadesili u logoru da se svi odreda pobiju⁴⁹. Zatočenik Jevrejin, stari lekar Bukić Pijade, saznao je za tu nameru i zatražio od gestapovskog majora doktora Junga da mu omogući da suzbije epidemiju. Ovaj se složio s njegovim predlogom smatrujući da za potpuno likvidiranje logora još uvek ima vremena ako Bukićev eksperiment ne uspe.

Tada je započela stravična borba protiv pegavca pod pretnjom opšteg uništenja, gotovo bespomoćnih zatočenika i doktora Pijade, kome su stavljena na raspolaganje veoma oskudna sredstva. Uprava logora jedino je naredila da se izrade i postave u sobi pored kupatila primitivne parionice za rublje i odela. Sve ostalo uradili su sami zatočenici. Parili su čebad i odeću, ribali su svakodnevno podove soba, po čitav dan su uništavali vaške. Za nekoliko meseci pegavac je savladan, ali mu svi oboleli nisu mogli odoleti.

Opisujući brutalnost logorske uprave u tim teškim danima, bivši banjički zatočenik Milomir Mićić »Mićina«, zapisao je u svojim sećanjima: »Po strašno jakoj zimi, 19. februara 1943. godine, upali su u našu sobu ključari i rekli da se skinemo do gologa. I onaj ko je imao zavoj na rani morao je da

⁴⁸ Saopštenje br. 44, str. 500.

⁴⁹ IAB BL 610, sećanje Danila Masleše.

ga odvije. Svu čebad, sve naše stvari, morali smo da uvijemo u bale i da se u roku od dva-tri sata pripremimo za dezinfekciju. Dali su nam i nekoliko tupili žileta da se svuda izbrije-mo. Posle toga počeli su da nas mažu formalinom, koji nas je strašno pekao, po čitavom telu. U sobi je izvršena dezinfekcija. Verovatno ciklonom. Za to vreme stajali smo goli na cićoj zimi. Dva tri sata kasnije ugurali su nas ponovo u sobu. Nisu je ni izvetrili; gušili smo se ...

Tada je neko rekao da odmah otvorimo prozor, što smo učinili. Svi smo onako goli stajali pored prozora da bismo udahnuli malo vazduha. Sabijali smo se jedan uz drugoga i grejali telima.

Za to vreme u sobi su nam umrla četiri druga. A jedan je umirao i kroz hropac molio: »Hleba, hleba!« U ruci je držao parče proje, ali nije mogao da je prinese ustima ..⁵⁰

Posle epidemije pegavca redovno se vršilo pranje odeće. Svi novi zatočenici brijani su i dezinfikovani formalinom. Logorska uprava je ponovo odobrila rodbini i prijateljima zatočenika da šalju u logor pakete sa životnim namirnicama. Trebalо je da pitomci smrti ojačaju kako ne bi predstavlјali opasnost za okolinu. Bez materijalne štete i izdataka za logor.

Paketi su dolazili jedanput nedeljno. Pre podne su primani na logorskoj kapiji, zatim ih paketna služba od dvoje-troje zatočenika koji su uživali poverenje ključara prenosila do magacina, gde su ih agenti pregledali da bi za svoj »inspekcijski rad«, naplaćivali ujam. O pljačkanju paketa svedoči i sledeći detalj iz sećanja Nade Stanić, profesora, bivšeg banjičkog zatočenika:

»Dok smo šetale, zavirivale smo u magacine u kojima su se nalazile stvari streljanih. Tamo su bile gomile cipela, odela, satova...

U to vreme imali smo prilike da vidimo kako agenti i ključari pljačkaju naše pakete koje su nam slali rođaci i roditelji. Zbog velike skupoće i oskudice teško je bilo spremiti paket za zatočenike, ali svako se trudio i odvajao od usta da bi poslao paket.

Kada bi nekoliko od nas odredili da peremo sudove, videle smo te pakete u ormanima i naše ključare kako svakog časa

⁵⁰ IAB BL 678, sećanje Milomira Mićića.

otvaraju poneki orman i jedu pogačice ili sendviče iz paketa. Rodaci zatočenika iz unutrašnjosti putovali su vozom noseći pakete, a vozovi su išli neredovno i dugo, a ti paketi nisu stizali do zatočenika, nego su hranu iz njih jeli stražari i ključari. Vujković je hranio kravu i svinje iz paketa streljanih.

Dešavalо se da su ljudи streljani po šest meseci ranije, a Vujković i ostali agenti primали su za njih pakete i hranili svoju stoku.⁵¹

Pegavac nije bio jedini neprijatelj zdravlja zatočenika. Izgladnele i izmučene ljude napadale su i druge bolesti. Diženterija, naročito. Nije bilo nikakvih lekova. Oboleli od diženterije održavali su danima svoj život samo ponekom jabolkom. Bolesnici su se vukli kao aveti po sobama. Samo jedan oboleli za nekoliko dana je inficirao celu sobu. Od zaraznih bolesti najčešća je bila angina, a javljala se i difterija. Kada se Miloš Bijelić februara 1942. godine razboleo od zapaljenja grla, dr Radomir Geric mu je doneo neki čaj, koji nije mnogo pomogao. U to vreme u sobi broj 4 Banjičkog logora nalazio se otac Ivanke Mučević, koja je pobegla iz Akušerskog odeljenja Opštе državne bolnice, lekar po profesiji. On je Bijeliću vadio maramicom gnoj iz guše. Posle je pričao o tom svom jedinstvenom slučaju u praksi da maramicom leči difteriju.⁵²

Samo ovaj jedan primer rečito ilustruje da lekarska nega nije mogla biti valjano ukazivana zbog nedostatka lekova, a u prvim mesecima i zato što zapravo i nije bila u pravom smislu reči organizovana ambulantna služba.

Do septembra 1941. godine lekari zatočenici vršili su pregledе bolesnika po sobama u kojima su tamnovali. Uglavnom su previjali ranjene i pretučene zatočenike. Prvi logorski lekari bili su zatočenici dr Velja Kosanović, dr Radomir Geric, dr Simić iz Vrnjačke Banje, Jevrejin dr Goldštajn i drugi još kraće vreme.

Od septembra 1941. godine jedna soba u prizemlju služila je privremeno kao ambulanta. U 1942. godini odvojene su na prvom spratu dve prostorije za ambulantu.

⁴¹ IAB BL 595, sećanje Nade Stanić.

⁵² IAB BL 617, sećanje Miloša Bijelića.

Logorska ambulanta

U 1941. i u prvoj polovini 1942. godine teže oboleli ili povređeni zatočenici upućivani su na lečenje u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice. Međutim, pošto je odatle organizovano nekoliko uspelih bekstava, logorska uprava je ocenila da bi bilo sigurnije da se lekarska pomoć ukazuje u samom logoru. Još neko vreme s Banjice su slate na porođaj samo trudnice.

Tek za vreme pegavca dr Bukić Pijade izborio se da teži bolesnici leže u ambulantni. Za tu svrhu upotrebljavane su dve prostorije na poslednjem spratu logorske zgrade — jedna za muško, jedna za žensko odeljenje. Svako odeljenje imalo je po dvadesetak kreveta. Nekako baš kada se pegavac razbuktavao svom žestinom stigao je u logor kao zatočenik dr Žarko Fogaroš, lekar iz Pančeva, koji je ubrzo postao pomoćnik dr Bukića Pijade. Udvodenim snagama njih dvojica trudili su se da savladaju pegavac. Njihov savet i prijateljska reč često su bili bolji melem od oskudnih lekova.

Dr Bukić Pijade, a posle njegove smrti dr Žarko Fogaroš obilazili su svakodnevno logorske sobe. U njihovoј pratnji redovno su zalazili u sobe Čedomir Antić kao bolničar, koji je nosio lekove: poneki aspirin, atebrin i hipermangan i čika Mika »Prskalo«, koji je vršio dezinfekciju kibli. U sastavu ove male »sanitarne ekipe« nalazio se i Danilo Masleša kao šef ložionice na kotlovima za parenje odeće. U ambulantni je najduže radio kao bolničar dr Stefan Delineo.

Funkcija lekara nije bila samo pregled bolesnika već i ambulantni rad. Prilikom obilaska soba njima su se zatočenici žalili na oboljenja, ali su samo oni koji su bili u odista kritičnom stanju dospevali do ambulante. Za manja oboljenja dobijali su aspirin, lekove za čišćenje stomaka, hipermangan za ispiranje grla i veoma štedljivo mast za šugu, koja se s obzrom na teške higijenske prilike širila lako i brzo. Lakši bolesnici morali su da se zadovolje najčešće savetom ili ponekom pošalicom. Jednom se jedan zatočenik iz Smedereva požalio da je dobio šugu na polnom organi. Doktor Bukić Pijade mu je blago rekao da ima prečih glava od te njegove i to upotrebljivih. Taj se događaj kasnije prepričavao uz sočne dodatke u sobi broj 65. Drugom prilikom se neko požalio doktoru Žarku

Fogarošu na nesnosnu zubobolju. Žarko mu je sa osmehom odgovorio da bi dobro bilo da ga zub boli još 40—50 godina. Zlosrećnik je nabusito opsovao, ali se već sledećeg jutra popravio: »Ti si lepo meni rekao, doktore, — izvinjavao se za psovku. — Poželeo si da me zubobolja prati još pet decenija. Dobro si mi mislio.«

Dr Bukić Pijade je bio onizak, punačak pedesetogodišnjak, s beretkom na glavi i predugačkim lekarskim mantilom, uvek u pokretu po čelom logoru, spreman da pomogne gde god može. Naravno, nije sa svojom ekipom samobilazio sobe. U njihovoј pratnji redovno se nalazio dežurni ključar, koga su lekari zagovarali kako bi Mika »Prskalo« neprimećeno razdavao i primao pismene i usmene poruke dok je dezinfikovao kible. To mu je omogućavalo paravan postavljen da zakloni kiblu. U leto 1941. godine Vujković je, ipak, uz svu čika Mikunu umešnost, primetio kada je ovaj slučajno ispustio najpre jednu, a odmah zatim i drugu ceduljicu. Razgnevљeni šef logora ga je premlatio i prebacio u sobu broj 13 za likvidaciju. Na ceduljici su bili inicijali V. P. Na saslušanju okrivljeni dezinfektor je tvrdio da ne zna kome je poruka upućena. Na sreću u istoj sobi se zadesio neki Poljak, koji je uspeo da dode do Vujkovića. Rekao je da je on napisao ceduljice i tako primio na sebe veći deo krivice. Posle toga je Mika Blagojević ponovo vršio svoju dužnost, saliven sa svojom prskalicom u nerazdvojnu celinu, sve dok nije 31. avgusta 1944. godine upućen transportom u nacistički koncentracioni logor Mauthausen.⁵³

Danilo Masleša, metalски radnik, šef ložionice na kotlu za pranje odeće, bio je takođe značajna poluga u logorskoj organizaciji. U kupatilu prilikom parenja odela i kupanja »vašljivaca« zatočenici iz raznih soba mogli su da se sastanu i dogovaraju. Da bi u tome uspeli prethodno su se sporazumeli da dežurnom lekaru prijave prilikom dnevnog obilaska logora da su se kod njih pojatile vaške. U tom slučaju i njegov levi i desni drug na daščanom ležištu morali su da idu na parenje. U isto vreme prijavljivao se kao »vašljivac« i zatočenik iz neke druge sobe, po ranijem dogovoru. Tako su se »vaš-

⁵³ IAB, sećanja dr Stefana Delineo, dr Žarka Fogaroša i Danila Masleše.

ljivci u kupatilu nalazili i razgovarali, menjali važne informacije i predočavali jedan drugom eventualne opasnosti, a Danilo Masleša je preuzeo na sebe ulogu njihovog »andela čuvara« od mogućih iznenađenja logorske uprave.

Najstariji i »glavni« bolničar u ambulanti, dr Stefan Delineo, koristio se svojim uticajem da nagovori doktora Bukića Pijade da prema potrebi nekoga od videnijih ljudi ili svojih starih poznanika izvuče u ambulantu na lečenje. Tako su u ambulantu bili ubačeni dr Siniša Stanković, profesor Milan Žujović, doktor Svetislav Živković, profesor Mihailo Ilić, a kao bolničari su dovedeni Siniša Katanić, apotekar iz Čačka, i Miloš Bajić, tada učitelj, kasnije profesor na akademiji za likovne umetnosti.

U ženskom odeljenju ambulante lekar je bila dr Vida Kutlašić, koja je takođe upotrebljavala sve svoje snage da bolesnicima pomogne kao lekar, a pokušavala je i bodrenjem da mobilise njihove duhovne snage kako bi ozdravile čak i bez neophodnih lekova. Kasnije je lekar bila i dr Rahela Mićić.

Lekovi su ponekad nabavljeni krišom na razne načine. U stvari, manji deo lekova logor je dobijao direktno iz grada, a veći deo je prošvercovan u ambulantu, bilo preko paketa, bilo preko nekog od stražara spremnih na usluge. Među takvima stražarima dr Žarko Fogaroš pominje Vujovića, Ćorluku i nekog Dalmatinca čije je ime zaboravio. Čak je i Milan Kobiljski Lala tvrdio da je preko njega beogradski apotekar Smoldlaka slao besplatno u logor razne lekove. Kabiljski je, navodno, predavao lekove dr Bukiću Pijade a da ga ovaj nijednom nije zapitao odakle ih donosi.⁵⁴

Velinka Sujić Johanides, koja je u ambulanti ležala od teškog zapaljenja kože s bezbrojnim čirićima, izlečena je prema sopstvenom kazivanju zahvaljujući nekoj masti. Dr Vida Kutlešić nabavila je ovu tada još retku mast nekim svojim kanalima iz grada.⁵⁵

U ženskom odeljenju ambulante podvlači se u svedočenjima velika uloga koju su u aktiviranju bolesnica i pribavljanju lekova odigrale Milica Prodanović Colaković, Milena Uskoković i Eia Potočnik, koje su boravile dugo vreme na lečenju i kao bolničarke.

⁵⁴ AJ, f. 522, j. 602, inv. br. 1937.

⁵⁵ IAB BL 757.

Doktora Bukića Pijade držala je u životu vera da su mu sin i kćerka negde na prinudnom radu. Niko nije imao srca da mu saopšti da su utovareni u dušegupku još iz logora kod Topovskih šupa. Strepeo je za svoj život kao i ostali zatočenici prilikom svake prozivke za streljanje. Njegove patnje Kriger je potencirao na dva načina: stalno ga je plašio da će ga već sledeći put staviti na listu za pogubljenje i nagonio ga je da jevrejsku decu unosi u »maricu«. To se desilo za vreme velikog streljanja Jevreja iz Grčke i Albanije. Posle toga je plakao u hodniku i rekao doktoru Žarku Fogarošu: »Kollega, gledajte ove ruke! Ono dubre Kriger naterao me je da njima prenosim jevrejsku decu do kamiona.«

Doktor Bukić je ipak umro u logoru 19. septembra 1943. godine. Pred smrt je rekao bolničkom osoblju da se ne oseća dobro, da ga ponovo muči visoki pritisak. Žarko Fogaroš mu je preporučio da pusti 200 do 300 kubnih santimetara krvi. U to je u ambulantu došao jedan narednik Srpske državne straže zahtevajući od doktora Bukića da mu previje ranu. Da bi ga odmorio, taj posao je preuzeo dr Fogaroš. Kada se vratio da upita Bukića Pijade da li mu još nešto treba, zatekao ga je modrog, u samrtnom ropcu. Odmah je otrčao do komandanta logora Fridriha da ga obavesti o smrti glavnog logorskog lekara. Pun neverice, jer je još pre nekoliko časova razgovarao s Pijadom, Fridrih se uputio u ambulantu, stao pored lekarevog odra skinute kape i prozborio: »Da, žalim te, ali ovo je najbolje što si mogao da učiniš! I onako bi bio streljan, kao što su ti streljani žena i sin.«⁵⁶

Dva bolničara preneli su na nosilima starog logorskog lekara, zamotanog u čebe i uneli ga u mrtvačka kola kojima je odvezen. U arhivi Specijalne policije sačuvan je dokument o smrti i sahrani doktora Bukića Pijade.⁵⁷

I Vujković i Nemci izričito su zabranjivali da se zatočenici iz soba smrti, ma kako teško bili bolesni, prime u ambulantu.

Poznat je slučaj narodnog heroja Jelene Četković. U logor je dovedena posle užasnih mučenja u Specijalnoj policiji. S nje su prosto otpadali delovi izmrcvarenog tela. Više nego

⁵⁴ IAB BL 755, zapisi dr. Žarka Fogaraša.

⁵⁷ Dokument se objavljuje u Prilozima.

ikome njoj je bila potrebna lekarska nega. Vujković, međutim, to nije dozvolio.

Ipak je poneko od istaknutijih komunista prošvercovan u ambulantu. I dogodilo se ne jednom: zatočenik je »lečen« da bi već sutradan bio streljan ili da ga još dok je bio u bolesničkoj postelji unesu u spisak smrti. Među takvim slučajevima pomenućemo odvođenje Olge Petrov, narodnog heroja.

Posle dugih i teških mučenja u Gestapou u Pančevu i kasnije Beogradu, doveli su je u logor na Banjici. Imala je nešto više od dvadeset godina. Došla je s banatske ravnice, iz baza koje su prkosno pretile zavojevaču. Iz mraka memljive podrumske ženske sobe osoblju ambulante pošlo je za rukom da je jednog dana prebace u ambulantu, u kojoj je ležalo nekoliko njenih poznanica iz vršačke grupe. Bila se već nešto oporavila kada je prozvana za streljanje. Za njom je tragao ne-mački ključar Henig. U trenutku njegovog dolaska nalazila se na terasi. Henig je insistirao da je odmah dovedu. Iz Olge su zračili pribranost, hrabrost i duševni mir. Nagnali su na uljednost i okrutnog Heniga. Olga mu je rekla da ne brine za njeno zdravlje jer je sposobna da sama izade.⁵⁸

Ranjenici i teški bolesnici izvođeni su na streljanje bez obzira na njihovo kritično zdravstveno stanje. Iz ambulante su, na primer, prozvane Milica Grgurović i Olga Krasović u jesen 1943. godine.⁵⁹

Prilikom velike odmazde 1. oktobra 1943. godine osoblje ambulante bilo je vidno uznemireno. Naređeno je da svi ostanu u ambulanti skupa s bolesnicima. Toga dana od 23 kreveta u muškoj sobi ispraznjeno je polovina. Grobnu tišinu koja je vladala prilikom prozivke remetili su samo poklici onih čija imena su pročitana s liste. Vlada Cobanović, poznati predratni bokser velter-kategorije, uhapšen u Obrenovcu pred jesen 1943. godine, od silne napetosti je zaspao na svojoj bolesničkoj postelji na kojoj se lečio od povreda zadobijenih na saslušanju. Povukao ga je za rukav i probudio njegov sused na krevetu Jagoš Bodnarević. Obavestio ga je da su krvnici upravo odveli iz ambulante Marka Zivanića, s kojim su se družili. Vladi

⁵⁸ *Banjica, grupa autora, Beograd 1967, str. 184.*

⁵⁹ *IAB BL 641, sećanje Milosavljević Gospave.*

Ćobanoviću je bilo žao što se nije oprostio od svog suseda s jedne strane, a već su prozvali i suseda s druge strane, koji ga je upravo oslovio — Jagoša Bodnarevića. Ovaj je uputio dug pogled Vladu, pribrano pošao k vratima ambulante i uzviknuo: »Živela naša pobeda koja je na pragul!«⁶⁰

Prema sećanju Miloša Bajića, bolničara u ambulantni, njegov kolega bolničar Milosav izneo je na rukama Marka Zubera, partizana sa Zlatibora, teško promrzlog u oštroj zimi 1941—1942. godine, tako da su mu otpadali prsti s nogu, pa nije mogao ići⁶¹

Tako je između lečilišta i gubilišta bio gotovo stavljen znak jednakosti. Odmahde i zločinački obračun s rodoljubima bili su osnovni smisao odluke kojom je utemeljen logor na Banjici. U tom svetlu »humanii« gest kojim je dozvoljeno da se otvoriti ambulanta liči na farsu.

Zanimljiv sukob komandanta logora Fridriha i šefa logora Vujkovića posle dovodenja u ambulantu dr Siniše Stankovića, opisao je dr Žarko Fogaroš, glavni logorski lekar posle smrti dr Bukića Pijade.

Siniša Stanković drugi put je dospeo u logor 1944. godine iz Dušine ulice. Stefan Delinco, tada asistent Beogradskog univerziteta, koji je na Banjici proveo gotovo pune tri godine i Petar Nikežić, zamolili su dr Fogaroša da Sinišu Stankovića prebací u ambulantu kao bolesnika. Stankoviću su preporučili da simulira grčeve u stomaku i da zatraži lekarsku pomoć kako bi se našao nekakav razlog za njegovo upućivanje na lečenje.

Dr Žarko Fogaroš je u to vreme već imao veću slobodu kretanja po logoru, jer je, prema sopstvenom kazivanju, stekao koliko-toliko poverenje komandanta logora Fridriha i gestapovskog majora dr Junga. U stvari, obojicu je lečio. Fridrih je posle preležane gonoreje imao ozbiljne smetnje u nogama. Pošto je dr Fogaroš na njemu primenio terapiju bajerovim »B« vitaminima, oséćao se posle nekoliko meseci znatno bolje. Odobrovoljen, pokazao je doktoru Žarku Fogarošu u svojoj kancelariji dostavu kojom je osumnjičen za predratnu saradnju sa Žarkom Zrenjaninom, poznatim partijskim aktivistom

⁶⁰ IAB BL 639, sećanje Vlade Ćobanovića.

⁶¹ IAB BL 537, 192, sećanje Miloša Bajića.

u Banatu. Zbog te saradnje Palmer, šef Gestapoa u Velikom Bečkereku, osudio je Fogaroša na smrt. Komandant logora Fridrih je Palmerovu presudu pocepao na dva dela obrativši se doktoru Fogarošu recima: »Glava za glavu, život za život. Hvala Vam, doktore.«

Majora Junga dr Žarko Fogaroš lečio je od žutice. Predočio mu je da će dobiti zapaljenje jetre ako se ne bude sistematski lečio. Nepoverljivi dr Jung konsultovao se s jednim poznatim nemačkim lekarom koji se nalazio na proputovanju kroz Beograd. Pošto je dijagnoza banjičkog lekara bila potvrđena, major Jung više nije na njega gledao prekim očima.

Međutim, šef logora Vujković ostao je prema logorskim lekarima i bolničkom osoblju krajnje nepoverljiv. Nastojao je da otkrije u njihovom ponašanju bilo šta sumnjivo čime bi ih doveo u bezizlazan položaj pred Nemcima. Optuživao ih je da pomažu komuniste.

Kada je u ambulantu prebačen Siniša Stanković, Vujković je ponovo došao u sukob sa Fogarošom. Pretio je i jednom i drugom. Sinišu Stankovića obasuo je uličnim psovkama, optuživao ga je da je komunista i obećao mu da će ga ubiti sopstvenom rukom.

Ocenivši da je ovaj zlikovac spremjan na sve, trebalo je nešto smisliti da se dr Siniša Stanković zaštiti od Vujkovićevih zloslutnih predviđanja. Samo Nemci mogli su da obuzdaju šefa logora, koji je revnosno izvršavao njihova naređenja, pa ih u zločinima i nadrastao.

Zato se dr Fogaroš u jednom razgovoru sa dr Jungom pohvalno izrazio o nemačkom leku »kantan«, kojim uspešno leči čir na dvanaestopalačnom crevu jednog beogradskog profesora univerziteta. Lukavstvo je uspelo. Doktor Jung se zainteresovao za način terapije i čak zahtevao da vidi bolesnika. Pošto je Siniša Stanković predstavljen dr Jungu kao profesor biologije, ovaj je naredio da mu se redovno referiše o stanju bolesnika i rezultatima lečenja Bajerovim lekom. Tada je dr Žarko Fogaroš iskoristio priliku da pomene Jungu da šef logora Vujković negoduje zbog Stankovićevog prijema u ambulantu. Dodao je da je ovaj profesor biologije krivac Specijalne policije i da Vujković smatra da može njim da raspolaže po svom nahodenju. Povređen u svom ibermenševskom ponosu gestapovski major se sjurio u Vujkovićevu kancelariju, gde

je zatekao Vujkovićevog zamenika Carapića. Na njega je izlio sav svoj bes. Podsetio ga je ne birajući izraze da srpska uprava mora da izvršava samo ono što joj narede Nemci.

Saznavši od svog pomoćnika za Jungov ispad, Vujković je došao u ambulantu i pitao šta se to desilo. Doktor Žarko Fogaroš mu je odgovorio da se major Jung specijalno interesuje za lečenje dr Siniše Stankovića. Vujkovićevi mlohavi obrazi su zadrhtali. Procedio je kroz zube da će ipak ubiti »to komunističko đubre«. Povukao se tek kada mu je komandan logora Fridrik rekao da se ne šali s doktorom Jungom, koji će mu se osvetiti ako se ogluši o njegovo naređenje da se produži lečenje biologa Siniše Stankovića u logorskoj ambulantni.⁶²

O boravku dr Siniše Stankovića u ambulanti ostalo je i svedočenje banjičke zatočenice Ande Kojić. Na preporuku Ilonke Nad, koja je odranije poznavala dr Fogaroša, Anda je upućena u ambulantu, gde je kuvala hranu za logorske lekare, dr Sinišu Stankovića i Iliju Paranosa, disciplinski kažnjjenog šefa Direkcije za ishranu Nedićeve vlade. Paranos je jedini od zatočenika imao privilegiju da mu se donosi iz grada sveže varivo. Ponekad se od toga nalazilo hrane i za ostale bolesnike, a nju je raspoređivala Anda Kojić.⁶³

Još jedna pojedinost o radu ambulante i bolničkog osoblja vredi da bude zabeležena. To su bile pripreme pristalica četničkog pokreta da preko svojih zatočenika sredinom 1944. godine preuzme kontrolu u ambulanti. Najpre su hteli da likvidiraju Aleksandra Sašu Petrovića, koji je takođe neko vreme bio bolničar i da na njegovo mesto ubace svog čoveka, čija bi dužnost bila da kompromituje ostalo osoblje. Ovaj poduhvat je verovatno vršen u doslihu s nekim logorskim starešinama. Saša Petrović je optužen da je otrovaо jednог sveštenika kada mu je davaо injekciju. Brže nego što se ta vest proširila Vujković je naredio da se Saša Petrović vrati u sobu. Na njegovo mesto za bolničara došao je neki četnik, ali on se pokazao neaktivnim i ubrzo je pušten iz logora, pa je poduhvat zastao, a vetrovi nastupajuće beogradske operacije jugoslovenskih i sovjetskih jedinica osujetili su njegov nastavak.⁶⁴

⁶² IAB BL 755, sećanje dr Žarka Fogaroša.

⁶³ IAB BL 631, sećanje Ande Kojić.

^M IA B BL 610, sećanje Danila Masleša.

Ishrana

Pred fizičkog i psihičkog terora i nastojanja da se Banjički logor izoluje od spoljnog sveta, logorske vlasti su primenjivale metod sistematskog izgladnjavanja bolesnika. U pojedinim razdobljima, naročito pre pojave pegavca, u logor se nije mogla uneti nijedna mrva hrane, a hrana koja se dobijala od Uprave grada Beograda bila je očajno slaba i nedovoljna i delila se samo jednom dnevno. Tako se teškim higijenskim prilikama povremeno pridruživala još jedna avet — glad.

U drugoj polovini 1942. i na početku 1943. godine glad je uzimala takve razmere da su pojedini zatočenici i pored upozorenja svojih iskusnijih i obrazovanijih drugova kupili koje kakve otpatke s dubrišta. Čak se i hartija u koju je bilo nešto masno uvijeno pohleplno jela. Razborita ubedivanja su bila uzaludna pred osećajem gladi, koji je potiskivao sve druge osećaje.⁶⁵

Logorski lekar dr Bukić Pijade tvrdio je da u 1942. godini svakodnevno umire od gladi bar po jedan zatočenik. Čim je ponovo dozvoljeno da se primaju paketi, iz ambulante je stigao zahtev upravi logora da se pošiljke za one zatočenike koji se više nisu nalazili na Banjici (streljani ili transportovani u druge nacističke logore) upotrebe za ishranu i jačanje bolesnika. Kriger i Vujković su tu molbu odbili. Pošiljke streljanih i deportovanih lica u Nemačku upotrebljavali su da hrane svoje svinje i živinu.⁶⁶

Hrana je trebovana prema brojnom stanju o kome su ključari svakog dana referisali logorskoj upravi. Ako je, na primer 200 ljudi streljano za odmazdu, dobijalo se 200 obroka manje. A ono što se dobijalo bilo je nedovoljno za duži opstanak.

Oko 10 časova pre podne deljena je projaa: 200 grama po osobi. Bila je nedopečena, zelenkasto mrke boje, od užeglog i ubuđalog kukuruznog brašna. Prilikom transporta do logora često se do te mere izdrobila da se nije mogla šeći na parčad. Kada nije bilo paketa, nije bilo ni doručka. Možda

⁶⁵ Saopštenje državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 44, str. 497.

«* AJ, f. 522, j. 602, inv. br. 1937.

tek poneki budavi komad sačuvane proje. A kada je dolazilo vreme takozvanog ručka zatočenici su izlazili jedan po jedan u hodnik ili pred vrata sobe, gde im je jedan od slobodnjaka davao izubijane i okrnjene šerpice, a drugi sipao u njih pola litra do litar čorbuljaka, koji je više ličio na pomije nego na ljudsku hranu. U prljavoj vodi plivalo je nekoliko listova kupusa, ukvarenog pasulja, raskuvane bundeve ili krastavaca. S porcijama u rukama zatočenici su se vraćali u sobu, gde bi na brzinu pojeli svoj zlohud obrok sedeći na podu. Zatim bi redari pokupili porcije i nosili ih na pranje da ih pripreme za upotrebu u susednoj sobi. Posuda i kašika nije bilo dovoljno.

Protiv gladi bilo je teško boriti se gotovo isto toliko koliko protiv terora, pojava demoralizacije, isključivosti i doušnika, najčešće kriminalaca koje je policija ubacivala u svaku sobu.

Od samog početka oni koji su primali pakete delili su ih s onima koji ih nisu primali. Ubrzo se uvidelo da samo dobra volja da se podeli obrok nije dovoljna i nije pravo rešenje. Zato su se vrlo rano počeli obrazovati sobni kolektivi za ishranu. Ove zajednice postojale su sve vreme u gotovo svim logorskim sobama. Međutim, bilo je različitih rešenja. Negde su stupale u kolektiv cele sobe, negde je bilo više kolektiva koji su se formirali prema grupama i mestima iz kojih su uhapšenici dovedeni.

Izabrani »ekonomi« ili »komesari« delili su svu raspoloživu hranu članovima kolektiva. U svaki kolektiv bilo je primljeno više članova koji nisu dobijali pakete. Svi su u kolektivu imali jednak prava i obaveze. Kolektiv je u isto vreme bio i kružok za politički rad. Tako je zajednička ishrana postala ne samo sredstvo za samopomoć već i oblik političkog delovanja.

Logorska uprava je na kolektive za ishranu gledala kao na veliki prekršaj. Zato su za pokretače kolektivnog života predviđane teške kazne. Vršena je prekategorizacija iz lakše u težu kategoriju; primenjivane su uobičajene represalije; vršena je zabrana primanja paketa.

Slavka Đurišić iz Jagodine bila je jedan od pokretača kolektiva za ishranu u ženskim sobama. Kada je Vujković za to saznao optužio ju je da prima »crvenu pomoć«. Zapre-

tio joj je da će je streljati i počeo je da zadržava njene pakete. Ponekad se čak hvalio da u njima ima dobrih đakonija i sarkastično se zahvaljivao Slavki i Komunističkoj partiji na poklonu.⁶⁷

Kolektivni život ipak se širio i jačao. Da bi napakostio zatočenicima šef logora je pronašao novu »inventivnu« kaznu. Paketi se više nisu delili na ime, već su njihov sadržaj žandarmi istresali u kazane. Tako su se mešala slatka i slana jela, voće i mast. Dobijala se bljutava kaša koja je deljena svakog dana. Preneraženim zatočenicima Vučković je sarkastično govorio: »Borili ste se za komunu, nemate razloga da se bunite, kada vam uprava pravi kolektiv.«⁶⁸

Srećom ova suluda zamisao nije mogla da opstane. Kada su posle pegavca paketi ponovo dozvoljeni, kolektivi za ishranu su bonovljeni. Da ne bi bili direktno na udaru, ponegde su nazivani — »porodicama«. Starešina porodice morao je brižljivo da ekonomiše s hransom, tako da se bez nje, makar i u malim količinama, ne ostane između jedne i druge srede — dana kada su stizali paketi.

Paketi nisu bili lična svojina. Oni su bili na raspolaganju »vlasnicima« samo sredom, neposredno posle deobe. Tada su se u naborima talasastog pak papira, u jelima, u zamešenoj pogaći tražila skrivena pisma ili druge isključivo lične stvari: slike, uspomene na pojedine članove porodica, darovi za sećanje i slično. Hrana se nije smela dirati. Posle pregleda paket se predavao ekonomu. On se trudio da za svaki obrok hranu podeli na što je više moguće jednake delove za sve članove kolektiva.

Gotovo da nema nijednog sećanja bivših zatočenika Banjičkog logora u kome se ne govori o kolektivima za ishranu. Oni su postojali i u vreme najokrutnijih režima u logoru

1942. godine. Odigrali su veliku ulogu u spasavanju celine od gladi. Mnogi zatočenici ne bi preživeli logorske strahote da nije bilo međusobnog pomaganja u ishrani.⁶⁹

Radi ilustracije biće navedeno nekoliko primera kolektivne ishrane iz raznih banjičkih soba.

⁶⁷ *Banjica, grupa autora, Beograd 1967.*

⁶⁸ IAB BL 197, sećanje Dušana Azanca, januar 1942.

⁶⁹ IAB BL, sećanje Viadana Zeravčića.

U sobi broj 25, u koju je prebačen iz trojke početkom 1942. godine, Ljuba Mlađenović, užički dak i partizan primljen je u kolektiv u kome su se nalazili njegov otac, železničar Jovan Rađovanović i Petar Pavlović, takođe učesnik narodnooslobodilačkog rata s teritorije takozvane Užičke Republike.⁷⁰

U sobi broj 12 tokom 1942. godine bilo je više manjih kolektiva. U jednom od njih nalazili su se Jovan Spirić, bivši poslanik na listi Komunističke partije Jugoslavije u 1918. godini, Mata Glavadinović, novinar, koji je upućen transportom u Norvešku, jedan Nemac partizan, koji je ubrzo sproven u drugi logor, Nikola Korać, učitelj, i beogradski omladinac Jovan Todorović.⁷¹

U sobi smrti broj 66 bilo je takođe više kolektiva. U jednom od njih bez paketa su bili primljeni Mladen Dragišić, strugarski radnik, Luka Jovanović i Velibor Jovanović, takođe fabrički radnici. Kasnije, kada su zatočenici iz sobe 66 prebačeni sredinom 1944. godine u »trojku« u suterenu, kolektivni život je bio još razgranatiji. Pokrenuta je akcija da cela soba bude jedan kolektiv. Svi paketi su stavljeni na jednu gomilu, a pojedinci su iz njih mogli da uzmu samo pisma i duvan.⁷²

Petko Stevanović, uhapšenik iz Kragujevca, nalazio se najpre u kolektivu kragujevačke grupe u sobi broj 65, a zatim je prišao kolektivu u kome su se nalazili Steva Šegrt, Miodrag Milić, Begović Sima, Nikola Ćirović, Ljubiša Tomić i drugi zatočenici s kojima je kasnije, najvećim delom, zajedno deportovan u logor Mauthauzen.⁷³

U sobi broj 68, u koju je došao u proleće 1943. godine, inženjer šumarstva Aleksandar Protić bio je u kolektivu s grupom od 14 drugova. Među njima pominje požarevačkog partizana sa nadimkom »Dronja«, ranjenog u obe noge. On ističe da se na kolektivnoj ishrani insistiralo da bi se olakšao položaj i utolila glad onima koji nisu primali niotkuda pakete.⁷⁴

⁷⁰ IAB BL 616, sečanje Ljube Mlađenovića.

⁷¹ IAB BL 248, sečanje Jove Todorovića; IAB BL 607, sečanje

Sergeja Kompanjeca.

⁷² IAB BL 670, sečanje Luke Jovanovića.

⁷³ IAB BL 647, sečanje Petka Stevanovića.

⁷⁴ IAB BL 673, sečanje Aleksandra Protića.

U sobi broj 13, dok je bila ženska soba (do aprila 1942. godine) sve žene su prema sećanju Milice Stanković, koja se, kako kaže, pokrivala istim čebetom s Vasilijom Stamenković, bile u jednom kolektivu.⁷⁵

U sobi broj 85 u 1944. godini najaktivniji je bio kolektiv za ishranu u kome su bile Novka Vuksanović, partizanka iz Jablanice, četiri sestre partizanke iz Sandžaka: Kosa, Goja, Jovanka i Zora, zatim Vojka Piroćanac, direktor gimnazije iz Smedereva, Svetlana Bojanović, Nada Calić i Dora Vlašić, koja je u logor na Banjicu preseljena iz logora na Starom sajmištu posle bombardovanja ovog logora.⁷⁶

Ako se neko iz kolektiva razboleo, tada je ekonom morao posebnu pažnju da obrati na njegovu ishranu. Bolesnici su dobijali najbolje što je bilo u »magacinu«.

Za kolektivce koji nisu poštovali disciplinu predviđali su se opomena i isključenje iz kolektiva. U puritanstvu se ponekad preterivalo, ali tako je moralno biti, jer nije bio u pitanju pojedinac, nego zajednica, soba, logorski duh, moralna čvrstina.

U publikaciji *Banjica* naveden je primer jednog kolektivca koji se zamišljen šetao po sobi od zida do zida i mahinalno iz jednog paketa otrgnuo koricu hleba. Nije mu bilo ni na kraj pameti da je učinio prestup. Kada je uveče, kao i ostali, pristupio zajedničkoj trpezi rečeno mu je da uzme svoj paket i da njim raspolaže do mile volje, ali da više nema šta da traži u kolektivu. Trebalo mu je dosta vremena dok je shvatio šta je uradio i, još više, dok nije uverio ekonoma kolektiva da ni sam nije bio svestran kako je otkinuo tu kuru hleba. U ono vreme isključenje iz kolektiva smatralo se najvećom sramotom.⁷⁷

Doktor Ostojić iz Sapca nalazio se 1944. godine u kolektivu čiji »komesar« je bio Dušan Bogdanović, član užeg odobra Zemljoradničke stranke, koji se deklarisao za narodnoslobodilačku borbu. Možda iz vezanosti i sentimentalnosti prema ženi, kada mu je ona jednom umesila kolač koji najviše voli, dr Ostojić nije izdržao. Pojeo je taj kolač za tren

⁷⁵ AIB BL 668, sećanje Milice Stanković.

⁷⁶ IAB BL 677, sećanje Dore Vlašić.

⁷⁷ *Banjica*, grupa autora, Istoriski arhiv Beograda, izdavačko preduzeće »-Kultura«, Beograd, 1967.

oka, a preostali deo paketa predao u kolektiv. Iao je primao izuzetno obilne pakete, od kojih su kolektivci primali dobru zalihu, Ostojića su izbacili iz kolektiva. Njegov postupak je protumačen kao nedostatak savesti koja mora da savlada duševne i fizičke strasti. Odstranjen je iz kolektiva. Patio je zbog te disciplinske kazne koja mu je izrečena. Bolelo je što ga drugovi više ne primaju u svoje društvo. Ispravio je stav i kasnije je ponovo primljen u isti kolektiv.

Kada je Vujković saznao da je ekonom jednog kolektiva u četvorci Dušan Bogdanović, kipteo je od besa i zahtevao da se kolektiv odmah raspusti. Bogdanović je odveden iz sobe i ubrzo streljan.⁷⁸

Naravno, u sobama u kojima je preovladavao četnički elemenat kolektiva nije bilo. Oni koji su od kuća dobijali pakete nisu ni pomisljali da ih dele sa svojim sapatnicima koji su ih često moljakali za komad isušenog hleba ili oglodanu kost. Bilo je među njima razboritih ljudi koji se nisu mirili s takvim egoizmom, ali su njihova upozorenja ostajala glas vapijućeg u pustinji.

U »dvadesetpetici«, na primer, desio se u letu 1943. godine ovakav prizor. U sobu punu pretežno nacionalistički raspoloženih uhapšenika, među kojima su bili, između ostalih, rođeni brat Nikole Kalabića i Garašanin, izdanak ugledne srpske porodice, upravnik komunalnog preduzeća Beogradske opštine, ubaćena je i grupa skojevaca iz Vučitrna. Oni su odmah obrazovali kolektiv za ishranu. To se među četnički raspoloženim zatočenicima teško moglo i zamisliti. Bogatiji od njih, pogotovo oni sa sela, primali su obilne pakete. Garašanin je gledao svog suseda kako sam jede celo pile, a nikoga ni da ponudi. Zatim se obratio Svetomiru Camiloviću, komesaru za ishranu u kolektivu vučitrnskih skojevaca, i zapitao ga za šta se oni bore. Ovaj mu je ondašnjim skojevskim rečnikom govorio o jednakosti, socijalnoj pravdi, nestanku eksploracije. Garašanin, stasit čovek mirnog ponašanja, ponovo se okrenuo svom susedu koji je dokrajčivao kokošku i rekao: »Oni će pobediti. Da znate, deco — obratio se kolektivcima — vi ćete pobediti. I treba da pobedite!«

⁷⁸ IAB BL 192.

Bile su to reči koje i danas, u petoj deceniji posle zatočenštva, odzvanjaju u ušima onih koji su preživeli. Reči koje se pamte.⁷⁹

Logorski režim

Osnovni zakon koga su se pridržavale logorske vlasti bila je šlepa poslušnost nemačkom okupatoru. A nacistima je odgovaralo da u logoru vlada potpuno bezakonje. Nigde se ne pominje nikakva uredba ili pravilnik o postupku prema zatočenicima. Odluke o upućivanju na Banjicu, o raznim razvrstavanjima i kategorizacijama, odvođenju na stratišta i u nacističke koncentracione logore na najteže prinudne radove, čiji epilog je po pravilu bio umorstvo ili smrt od iscrpljenosti, počivale su uglavnom na samovolji okupatora i domaćih izdajnika.

Šef logora na Banjici Svetozar Vujković, ugojen čovek srednjeg rasta, mlohavih obraza i s naočarima debelog, crnog okvira, propisivao je takozvani »kućni red«, kao i disciplinski postupak za njegovo nepridržavanje. Kućni red je saopštavan zatočenicima prilikom upisivanja u logorske knjige. U stvari, taj kućni red sastojao se od samih zabrana. Zatočenicima je bio zabranjen svaki politički razgovor, pevanje ili ma kakva druga larma. Zabranjeno je bilo unošenje u logor knjiga i štampe i njihovo čitanje. Zabranjeno je bilo pozdravljanje među poznanicima iz raznih soba prilikom šetnje po logorskom dvorištu, neredovne, ali nešto češće posle pojave pegavca. Zabranjeno je bilo posedovanje hartije i pisaćeg pribora, noževa ili ma kakvog drugog predmeta za rad, stupanje u kontakt s porodicom i poznanicima. Za svaki prekršaj ovih »pravila« prekršilac je lako mogao da se nađe na sledećem spisku za streljanje. Sefu logora Vujkoviću i nemačkoj komandi je na taj način dato pravo da raspolažu životima ljudi po svom nahodenju.⁸⁰

⁷⁹ Prema kazivanju Svetozara Camilovića autoru.

⁸⁰ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika, str. 492–493. Svetozar Vujković je kao i ostali poslenici Specijalne policije pobegao pred oslobođenje Beograda u Beč. Posle izručenja našim vlastima Okružni sud u Beogradu osudio ga je na smrt novembra 1949. godine zbog bezbroj počinjenih zločina.

Zapravo, osnovni metod sproveđenja logorskog »kućnog reda« bio je besomučni teror logorskog osoblja nad zatočenicima. Nije moguće opisati sve slučajeve sadističkog mučenja. Mogu se navesti samo karakteristični primjeri.

Sef logora Vujković i zamenik komandanta Peter Kriger lično su učestvovali u mnogim streljanjima. Njihova sadistička zabava sastojala se u tome da svakodnevno pretuku ponekog zatvorenika. Ali u svom krvničkom poslu nisu se služili samo najgrubljim metodama već ih je njihova perverzna čud navodila da maltretiranja ljudi često začine retko videnim cinizmom.

Jedno veče u proleće 1942. godine zašao je Svetozar Vujković u sobu broj 25. Obratio se blagim glasom zatočenicima. Rekao je da je šteta što mladi ljudi leže na hladnom i vlažnom podu. Posle ovog neobičnog uvoda zapitao je da li neko iz sobe ima nekakvu molbu ili zahtev. Javio se jedan keiner iz restorana »Atina« u Beogradu, koji se požalio da je prilikom dolaska u logor ostavio u koferu naočare. One su mu nužne jer bez njih ne vidi gotovo ništa. Vujković je zapisaо u beležnicu njegovo ime. Drugi zatočenik požalio se da mu je u bolnici ostalo odelo, pa je došao u sobu gotovo potpuno go. Sef logora se iščudavao kako je to moglo da se desi, pa je pribeležio i njegovo ime.

Ovaj događaj je različito komentaran u sobi. Neki zatočenici zaključili su da se stanje u logoru menja nabolje. Kada su sledećeg dana ova dvojica molilaca koji su se požalili na svoje nedaće prozvani većina je bila ubedena da će se njihovim zahtevima izaći u susret. Ali nije prošlo ni 15 minuta od njihovog izlaska, a sa grudobrana su odjeknuli plotuni. Dakle, šefu logora nije bilo ni na kraj pameti da ispunjava molbe zatočenika, već da u njima sa sebi svojstvenim sadizmom pobudi nadu i da se odvođenjem na streljanje naruga njihovoj lakovernosti.⁸¹

Drugom prilikom, kada nije bio raspoložen za »šalu«, Vujković je jednom zatočeniku koji se požalio da je ostao bez naočara odgovorio: »Sta će ti? Nećeš valjda da čitaš u grobu?!

Kada je posle nekoliko nedelja boravka u logoru pod prezimenom Jovanović otkriven Milivoje Dilas, politički komesar

⁸¹ IAB BL 611, IAB BL 616.

Takovske čete Čačanskog partizanskog odreda, Vujković ga je pozvao u svoju kancelariju i zapitao kako se zove. Pošto je Milivoje ponovio svoje lažno ime, šef logora ga je pretukao. Od tog doba tukao ga je skoro svake večeri dok nije postao izobličeni živi leš, a onda ga je uvrstio u spisak za streljanje.

Zatočenica Miladinka Radovanović je posle jednog od streljanja 1942. godine doviknula kroz prozor stražaru Tomiću, koji je prolazio pored njene sobe: »Kakvi ste vi Srbi kada streljate Srbe?« Tomić je ovaj ispad Radovanovićeve prijavio šefu logora i došao s njim u sobu da je prepozna. Posle je oduvedena u Vujkovićevu kancelariju, gde je tako žestoko pretučena da je odležala nepokretna punе tri nedelje.⁸²

Zbog svega toga jedan od zatočenika još iz 1941. godine, Filip Marjanović zapisao je u sećanjima da nikada u životu nije imao prilike da sretne nijedno biće ljudskog oblika s onako gnusnim osobinama kakve je imao Svetozar Vujković. Zmijski pogled iza debelih naočara i sadistički osmeh prilikom odmazdi izazivali su krajnju odvratnost. Svaki njegov korak po logoru bio je novi zločin.⁸³

Zločinački su se ponašali i svi Vujkovićevi zamenici: Kosmajac, Odović i Ćarapić. Svaki je nekom svojom posebnom nečovečnom notom davao nove dimenzije logorskom teroru: Đorđe Kosmajac je bio tipičan siledžija i razbojnik, Odović zao i srebroljubiv, Ćarapić glup i beskrajno lenj čovek. Radeći na paketnoj službi, Ćarapića je imao prilike da dobro upozna i prouči Petar Nikezić, koji je ostao u logoru do dana njegovog rasformiranja. Uočivši koliko je ograničena uma, uspeo je da ga nagovori u proleće 1944. godine, kada je svakome bilo jasno da se približava oslobođenje Beograda, da »učini nešto čime će zadužiti istoriju i potomstvo svih onih ljudi koji su izginuli u logoru: da popiše imena svih streljanih lica, registrovanih u banjičke knjige.« U zamenu za to obećao mu je da će dobiti mesto člana policijskog kvarta gde god hoće u Beogradu. Pogodba je zaključena i Ćarapić je od aprila 1944. godine počeo da vadi imena streljanih lica na Banjici.

Zahvaljujući uticaju koji je vršio na Ćarapića, pušteni su po Nikezićevom kazivanju, profesori Siniša Stanković i Stefan Delineo, mada je šef logora Vujković iz grada telefonom

⁸² AJ, E. 522, j. 602, inv. br. 1937.

⁸³ IAB BL 627, sećanja Filipa Marjanovića.

izričito naredio da se zadrže do njegovog povratka. Naime, Carapić je potpisao blanko izlaznice, na kojima su upisana imena Siniše Stankovića, Stefana Đelinea i samog Petra Nikezića.⁸⁴

Komandant baljičkog logora u najdužem periodu, berlinski policajac Fridrik Vili, nije često učestvovao u maltretiranju zatočenika, ali je pedantno izvršavao sve zadatke koje je centrala Gestapoa u Beogradu pred njega postavljala. Bio je većito pijan ili bolestan. Ove njegove traume smenjivale su se posle svakog streljanja. Prema zatočenicima se ponašao indiferentno, a nekim od njih, naročito lekarima i ambulantima, donosio je nemačke novine. Svoju nemoć utapao je u alkohol. Naočigled se udaljavao od svog zamenika Petera Kriger-a, ali nije smeо da preduzme ništa protiv njega.⁸⁵

Međutim, ono što je Fridrik Vili propuštao nadoknađivao je Kriger. Tukao je zatočenike sa sladostrašću manijaka. I njegov svaki korak po logoru bio je obeležen krvlju. Poznato je da je svojom rukom iza kuhinje ubio mladog partizanskog kurira, četrnaestogodišnjeg dečaka, koga su Nemci vodili od sobe do sobe da prepozna partizane s kojima je dolazio u dobrir. Ovaj dečak je umeo da čuti, nikog nije odao i hrabro je poginuo.⁸⁶

Jedne večeri sredinom 1942. godine Kriger je poubijao iz automata, petoricu zatočenika iz okoline Požarevca. Svake nedelje streljao je, prema iskazu ključara Milana Kobiljskog, po nekoliko zatočenika. Nekad je streljanja vršio iz čiste obesti, bez naredenja centrale Gestapoa. Iz sobe broj 9 izveo je 1943. godine verenicu kapetana Mitrovića. Ponudio joj je cigarete i poveo je iza logorske zgrade. Kakav se razgovor među njima vodio nije poznato. Ali nakon pet minuta začuo se pucanj. Devojka je ubijena.⁸⁷

Peter Kriger je bio veoma mlađi čovek, niskog rasta i slabe fizičke konstitucije, gotovo dečačkog, pegavog lica. Stanovao je u jednoj prostoriji u logoru, u koju je češće dolazila njegova verenica. Imao je običaj da se vozi biciklom po trotoaru koji je okruživao logorsku zgradu. Obično je nosio u

⁸⁴ IAB BL 750, sećanje Petra Nikezića.

⁸⁵ IAB BL 755, sećanje dr Zarka Fogaroša.

⁸⁶ IAB BL 248, sećanje Jovana Todorovića.

⁸⁷ AJ, f. 522, j. 602, inv. br. 1937.

ruci fotoaparat, kojim se služio kad god je primetio nešto sumnjivo. Hvalio se svojim snimcima na kojima je uhvatio zatočenike koji među sobom razgovaraju na prste, azbukom gluvonemih. Posle ih je pozivao na saslušanja i tukao. Skupa sa šefom logora Vujkovićem saslušavao je zatočenike na osnovu dostava žandarma, često lažnih, za koje se tvrdilo da naorušavaju kućni red.

Činovnika francuskog poslanstva Luja Boa, rođenog u Višiju, streljaо je takođe lično Kriger 17. aprila 1943. godine u logorskom krugu. Da bi ovo svoje ubistvo zatajio, naterao je lekara dr Pijade Bukića da mu potpiše lažan izveštaj o Lujovoј prirodojnoj smrti.⁸⁸

Ostalo logorsko osoblje povodilo se najvećim delom za primerom svojih starešina. Posebna je u tom svetu bila uloga ključara koji su se nalazili u stalnom kontaktu sa zatočenicima. Za njih je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — specijalna grupa je obradivala zločine u logoru na Banjici — ustanovila da su upadali u sobe, vršili pretrese, rovali po stvarima, šamarali za svaku sitnicu, tukli metlama, ponekad i gvozdenom polugom kojom su popreko zaključavana vrata, maltretirali na najrazličitije načine iscrpljene zatočenike. Kažnjavali su ih zabranom izlaska na šetnju, zatvaranjem u klozete, zabranom upotrebe vode i držanjem zatvorenih prozora u vreme velikih letnjih vrućina, sprovodenjem svojevrsnog »egzercira«, čiji su se osnovni elementi sastojali u naganjanju tamovanjem iznurenih ljudi da ubrzano ležu i ustaju, da se valjaju levo-desno po podu, da idu »pačjim hodom«, da skaču kao žabe, ili da u dvorištu trče ukrug dok ne padnu.⁸⁹

U izmišljaju načina kojima bi zagončao život zatočenika isticao se ključar Milan Kobiljski Lala, žandarm ogromnog rasta, priglup i čudljiv. Do kojih granica je išao njegov sadizam pokazuje ovaj primer: jedne noći u ženskoj sobi broj 13 izručio je prepunu kiblu na patos i naredio zatočenicama da skupljaju izmet. Cele te noći morale su držati otvorene prozore i ribati sobu da bi se oslobostile pljavštine i nepodnošljivog smrada.⁹⁰

⁸⁸ Saopštenje Komisije br. 44, str. 527.

⁸⁹ Isto, str. 495.

⁹⁰ IAB BL. 207, sećanje Jelene Popović.

Nekoliko zatočenika iz sobe broj 66 nabrusilo je u hodniku kašike. Posle dugog struganja po betonu istanjile bi se pa se pomoću njih mogao šeći hleb. To su radili i zatočenici iz drugih soba. Međutim, neko je ovom prilikom proneo glas da se priprema napad na ključara Kobiljskog. Posle toga ključar je upao pomamno u sobu i naredio svima da se poskidaju do gole kože. Zatim je izvršio pretres. Pretresajući detaljno svaki ležaj, kod šestorice zatočenika je pronašao naoštrene kašike. Njih je odveo u ambulantu, vezao za ambulantni sto i dugo tukao po tabanima tražeći da priznaju koga su žeeli da ubiju. Glas o ovom događaju dopro je i do Vujkovića, koji je odlučio da primeni metod kolektivnog kažnjavanja. Naredio je da se svi zatočenici u sobi skinu i ostanu samo u donjem rublju. Mesec i po dana kažnenici su spavali polunagi, tako da su se neki od njih porazboljevali.⁹¹

Inače, prvi poznati primer kolektivnog kažnjavanja zabeležen je u pozno leto 1941. godine prilikom posete Banjičkom logoru upravnika grada Beograda Dragomira Jovanovića posle ranjavanja šefa logora Vujkovića. Kada je ključar otključavao vrata, gladni zatočenici su ka njima pohrlili misleći da je vreme za deljenje hrane. Jovanović je razrogačio oči i podigao ruke za odbranu i povikao: »Natrag, natrag!« Posle završene posete izrekao je kolektivnu kaznu prema kojoj nedelju dana logor nije primao sledovanje hrane iz grada.⁹²

Kolektivne kazne primenjivane su najčešće posle Viljevog odlaska i dolaska za komandanta logora poručnika Kempera.

Narednik Milan Trifunović pravio se indiferentan prema svemu što se oko njega zbiva. Cesto je zviždukao. Činio je to i u danima vezivanja zatočenika pred streljanje. I on je tukao, doduše rede i smišljenije: u stomak, u slabinu, u meke delove tela, da se spolja ne bi uočili nikakvi tragovi. Pošto je bio najstariji od žandarma, već pogureni pedesetogodišnjak, ovom »zanatu« se verovatno naučio po zatvorima Kraljevine Jugoslavije u kojima je službovao.

Neobično je da takav cinik mnogo polaže na svoje versko ubeđenje. Jednom prilikom, na Uskrs 1942. godine, ušao je

⁹¹ IAB BL 608, sečanje Miloša Rađosavljevića.

⁹² IAB 215, sečanje Branislava Milenkovića.

u sobu žena i pozdravio ih sa »Hristos vaskrese.« One koje su odgovorile »Vaistinu vaskrese« dobile po parče pšeničnog hleba.⁹³

Inače su on i Milan Kobiljski uživali da se sakriju u kupatilu i posmatraju žene kada se kupaju. Pri tome su se stnejali i dovikivali im skaradne reči. Kada su jednom, posle takve Laline »vragolije« pobegle hodnikom u sobe ostavivši u hodniku svu odeću, ključar im je donosio brushaltere i donji veš i obećavao da će onoj koja se javi da je veš njen dati Parče proje.⁹⁴

Ključar Belić bio je mnogo oprezniji. Ovaj žandarm stalno zakrvavljenih očiju, inteligentniji od svojih kolega ključara, bio je povezan sa četnicima. Jednom prilikom, kada je u logor dovedena celokupna četnička jedinica koju su razoružali ljoticevcii, proju im je raznosio Brana Jovanović, koji je na Banjicu skupa s majkom bio doveden kao talac za brata partizanskog starešinu u Kosmajskom odredu. Na pitanje »Ko su ovi?« sobnom starešini sobe broj 17 vazduhoplovnom kapetanu, Belić je odgovorio: »Naši su.« Tek onda je primetio Branu Jovanovića, trgao se i povikao da brže raznosi hranu. Iz opreza prema njemu posle tog događaja bio popustljiviji nego ranije.

Kaplar Radovan Gudelj bio je nastran, čak nenormalan čovek. Njegova specijalnost bilo je isterivanje iz soba i mučenje starijih lica, naročito žena. Bio je pre rata policajac u Novom Sadu i čuvao stražu pred kućom u kojoj je stanovao Brana Jovanović, čiji otac je bio sreski načelnik. Zahvaljujući tom poznanstvu, Brana Jovanović je pokušavao na njega da utiče da se ponaša uljudnije i da izmeni neke odluke.¹⁵

U prvim mesecima postojanja logora na Banjici logorski stražari su verovali da će Nemci brzo izgubiti rat pa iz straha za svoju budućnost nisu bili uvek rdavi. Nekolicina od fljih donosila je zatočenicima novine, saopštavala im vesti stranih radio-stanica, održavala veze s njihovim porodicama, davala im cigarete, pa i hranu.⁹⁸

⁹³ IAB BL 742, sećanje Jelene Aničić.

⁹⁴ IAB BL 672, sećanje Jelene Vasić.

⁹⁵ AIB BL 767, sećanje Branimira Jovanovića.

⁹⁸ IAB BL 215, IAB BL 212.

Posle bitke kod Staljingrada došlo je ponovo među nekim stražarima do previranja. Jedni su bili manje okrutni i popustljivi, druge su slobodnjaci uspeli da korumpiraju, te su bili spremni da čine sitnije usluge. Među njima su se našli čak i ključari Obrad Belić i Radovan Gudelj. Doduše, Belić je za svoje usluge tražio uvek materijalnu protivvrednost, obično u zlatu.⁹⁷

Bilo je i onih koji su od samog početka postupali humanije i bili na strani zatočenika. Veljko Andrić, koji je takođe povremeno vršio ulogu ključara, gotovo im je neprekidno pomagao kad god je mogao. Posle rata se nalazio na listi ratnih zločinaca, ali je zahvaljujući ubedljivim svedočenjima dr Siniše Stankovića i Rodoljuba Andrića oslobođen odgovornosti. Posle rata je neko vreme službovao u Sarajevu kao radio-telegrafsista.⁹⁸

Talac Petar Nikezić tvrdi da je njegov poverljiv čovek bio i stražar Petar Vulović, iz sela Brluge kod Čačka, koji je delovao među ostalim stražarima utičući u poslednjim mesecima na njih da ne ubijaju i ne izvršavaju Vujkovićeve naloge. Vulović je čak pristao da se s oružjem odupre gestapovcima ako pokušaju da likvidiraju preostale zatočenike, da ih snabde oružjem i municijom i da se skupa s njima probije k Avali.⁹⁹

Ovo su ipak bili izuzeci, koji su svojim humanijim postupcima učinili da se sva moralna beda glavnih protagonisti logorskog terora još reljef nije ocrta. A u njihovoj samovolji zaista nije bilo nikakvih granica. Zašto bi inače Svetozaru Vujkoviću i Petei'u Krigeru bilo potrebno da jednoj devojcici iz Debeljače, koja je u logor dovedena skupa sa svojom majkom, razbiju školsku tablicu, raskupusaju bukvare, izgaze je nogama i poluonesvešćenu ubace i »maricu« ako ne da još jednim gnušnjim činom zadovolje svoj nagon za vršenje zla? Zašto je bilo potrebno šefu logora da Velinki Sujić-Johanides, koja je pred logorskom kancelarijom čekala bosa jer su joj noge bile naduvene od batinanja, stane cipelom na prste i

⁹⁷ IAB BL 610.

⁹⁸ IAB BL 611.

⁹⁹ IAB BL 750.

zaokrene petom, ako ne da svoj mizantropski karakter stalno hrani nanošenjem bola drugim ljudima?¹⁰⁰

Pred ovim pitanjima razum se muti. Na njih i nema pravog odgovora osim u bezdanima zla, koje je u nekim ljudima doseglo čudovišne razmere u prelomnim ratnim godinama.

Ipak je uprkos tom silnom teroru i izboru »pravih« ljudi za vršenje tog prljavog posla ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade već na samom početku 1942. godine bio pri nuđen da prizna da uprkos čudovišnim metodama zlostavljanja i čestim pogubljenjima otpor zatočenika nije slomljen. Na protiv, najsvesniji od njih su svojom borbenošću i hrabrošću delovali »zarazno« na veliki broj uhapšenika uhvaćenih u racijama, koji su bez pravog razloga dovodeni na Banjicu posle prve neprijateljske ofanzive.

Ovo Aćimovićevo pismo, registrovano u arhivi Specijalne policije pod 256 i 515/24, prilaže se u celosti u nastavku teksta zbog njegovog značaja i uverljivosti tim pre što potiče iz pera jednog od najistaknutijih kolaboracionista i antikomunista.

Pogubljenja zatočenika

Veliki broj lica konfiniranih u logoru na Banjici pogubljen je na razne načine i u raznim mestima.

Najčešći oblik pogubljenja bila su streljanja, pojedinačna i grupna. U manjim grupama streljana su lica osuljena na smrt od nemačkih i kvislinških prekih sudova i zatočenici razvrstani u I kategoriju rešenjima Specijalne policije i Gestapoa. Veće grupe, u kojima je bilo i po nekoliko stotina lica, sastavljane su od krivaca raznih kategorija u trenucima velikih nemačkih odmazdi.

Drugi oblik pogubljenja po brojnosti bilo je ugušenje gasom u specijalnom za tu svrhu konstruisanom kamionu, koji su zatočenici nazvali »dušegupka«. Na ovaj način likvidiran je pretežan deo jevrejskih žena i dece. Međutim, bilo je i zatočenika poreklom Srba, poglavito partizana, koji su na poslednje putovanje prema Jajincima odvoženi »dušegupkama«.

¹⁰⁰ IAB BL, sećanje Velinke Sujić.

Tipičan primer pogubljenje od 9. maja 1942. godine, kada je ugušena gasom veća grupa partizana iz Užica i okoline.¹⁰¹

Postojalo je nekoliko specijalnih kamiona, koji su ličili na omanje železničke vagone, hermetički zatvorenih, s montiranim cevima za ispuštanje gasa. U njih su zbijali veoma mnogo žrtava i gušili ih na putu od logora na Banjici do stratišta u Jajincima. Glavni dovoz ugušenih bio je, međutim, iz logora na Starom sajmištu.¹⁰²

O ubacivanju sužanja u kamione s gasom, koji se aktivirao pokretanjem motora, ostavila je zapis Nada Stanić, profesor. Njeno svedočenje odnosi se na ugušenja 88 jevrejskih porodica. U zapisu se kaže: »Cesto je neka grupa zatočenika vodena na pranje sudova. U jednoj grupi bila sam i ja ... Čini mi se da je soba 17 tada bila jevrejska. Bilo je tamo mnogo dece. Oprano dečje rublje i čarapice sušili su se na rešetkama ... Bila sam u hodniku kada je naišao Kriger i obratio se Milanu (ključar Milan Trifunović, primedba autora): »Vodite ih u sobu!« Milan nas je poterao i zaključao vrata. Ukrzo zatim došao je blindirani kamion. U taj kamion stražari su ubacivali jevrejske žene i decu. Odjednom su se začuli krizi: »Vazduha, dajte nam vazduha!« Nastalo je očajničko zapomaganje, ali samo za momenat. Ukrzo se sve stišalo. Kada smo se vratile na posao, sve je bilo onako kako smo ostavile ... Dečji veš se sušio na rešetkama. Ali nije bilo nijedne žene i deteta koji su se tamo nalazili deset minuta ranije.«¹⁰³

U posleratnom iskazu pred islednim organima bivši ključar Milan Kobiljski Lala navodi ovaj primer: »Jednom su Nemci poveli na streljanje Jevreje — pet muškaraca, devet žena i troje dece. Dve devojčice imale su do 15, a dečacić do 7 godina. Kada su pročitana imena jedna od žena je završtala i nije htela da ide. Vikala je: »Nećemo da idemo ja i sin!« Kriger je dete oteo od matere i ubacio ga u kamion. Mati je potrcala za sinom, pa su Nemci i nju ubacili u kamion. Kada su kola krenula začulo se zapomaganje. Šumaher (jedan od gestapovaca iz Zonderkomande pri Banjičkom logoru, primedba autora) tada je rekao: »Neće dugo da dreče;

¹⁰¹ IAB BL 627.

¹⁰² Saopštenje br. 44 Državne komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 519.

¹⁰³ Banjica, grupa autora, Beograd 1967. god.

čim se upali motor u kola počinju da ulaze gasovi i podave sve koji su unutra.¹⁰⁴ Na pitanje zašto to rade, odgovorio je da je tako sigurnije, jer se dešavalо da se zatvorenici u kolima odreše, pa kad izadu iz auta, neki su uspevali da pobegnu, samo o tome ne sme da se priča.¹⁰⁵

Mnogi svedoci iz okoline Jajinaca videli su dolazak dušugupki. Među njima je bio i Uroš Vlahović, zemljoradnik iz Jajinaca. Prema njegovom svedočenju, neke od dovezenih žrtava su bile samo ošamućene. Zato se posle dovoza čuo i poneki pucanj. Gestapovci su dokrajčivali one koji su još pokazivali znake života.¹⁰⁵

Na suđenju pred vojnim sudom u Beogradu August Majsner je izjavio da svojim prisustvom nije ništa učinio da gasna kola dođu u Beograd. Gde god je bilo nemačke policije i gde god su postojali viši vodi policije, postojala su i gasna kola.¹⁰⁶

Od kraja oktobra 1941. godine, kada je prvi put uvezena u logorski krug, redovnije od aprila 1942. godine dušegupka se češće postavljala pred banjičkom kapijom.¹⁰⁷

Pogubljenja vešanjem vršena su u logoru na Banjici prema raspoloživoj dokumentaciji nekoliko puta: 20. novembra

1941. godine, kada su optuženi za pripremanje bekstva sedmorica zatočenika iz Šapca i okoline i Beograđanin Ljubomir Lenard;¹⁰⁸ 14. januara 1942. godine, kada je obešen osamnaestogodišnji atentator na belogardejskog vojnika Dragan Rođić;¹⁰⁹ 1. septembra 1942. godine, kada je obešen Radomir Škara, rodom iz Prilepa¹¹⁰ i Predrag Marjanović, abadžija, navodno zbog kršenja »kućnog« (logorskog) reda.¹¹¹

Sva pogubljenja vešanjem vršena su pre svega u cilju zastrašivanja banjičkih zatočenika, kako ne bi pokušavali da se bave pomicaju na pripremanje bekstva i da poviju leđa i povinuju se svim naređenjima i zabranama logorske uprave. Zato su gotovo svi zatočenici isterivani iz soba i nagonjeni

¹⁰⁴ AJ, f. 522, j. 602, inv. br. 1907.

¹⁰⁵ AJ, f. 572, j. 622.

¹⁰⁶ Majsner je bio general SS i policije bezbednosti.

¹⁰⁷ IAB BL 211 i IAB BL 626.

¹⁰⁸ Vidi opširnije na str. 171 ove publikacije.

¹⁰⁹ Vidi opširnije na str. 135 i 136 ove publikacije.

¹¹⁰ BBE 6412.

¹¹¹ BBE 5713.

da prodefiluju ispod vesala pred logorskom zgradom. Vešanjima je po pravilu prisustvovao i veći broj nemačkim oficira, a u slučaju Rodića i pripadnika Belogardejskog korpusa.¹¹²

Izvan logorskog kruga, na kandelabru na Terazijama u Beogradu, obešen je s još četvoricom uhapšenika dovedenih iz zatvora Gestapoa, 17. avgusta 1941. godine banjički zatočenik Svetislav Milin.¹¹³

Pogubljenja su vršena u Beogradu i bližoj okolini, ali i u nešto udaljenijim mestima kako bi se tamošnje stanovništvo odvratilo od ispoljavanja rodoljubivog duha i antifašističkog raspoloženja.

U Beogradu i bližoj okolini streljanja su otkrivena u zajedničkim humkama u Jabuci, sa banatske strane Dunava, na bivšim vojnom streljuštu u Jajincima, na grudobranu u logorskog krugu, na Centralnom groblju u Marinkovoj bari, na Jevrejskom groblju, u kumodraškom ataru, a po nekim indicijama i u blizini voždovačke crkve.

Prvi zatočenici Banjičkog logora i Jevreji zatvoreni u logoru kod Topovskih šupa likvidirani su na levoj obali Save, na drumu između Pančeva i Jabuke. Nije utvrđeno koliko je streljano na ovoj lokaciji. Ipak postojanje masovnih grobnica na tom području potvrđuju neki sačuvani nemački dokumenti. U jednom od njih, izveštaju poručnika Valtera od 1. novembra

1941. godine, kaže se da su 27. i 30. oktobra te godine kod Jabuke streljani Jevreji i Romi iz »beogradskog zarobljeničkog logora«. Po Valterovom mišljenju za egzekuciju je odrabran pogodna lokacija. Nalazila se na uzvišici ispred koje je zemljiste močvarno, a iza koje teče reka. Pri visokom vodostaju voda je dopirala do uzvišice. Prema tome, bekstvo zatvorenika moglo se sprečavati s malo ljudstva. U peskovitom zemljistu bilo je olakšano kopanje raka, odnosno skraćivalo se radno vreme potrebno za njihov iskop. Po dolasku zatvorenika, na jedan do dva kilometra ispred izabranog mesta, oni su isterivani iz kamiona. Poručnik Valter je mesto streljanja obezbedio sa tri laka mitraljeza i 12 strelaca. Osim toga, da bi bili obezbedeni »sigurnost i tajna«, obustavio je svaki saobraćaj drumom. Najveći deo vremena otpadao je

¹¹² IAB BL 627, 248, banjičke knjige.

¹¹³ Vidi opširnije str. 133 ove publikacije.

prema Valterovim rečima na kopanje raka, dok se samo strešjanje svršavalo veoma brzo (100 ljudi za 40 minuta). Za vreme streljanja, po zapažanjima ovog nacističkog poručnika, vojnici nisu osećali nikakve duševne smetnje. One su se, međutim, pojavljivale kada su posle nekoliko dana, uveče i u miru, razmišljali o onome što su učinili.. »^m

Po naređenju pukovnika Vurstera kod Jabuke je 3. novembra 1941. godine streljano 2200 beogradskih Jevreja. Prema zapisima očevidaca, na tom mestu su pored Jevreja i Roma sahranjeni i mnogi ljudi u narodnim nošnjama, posebno iz Sumadije i zapadne Srbije. To su sigurne indicije da su prva streljanja banjičkih zatočenika — jula, avgusta, septembra i oktobra 1941. godine — vršena takođe u Jabuci,¹¹⁵ kao i u kumodraškom ataru.¹¹⁶

Od oktobra 1941. godine za mesto streljanja izabrano je bivše vojno strelište na jedanaestom kilometru Avalskog družina, nedaleko od sela Jajinaca. Imalo je odranije postavljene nasipe i bilo je podesno za obezbeđenje. Prostrane zaravni između nasipa dozvoljavale su da se iskopa veliki broj masovnih grobnica. Glavni grudobran je bio dovoljno visok. Bočni grudobrani su se oslanjali na gusto pošumljene obronke, što je omogućavalo da ekzekucije budu obavljene na mestu sklonitom od znatiželjnih očiju. Od Avalskog družina do stratišta vodila je uska, ali za dovoz žrtava prohodna staza obrazila žbunjem.

Stratište na Jaj incima neimari Gestapoa dopunili su izvensim objektima kako bi što bolje služilo svojoj nameni. U dužini od oko 70 metara bile su podignute barake s nadstrešnicom. U tim barakama biće smešten od jeseni 1943. godine deo zatočenika koji su vršili spaljivanje leševa da bi se prikrili zločini. Nadstrešnica je služila da se kraj nje čuvaju zatočenici koji su čekali da dodu na red za streljanje. Dok su streljali jednu grupu, Nemci su ostale žrtve sabijali licem prema zidu barake, a iza njihovih leđa su postavljali vojnike s mašinskim puškama. Ovako sabijeni zatočenici su čekali često i po nekoliko sati.

¹¹⁴ Zb. NOR I/l, str. 583—584, dok. br. 246.

¹¹⁵ Prema kazivanju Pavla Dokića, koji je isleđivao pukovnika Vurstera. »Politika«, 9. novembar 1987.
“• IAB BL 248.

Ispred baraka su bila podignuta kamena postolja s kojih su dželati ponekad gadali vezane zatočenike. S ovih postolja imali su otvoren vidik prema čitavom stratištu, što je mogućnost bekstva gotovo isključivalo. Iako su lica predviđena za pogubljenje bila vezana, čitav prostor oko stratišta u Jajincima bio je obezbeđen vatrenim pojasom.

Streljanja u Jajincima potrajala su sve do u kasnu jeseni 1943. godine, kada je počela eksphumacija i spaljivanje leševa. Na ovaj korak nemačka policija se odlučila u iluzornoj nadi da će prikriti tragove svojih zločinstava.

Jedno vreme u 1942. godini i na početku 1943. godine streljanja manjih grupa vršena su u logorskom krugu.

Prema jednom od opisa grudobran je bio podignut na' začelju logorske zgrade, iza kuhinje. Nastajao je postepeno. Najpre je iskopana zemlja, a onda je u nju pobodeno i utabano nekoliko kočeva. Kasnije su na kočeve zakovane daske. Na tom mestu izvedena su na streljanje u proleće 1942. godine tri zaločenika. Sva trojica su bili mlađi i ostavljali utsak kulturnih ljudi. Povezali su ih za kočeve. Žandarmi s puškama su se postrojili. Jedan od vezanih je počeo da govori o komunizmu i radničkoj klasi. Dželatima je pretio da će skupo platiti svoje zločine. Pred samo streljanje uzviknuo* je »Živela Komunistička partija Jugoslavije!«¹¹⁷

Streljanja na grudobranu prestala su posle epidemije tifusa pegavca u logoru. Od to doba vršena su uglavnom u Jajincima.¹¹⁸

U jednoj »turi« na grudobranu je izvođeno najviše 20 lica. Obično su streljana nekolicina. Ali bilo je i slučajeva pojedinačnih pogubljenja, retkih ali simptomatičnih kako policima koja su bila izvođena tako i po sadističkom ritualu koji su prema njima primenjivale okupacione i kvislinske logorske garniture. Na dan 18. februara 1942. godine streljan je potpuno sam Jovan Jović Izolaret, beogradski ilegalac, koji je neko vreme draq na vezi smederevsku partijsku organizaciju. O njemu je ostavila zapis Ivanka Nedić. Prema njenom sećanju doveden je u logorsku ambulantu sav izubijan. Previjao ga je i negovao dr Radomir Gerić, ali je ranjenik, kada

¹¹⁷ IAB BL 664, sećanje Milića Rankovića, zemljoradnika iz Parčama, koji je kao stariji čovek čistio logorski krug.

¹¹⁸ IAB BL 197, sećanje Nade Dimitrijević.

je prozvan i izveden u logorski krug, već bio vezan za život sasvim tankom niti.¹¹⁹

Evo imena ostalih lica koja su streljana pojedinačno: Velibor Jovanović, zemljoradnik iz Popovića, streljan 14. aprila 1942. godine, Aleksandar Teofilović, radnik iz Gostivara, koji je na Banjici proveo samo jednu noć, streljan 23. juna 1942. godine, Mile Trbojević, kovački radnik iz Smederevske Palanke, rođen u Josip Selu kod Okulina, streljan 27. juna 1942. godine, Savo Delić, pomoćnik upravnika beogradskog vodovoda, uhapšenik Gestapoa, streljan 15. oktobra 1942. godine, Bogoljub Mišić, diplomirani tehničar iz Cerova u Rasinskom srežu, takođe uhapšenik Gestapoa, streljan 23. oktobra 1942. godine, Zivan Marković iz Pinosave, predratni zastupnik šivačih mašina Singer, jedan od pokretača i organizatora stvaranja ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora u okolini Beograda, streljan 23. decembra 1942. godine, Hajimo Medina, radnik iz Beograda, rođen u Donjem Milanovcu, streljan 29. novembra 1942. godine, Vlada Adamov, mehaničar iz Velike Kikinde, streljan 14. februara 1943. godine, Vlastimir Filipović, zemljoradnik iz Brestovika, streljan 14. juna 1943. godine, Veličko Jovanović, zemljoradnik iz Tuđina, streljan 4. avgusta 1943. godine, Mileva Dobrota, domaćica iz Kruševca, rodom iz Sente, streljana 21. septembra 1943. godine, Milan Đukanović, stolar iz Beograda, koji je prema raspoloživim dokumentima doveden radi teškog krivičnog dela, streljan 5. oktobra 1943. godine i Košta Petrović, ratni invalid, uhapšenik Gestapoa, streljan 8. decembra 1943. godine.¹²⁰

Ovi slučajevi upisani su u knjige o evidenciji banjičkih zatočenika. Međutim, bilo je i pojedinačnih streljanja, posebno onih koje je izvršio lično zamenik komandanta logora Petar Kriger, ali se njima ne može sa sigurnošću ući u trag.

Prema sećanjima većine bivših zatočenika, streljanja u logorskom krugu vršena su dva puta nedeljno, a nekad i češće. U banjičkim knjigama zabeleženi su ovi datumi: 14. januara 1942. godine streljano dva zatočenika, 17. aprila 1942. godine streljano pet zatočenika, 14. maja 1942. godine streljano tri zatočenika, 18. maja 1942. godine streljano dva zatočenika,

^{n*} IAB BL 197, sećanje Ivanke Nedić.

¹²⁰ BBE 4904, 6408, 6431, 7698, 7886, 7622, 986, 16460, 15687, prema redu kojim su zapisani u tekstu.

4. jula 1942. godine streljano je u dve grupe 22 zatočenika, 7. jula 1942. godine streljano 17 zatočenika, 8. jula 1942. godine streljano deset lica, 9. jula 1942. godine streljano 18 lica 11. jula 1942. godine streljano dva uhapšenika (Radojica Solunac, partizanski komesar) iz Svilajnca i Jovan Jovanović, podnarednik), 13. jula streljana su trojica partizana Požarevačkog partizanskog odreda, 17. jula 1942. godine streljano 14 lica, 20. jula 1942. godine streljano troje užičkih partizana, među njima i Milojević Petar, akademski slikar; u toku jula postreljana je cela grupa zarobljenih partizana Račanskog bataljona Užičkog partizanskog odreda, po troje 22, 24, 27, 29 i 31. jula; 5. avgusta streljano je u dve ture još 28 boraca partizanskih odreda; u toku avgusta 1942. godine streljanja na grudobranu bila su takode učestana — 7, 10, 12, 17, 20, 24. i 31. avgusta streljano je od dva do 30 lica dnevno; u septembru su streljanja na grudobranu vršena dva puta — 9. septembra je pogubljeno 17 lica, a 11. dvojica;¹²¹ u oktobru

1942. godine su streljanja na grudobranu vršena u četiri maha, u novembru pet puta, u decembru čak deset puta; tokom

1943. godine streljanja u logorskom krugu vršena su u četiri maha, još samo u januaru i februaru, a zatim su posle pojave pegavci obustavljeni.

Za zatočenike Banjičkog logora 1942. godina bila je posebno teška, jer su pored gladi i ostalih muka bili prinuđeni da slušaju plotune ispaljene u njihove drugove s kojima su do pre nekoliko trenutaka razgovarali i delili poslednje parče proje. Bili su prinuđeni da prisustvuju njihovom izvođenju, da vide grupu žandarma s bodežima na puškama kako izlazi radi izvršenja egzekucije, da sa grudobranu slušaju povike i krike, da im se u svaku poru uvlači tišina posle plotuna i bata žandarskih cokula, da posmatraju kroz rupice izgrevbane na prebojadisanim okнима ulazak mrtvačkih kola Grobljanskog odseka Beogradske opštine, utovar i kas konja koji kroz logorsku kapiju odvoze mrtvačka kola, dok iz njih još uvek kaplje sveža krv.

¹²¹ Izvor: banjičke knjige. Kod streljanja od 11. septembra nužna su dopunska objašnjenja. Po banjičkim knjigama Radomir Škara, učenik, rodom iz Prilepa, i Predrag Marjanović, abadžija iz Beograda, obešeni su. Po dokumentima u Arhivu Jugoslavije, oni su streljani. Najverovatnija je prepostavka da su prvo streljani, pa zatim obešeni u cilju zastrašivanja.

Stratište u Jajincima

Za kopanje raka na stratištu u Jajincima Nemci i Specijalna policija koristili su grobare, stalne radnike Novog i Centralnog groblja. Zahvaljujući njihovim posleratnim svedočenjima može se rekonstruisati način na koji su izvođena masovna pogubljenja.

Rake su kopane za 100 i 200, pa i za 300 i više leševa, jedna pookraj druge, duž grudobrana, na rastojanju ne većem od pola metra. Zimi se događalo da sneg zaveje iskopane grobnice, pa su grobari ponovo dovodeni da izbace sneg i očiste stazu od barake do grobnica.

Komandant stratišta u Jajincima bio je gestapovac Folksdojčer Eugen. On je redovno prisustvovao streljanjima. Kada su streljane manje grupe lično je učestvovao u ubijanju i to uvek iz mašinke. Bio je krvoločan i sa zadovoljstvom je obavljao svoju dužnost. Prilikom masovnih streljanja obilazio je grupe ubijenih i zvao gestopovske vojnike da dotuku one koji su još pokazivali znake života. Sadistički je gledao ljudе u ropcu i govorio »Nisu zavredeli još jedan metak!« — pa ih je polužive gurao u raku.

U prvo vreme grobari su dovodeni da kopaju rake posle streljanja. Kasnije je ta praksa izmenjena, pa su rake kopane pred streljanje. Čim bi završili posao, gestapovci su ih povlačili sa stratišta. Posle egzekucije Nemci su sami slagali svoje žrtve u rake i nabacivali preko njih tanak sloj zemlje, a onda su ponovo dovodili grobare da završe zakopavanje. Posle završenog posla sprovodili su ih do kola i razvozili.

Kada su dovodili manji broj krivaca, Nemci su streljali četvoricu po četvoricu izvodeći ih iz kamiona, koji je bio zaustavljen tridesetak metara od rake. Po dvojicu vezanih zajedno, ruku za ruku, vodila su dvojica gestapovaca. Treći je išao pozadi. Taj je žrtvama pucao u potiljak. Zatim bi ih sva trojica složno gurnula unapred, tako da su padali licem u raku. Brzim koracima odlazili su po sledeću četvoricu.¹²²

Prilikom većih odmazdi streljali su po desetoricu zatočenika. Za veliku odmazdu u zimu 1943. godine, verovatno

^m IAB BL 766, sečanje Lazara Spalevića, učitelja, koji je pobegao sa stratišta.

19. februara, grobari su dobili naređenje da iskopaju masovnu grobnicu dugačku 16 metara, a široku i duboku oko dva metra. Bio je veliki sneg, pa je posao odmicao sporo. Tada su po njihovoj proceni dovezli kamionima oko 300 ljudi i među njima pet žena. Dovodili su deset po deset vezanih uhapšenika i streljali ih iz automatskog oružja. Nabacivali su preko njih tanak sloj zemlje i odlazili po sledeću desetoricu. Nove žrtve bacali su na one koje su ranije ubijene. Zatim su neumorno nastavljadi svoj ubilački čin. Raki je prilazio kamion po kamion. U svakom je bilo po 25 ljudi. Jedan se prazio, a drugi prilazio. Obično su vezane ljude postrojavali pred grobnicom i pucali u njih s leda. Ponekada su ih naterivali da legnu potrebuške rasprostravi nedaleko od njih čebe. Ako je neko od njih imao kod sebe zlatan prsten ili šta slično, morao je da baca na to čebe.

Bilo je slučajeva da se neko od zatočenika otrgne i pokuša da pobegne. Nemci bi obično potrcali za njim i ubili ga u bekstvu. Kasnije, da bi se što više obezbedili od sličnih pokušaja, vezevali su po dvojicu zatočenika zajedno, tako da im je kretanje bilo znatno teže. Cesto su one koji su se odupirali premlaćivali kundacima i lomili im udove. Grobari se sećaju jednog invalida bez noge. Nemci su ga ostavili za kraj. Morao je da čeka, dok nisu postreljali sve ostale.

Bilo je slučajeva drugačijeg rituala umorstva, naročito prilikom masovnih odmazdi. Kada bi kamioni s vezanim ljudima prispeli na stratište, njih su udarali bagremovim granama i terali prema rakama, a gestapovski lekar doktor Jung je kredom beležio krst na njihovim ledima u visini srca, da bi dželati preciznije gadali. Posle ispaljivanja plotuna, ponovo je stupao na scenu neumitni doktor Jung. Nogama je prevrtao pogodene ljude i pokazivao koga treba dotući. I sam ih je ponekad ubijao metkom iz revolvera. Onda su Nemci, žandarmi i svi koji su se nalazili na stratištu nogom gurali zemlju preko prvog sloja leševa i dovodili novu grupu. Obično su leševe posipali hlornim krečom. Tek kada se postrelja poslednja grupa dovodili su grobare da utabaju i poravnaju tlo.

Prilikom prevoza zatočenika do stratišta Gestapo i Specijalna policija nastojali su da se mogućnost bekstva isključi. Obezbeđenje je pojačavano četom nemačkih vojnika odre-

đenih da vrše egzekuciju. Po petorica od njih sedeli su na svakom kamionu s otkočenim mašinskim puškama. A na mestu streljanja, osim većeg broja automatičara, stratište je bilo obezbedeno s više mitraljeza, a Avalski drum zatvoren za saobraćaj.

Postupak prilikom dovoženja ugušenih ljudi bio je jednostavniji. Kamion za gušenje gasom doterivan je do same rake. Uz šofera je sedeо gestapovac s oficirskim činom, a pozadi je na kamionu bio veliki katanac. Na kraju su išla terenska kola. Nemci iz tih kola otključavali su katanac na »dušegupki« i izbacivali pogušene zatočenike u velike grobnice.

Streljanja u Jajincima u najdužem vremenskom periodu — od oktobra 1941. godine do kasnog proleća sledeće godine — vršio je nemački policijski bataljon 64. Ovaj bataljon davao je iz svog sastava i ljudstvo za čuvanje logora na Banjici (Sonderkommando beim KCL Banjica), za sprovođenje odmazdi u Beogradu i izvan njega, za pomaganje nemačkoj tajnoj policiji u striktnom sprovođenju blokada pojedinih delova grada i sela u njegovoj blizini. Ovaj bataljon bio je stavljen na raspolaganje dr Haraldu Turneru, šefu Upravnog štaba nemačkog vojno-upravnog komandanta Srbije.

Komandant bataljona 64 za posebnu upotrebu bio je od jula 1941. godine do novembra 1942. godine Adolf Jostl. On je rukovodio streljanjima i određivao kontingente svog ljudstva za sve zadatke koji su bili vezani za masovna hapšenja i pogubljenja. Lično je rukovodio jednom četom svog bataljona prilikom odmazde u Skeli.¹²³

U kasnijem periodu nemačke jedinice koje su vršile odmazde češće su se smenjivale, jer su se među vojnicima zapažali simptomi rastrojstva i eksplozivnosti.

Streljanja u Marinkovoj bari i na Novom groblju

Od pozne jeseni 1943. godine streljanja su vršena u Marinkovoj bari i na Novom groblju u Beogradu, na mestu poznatom kao Jevrejsko groblje. Komisija koja je posle oslobo-

¹²³ AVII. NA, K. 27, f. 5, reg. br. 3 i 4; saslušanja dr Turnera u logoru Nojengame 2. avgusta 1946. i dr Kisela 30. juna 1946. godine.

đenja vršila i nadgledala ekshumaciju leševa¹²⁴ zaključila je da su na tom području pogubljenja vršena od 27. jula do 2. oktobra 1944. godine i da je za to vreme bilo 11 streljanja od 8 do 27 lica. Prema iskazima nekih grobara, streljanja na Novom groblju počela su zapravo već u 1941. godini, ali su posle odbira mesta za masovne egzekucije najpre u Jabuci, pa u Jajincima, prestala. Posle pokušaja nacista da prikriju tragove svojih zločina spaljivanjem leševa u Jajincima, streljanja su kraće vreme vršena na Centralnom groblju. Prvi zatočenici koji su streljani na toj lokaciji, poznatoj i kao Marinkova bara, bili su Janko Janković, Cvetko Crnjak i Dušan Jovanović Žuća, koji je u proleće 1942. godine izvršio izdaju i olakšao policijski prodor u beogradsku omladinsku organizaciju, a kasnije želeo da se iskupi i ponovo počeo da saraduje s narodnooslobodilačkim pokretom.

Nemački oficiri su na ove egzekucije dolazili samo u kontrolu, a streljanja je vršilo isključivo osoblje beogradske Specijalne policije. Policijski agenti su sve češće izbegavali da pozovu grobare da iskopaju rake. Zatvorenici su morali da ih kopaju sami. Posle su ih postavljeni uz nadgrobne spomenike i u njih pucali. S agentima Specijalne policije i Svetozarom Vučkovićem, koji je obavezno prisustvovao pogubljenju prvakategornika, dolazili su nemački oficiri, ali se nisu mešali u »posao« svojih kvislinskih poslušnika. Grobari su pozivani tek posle egzekucija. Naredivano im je da sakupe i posahranjivaju ubijene. Zemlju iznad raka morali su dobro utabati da bi bila poravnata s okolnim tlom. Ponekada je baštovanima naredivano da na mestu pogubljenja, pogotovo iznad većih raka, posade povrće.¹²⁵

Streljanja izvan Beograda

Mada je većina banjičkih zatočenika streljana u Beogradu i okolini, u nekoliko navrata oni su odvoženi na pogubljenje

¹²⁴ U sastavu komisije bili su dr Jovan Ćirić i dr Vojin Radišić.

<²⁵ AJ, f. 580, j. 630, inv. br. 909.

AJ, f. 572, j. 622, br. 4384, 4386, 4389, 4390, iskazi grobara Cvetka Bogdanovića, Milomira Aničića, Petra Jovanovića i Mitra Tešića, koji su korišćeni kako za podatke o streljanjima u Jajincima tako i za podatke o streljanjima u Marinkovoj bari i u Novom groblju. AJ, f. 580, j. 630, iskazi svedoka Andelka Miladinovića i Uroša Vlahovića.

i u unutrašnjost Srbije. Poznato je da su streljanja vršena u Valjevu, Nišu, Cumiću kod Kragujevca, Ralji (50 lica), Mianovcu (preko 100 lica što meštana, što banjičkih zatočenika), Malom Požarevcu (129 lica), Kovinu, Beljini i Sopotu.

Odmazde u unutrašnjosti kao i one u Jajincima naredile su nemačke okupacione vlasti. Izuzeci su bili retki. Oktobra 1943. godine ljetićeveci Drugog dobrovoljačkog puka zloglasnog Marisava Petrovića odveli su u selo Čumić dvanaestoricu banjičkih zatočenika. Streljali su ih na mestu pogibije jednog nemačkog majora i njegove pratnje. Međutim, povodom pogibije ovih nemačkih oficira izvršena je 1. oktobra 1943. godine znatno šira odmazda, za koju su dželatima bili pri ruci zatočenici Banjičkog logora. Tog dana u Jajincima je pogubljeno prema sačuvanim dokumentima 313 lica iz logora na Banjici. Verovatno je još dovedeno iz drugih logora i zatvora, jer je poznato da su nemačke odmazde završavale okruglim ciframa. Po nekim sećanjima tada je streljano 500 lica.

U blizini banatskog gradića Kovina streljanja su vršena prema izjavama nekih očevidaca rano 1941. godine, verovatno još pre nego što je za lokaciju izabran teren kod Jabuke. Međutim, iskopavanja na ovom lokalitetu nisu vršena, tako da broj žrtava nije poznat. Pretpostavlja se da je kod Kovina streljano više stotina banatskih Jevreja.

Za neke od odmazda u unutrašnjosti postoje dokumenti u policijskim arhivama Gestapoa i Specijalne policije. Za streljanja u Sopotu, odnosno Beljini, šef srpske državne bezbednosti Dragomir Jovanović zatražio je od šefa Banjičkog logora Svetozara Vujkovića, da mu »pripremi« dvadeset lica, po mogućnosti rodom iz naznačenih mesta ili iz drugih obližnjih kosmajskih sela.¹²⁶ Na sličan način postupljeno je i prilikom odvođenja banjičkih zatočenika u Mali Požarevac,¹²⁷ gde je naređeno vršenje odmazde 1943. godine, da bi se zaplašili meštani okolnih sela i osujetila njihova delatnost u seoskim partizanskim desetinama.

U Vojnoistorijskom institutu u Beogradu nalazi se dokument nemačkog vojnog zapovednika Srbije u vidu saopšte-

¹²⁶ IAB UGB SP IV-Q-218/65; vidi opširnije na str. 360.

¹²⁷ IAB UGB SP IV-Q-244/15.

nja da će zbog atentata koji je »izvršila jedna komunistkinja u Mladenovcu« biti streljano 50 lica i to 40 komunista iz logora na Banjici i 10 Mladenovčana.¹²⁸ Kasnija istraživanja potvrđuju da je ova odmazda bila izvršena i da je broj streljanih premašio stotinu lica. Nije, međutim, moglo da bude sa sigurnošću ustanovljeno odakle su sva ta lica dovedena. Najverovatnija je pretpostavka da su većinom bili banjički zatočenici.

U Nišu su radi egzekucije na Banjicu odvođeni zatočenici Banjičkog logora u vreme radova na ekshumaciji i spaljivanju leševa u Jajincima.

Karakteristično je da za neke odmazde u unutrašnjosti nije vršena prozivka po imenima, već prostim odbrojavanjem ili izvođenjem čitave grupe iz blizine mesta odmazde.¹²⁹

Broj streljanih zatočenika

Odmah treba reći da broj pogubljenih zatočenika Banjičkog logora nije moguće sa sigurnošću ustanoviti, pošto kompletna dokumentacija ne postoji. U saopštenju broj 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača pominje se cifra od 8756 zatočenika pobijenih od osnivanja logora do aprila 1944. godine. U ovaj zbir nisu unesene neke grupe koje su odvedene na egzekuciju izvan Beograda. Na primer, grupa od 76 lica u kojoj se nalazio učitelj Nikola Korać, odvedena je u Niš i streljana na Bubnju, a da podaci o streljanju nisu uneseni u banjičke knjige.

U prvim danima postojanja logora na Banjici Gestapo je krio da strelja Jevreje. U kartoteci BdS za svaku grupu je posle odvođenja ubeležena primedba: »Dem Lager Zemlin iberstelt« (überstellt), ali je na pojedinačnim kartonima uhapšenika otisnut znak crnog jahača, što je bio uobičajeni simbol za egzekuciju.¹³⁰

¹²⁸ AVI I, NA, K. 49, f. 1, reg. br. 3, dok. br. J. 40.

¹²⁹ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, str. 521.

¹³⁰ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, str. 510 i 411.

Poslednji komandant logora poručnik Kemper, koji je u Beograd došao iz Brisela, naredio je svom osoblju da se šefu logora Vujkoviću više ne predaju spiskovi zatočenika Gestapoa. Zato posle Kemperovog dolaska nijedan uhapšenik Gestapoa više nije ubeležen u banjičke knjige koje je vodila Specijalna policija. To je dodatni razlog što nije moguće ustavoviti precizan broj pogubljenih zatočenika Banjičkog logora.¹³¹

S nešto potpunijim podacima raspolaže se za ona lica čije je pogubljenje upisano u banjičke knjige. U Arhivu Jugoslavije čuvaju se tako prikupljena imena streljanih. Ukupan broj je blizu 4600 ljudi. Liste o nekim od njih objavljuvane su posle rata u organu oslobođilačkog fronta Srbije »Glask«.¹³²

Vršenje odmazdi naređivali su do dolaska Augusta Majsnera najpre komandant beogradske okupacione vojne oblasti, zatim vojnoupravni zapovednik Srbije. Od februara 1942. godine taj »posao« bio je rezervisan isključivo za generala SS i policije Augusta Majsnera. Od kraja oktobra 1943. godine većih odmazdi nije bilo. To vreme se poklapa s Majsnerovim odlaskom iz Beograda. Nastavljena su samo streljanja prvokategornika.

Iz logora na Banjici prozvana su za pogubljenje najpre dvojica beogradskih zanatlja, poreklom iz Valjeva, gde su i streljani. Zatim je 17. jula 1941. godine prozvano sedam preventivno uhapšenih komunista, 15. avgusta je bila odmazda u Skeli, a 17. avgusta je prozvan Svetislav Milin, koji je obešen na Terazijama s još četvoricom uhapšenika Gestapoa.

U avgustu 1941. godine bilo je, pored odmazde u Skeli, još jedno grupno streljanje, verovatno kod Jabuke. Iz banjičkih soba izvedeno je 27 zatočenika i 29. dana u tom mesecu »odvedeno u nepoznatom pravcu«. I u septembru su bile dve veće odmazde: 16. septembra izvedeno je 50 lica, a 29. septembra 39 lica. Može se smatrati izvesnim da te cifre nisu konačne, već da su dopunjavane uhapšenicima iz zatvora Specijalne policije i Gestapoa. Mada sama po sebi strašna, mada predstavljaju notorno kršenje svih normi međunarodnog prava i mada se ne mogu pravdati nikakvim vojnim raz-

^{1,1} Saopštenje br. 44 Državne komisije, str. 507—509.

¹³² AJ, f. 550, j. 600, inv. br. 1662.

lozima, ova prva grupna streljanja banjičkih zatočenika ipak su po svojoj masovnosti bila manja od kasnijih odmazdi iz-vršenih krajem 1941. i u toku 1942. i 1943. godine. Naime, krajem septembra već je bila precizno određena kvota za streljanje 100 Srba za jednog poginulog nemačkog vojnika, odnosno 50 talaca za jednog ranjenika. Ovo rešenje, koje je sa Kejtelovim potpisom 16. septembra 1941. godine¹³³ preko nemačke komande za Jugoistok uputila Vrhovna komanda Vermahta (Oberkommando Wehrmacht) glavnokomandujućem generalu za ugušenje ustanka u Srbiji Bemeu, navodi se zbog njenog značaja u Prilozima u celini.¹³⁴ Već 4. oktobra 1941. godine naredio je pešadijski general Beme da se zbog pogibije 21 nemačkog vojnika na putu između Obrenovca i Šapca iz koncentracijskih logora u Beogradu i Šapcu odredi za odmazdu 2100 zatočenika.¹³⁵ Kasnije su takva naređenja bila česta. Doduše, ne može se uvek sa sigurnošću utvrditi koliko je zatočenika i po kom naređenju izvedeno iz logora na Banjici. Brojke navedene u naređenjima za odmazde ne slažu se s brojem lica pored čijih imena je unesena opaska da su streljana. To se dešavalo iz više razloga: prvo, svi zatočenici nisu bili upisivani u knjige o evidenciji, drugo, na stratište u Jajincima dovedeni su u velikom broju zatočenici i iz logora na Starom sajmištu i policijskih zatvora i treće, Jevreji, Romi i neke grupe dovedene u racijama iz unutrašnjosti nisu prozivane po imenima, već su jednostavno »odobrjavane« za pogubljenja. Na osnovu postojećih dokumenata sa zabeleženim imenima u oktobru 1941. godine zatočenici su izvođeni na egzekuciju tri puta: 17. oktobra 23 lica, 18. oktobra 83 lica i ponovo 18. oktobra 38 lica.

Zatočenici koji su masovno dovedeni u logor na Banjici krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine posle prve neprijateljske ofanzive često nisu stizali s kompletiranim dokumentacijom. Bilo je to vreme nesređenih prilika, kada se ponekad nije znalo čak ni koliko je lica srpovedeno u logor i odakle su, pa o preciznoj evidenciji ne može biti ni govora. O tome svedoče i neki policijski dokumenti. Ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade Milan Aćimović interesovao se

¹³³ AJ, NA, K. 1, f. 2, reg. br. 9.

¹³⁴* AJ, NA, K. 27-11, reg. br. 1, dokument u Prilozima.

¹³⁵ AJ, K. 27-11, reg. br. 21/1.

preko Specijalne policije šta se desilo sa mnogobrojnim grupama koje su krajem 1941. godine prošle kroz logorsku kapiju. Pri tome Specijalna policija nešto preciznije navodi grupu iz Jagodine od 9 lica, grupu iz Aranđelovca od 12 lica, grupu iz Požarevca od 6 lica, grupu iz Smederevske Palanke od 6 lica, drugu grupu iz Smederevske Palanke od 5 lica, grupu iz Gornjeg Milanovca od 8 lica, grupu iz Obrenovca od 13 lica, grupu iz Topole od 5 lica, grupu iz Ljiga od 17 lica, grupu iz Gornjeg Milanovca od 16 lica, grupu iz Obrenovca od 33 lica, grupu iz »Posavskog dobrovoljačkog odreda« od 24 lica, grupu iz Ripnja od 15 lica, grupu »od četničke komande« od 14 lica, grupu iz Valjeva od 90 lica, grupu iz Kragujevca od 132 lica, grupu iz Valjeva od 363 lica i još jednu grupu iz okoline Valjeva od 32 lica.

Na pitanje šta se s navedenim grupama desilo, šef koncentracionog logora na Banjici odgovorio je da je »izvršeno preslišavanje ovih grupa od strane činovnika tooga Odeljenja (Specijalne policije, primedba autora) izuzev onih koji su presudama prekih sudova osuđeni na smrt, pa su neke grupe već potpuno likvidirane, te je tako ovo pitanje postalo neaktuelno...«¹³⁶

Veliki priliv zatočenika i neizdržljiva glad navodili su neke od njih da na smrt gledaju kao na spas. Zapamćen je slučaj zatočenika Petrašinovića, zarobljenog partizana iz Robre, koji je bio u odredu Veljka Dugoševića. Iznuren mučenjima, gladu, žedu i nesanicom dopuzao je jedne večeri do ključara Kobiljskog i zatražio da i njega izvede na streljanje. Ključar ga je po završetku prozivke besno udario nogom rekvavi: »Šta ču ti ja kada te još nisu uvrstili u spisak. Strpi se. Doćiće red i na tebe ...«*•»

Tih dana nije bilo kraja Vujkovićevom cinizmu. Ušavši jednom prilikom u sobu broj četiri prišao je omladincu Ignjatoviću i zapitao ga ima li njegov otac još dece. Bio je zadowoljan Ignjatovićevim odgovorom da nema braće i sestara. Dobacio mu je sadistički da će za sat-dva otac ostati i bez njega.

¹³⁶ IAB UGB SP IV-Q-65/73.

¹³⁷ Na osnovu kazivanja autoru Voje Petrovića, penzionera iz Beograda, Terazije 2.

Drugom prilikom »iščuđavao« se što je valjevski prvo-borac Dragutin Andrić Brko još živ. Dobacio mu je da se ne nada da će izbeći likvidaciju. »Nevolja je — dodao je — što si od dva preka suda osuđen na smrt, pa ne znam po kojoj presudi da ti odrubim glavu.«¹³⁸

Bilo je to vreme zahuktalih prodora nemačke ratne mašinerije duboko na teritoriju Sovjetskog Saveza, Romelovih pobjeda u Africi, divljanja raznobojsnih kolaboracionih oružanih formacija po Srbiji, pa i euforičnog vršenja dužnosti logorskih poslenika. A streljanja su bila zgusnuta, česta i velika po broju odvedenih.

Značajnije odmazde

Sve veće odmazde su u tim mesecima vršene na stratištu u Jajincima. Svaka od njih imala je neku svoju specifičnost i po bestijalnom iživljavanju logorskih glavara i po sužanj-skim uzletima do neslućenih visina usamopregoru i junaštva. Naravno, sve odmazde i predivo od koga su satkane neće moći biti pomenute, već samo one koje su za istoriju Banjičkog logora bile najznačajnije i kao takve najsnažnije utisnute u sećanja zatočenika.

Streljanje u Skeli: 15. avgust 1941. godine

Prva veća odmazda, u kojoj je izgubilo živote 42 zatočenika Banjičkog logora, odigrala se u selu Skeli na obrenovačkom putu između Beograda i Sapca.

Na dan 14. avgusta 1941. godine automobil s poručnikom Ermanom, perverznim zločincem koji se poigravao ljudskim životima kao da su brojevi u lutrijskom bubnju,¹³⁹ zaustavio se pred kafanom Nikole Dževadžića u Skeli. Pored Ermana u automobilu su bila trojica njegovih gestapovskih saradnika.

¹⁵⁸ Na osnovu kazivanja Voje Petrovića autoru.

¹³⁹ U kući ruskog emigranta Pavla Ikonova u Sapcu predstavnici »gospodarećeg naroda« beležili su u pijanom stanju na hartijicama imena uglednih građana. Te hartijice sii se kasnije našle u Ermanovim rukama, a ljudi čija su imena bila zabeležena postreljani su iste noći.

Upavši u kafanu gestopovci su zlostavljali grupu seljaka. Kada su se namirili jelom i pićem, uputili su se k Obrenovcu. Na inicijativu ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora u Skeli, partizani su sačekali osione Nemce na povratku iz Obrenovca. Na automobil poručnika Ermana otvorena je iz zasede vatrica i sva četvorica esesovaca su, uprkos žilavom otporu, pobijeni i bačeni u Savu.

Ovaj događaj zabeležen je u izveštaju šefa nemačke okupacione uprave u Srbiji zapovedniku oružane sile na Jugostoku sledećim rečima: »14. VIII. u 16,50 časova kod Skele (15 kilometara od Obrenovca) banditi su otvorili mitraljesku vatru na putnički automobil 3. čete 64. rezervnog policijskog bataljona, koji je s poručnikom Ermanom i tri narednika bio na putu za Šabac. Poterno odeljenje je pronašlo izgoreli putnički automobil. Četa policijskog bataljona upućena iz Beograda izvadila je leševe poručnika Ermana i jednog podnarednika; dva narednika su nestali. 15. VIII. biće selo Skela spaljeno i tamo obešeno 50 komunista iz Beograda. Objava preko radija, novina, plakata ..«¹¹⁰

Bilo je predviđeno da se strelja ili obesi 50 banjičkih zatočenika. Plan nije u potpunosti ispunjen, jer je streljano 42 lica, sedmorica su po zahtevu Dragomira Jovanovića vraćeni u logor, a jedan zatočenik se sakrio pred odvođenje.

U to vreme u logoru na Banjici je bilo 132 zatočenika. Razdeljeni su u dve suterenske prostorije: sobu radnika i sobu intelektualaca. Đordu Kosmajcu, na koga će kasnije biti izvršen atentat, palo je u deo da odabere ljude za odmazdu, pošto je njegov šef Vujković lečio rane zadobijene u atentatu kod Šarene čuprije. Ražešćen zbog Vujkovićevog ranjavanja, Kosmajac je na svoj način pokušao da psihički što više iznuri zatočenike, koji su kroz prozor već bili zapazili nemački kamion s esesovcima pod šlemovima. Zamenik šefa logora ušao je najpre u »radničku sobu«, a zatim u »sobu intelektualaca«. Rekao je da traži dobrovoljce za rad. Ljudi su se nalazili u velikoj dilemi: da li da se prijave ili da ostanu? Videći da se većina koleba, Kosmajac ih je prebacivao po svom hiru iz jedne grupe u drugu. Iz prve sobe izvedeno je 23 lica, a iz druge 24 lica, dok su dvojica izvučeni iz sa-

mice. Student Milomir Rajević iz Kraljeva uspeo je da se sakrije u klozetu, što nije odmah primećeno, pa je Kosmajac 49 zatočenika poveo hodnikom, gde su već bili postrojeni nemački vojnici i pokazivali im kundacima u pravcu dvorišta.

Raspoređeni u dva kamiona banjički preventivci su različito komentarisali položaj u kome su se našli. Novinar Joca Jovanović optimistički je tešio drugove u svom kamionu. Poštanski činovnik Dragoljub Lunginović tvrdio je da su se njegove ranije sumnje obistinile: pohvatani komunisti dote-rani su u logor na Banjici da bi bili pobijeni. Nikola Bulatović, činovnik iz Beograda, zapitao je nekog seljaka kada su stigli u Skelu, ima li kod njih kakav logor. Seljak u godinama, Streten Petrović, doveden s grupom meštana, odgovorio je da u Skeli nema nikakvog logora.

Kada su se kamioni zaustavili, banjičke zatočenike dočekala je nemačka vojna jedinica u punoj ratnoj spremi. Poskidali su ih sa kamiona, pribeležili sa svojstvenom pendantnošću imena odabranih za odmazdu, izvršili odbrojavanje i pridodali dovezenim licima sedmoriku meštana kako bi se namirio broj do pedesetorice. Naime, šef Antikomunističkog odeljenja Specijalne policije Bećarević izdvojio je sedmoriku zatočenika: dr Radomira Gerića, Božu Mihailovića, Duška Jerkovića, dr Petra Vučinića, Brdara Miloša i Uskokovića Slobodana. Tvrđio je da su mu oni potrebni za naknadna isledjenja. Sedmorica izdvojenih, kako se kasnije saznao po nalogu Dragomira Jovanovića, odvojeni su na poseban kamion, gde su ostali zbijeni do povratka Nemaca sa streljanja. Posle su sprovedeni u zatvor Uprave grada Beograda, a sedam dana kasnije vraćeni su u logor na Banjici.¹⁴¹* Izuzev dr Radomira Gerića, svi ostali »povratnici« su postreljani u sledećim odmazdama, dok je Duško Jerković interniran u Norvešku. Studenta Milomira Rajevića, skrivenog u klozetu, koji je iz svog »skrovišta« tek uveče izašao, ostali zatočenici jedva su kasnije primirili. On je posle nekog vremena pušten iz logora, ali je ponovo uhapšen i streljan.

U razgovoru s meštanima jedan oficir Gestapoa je obećao seljacima da im se neće ništa desiti. Dodao je da će se u selu vršiti pretres i da bi stoga bilo nužno da se oni koji

¹⁴¹ IAB BL 197, sećanje Radomira Gerića.

su otišli na njive da rade vrate kućama. Obavešteni o ovom razgovoru ljudi su pristizali iz zbegova. Ubrzo su uvideli šta znači reč nemačkog oficira. Na znak pištaljke vojnici pod šlemovima počeli su polivati benzinom kuće, štale, ambare i torove. Dok se plamen razbuktavao, muško stanovništvo je opkoljeno i podeljeno u dve grupe. U prvu grupu su svrstani mladići od 18 do 25 godina. Upravo oni su postreljani skupa sa zatočenicima dovedenim iz logora na Banjici.¹⁴²

Posle streljanja u Skeli najveća odmazda u 1941. godini bila je 17. decembra. Među 160 zatočenika tada su otpremljeni u Jajince Miloš Matijević i Vukica Mitrović, skupa s ostalim članovima prvog pohapšenog Mesnog komiteta KPJ za Beograd u toku okupacije, zatim sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a Božidar Stamenković i njegova sestra Desanka Jović, koja je pokušala skupa s Draškom Dinićem da izvuče brata Božu iz pritvoreničke bolnice. Streljani su takođe istaknuti predratni revolucionari profesor Milutin Smiljanić, dr Petar Dragović, Lazar Vukićević, knjižar, Slavko Mijatović, advokat i nekoliko istaknutih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta kao što su Jelica Milovanović, član Sreskog komiteta KPJ za kosmajski srez. Najveći broj prozvanih razmešten je uoči strelljanja u sobama tri, četiri i sedamnaest. Vršeći prozivku šef logora Vujković je »častio« zatočenike najpogrđnjim izrazima. Krvnički je udario nogom advokata Mijatovića, a Milutinu Smiljaniću je cinično dobacio: »Hajde, profesore, da predaješ o komunizmu!« One koji su ostali u sobi odmerio je hijenskim pogledom.¹⁴³

Martovske odmazde 1942. godine

Više detalja zabeleženo je o velikim nacističkim odmazdama iz logora na Banjici marta 1942. godine. U pogledu broja lica koja su tih dana — 3, 5 i 9. marta otpremljena u Jajince nema punog saglasja. Živko Madžarević, zatočenik od otvaranja Banjičkog logora, pominje cifru od 500 ljudi.¹⁴⁴ Anka

¹⁴² Imena streljanih zatočenika nalaze se u *Prilogu na kraju*.

¹⁴³ IAB BL 212, sećanje Zivka Madžarevića.

¹⁴⁴ Isto.

Kumanudi, uhapšena u Beogradu kao član jednog rejonskog komiteta, smatra čak da je u tri dana streljano između šest i sedam stotina zatočenika.¹⁴⁵ Teško je ustanoviti pravu istinu. Pouzdano je utvrđeno na osnovu postojećih spiskova da ie 3. marta pogubljeno 57 zatočenika, uglavnom seljaka iz okoline Beograda, 5. marta 228 zatočenika, a 9. marta 96 zatočenika.^{145®} Ali, da li su streljani samo zatočenici Banjičkog logora? Do nesrazmene u oceni očevidaca i u dostupnoj dokumentaciji moglo je da dode upravo zbog toga što je na dan ovih odmazdi dovedeno sa strane, iz unutrašnjosti, još dosta uhapšenika, koji nisu uvođeni u logorske knjige, već su direktno odvođeni na stratište, pošto su u logoru na Banjici povezani i potrpani u kamione.

Prema tvrđenju Cede Živadinovića, iz »četvorke«, u kojoj je tada bilo 220 ljudi, prozvano je 5. marta 20 zatočenika. Sergej Kompanjec iznosi podatak da je iz sobe broj 12 prozvano 42 zatočenika. Dvanaestorica od njih bili su iz Banata. Rus Andrušenko, koji je bio u vezi s nekadašnjim službenikom sovjetske ambasade Lebedevom, rekao je posle prozivke: »Uzmite ovu moju porciju, vama će koristiti, a meni više nije potrebna.«

Prozvani su grupisani u sobe broj 4 i broj 26. Ostali zatočenici iz ovih soba preseljeni su u takozvanu dečju sobu, pošto su se u njoj nalazili dečaci ispod 17 godina starosti. Ova soba se nalazila na spratu iznad suterena. Kada su »ise-ljenici« posle streljanja vraćeni u nekadašnje sobe, zatekli su na zidovima mnoge poruke i parole. Zapisane olovkom ili jednostavno izgrevane noktima. Čeda Živadinović je na zidu iznad peći pročitao: »Javiti u Bratsku 6 da Maksim Kranjčec šalje poslednji pozdrav.« Pored njegove poruke bila je druga, slična poruka: »Javiti krojačici Mici, selo Kolari, da Laza i Steva šalju poslednji pozdrav.« (Radi se o Lazaru Andrejeviću i Stevanu Compariću, pripadnicima NOP, primedba autora). Novaković Miodrag zapamtio je opet poruku: »Javite da je Bata, Lakina ulica, streljan 5. marta.«

Iz muških soba tada su, između ostalih, prozvani: Ratibor Draškoci, starešina u Požarevačkom partizanskom odredu,

¹⁴⁵ IAB BL 190.

¹⁴⁵³ AJ, f. 550, j. 600, inv. br. 1662.

Milan Malešev i Aleksandar Turk, predratni partizanski aktivisti, od kojih je Turk bio osuđen na višegodišnju robiju po Zakonu za zaštitu države.¹¹¹⁶

Iz ženskih soba prozvane su Sofija Bunović, Mila Rajković, Tereza Donić i Nada Janković Velimanović, koja je vraćena ispred same masovne grobnice i smeštena neko vreme u samicu. Anka Kumanudi se seća da joj je Nada Janković posle povratka iz samice pričala da su Mila Rajković i Tereza Donić celim putem do Jajinaca grdile Nemce što streljaju trudnu ženu. Pre nego što su ispaljeni plotuni u postrojene zatočenike dotrčao je jedan gestapovac, izveo Nadu iz reda i vratio je pod strehu, a major Jung rekao joj je da pomilovana. Kasnije je obilazio Nadu i želeo da sazna oseća li kakve posledice. Može se nagadati da li se radilo o običnoj znatiželji ili o eksperimentisanju s trudnicom. Jer, Nada Jovanović je posle porođaja streljana. Bilo je to 7. juna 1943. godine.^{11*7}

Prema nekim izvorima i sećanjima, 9. marta naređeno je da se u Beogradu i Pančevu strelja 150 zatočenika u znak odmazde za atentate na zamenika šefa logora na Banjici Đorđa Kosmajca, policijskog agenta Obrada Zalada i pančevačkog policijskog činovnika Alojza Krola. Sudeći po postojećim listama, toga dana je iz logora na Banjici izvedeno 96 zatočenika, među kojima su bili Slobodan Sekulić, Vasilije Medan, Julka Oreščanin, Ružica Šojić i Radmila Jović. Tog dana streljano je 16 žena.¹⁴⁸

Dan uoči streljanja Julka Oreščanin je pozvana na sa-slušanje. Bila je mirna i povučena devojka, lica žutog od mučenja. Kada su je drugarice zapitale zašto su je pozvali u kancelariju, pribrano je odgovorila: »Idem na streljanje!« Izašla je tiho i hrabro, kao što je i živila.

Radmilu Jović Malecku šef logora je posle prozivke pitao da li zna gde su joj majka i tetka Vasilja. Prezriivo ga je pogledala i odgovorila da ih je on ubio. A kada ju je Vujković uz satanski osmeh upitao da li zna gde su joj ujaci, odvratila je staloženo istim rečima kao i prvi put. Ova nepunoletna učenica beogradske gimnazije služila je kao primer ju-

¹⁴¹ IAB BL 211, sećanje Cede Zivadinovića, BL 607, sećanje Sргеја Команђека, BL 609, sećanje Miodraga Novakovića.

¹⁴⁷ IAB BL 190, sećanje Anke Kumanudi.

¹⁴⁸ AJ, f. 550, j. 600, inv. br. 1662.

načkog držanja i drugarskog ophođenja. Prilikom prozivke nije htela da ponese svoje stvari. Bila je svesna kuda polazi. Izvadila je iz kose jednu šnalu i dala je najbližoj drugarici za uspomenu.¹¹¹⁹

U odmazdi od 9. maja 1942. godine otpremljeno je u Jajince 229 banjičkih zatočenika. Među njima je bilo najviše užičkih partizana. Povedeni su takođe članovi porodice Trajković, među njima i Sloboda, verenica Ive Lole Ribara. Prozvana je gotovo cela grupa žena iz Banata, među njima Dragica i Olga Petrov, koja je proglašena za narodnog heroja, Ivanka Stojanović i njena majka Amalija (Alma) Jakšić, Jelena Varjaški. Ova grupa žena nazvana je vršačkom, a njihov kolektiv za ishranu »Vršac«, jer su u njoj bile najbrojnije uhapšenice iz tog graničnog grada s Rumunijom. Iz čitave grupe ostala je živa samo Kornelija Ankucić, koja je kao nepunoletna posle boravka u Banjičkom logoru upućena u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.¹⁵⁰

Pogubljenje od 9. maja 1942. godine vršeno je po partijama u dušegupci. Kamion je imao rešetke kroz koje je ulazio gas za gušenje. Sve jače što se jače pritiskivala pedala za pokretanje motora s kojom je bio povezan mehanizam za trovanje. Pošto u jednoj turi, bez obzira na svoju veličinu, nije mogao da primi sve prozvane, vraćao se iz Jajinaca obavivši prvi deo posla da bi se ukrcali oni koji su preostali.¹⁵¹

Prilikom isto tako velike odmazde 19. februara 1943. godine uništeno je 225 ljudskih života. Bila je prozvana i cela prva kategorija žena, ali su one izjutra doznale da su amnestirane. Nedićeva vlada je u to vreme pokušavala da zaustavi streljanje žena. Međutim, čitave muške sobe su bile gotovo potpuno ispraznjene, posebno sobe broj 25, 26 i 66. U šezdesetšesticu bilo je doterano uoči streljanja 85 uhapšenika iz zatvora Uprave grada Beograda na Obilićevom vencu, iz Đušine ulice, iz Krivične policije i iz zatvoreničke bolnice. Iz te sobe čulo se u tridesetosmici, koja je u to vreme već bila

^{u*} IAB BL 607, sećanje Danice Bogićević-Gajić.

^{1M} IAB BL 190.

¹⁵¹ IAB BL 627. sećanje Filipa Marjanovića, koji je intervencijom spašen i izvučen iz dušegupke.

ženska soba smrti, kako Vujković proziva i grdi zatočenike. Okomio se na jednog od njih rečima: »Sta, ti si ranjen? Brže se svlači, kod nas nema milosti!« Čula se i psovka narednika Srđića koji je vezivao prozvane.

Dva dana kasnije nekoliko žena je određeno da riba sobu broj 66. Pre nego što su ušle videle su Fridriha i Krigera s koferima. Napunili su ih odećom i obućom koja im se dopala. Kada su ušle videle su da su zidovi izgredani. Poslednje poruke su pisane na brzinu, teško čitljivim rukopisima.¹⁵²

Kroz noktima skinutu boju na prozoru Katarina Mihailović je videla kako izvode iz sobe broj 25 ljude odevene samo u gaćice po cići zimi. Oprštali su se od logora na Banjici, svog poslednjeg obitavališta, stegnutim pesnicama. Vikali su: »Zdravo, drugovi, nastavite rad!«

S Katarinom Mihailović bila je u sobi Cigančica Ruža, još sasvim mlada. Posle prozivke celi dan je pevala pesmu, čiji jedan stih je mnogima ostao u sećanju. Glasio je otpri-like ovako: »Zao mi je što moram da umrem kao mlada, bela ruža..«¹⁵³

Veće odmazde su još bile u aprilu 1943. godine, kada je samo iz logora na Banjici izvedeno 212 zatočenika, 14. maja 1943. godine više od 90 zatočenika, 25. maja 1943. godine — 249 zatočenika, 25. septembra 1943. godine — 140 zatočenika i 1. oktobra 1943. godine — 323 zatočenika. Navedena su samo lica, kao i u ranijim prilikama, koja su bila upisana u banjičke knjige.¹⁵⁴

Majske odmazde 1943. godine

Streljanje na dan 14. maja 1943. godine zapamćeno je po natpevavanju muškaraca i žena u sabirnim sobama.

Prozivka u tridesetosmici koja je prethodila odvođenju u sabirne sobe, zabeležena je u sećanjima većine zatočenica ostalih u životu. Njihovi dirljivi opisi zasluzuju da im se posveti narednih nekoliko redova.

¹⁵² IAB BL 190.

¹⁵³ IAB BL 669.

¹⁵⁴ A.I, f. 550, j. 600, inv. br. 1662.

Protekao je vedar majske dan. Oko devet sati uveče, kada su se žene pripremale za počinak, podignuta je gvozdena reza s vrata. U sobu je ušao pripiti gestapovac Rudika, Folksdojčer iz rumunskog dela Banata, zvani »Keruša«, koji je često napuckavao svog psa da laje na zatočenike. U ruci je držao presavijeni tabak i odmah počeo prozivku. Prva na spisku bila je Jelena Ćetković. Iako ju je bio hvatao već prvi san, odazvala se pribrano. Na licu joj se nije zapažao strah. Razdelila je po sobi sve što je imala. Podigla je levu ruku sa stisnutom pesnicom, okrenula se k sobi, poručila drugaricama da budu istrajne i hrabre, blago se nasmešila i izašla na vrata.

Posle šesnaestogodišnje Jelene Ćetković, u čijem stanu je još julskih dana 1941. godine izazvao eksploziju Mate Vidaković radeći na proizvodnji mina, došao je red na Olgu T. Jovanović. Bila je izvanredno hladnokrvna. Jednoj drugarici je ostavila svoje gojzerice. Nije htela da obuje ni cipele, ni nanule. Tražila je neke pocepane papuče, obula ih i prolazeći pored Rudike ironično salutirala po vojnički.

Lepa Mihailović »Opika« izašla je tiho i dostojanstveno, a Nada Đokić, devojka od 22 godine, jedra i puna života, iz glasa se nasmejala. To veče imala je u kosi meku plavu mašnu. Ličila je na devojčicu. Mirno se spremila za put bez povratka.

Zatim je prozvana plava, živahnja Slavka Đurđević Đurišić. Odmah je dohvatiла makazice i odsekla nekoliko pramenova svoje kose. Zamolila je drugarice da prilepe kosu na glavu lutke koju je brižljivo krojila u danima tamnovanja i namenila svojoj dvogodišnjoj kćerkici Tanji. Pre nego što je izašla uspela je da napiše i nekoliko reči. Nadala se da će skupa s lutkom ova poslednja poruka naći tajnim logorskim kanalima puta do Tanje, čiji je otac već bio streljan, a majka joj je darivala kosu u poslednjoj logorskoj noći.

Rudika je pročitao ime Drinke Pavlović. U sobi se nalazila i njena sestra Darinka. I jedna i druga tvrdile su da su bile prozvane nadajući se da će neka od njih dve biti pošteđena. Kada je utvrđeno da je prozvana Drinka, ona je zagrlila svoju sestruru i rekla joj: »Daro, lutko moja, ostaćeš živa njima uinat. Međutim, kasnije je prozvana i Darinka.

Te noći, 13. maja 1943. godine prozvano je 25 žena. Među njima su još bile: Katarina Mutić, Mileva Starčević, Kristina Kovačević, Olga M. Jovanović, Draginja Marinković, Milica Radulaški. Sve poznata imena radničkog pokreta. Bile su odvažne. Nijedna se nije pokolebala, niti pokazala strah pred neprijateljem.

Ceo logor je bdeo. Prozivka je vršena u mnogim sobama. Žene su odvedene u sobu broj 9, a muškarci u sobu 6 u suterenu. Pred vratima su čekali koturovi žice za vezivanje. Ključar Milan je zviždukao. On je uvek tako postupao pred streljanja. Agenti i stražari pili su u svojim sobama i pevali neobuzdano, glasno. I oni su se pripremali za sutrašnji dan.

U svitanje se iz dvorišta začula pesma, najpre setna i tihia, zatim sve borbenija. Kada je devetka začutala, odgovorili su muškarci iz šestice: »Sutra će nas tiran mrski redom uništiti, ali pobeda je samo naša, čujte Banjičani...« Pesme su se redale sve dok nisu stigli kamioni. »Marica« je pred kapijom zaurlala svojom sirenom. Najzad se pred kapijom pojavio automobil u kome je ukrućeno sedeо doktor Jung. To je bio znak za pokret.

Kroz logorski krug su promicala polunaga tela. Ruke su im bile vezane žicom unazad i u laktovima dvoje po dvoje. Povici u koje je unesena poslednja snaga, poslednji blesak otpora, razlegali su se pred zgradom: »Zivela Komunistička partija Jugoslavije! Dole izdajnici! Nas ćete uništiti, ali našu borbu — nikad! Pobeda je naša!«

Tako su odlazili na stratište zatočenici Banjičkog logora, ponosni i hrabri do poslednjeg daha.¹⁵⁵

Među 249 banjičkih zatočenika streljanih 25. maja 1943. godine prozvani su: Aleksandra Golubović, Momčilo Vilimnović, Andelija Galović, Duka Dinić, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd, proglašena za narodnog heroja (streljana pod imenom Mirjana Obradović), Lepa Mitrović, beogradski maturant i mnogi drugi partijski aktivisti. Lepa Mitrović je četvrti član ove napredne porodice, poreklom iz Crne Gore, a nastanjene u Beogradu, streljanih posle zatočeništva u Banjičkom logoru. Ostalih troje streljanih su Nikola Mitrović,

¹⁵⁵ IAB BL 190, 759, 669, na osnovu sećanja Anke Kumanudi, Velinke Suić Johanides, Katarine Mihailović i Nade Stanić.

najstarije od šestoro dece ovih doseljenika iz Svetog Stefana, Ratko Mitrović i Vukica Mitrović — Sunja. Fored toga, jedan brat im je poginuo u borbi, a za Stefanom Mitrovićem je Specijalna policija uporno tragala, pa je i jedna grupa uhapšenika nazvana grupom Stefana Mitrovića i Ilike Dardića. Tako se pored Stamenkovića i Trajkovića i Mitrovići ubrajaju u porodice koje su dale najviše žrtava u logoru na Banjicu.¹⁵³

I za streljanje od 25. maja 1943. godine bivši zatočenici smatraju da po broju znatno nadmašuje 249 lica iskazanih u banjičkim knjigama. Neki od njih tvrde da je na sam dan streljanja sa strane doterano u logorski krug pet do šest stotina ljudi, koji su odmah likvidirani.¹⁵⁷

Za ovo veliko streljanje vezan je još jedan postupak šefa logora Vujkovića, koji pokazuje koliko je on bio nemilosrdan. Kada su nekoliko dana ranije došli Nemci iz organizacije TOT na Banjicu tražeći žene za rad u Banatskom Brestovcu, ponašali su se kao da se nalaze na vašaru. Birali su devojke čija im je svežina i snaga ulivala poverenje da mogu dobro potegnuti. Izabrali su i Andeliju Galović, svrstanu u I kategoriju. Imala je dugačke vitice i ličila im je na seljačko dete naviklo na rad u polju. Vujković se s njima prepirao i nije htio da je pusti. Jedan Nemac, povređen u svom ponosu, ipak ju je izdvojio. Međutim, Vujković je izbrisao Andeliju Galović iz već pripremljenog spiska za odlazak na rad i umesto nje upisao drugu ženu. A Andeliju je uvrstio u spisak za streljanje 25. maja 1943. godine.¹⁵⁸

Na dan 7. juna 1943. godine streljano je 229 zatočenika u Jajincima. Među njima su bili članovi okružnih partijskih komiteta i drugi aktivisti iz Kraljeva i Čačka.

Poslednja velika odmazda na ovom stratištu bila je 1. oktobra 1943. godine. Tada je prema postojećim listama streljano 323 lica iz logora na Banjici. Među njima je bio veliki broj seljaka pohvatanih u racijama. Iz ženske sobe smrti izvedeno je sedam rukovodilaca i aktivista komunističke partije Jugoslavije: Maša Nikčević, Ljubica Novakov, Milica Grgurović, Mila Ignjatović, Roksanda Dimitrijević, Mileva Marković

¹⁵³ IAB BL 207.

¹⁵⁷ IAB BL 757.

¹⁵⁸ IAB BL 190.

i Leposava Stamenković. Bile su odevene u crvene, haljine, koje nisu želete da svuku i zbog toga su jako tučene. Leposava Stamenković dobacila je Vujkoviću pre nego što su je ubacili u kamion: »Zlikovče, misliš da ćeš pobiti sve Stamenkoviće? Znaj da će oni živeti, a ti ćeš uskoro za nama!« Od tada pa sve do septembra 1944. godine žene više nisu izvođene na streljanje.¹³⁹

Pored ovih velikih streljanja bilo je u Jajincima čestih streljanja manjih grupa političkih krivaca. Zatočenici Banjičkog logora prozivani su 128 puta za pogubljenje. Najveći broj od njih otpada na streljanja i vešanja u logorskom krugu i streljanja i ugušenja gasom u Jajincima.¹⁶⁰

¹⁵⁸ IAB BL 190.

Evo datuma streljanja izvršenih na streljuštu u Jajincima: u 1941. godini bilo je 14 streljanja, od kojih samo za streljanja izvršenih prvih meseci, izuzev za ono u Skeli nema pouzdanih podataka gde su izvršena. Od septembra 1941. godine već se pominje bivše vojno strelište u blizini podavalskog sela Jajinci.

Streljanja su vršena 17. jula – 6 zatočenika, 15. avgusta – 43 zatočenika, 18. avgusta obešen je Svetislav Milin na Terazijama, 16. septembra – 50 zatočenika, 29. septembra – 39 zatočenika, 4. oktobra – 23 zatočenika, 17. oktobra – 83 zatočenika, 18. novembra – 3 zatočenika, 20. novembra – 10 zatočenika, 29. novembra – 1 zatočenik, 3. decembra – 56 zatočenika, 15. decembra – 16 zatočenika i 17. decembra – 160 zatočenika.

U 1942. godini bilo je 58 prozivki za streljanja koja su obavljena najvećim delom u logorskom krugu i o njima je u tekstu već bilo reči. U nastavku se navode datumi u kojima je vršeno streljanje u Jajincima: 3. marta – 57 zatočenika, 5. marta – 228 zatočenika, 9. marta – 97 zatočenika, 28. maja – 89 zatočenika, 4. jula – 22 zatočenika, 3. avgusta – 28 zatočenika, 11. avgusta – 52 zatočenika, 20. avgusta – 34 zatočenika, 24. avgusta – 44 zatočenika, 15. decembra – 31 zatočenik, 17. decembra – 19 zatočenika, 25. decembra – 50 zatočenika, 26. decembra – 155 zatočenika, 29. decembra – 17 zatočenika.

U 1943. godini bilo je 39 pogubljenja: 4. januara – 13 zatočenika, 14. januara – 2 zatočenika u logorskom krugu, 25. januara – 57 zatočenika, 19. februara – 229 zatočenika, 1. marta – 12 zatočenika, 9. marta – 48 zatočenika, 12. marta – 8 zatočenika, 13. marta – 25 zatočenika, 2. aprila – 22 zatočenika, 8. aprila – 13 zatočenika, 12. aprila – 9 zatočenika, 19. aprila – 20 zatočenika, 22. aprila i 27. aprila – 212 zatočenika, 7. maja – 37 zatočenika, 11. maja – 7 zatočenika, 14. maja – 91 zatočenik, 19. maja – 17 zatočenika, 25. maja 249 zatočenika, 25. maja – 2 zatočenika, 7. juna – 231 zatočenik, 29. juna – 40 zatočenika, 3. jula – 53 zatočenika, 11. jula – 14 zatočenika, 12. jula – 21 zatočenik, 30. jula – 10 zatočenika, 4. avgusta – jedno lice

11. septembar 1944. godine

Jedno od poslednjih streljanja u 1944. godini spada u najkrupnije datume Banjičkog logora, a verovatno i koncentracionih logora širom porobljene Evrope.

Na dan 11. septembra te godine pogubljena je poslednja veća grupa žena, kažnjenica Specijalne policije, prvakategornika iz tridesetosmice, ženske sobe smrti. Bilo je to vreme kada su se pripremale završne bitke za oslobođenje Srbije i kada su Nedićeva kolaboracionistička vladina garnitura, njeni najokorelij policijskih vrhovi na čelu s Dragomirom Jovanovićem, Božidarem Bećarevićem i Svetozarom Vukovićem uveliko planirali bekstvo iz zemlje, kojoj su naneli toliko zla.

Prema postojećim spiskovima dan uoči streljanja prozvano je 26 žena. Evo njihovih imena: Stana Mihajlović, domaćica iz Senaje, rođena 1890. godine, Slavka Petrović, radnica iz Draževca, rođena 1923. godine, Miroslava Jovanović, geometar iz Beograda, rođena 1917. godine, Jovanka Nevajdić, domaćica iz Kragujevca, rođena 1917. godine u Ivanjici, Milutinović Vera, domaćica iz Kragujevca, rođena 1907. godine kod Sente, Radojka Simić, domaćica iz Kragujevca, rođena 1920. godine u Mrkušici, Milijana Prokić, radnica iz Kragujevca, rođena 1925. godine u Dubravi, Vojinka Opačina, činovnik iz Beograda, rođena 1916. godine u Družetiću kod Srebrnice, Darinka Radovanović, domaćica iz Beograda, rođena 1905. godine u Kosarevcu kod Užica, Jovanka Bogdanović, učiteljica iz Beograda, rođena 1910. godine u Požarevcu, Radmila Šnajder, domaćica iz Beograda, rođena 1916. godine, Anka Jan-

(Veličko Jovanović, zemljoradnik iz Tuđina, doveden od SS jedinice četiri dana ranije iz Valjeva), 5. avgusta — 10 zatočenika, 17. avgusta

— 48 zatočenika, 26. avgusta — 5 zatočenika, 16. septembra — 10 zatočenika, 21. septembra jedan zatočenik (Mileva Dobrota iz Kruševca), 25. septembra — 142 zatočenika, 1. oktobra — 323 zatočenika, 5. oktobra — 1 zatočenik (Milan Đuković, stolarski radnik iz Beograda), 15. oktobra — 19 zatočenika. 21. oktobra — 44 zatočenika, 8. decembar — Košta Petrović, ratni invalid iz Beograda, (BBE 7698), neutvrđenog datuma u decembru još 8 zatočenika. Podaci su uzeti iz knjige o evidenciji pritvorenika Banjičkog logora, koje se čuvaju u storijskom arhivu Beograda.

drijević, domaćica iz Beograda, rođena u Smrtanici u Bosni, Jelica Letić, domaćica iz Kijeva kod Beograda, rođena 1909. godine, Anka Pešić, stručna učiteljica iz Beograda, rođena 1906. godine u Mostaru, Radmila Rajković, radnica iz Beograda, rođena 1918. godine u Belici, Nadežda Majstorović, svršeni maturant iz Čačka, rođena 1923. godine, Olga Vučković, domaćica iz Beograda, rođena 1922. godine u Herceg Novom, Darinka Rumen, domaćica iz Beograda, rođena 1924. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, Milka Tomić, domaćica iz Beograda, rođena 1898. godine u Senju, Veselinka Lazović, student medicine iz Beograda, rođena 1920. godine u Nevesinju, Desanka Žarić, stručna učiteljica iz Beograda, rođena 1912. godine u Kraljevu, Divna Gradić, domaćica iz Beograda, rođena 1906. godine u Boljevcu, Zora Obradović, činovnik iz Beograda, rođena 1911. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, Vidosava Radojković, profesor iz Arandelovca, rođena 1914. godine u Kruševcu, i Paula Jurak, domaćica iz Beograda, rođena 1906. godine u Beču.

Mada je uz većinu imena ovih hrabrih žena zapisano da su domaćice, sve su one bile prekaljeni borci Komunističke partije Jugoslavije, ilegalke i partizanke. Mada su poticale iz raznih krajeva Jugoslavije, sve su bile nadahnute istim slobodoljubivim duhom i ujedinjene u zajedničkoj želji da dogore časno.

Njihova imena moraju biti zapisana. To su imena za pamćenje. Podvig koji su izvršile jeste podvig za istoriju. Prilikom vezivanja u suterenskom hodniku goloruke su pružile otpor i nasrnule na zamenika komandanta logora Petera Krigera i policijske agente i žandarme.

Uoči prozivke, a prozivku su očekivale, jer je u toku bilo likvidiranje svih krivaca I kategorije, Ankica Jandrijević i Darinka Ruman su kroz ključaonicu razgovarale s drugaricama iz susedne ženske sobe broj 37. Rekle su da su saznale da će sledećeg dana biti streljana I kategorija žena. Nisu nijednom rečju pokazivale da su usplahirene. Naprotiv, tvrdile su da se za taj svoj zadnji čin u životu dobro pripremaju.

Sef logora Vujković tada je već retko obitavao u logoru. Njegov pomoćnik Čarapić dobio je nalog da sproveđe u delo streljanje žena svrstanih u I kategoriju. On i Kriger došli su

u tridesetosmicu da završe taj svoj »posao«. Kada su njih 26 bile prozvane, u sobi je odjeknuo složan uzvik: »Živila Komunistička partija Jugoslavije!« Čuli su se i drugi poklici i psovke žandarske. Odmah su izvedene u hodnik na vezivanje. I tada su se složno bacile na Krigera, Carapića i policijske agente. One praznih šaka, a oni s noževima. Nije danas lako ustanoviti koje su od njih bile najodlučnije u otporu. Prema škrtim žandarskim kazivanjima jedan dan kasnije, mogu se staviti neki kamenčići ovog herojskog mozaika. Glavni inicijatori napada bile su po svemu sudeći Radmila Rajković, Zora Obradović, Radmila Šnajder, Jelica Letić, Jovanka Bogdanović, Darinka Ruman i Vidosava Rajković. Neke od njih su oborike Krigera i počele da ga dave. Ostale su s porcijama u rukama počele da tuku policijske agente i žandarme. Ubrzo su se začuli pucnji i krikovi žena izbodenih hladnim oružjem. Ključar Radovan Gudelj ih je tukao gvozdenom polugom s vratu. Vidi Rajković, profesor u Arandelovcu je razmrskao glavu. Nekoliko žena je bilo na licu mesta ubijeno, a ostale pretučene i ranjene bodežima.¹⁶¹

Ko je pucao? Većina policijskih agenata i stražara nije imala pri ruci vatreno oružje. Mislili su da će sa ženama lako izaći na kraj, da će ih povezati bez većih potresa. Revolverom je bio naoružan samo Čarapić, Vujkovićev zamenik. On je ispalio 11 metaka i ubio četiri žene. Talac Petar Nikezić tvrdi da je to ustanovio sa sigurnošću. U hodniku je pronašao jednu nepokupljenu čauru i sakrio je u klozetu. Ujednom trenutku nepažnje ključar Belić, koji je iz ko zna kakvih razloga mrzeo Čarapića — a ljudi koji su sejali mržnju teško i mogu da se vole — ukrao je ovome jedan metak i predao Nikeziću radi upozorenja. Nametao se zaključak da su meci ispaljeni u banjičkom suterenu poticali iz Čarapićevog revolvera.

Pošto su savladane žene koje su se upisale u istoriju odvežene su na Jevrejsko groblje, gde su dotučene one koje su još bile žive. Sutradan su iz ambulante poslati banjički bolničari da operu krv u hodniku. Tvrde da su stepenište i zidovi bili poprskani. Slično tvrde i zatočenici iz susednih soba kada su sledećeg jutra pušteni na umivanje.¹⁶² Na zidovima su se još primećivali tragovi krvi.

^{1,1} IAB BL 190, sećanje Anke Kumanudi.
IAB BL 750, sećanje Petra Nikezića.

U ženskoj sobi smrti ostala je potpuno sama Anka Kumanudi, rejonski partijski rukovodilac u Beogradu 1942. godine, takođe krivac I kategorije.¹⁶³ Probela je najtežu noć, nije imala s kim da podeli ni tugu za drugaricama, ni ponos što su se odvažile da poginu u borbi, ni strahovanja od nove prozivke.

U neko doba noći ključar Radovan Gudelj ju je izveo iz tridesetosmice i uveo je u susednu sobu, van sebe od užasa, strašnijeg od smrti.

Prema sačuvanoj dokumentaciji, u 1944. godini streljanja su vršena dvadeset puta. Streljane su grupe od 5 do 28 lica. Za neka od ovih pogubljenja krivaca Specijalne policije, svrstanih u I kategoriju, nisu ustanovaljeni mesto izvršenja smrtnе kazne i broj streljanih lica. Za veći deo takvi podaci postoje.¹⁶⁴

163 prema drugoj, manje verovatnoj verziji u sobi su pored Anke Kumanudi ostale i sestre Gajić.

^m Redosled streljanja u 1944. godini bio je ovaj: 20. januara pet zatočenika, 20. marta – 22 zatočenika, 11. aprila – 4 zatočenika, 27. aprila – 3 zatočenika, 8. juna – 10 zatočenika, 9. juna – 10 zatočenika, 12. juna – deset zatočenika, 19. juna – 12 zatočenika, 13. juna – 10 zatočenika, 14. juna – 9 zatočenika, 15. juna – 10 zatočenika, 1. oktobra (ili 2. oktobra) – 10 zatočenika, od kojih jula – 8 zatočenika, 28. jula – 8 zatočenika, 29. jula – 11 zatočenika, 30. jula – 10 zatočenika, 1. avgusta – 10 zatočenika, 26. avgusta

– 1 zatočenik, 7. septembra – 26 zatočenika, 11. septembra – 28 zatočenika, 1. oktobra (ili 2. oktobra) – 10 zatočenika, od kojih je jedno dete prebačeno preko zida na Jevrejskom groblju. Njegov identitet u toku ekshumacije leševa nije utvrđen. Kasnije se ispostavilo da je to muško dete Rahele Mičić, lekara iz Krupnja, koje danas živi i radi kao inženjer u Beogradu. Rahaelino žensko dete je streljano skupa sa majkom. Prepostavlja se da je poduhvat spasavanja Rahaelinog sina, koji još nije bio napunio ni godinu dana, izvela rodina njenog muža. U Arhivu Jugoslavije čuvaju se zapisnici komisija koje su vršile ekhumaciju i identifikaciju leševa političkih krivaca streljanih na Centralnom groblju u Marinkovoj bari i na Jevrejskom groblju u Grobljanskoj ulici (danас Ruзвелтова ulica). Prema izveštaju tih komisija zatvorenici su pre streljanja bili tučeni, ponekad i ubađani bajonetima. Dakle, zločincima nije bilo dovoljno da svoje žrtve usmrte, već su ih izlagali mučenjima. Podatke o streljanjima krivaca koja je hapsila nemačka tajna policija (Gestapo) za 1944. godinu nema.

Prozivke i odgovori

Rituali koje je logorska uprava primenjivala prilikom prozivki bili su sračunati na to da ceo logor drže u strahu i isčekivanju, da čoveka povrede i ponize, da ga optereće psihičkom morom neizvesnosti.

U postupku je u raznim vremenima bilo razlika, a zatočenici su nastojali da u svakoj prilici nađu dostojan odgovor zločincima.

U prvim danima postojanja »kuće smrti« streljanja su vršena bez ikakvog reda i plana. Nisu postojali unapred pripremljeni spiskovi. Broj ljudskih glava koje je Gestapo tražio za odmazde popunjavan je odoka. Vujković i Kosmajac, kasnije i Kriger, upadali su u sobe i vršili odbir po svom nahanđenju.

Sadizam je jedino pravo ime za njihovo nadmetanje u »originalnosti«. Kosmajac je tražio poletne i snažne ljude za rad, obećavao im da će iz tog »čistilišta« izaći, a kada bi se prijavili, slao ih je na gubilište. Drugi put je slao one koji se nisu prijavili. Nije se moglo predvideti kako će postupiti.

Šef logora Svetozar Vujković običavao je da podeli zatočenike u jednoj sobi na dva dela. Kada je primetio da se neko koleba na koju će stranu poći, naređivao je da baš ona strana sobe ka kojoj se zaputio krene na streljanje.

Peter Kriger je vršio propagandu za odlazak na rad u Nemačku, a tamo znaju da cene — govorio je — dobrovoljce i da im praštaju. »Dobrovoljci« su ukrcavani u kamione i odvoženi u Jajince. Kada su streljane žene, uživao je u tome da odabere što stasitije i mlade. Kao da je onako mali i kržljav, kakav je bio, želeo da uništava sve što je lepo.¹⁶⁵

Zbunjenost koja je nastupila posle prvih egzekucija, kada još нико nije slutio kako će čudovišne razmere dobiti nemački zločini u okupiranoj Srbiji, brzo je ustupila mesto želji da se pred neprijateljem ne pokaže strah, da se na gubilište pode hrabro i dostojanstveno.

¹⁶⁵ IAB BL 616, sećanja Vlastimira Petrovića Carevca, IAB BL 605, sećanja Marka Vukovića, IAB BL 758, sećanja Božane Barošić Badnjević.

Već u najranijoj logorskoj fazi zabeleženi su primeri ponosnog odgovora na prozivku. Odgovora o kojima se pričalo i koji su nadahnivali.

Jovan Stojisavljević, metalски radnik, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Centralnog komiteta SKOJ-a, krenuo je čvrstim korakom k vratima, pozdravio je drugove u sobi stegnutom pesnicom, a zločincima uputio pogled pun prezira. Bio je to prvi zabeleženi pozdrav pesnicom. Stojisavljević je streljan već oktobra 1941. godine.¹⁶⁶

Od nekoliko seljaka iz Darosave (danас Partizani) streljanih potkraj 1941. godine isticao se staloženošću, drugarskim ophodenjem i umešnim bodrenjem svojih drugova Milorad Perišić, uhvaćen kao partizan. Glasovi da se takav čovek nalazi u logoru mora da su doprli do Vujkovića. Zlurado ga je pitao posle prozivke kako se osaća. Perišić je pribrano odgovorio: »Veličanstveno, jer će umreti za velike ljudske ideale i pravu sreću, koja će zavladati svetom posle pobeđe nad fašizmom.«¹⁶⁷

Sestre Darinka i Mileva Bandić, uhvaćene kao kosmajske partizanke, koje su tek stupile u odred, nisu želete da Vujkoviću prilikom naknadnog saslušanja kažu bilo kakav podatak o kretanju odreda. Tvrđile su da o tome nemaju pojma, a šef logora im je ljutito odvratio da to govore nekome drugom, jer sva njihova oprema potvrđuje da su pošle u partizane. Među prvima ih je odredio za sledeće egzekuciju. Izašle su zagrljene. I kuršume su dočekale zagrljene, kako su kasnije kazivali prisutni žandarmi.¹⁶⁸

Živko Madžarević zabeležio je u sećanjima jedan izuzetan primer. Boža Mihailović, metalски radnik, jedan od povratnika iz Skele, znao je naizust gotovo ceo tekst romana Ostrovskog, »Kako se kalio čelik«. Kada je prozvan, u očekivanju izvođenja iz sobe, nastavio je da kazuje odlomke iz knjige koju je toliko voleo.

O streljanju šesnaestogodišnje Zorice Božović ostao je zapis Stanice Načević, tekstilne radnice. Kada su je prozvali, Zorica je ležala bolesna. Imala je upalu zglobova. Izvadila je iz

¹⁴⁶ IAB BL 606, sećanje Milovana Matića.

¹⁶⁷ IAB BL 664, sećanje Milića Rankovića; Perišićeve reci su navedene prema kazivanju Voje Petrovića.

¹⁶⁸ IAB BL 197, sećanje Stanice Načević.

kose šnale i predala ih drugarici pokraj sebe, stala pred Vujkovića i pogledala ga tako prodorno i prezrivo da ni krvnik nije izdržao pogled ove nepunoletne devojke, koju šalje u smrt, već se zagledao u svoje lakovane cipele.¹⁶⁹

Sto su krvnici postajali bahatiji, zatočenici su se, na njihovu žalost, sve više zbijali jedan uz drugog. Marijana Gregoran je za svo vreme provedeno u logoru na Banjici bila svesna da je čeka smrt. Cesto je govorila da joj je teško što će umrijeti a da nije ispalila nijedan metak na neprijatelja.¹⁷⁰ U većini sećanja se kao ličnosti koje su imponovale držanjem posle prozivke pominju Petar Plavkić, student iz Velike Kikinde, Momčilo Jeremić, streljan još u septembarskim odmazdama 1941. godine, dr Velizar Kosanović, Dušica Stefanović Živković, Milica Mihaljica, Jovanka Radošević, Ljubica Velebit, streljani oktobra 1941. godine i mnogi drugi.

U prvo vreme odela nisu skidana s lica odvođenih na gubiliste. Obično su posle streljanja dovoženi kamionima pohapseni Cigani da svuku odela sa streljanih, da ih pokupe i natovare. Jedan od njih, koji se nalazio u sobi skupa sa Živkom Madžarevićem, snabdeo se na taj način novim i celim odelom, a skinuo svoje poderano. Kada je Vujković to primetio, odmah ga je izdvojio za streljanje. Kasnije su žrtve svlačene u samom logoru, pa su uterivane u kamione samo u donjem vešu. Ako su kamioni skretali ulevo, znalo se da idu put Jajinaca.¹⁷¹

Prema unapred utvrđenim spiskovima prozivke su vršene od prvih meseci 1942. godine. No, tek kada je završila rad Komisija za kategorizaciju krivaca naimenovana u leto 1942. godine, banjički zatočenici odvođeni su na streljanje najčešće prema sačinjenom redosledu: najpre krivci I kategorije, koji su odvodenici na gubilište bez obzira na to da li je naredena odmazda za poginule nemačke vojниke ili nije, zatim krivci II kategorije, koji su služili kao rezerva za odmazde.

Od tog doba u prozivkama je bilo manje proizvoljnosti, mada se »iznenadenja« nikada nisu mogla isključiti. Kada bi neka akcija partizana ili ilegalaca po gradovima razbesnila

¹⁴⁸ IAB SP 192, sećanje Stanice Načević.

¹⁷⁹ Isto sećanje.

¹⁷¹ IAB BL 212, sećanje Madžarević Zivka.

Nemce ili Specijalnu policiju, njihove ekipe bi dolazile u logor i bez prozivke, direktno iz soba, izvodili zatočenike na strešjanje. Računali su na to da će njihov munjeviti i nemilosrdni odgovor zaplašiti aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta i navesti ih da odustanu od nekih već planiranih poduhvata. Ili su jednostavno želeli da pokažu da su u svakom trenutku spremni na surovu osvetu.¹⁷²

Streljanja zatočenika razvrstanih u I kategoriju vršena su sistematski. Vujković je za krivce Specijalne policije, a Kriger za krivce Gestapoa, određivalo vremenske intervale u kojima će biti obavljane »redovne« egzekucije.

Spiskove u danima velikih odmazdi sastavljele su komisije pri Specijalnoj policiji i Gestapou. Velika »prava« u odbiranju lica za pogubljenje imali su šef logora Vujković i specijalni poverenik Gestapoa Peter Kriger. Spiskovi za strešjanje krivaca koje je hapsio Gestapo potpisivali su SS kapetan Brant, Everding i Satler, a odluke o odmazdama SS general August Majsner. Bilo je slučajeva kada su Krigeru iz Gestapoa slali jedan podeblji spisak iz koga je on birao i izdvajao ljude potrebne da se namiri broj za odmazdu. Vujković je, prema iskazu Petra Simonovića, šefa kabineta Dragomira Jovanovića, nosio ovome na saglasnost spiskove za krivce Specijalne policije. Jovanović se konsultovao sa šefom Specijalne policije Ilijom Paranosom, šefom Antikomunističkog odseka policije Boškom Bećarevićem i njegovim zamenikom Radanom Gruičićem i usvajao konačnu verziju spiskova, koja je u krajnjoj instanci predavana na kontrolu Gestapou. Za dobru nagradu Vujković je mogao jedno lice da zameni drugim ili da nekog izostavi sa spiska.¹⁷³

Iz Banjičkog logora izvođene su na streljanje bez kategorizacije Jevreji, Romi i kriminalci osuđeni na vremenske kazne duže od 15 godina zatvora.¹⁷⁴

Krivci III kategorije po pravilu nisu odvođeni na strešjanje, mada su uvek bila moguća odstupanja i iznenađenja. Uz primere koji su u tekstu već navedeni za 1941. i 1942. godinu, u materijalima Državne komisije za utvrđivanje zlo-

¹⁷² *Banjica, grupa autora, Beograd 1969.*

¹⁷³ *Saopštenje državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; saopštenje br. 44, str. 507.*

¹⁷⁴ *IAB BL 605.*

čina okupatora i njihovih pomagača zabeležen je i slučaj Milisava Markovića, opštinskog činovnika iz Lazarevca, koji je uhapšen 28. maja 1943. godine, osuđen da provede u logoru šest meseci, a streljan je već 3. jula 1943. godine. Zato se može reći da je proizvoljnost ipak ostala glavna karakteristika prozivki.¹⁷³

Mnogobrojne grupe uhvaćene u racijama u unutrašnjosti Srbije nisu uopšte bile isleđivane, često su odmah po dolasku na Banjicu sproveđene dalje Avalskim drumom u Jajince. Jedan od takvih primera navodi u svom sećanju Voja Tutunović, koji je kroz prozor ambulante motrio sledeći prizor u logorskom krugu: posle druge neprijateljske ofanzive Nemci su dotaleri na Banjicu grupu seljaka iz užičkog kraja, pretežno mladića. To su bili zlosrećnici koje je okupator odveo s kućnih ognjišta i naredio im da za Vermaht prenose oružje i municiju. Tako su se kao prinudna transportna radna snaga našli u istočnoj Bosni. Kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske probile nemački obruč, ovi seljaci nisu pušteni kućama, već su dotali u Banjički logor. Nemci su želeli da osujete njihovo pričanje o svom porazu i zločinima. Među njima je bio jedan stariji seljak s dva sina, od kojih nije hteo da se rastane ni za živu glavu. On se vajkao: »Bože, valjda te više nema, jer da te ima, ne bi mogao da gledaš ovo zlopo svetu.« Cela ova grupa brzo je odvedena kamionima u Jajince.¹⁷⁴

Scenario pred prozivke mogao bi se sažeti ovako: u logoru se preko slobodnjaka unapred saznavalo da su policijski agenci doneli žicu ili kanap za vezivanje. (Gojko Babić tvrdi da je dva sata pred prozivku saznao preko slobodnjaka Mome Budisavljevića da se priprema streljanje. Ove vesti su kasnije najčešće dolazile iz Krigerove kancelarije, u kojoj je talac Petar Nikezić sređivao kartoteku.) Zatim su ključari naredivali reškim glasovima da se pozatvaraju prozori. To je bio poslednji signal pred uzbunu. Uskoro se čuo hodnikom bat teških vojničkih cokula. U sobe su upadali Vujković i Kriger, rede Fridrih, u pratnji do zuba naoružanih stražara. Kriger je celo vreme prozivke držao u rukama otkočen revolver. Vujković je iz spiska mučitelj ski sporo prozivao imena osuđenih zatočeni-

¹⁷⁵ AJ, f. 611, f. 661, inv. br. 16095.

¹⁷⁸ IAB BL 621, sećanja Voje Tutunovića.

ka. Sa ciničkim osmehom svakom je od njih saopštavao da poneke svoje stvari i da izade u hodnik. Nije pri tom propuštao priliku da svakom koga je poznavao ili čiji mu je predmet zapao za oko isprati pakosnom primedbom. Od ovog pravila bilo je odstupanja. Prozivke su ponekad vršili ključari, posebno narednik Milan Trifunović, najstariji od njih po činu, koji je čitao imena ledenim glasom.

Prozivke su najčešće vršene noću, između 20 i 22 časa. Ovo vreme je izabранo da zatočenici, zamorenici od dnevnih šikaniranja, ne bi imali predaha ni u snu. Na njihovu psihu vršio se konstantan pritisak. Pogotovu na prozvane, koji su poslednju noć pred streļjanje probdeli u sabirnim sobama. Međutim, kada su bili u pitanju učesnici narođnooslobodilačkog pokreta i drugi rodoljubivo nastrojeni zatočenici, nije zabeležen nijedan slučaj moralnog pada u tom poslednjem času. Prilikom izlaska bilo je i crnog humora. Našao bi se poneko da poruči onima koji su ostajali nešto u svom stilu: »Ne zaboravite, drugovi, da nam donesete dobre vesti ako dodete za nama.«¹⁷⁷

Posle prozivke zatočenike su naoružani stražari izvodili u hodnik, gde je obavljeno njihovo svlačenje i vezivanje ili u sabirne sobe za streļjanje, da bi se vezivanje obavilo u zoru sledećeg dana. Kao sabirne bile su u razna vremena korišćene razne sobe: broj 3, broj 4, broj 6, broj 9, broj 10 i broj 25. Osuđene na smrt vezivali su policijski agenti, žandarmi i ključari. Svakom zatočeniku ruke su vezivane iza leđa, zatim po dvoje ili troje za mišice. Posebno ciničan je prilikom vezivanja bio ključar Milan Trifunović. Njegove neukusne, ciničke primedbe, propraćene zviždukanjem kola, sablasno su odjekivale hodnikom. Od njih je najpoznatija bila: »Sta si se zbumio, momče, ne vodi te majka na venčanje, već te čika Milan vezuje za streļjanje.«

U zadnjoj noći zatočenici su cepali odela i obuću da ne dođu celi u ruke lešinarima. Omiljene lične stvari: satove, prstenje, ukosnice, šnale, češljeve, tabakere, ukoliko su do njih kasnije došli, ostavljali su prilikom prozivki drugovima u sobi. Niko pred streļjanje nije tražio da daje nove izjave i podatke

¹⁷⁷ IAB BL 537, 635, 610, sećanja Danke i Miloša Bajića, Gojka Babica, Masleše Danića i Milice Stanković.

da bi se okaljao u poslednjem trenutku i produžio život za koji dan.¹⁷³

Znak za početak kraja bio je dolazak dva nemačka vojna automobila u kojima su sedeli gestapovci, članovi komisije za streljanja. Među njima je obavezno bio major Jung. Tada su kamioni kretali prema Avalskom drumu. U njima su bili vezani zatočenici, a iza njih motreći na svaki pokret, sedali su esesovci pod šlemovima, s otkočenim mašinkama. Jedan automobil kretao je na čelu, a drugi se zadržavao na začelju kolone kamiona. Na kraju su uskakali u motocikl Vujković i Kriger.¹⁷⁹

Dani prozivki bili su dani iscrpljujućeg psihičkog napora. Naročito za zatočenike smeštene u sobama smrti. Mnogi ih svrstavaju u najteže trenutke u životu. Poosebno teško bilo je iščekivanje od početka priprema do prozivke, od donošenja žica za vezivanje do izlaska kamiona iz logorskog kruga. Za svo to vreme na Banjici se osećala uskomešanost: čuo se bat koraka, otklučavanje vrata, zapitkivanje ključara da li se u sobi nalaze lica koja će se očevidno naći na spisku, škljocanje obarača na puškama stražara, huka motora prilikom polaska. Psihička reakcija prozvanih je bila paradoksalna. Iščekivanja pred čitanje kao da je nestajalo, a ono što je sledilo primano je kao neminovnost. Tada je iz njih buknuo poslednji svesni otpor. Najčešće parole koje su izvikivali bile su: »Živila sloboda! Živila Komunistička partija Jugoslavije! Živeo Staljin!«¹⁸⁰

Posle odlaska kamiona u sobama je vladao tajac. Ponovo su otvarani prozori koji su se po naređenju logorske uprave morali zatvarati za vreme izvođenja zatočenika u kamione. Iako su ti prozori bili premazani masnom bojom, logoraši su budno pratili šta se dešavalо u dvorištu. Noktom ili kakvim tvrdim predmetom, oni su grebali na pojedinim mestima boju da bi mogli da vide kako im drugovi odlaze. Kada se sve utisalo, oprštali su se od njih po pravilu minutom čutanja. Od preživljenih trenutaka mnogi su posle prozivke legali na pod

^{1,8} IAB BL 537 i 621, sećanja Miloša i Danke Bajić i Voje Tunovića.

¹⁷⁹ IAB BL 776, sećanje Lazara Spalevića.

¹⁸⁰ IAB BL, sećanje Viadana Zeravčića.

i padali u dremež. Drugi su se nemirno šetali po sobi. A kada bi se pribrala snaga tiho bi se zapevušilo ili bi se prepričavali minuli događaji, ukazivalo na primere junačkog držanja. Onda bi se kucanjem u zid razmenjivala obaveštenja s drugim sobama i utvrdiova broj pogubljenih.¹⁸¹

¹⁸¹ IAB BL 192, sećanje dr Stefana Đelinea. Evo još dva karakteristična opisa prozivki koja potiču od ljudi iz različitih sredina i raznog obrazovanja:

»I negde oko 9 sati dođe doktor Jung. Kada on dođe, onda znaj da je pokolj. I došao je još jedan mali narednik – feldvebel i on je donosio žicu. Došao je u kolima i mi smo gledali s prozora, sa strane, i vidimo da izvlači ispod zadnjeg sedišta onu žicu. Rekoh: 'Evo ga, gotovo je!' I tu se uzmovaše. Negde oko 10 sati otvore se vrata. Mi smo morali u dva reda da se postrojimo a nas 160 – to je grdno. Čujemo, vrata se otvaraju i ulazi Kriger i još dvojica sa mašinkama pored njega. On onako mali a ti stojiš i čekaš. U onom momentu čovek ne zna za sebe, postaje prosto napola izgubljen čovek. Čuješ nešto jeći oko tebe. Kriger govori: 'Koga budem prozvao, neka uzme stvari i ide na nad u Nemačku.' Mislimo: jedna ti Nemačka...« (IAB BL 769, sećanje Slobodana Staničića iz Mladenovca).

»... U momentu je zavladala tišina. Ćula se u hodniku neka zvezka gvozdenih okova s vrata i otvaranje ostalih soba. Najzad se otvaraju vrata 'dvanaestice'. Ulazi ključar Milan, jedan među najpoverljivijim ključarima logora i naređuje da se svi prozori odmah zatvore. Niko se nije usudio da ih otvorи, dok on to ne odobri. Sada je uznemirenost kulminirala. Misli su se redale. Čuju se šum i zveket pri otvaranju velike gvozdene kapije na ulazu. Breket motora cmo-sivih 'marica' i škripa po ledu i snegu jasno dopiru do naših ušiju. Ulazi jedna, druga, treća i četvrta 'marica'. Sve su se namestile pred samim ulazom u zgradu. Neki drugovi među nama skidaju kapute i cipele i daju ih drugima, za koje se pretpostavlja da za sada neće biti streljani. Svi prozori 'marica' su zaštititi zavesama. Otvaraju se vrata na zadnjoj strani velikog autobusa i sada čekaju samo ljudski tovar... Sve se dešavalо filmskom brzinom. Utom dolazi jedan osobni automobil s nekim gestapovcima. Prije njih je stigao iz varoši Kriger na motoriku, logorski krvavi kurir, jer je uvek stavljan u pokret kada se izvršavaju kazne... Ulazi Vujković, dok u hodniku iza vrata stoje nemacki fašistički dželati pod šlemovima, s oružjem na gotovs, čekajući svoje žrtve. Kroz krupne, crno uokvirene naočari Vujković je zmijski preletao pogledom po sobi. Vrata su stajala otvorena jednim krilom. Vujković je počeo da proziva jednog po jednog iz liste koju je držao u rukama. Neki drugovi kupili su svoje stvari, drugi su ih odmah delili po sobi. Saputali su drugovima oko sebe poslednje poruke... Svaki drug koji je prozvan javljaо se, hrabro i dostojanstveno izlazio napolje i s prezirom otklanjao glavu pri prolazu pored Vujkovića. Kada je prozvan jedan drug, metalски radnik, Vujković ga je zaustavio i pitao gde su mu stvari. On, mu je hrabro i oštro odgovorio da nema drugih

Pravo iz hodnika zatočenici su ubacivani u kamione da se iz soba ne bi moglo proceniti koliki je broj izvedenih i kako su se ponašali na svom putu k poslednjem konačištu. Nemački vojnici i žandarmi su ih prilikom sprovodenja kundačili za svaki sumnjivi pokret i svaku izgovorenu reč. Cesto su ih tukli pendrecima po ustima. A reči je uvek bilo. I kakvih reči: onih kojima se kliče slobodi, pravdi, borbi, a pod noge ubicama baca prezir.

Samo mitraljeski rafali na stratištu mogli su da prekinu plamene parole koje su izvikivane iz stegnutih grla. Bile su različite. O njima su se zatočenici dogovarali pred velike odmazde. Ponekad su uvežbavali i stroficu borbene pesme koju će otpevati.

Svako vreme imalo je svoje karakteristike, svoja lica i naličja, svoje heroje, koji su mnogo meseci kasnije pominjani u logorskim kružocima. Njihovo junaštvo osetno je doprinosilo bodrenju preostalih zatočenika i opštem snaženju morala u logoru na Banjici.

Gvozdenija Ćitić pitala je posle prozivke drugarice u svojoj sobi da li je dobra parola za koju se opredelila: »Živila oslobođilačka borba srpskog naroda.«¹⁸²

Vasiliju Stamenković, uhvaćenu prilikom paljenja neprijateljske štampe u Beogradu, Vučković je ispratio u Jajincu recima: »Gde ti je familija? Doći će na red i oni!« A kada je 17. decembra sa članovima Mesnog komiteta KPJ za Beograd

stvari. Znajući kuda ide, on je sve svoje stvari ostavio da hi ne bi ostavio dželatima... Zver u krupnim naočarima završi prozivku i pita da li su svi prozvani izašli, a potom izade i zatvorise se vrata, a da mu niko ništa nije odgovorio. Ostali smo kao skamenjeni, bez misli, bez saznanja koji su sve drugovi izašli. Osluškivali smo i očekivali šta će biti dalje. Bili smo bespomoćni, ali misli su nam se slivale u jedno: pobeda je na strani naroda, doći će sloboda.

Hodnikom odjekuju poslednji koraci. Završen je posao i po ostatim soboma. Velika kapija logora se otvara. Pred zgradom gužva, ali ne možemo zaključiti šta je. Svakako sada pune autobuse, dok su stradari i gestapovci okolo. Prvi autobus sa zatvorenim prozorima izade kroz veliku kapiju i okrenu levo, put Jajinaca. Drugi za njim, pa treći i četvrti. Na začelju osobni automobil sa doktorom Jungom i nekoliko esesovaca. I poslednji »krvavi kurir« sa Krigerom i Vučkovićem. (Sećanje Petra Stamatovića, upućeno kao rukopis Sekciji bivših zatočenika Banjičkog logora.)

¹⁸² Na osnovu pričanja Mileve Đurić autoru.

prozvan njen brat Božidar Stamenković, šef logora je proce dio kroz zube: »U kući Mitrovića i Stamenkovića samo miševi nisu komunisti!« I zaista ove revolucionarne porodice platile su veliki danak u krvi Banjičkom logoru.¹⁸⁴»

Zarobljeni partizan Boža (po drugim sećanjima Moma) Jere mić, koji je po svom ponašanju služio kao uzor u sobi, skinuo je sa sebe gunj i mirno rekao, čim je prozvan: »Evo, drugovi, neka uzme neko od vas dok na njega ne dođe red.« Vujković je počeo da besni, a Jeremić mu je mirno odvratio: »Polako, krvniče, stići ćeš!« Izašao je sav modar od udaraca.¹⁸⁴ Sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za kosmajski srez, mlada učiteljica Ružica Milovanović takođe je energično odbila da sa sobom ponese stvari. Ovi primeri iz rane faze terora u logoru na Banjici urodili su plodom. Kasnije je sve više ljudi ostavljalo svoje stvari u sobama da ih se ne domognu nacistički neprijatelji.¹⁸⁵

Učitelj Nikola Vukotić, svima je imponovao svojim doslednim stavom. Jednom prilikom pokušao je Dragiša Kontić, njegov drug iz sobe, da mu stavi u džep nešto hleba i hrane. Bilo je to u vreme najveće gladi, strašne 1942. godine. Odbio je da primi: »Hvala ti, druže, ali meni ne treba, daj nekome drugom koji ima izgleda da preživi.«¹⁸⁶

O poslednjim danima pretežno mlađih ljudi, koji su oduveni skupa s Tatićem, streljanih u znak odmazde za kažnjanje policijskog agenta Kosmajca,¹⁸⁷ ostavio je nadahnutu zabešku dr Stevan Delineo, tada asistent Beogradskog univerziteta, jedan od zatočenika koji su najduže proveli U logoru na Banjici — od kraja 1941. godine do rasformiranja logora,

3. oktobra 1944. godine. Prema njegovom zapisu, ovi mlađi ljudi proveli su poslednju noć u sabirnoj sobi za streljanje u pesmi, kako se često praktikovalo na Banjici. Nijedan od njih nije oka sklopio. Preko noći su isekli cipele da ih okupatorska noga ne bi oskrnavila. Izjutra rano su se među sobom izljubili, a kada su se na vratima pojavili Vujković i Fridrih dočekali su ih pesmom: »Hej Sloveni!« Na pretnje i udarce nisu se

¹⁸³ IAB BL 611, sećanje Rodoljuba Andrića.

¹⁸⁴ IAB BL 611, sećanje Rodoljuba Andrića.

¹⁸⁵ Sećanje Ivanke Nedić i Ilije Vojvodića.

¹⁸⁶ IAB BL 610, sećanje Gojka Babića.

¹⁸⁷ Sećanje Danke Karišić-Bajić.

osvrtali. Bili su do te mere pretučeni da su na kolenima ulazili u »maricu«. Ipak su Nemcima, žandarmima i policijskim agentima dobacivali: »Dole fašizam! Dole izdajnici! Živila Sovjetska Rusija! Živeo Tito!«

Stefan Delineo ostavio je dirljivu zabelešku i o ponašanju i rezonovanju Branka Jovanovića, učenika prvog razreda srednje tehničke škole u Beogradu, sina jednog beogradskog poslužitelja. Kada je pred jesen 1941. godine sa svojim školskim drugom krenuo put Užica da stupi u partizane, najpre ih zbog nedoraslosti nisu hteli primiti ni u jednu jedinicu. Ali oni su u stopu pratili jednu partizansku grupu na slobodnoj teritoriji. Dokopali su se puške od poginulog nemačkog vojnika. Kada je jedan od njih pucao, stavljao je drugome pušku na rame. Još su bili nejaki, ali su ih posle takve istrajnosti primili u partizane i kao takvi su zarobljeni. Jovanović je dospeo u Banjički logor s većom grupom iz Užica 25. decembra 1941. godine. Stevan Delineo ga opisuje kao dečaka s ogromnim cipelama na nogama i šajkačom navučenom preko ušiju. Ali, ako još nije bio stasao, njegova razmišljanja su bila više nego muška.

»Druže profesore — govorio je Đelineu — prvi mačići se bacaju u vodu. Naš prvi poraz nas nije uništio. Pobedićemo. Ne ja. Ja ću u Jajince. Ali pobediće oni koji su prešli preko Drine. Vratiće se iz Bosne. Sigurno će se vratiti.«¹⁸⁸

Posebnu hrabrost ispoljavale su žene iz sobe smrti prilikom prozivki za streljanje. Isto onako kao što su se samopregorno borile u partizanskim odredima ili na ilegalnom partijskom radu. Kada su odvodene Desanka Brkić, Nana Nedeljković, Desanka Petrović i Natalija Dugošević plj uvale su u lice Vučkoviću i Krigeru.¹⁸⁹

Mlada generacija, posebno pohapšeni skojevci, trudili su se da u ničemu ne zaostanu za svojim prekaljenim starijim drugovima. Ramiz Prušević, ilegalac iz Novog Pazara, seća se jednog mladića koji je posle saslušavanja donesen na čebetu u sobu. Bio je nepokretan, izubijan, s iskidanim krvnim sudovima. Ipak je u logoru imao dovoljno snage da okuplja oko sebe druge mlade ljude i da im drži »teorijski čas«. Kada ga

¹⁸⁸ IAB BL 192, sećanje Stefana Đelinea.

¹⁸⁹ IAB BL 207, sećanje Ružice Radić.

je Vujković prozvao, on mu je mirno odvratio: »Sačekaj da završim čas.«¹⁹¹

Kada je prozvan beogradski omladinac Maksim Divnić Štukica, drugovi su pokušavali da ga teše. No, njemu uteha nije bila potrebna. Nijednog časa nije pokazivao znakove slabosti. Rekao je samo da žali što ga odmah nisu izveli, jer se pred njim nalazi još jedna besmislena noć. Kolektivci su mu dali da ponese paketić suvih šljiva i on ih je cele noći grickao. Izašao je pribrano i tiho.¹⁹¹

Među onima koji su zadržani u sećanjima, često su u logorskim sobama pominjani Ilija Dardić, Sanda Jagodinac, Marko Terzić, Lako Šmit, Rajak Pavićević i gotovo svi Bajinobaštanci. Pominjani su predratni komunisti i partizani, svesni i duže organizovani borci, ali i mnogi neuki ljudi, poneseni emocijama i rodoljubljem. Među njima se isticala nepismena Ciganka Stana Mihailović, partizanski kurir.¹⁹²

Po izvanrednom držanju zapamćen je takođe Mića Radobolja, oštouman, hitar i veoma dobrodušan čovek, zarobljen kao partizan krajem 1943. godine. Odvažno je prolazio pored policijskih agenata, grdio ih je kao izrode koji su se prodali Nemcima i snažnim glasom izvikivao parole o slobodnoj sutrašnjici. Želeo je da u poslednjem času iskaže sve najlepše boje onog sna za koji se žrtvovao. Dok je mimo njih prolazio, Policijski agenti su ga izboli noževima na 13 mesta.¹⁹³

Kako se pobeda približavala, fašističke zveri bivale su sve krvožednije. Nastavljale su da obavljaju prilježno svoj krvnički posao. Na njihov bezočan podsmeh, zatočenici streljani u poslednjim grupama držali su se jednakostojivo kao i njihovi prethodnici, mada se kraj rata približavao pa im je moralno biti teško da nestanu na pragu slobode. Sedmog septembra 1944. godine među poslednjima su prozvane Danica Lončar, Srbijanka Bukumirović, Vera Sokolova i druge. Prilikom izlaska iz »tridesetosmice« okrenule su se ostalim zatočenicama i pozdravile ih stegnutim pesnicama. Policijskim

Na osnovu kazivanja Ramiza Pruševića autoru.

¹⁹¹ IAB BL610, sećanje Gojka Babića.

¹⁹² IAB BL409, sećanje Bose Jović.

¹⁰³ IAB BL537, sećanje Miloša Bajića.

agentima koji su ih pratili pretile su budućnošću. Nazvale su ih »fašističkim zmijama«.¹⁹⁴

Posle prozivke žene su kitile kose crvenim mašnama, uredno se češljale, oblačile najlepše haljine koje su imale. Zelele su da i na taj način demonstriraju svoju vezanost za život i u smrti, da izgledaju pristojno i ponosno. Kada je prozvana 1. oktobra 1943. godine, Ljubica Novakov je obukla crvenu haljinu, koju nije htela da skine iako su je tukli pnedrecima. Leposava Stamenković, streljana istog dana, nasmejala se u lice Vujkoviću: »Fašistički gade, uskoro ćeš za mnom, biću osvećena!«¹⁹⁵

Dušan Bogdanović, publicista, čovek izuzetno snažne konstrukcije i visokog rasta, duboko osećajan i moralan, koji je još u zatvoru imao smelosti da Bećareviću kaže da se sveo na ulogu bednog fašističkog sluge, streljan je zajedno s Mićom Hadoboljom. Prilikom izvođenja koračao je dostojanstveno dobacujući ubicatila da će koliko sutra iskusiti zaslужenu kaznu od naroda čije najbolje sinove zverski muče i uništavaju. Doveo je do besa Svetozara Vujkovića i Rađana Grujičića, koji su bili prisutni u logorskom krugu. Jedan od njih jeviknuo: »Bodi!« Kao pomamni policijski agenti su povadili kame i jurnuli na vezane ljude.¹⁹⁶

No, nisu samo komunisti, očeličeni u mnogim predratnim i ratnim bitkama, polazili na stratište tako hrabro. Činili su to i mnogi drugi, znani i neznani rodoljubi, jednostavnii ljudi iz naroda. Po svojoj izuzetnosti izdvajaju se dva slučaja, koji će biti zabeleženi.

Jednog pukovnika bivše Jugoslovenske vojske, koji je odbio da ide u zarobljeništvo, poveli su 1942. godine na grudobran. Vujković mu je rekao da se okrene k zidu. Odbio je rečima: »Ne, hoću da gledam u oči svojoj braći, da vidim kako polaze u smrt za slobodu.« Ovaj događaj opisali su Voja Tutunović i Dragi Radovanović, koji su radili u logorskoj radionici. Upravo kada je vršeno streljanje popravljali su elektroinstalacije u podrumu logorske zgrade. Ugurali su ih u klozet, iz koga su posmatrali ceo prizor. Pukovnika je vodio Krieger. Vujković ga je ponovo zapitao da li mu nešto treba. Od-

¹⁹⁴ Saopštenje br. 44, str. 504.

¹⁹⁵ Saopštenje br. 44 Državne komisije, str. 504.

¹⁹⁸ Sećanje Ivanke Nedić.

govorio je da mu ništa nije potrebno i da mirno odlazi u smrt, svesan da »onaj divljak Hitler nikada neće pobediti«.¹⁹⁷

Danilo Masleša, metalski radnik, u logoru ložač na kazanu za parenje odeće, seća se jednog slučaja, koji po svojoj epici podseća na antičke tragedije. Kada je Kriger prišao da veže jednog sveštenika iz Prokuplja, ovaj mu je rekao tonom naglašenog prezira: »Momče, svaki Juda prima za svoj rad srebrenjake. Pošto ti danas radiš tako naporan posao, uzmi ovih 500 dinara — pružio mu je novčanicu — i popij večeras pivo što me vezuješ.«

Otpor teroru

Izdvojeni od spoljnog sveta visokim zidom s kupolama i mitraljezima, izdeljeni među sobom rešetkama po hodnicima i holovima, katancima i gvozdenim polugama na vratima soba u koje su razmeštani, izloženi svakodnevnom teroru i pretnjama, prozivkama i odvodenju na statište, zatočenici logora na Banjici imali su snage da odole svim nedaćama. Nisu svoj logorski iživot svodili na pasivno iščekivanje smrti, već su nastojali da ga osmisle borbom za pružanje otpora teroru, razotkrivanje moralne bede zločinaca i uzleta slobodarske misli, koja se ne može zatvoriti ni u kakvu tamnicu, niti zaustaviti puščanim rafalima.

Od vremena kada su na Banjicu dovedeni preventivno uhapšeni komunisti, pa do poslednjih nedelja pred rasformiranje logora postojano su negovali razne forme političkog i kulturnog rada, prilagođene uslovima terora i smrti. Njihov osnovni smisao bio je u tome da bezizlaznosti i beznađu, u koje ih je gurao nacistički neprijatelj, zadojen rasističkom ideologijom i spreman na genocid, suprotstave moralne vrednosti drugačijeg sveta zasnovanog na slobodi, jednakosti i ljudskom dostoјanstvu. Nošeni tim jedrima zatočenici Banjičkog logora su se trudili da dogore časno i da iz riznice svog sveukupnog znanja, iz iskustva revolucionarne borbe i narodnooslobodilačkog rata, prenose najbolji deo svojih snova jedni na druge, od sobe do sobe, od grupe do grupe, sa starih na mlade, sa onih čiji

197 IAB BL 621.

su vidokrug i kultura bili širi na one čija su saznanja još bila skučena, s osuđenika na smrt na one koji su imali izgleda da prežive logorsku golgotu.

U tom smislu u kući smrti nalazila se škola života.

Otpor je počinjao tako reći od samog hapšenja, na saslušanjima, a završavao se sa rafalima i poslednjim dahom na stratištu. Oni koji su internirani u nacističke logore širom porobljene Evrope nastojali su da u novu sredinu presade duh samopregora, borbenosti i drugarstva kojim su se zadojili iza banjičkih zidina.

Uhapšeni rodoljubi odupirali su se na saslušanjima prikrivanjem što više činjenica od okupatorskih i kolaboracionističkih policijskih organa, koji su najhrabrije bacali na najveće muke. Neki nisu želeli da kažu ni kako se zovu. Neki su uprkos suočavanjima odbijali da prihvate bilo kakvu optužbu. Uostalom, neka o njima govore odabrani zapisnici sa saslušanja.¹⁸⁹

Bilo je i manje otpornih, koji su otkrivali samo ono što je nužno, o čemu je policija imala dokaze u prethodnoj istrazi. Bilo je i izdaje, ali ona je ostala minorna u poređenju sa nastojanjima većine da ostane časna. Otpor se nastavljao po dolasku na Banjicu. Vremenom je dobijao sve razudjenje oblike, o kojima će biti reči na narednim stranicama.

Političke aktivnosti

Heterogen sastav zatočenika, među kojima je bilo poodavno osedelih staraca i golobradih mladića, akademika i nepismenih gorštaka, ljudi iz različitih sredina i raznih nacionalnosti, političkih krivaca, ali i kriminalaca, crnoberzijanaca, prostitutki i prestupnika, kao i lica uhapšenih u racijama po raznim osnovama, nije omogućavao potpuno jedinstvo misli i akcija.

Politički krivci činili su ipak ogromnu većinu sastava banjičkih soba. Ali u tom sastavu bilo je pored komunista, antifašista i rodoljuba naklonjenih narodnooslobodilačkom po-

¹⁸⁹ pj-iiazu se saslušanja Desanke Ležajić, Nikole Manojlovića, Nade Vuksan, Milice Radulaški, Nikole Kneževića, Dragutina Filipovića, Olge T. Jovanović, Danke Karišić, Jakova Živanovića.

kretu i pristalica ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, obaveštajaca, stranih državljana i drugih uhapšenika koji su po oceni nacističkog okupatora bili nepočudni za njegov red i poredak. Njihova reagovanja morala su u raznim situacijama da budu različita. Drukčije su se ponašali komunisti, drugičije četnici, drugičije prestupnici.

Može se sa sigurnošću govoriti o tome da su pečat ponašanju i radu u Banjičkom logoru, obeležja po kojima su to ponašanje zapamtili i prijatelji i neprijatelji, davali učesnici narodnooslobodilačkog pokreta, Ne samo zato što su bili najbrojniji već pre svega po borbenosti, homogenosti i visokom moralu. Oni su nastigli da visoko iznad smrti i terora drže uzdignutu zastavu oslobodilačke borbe, u koju su ugradili svoje živote.

Upravo zahvaljujući njihovom samopregoru može se potvrditi istinitost odmerenih reči koje je u svojim sećanjima zapisala Jelena Popović, jedna od zatočenica od prvih meseci postojanja Banjičkog logora: »Uprkos svim nedaćama, atmosferi umiranja, gladovanja i muka, bolestina i tuge za izgubljenim životnim radostima, moral političkih krivaca bio je postojano na zavidnom nivou.«²⁰⁰

Ovo isto tvrđenje kondenzovano je u materijalima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sledećim zaključkom: »Držanje i ponašanje žrtava u logoru na Banjici bilo je skoro uvek dostojanstveno i često herojsko. Pred zločincima nisu one nikada pokleknule, niti se pokazale kolebljivim ili za sebe zabrinutim.«²⁰¹

Da bi se izbegla svaka nedoumica, mora se razjasniti u kojoj meri je prihvatljiv termin »žrtve«: samo utoliko ukoliko se pod njim podrazumevaju odnos okupatora prema zatočenicima, njegova zverstva i genocid. Zatočenici se nisu smatrali žrtvama, njihov odnos prema okupatoru i logorskim vlastima ostao je borben do poslednjeg daha. Za mnoge od njih logor na Banjici je bio poslednje borbeno poprište, na kome su i vezani smelo gledali u puščane cevi neprijatelja. Do tog završnog čina ustrajavali su u svom opredeljenju svim sredstvima koja su im stajala na raspolaganju u skućenim logor-

²⁰⁰ IAB BL 207.

²⁰¹ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora.

skim prilikama: rcju, drugarstvom, prezicom prema krvnicima, politickom i kulturnom delatnošću, poslednjim borbenim poklikom.

Zato bi bilo pogrešno kada bi se tvrdilo da su hapšenja i streljanja, poniženja i stradanja jedina obeležja logora na Banjici. Ona jesu bila njegov bitan sastavni deo, ali samo jedan deo istine o životu i smrti zatočenika. Istina se ne bi dorekla ako se ne bi istaklo da su slabost i kukavičluk bili retkost na beskrajnoj traci pogubljenja. Ni kada bi se pomenuli samo primjeri stojičkog i junačkog podnošenja nedaća.

Logor na Banjici bio je pre svega jedna snažna, otporna i dobro organizovana zajednica, sa čvrstim moralom i posebnim vidovima borbe za podizanje svesti. U njemu se stvarao tipičan lik logoraša. Bio je to čovek koji je znao šta ga čeka, a ipak se trudio da ostane hrabar i koristan, agilan i samopregoran, s izvanredno razvijenim smisлом za zajednicu i za drugarstvo. Želeo je da ostane pošten i uveren u konačnu pobedu idealja za koje se borio. Takav ne bi mogao postati sam po sebi. Za takav odnos je, pored svesti koju je poneo sobom iz slobode, bila potrebna i jedna primerna zajednica, koja je već izgradila i čuvala svoj čvrsti moral i prenosila ga sa generacije na generaciju, ako tako sme da se nazove ono stalno smeđivanje ljudi u logorskim sobama, od kojih su jedni odlazili na streljanje ili u nemačku internaciju, a drugi dolazili na Banjicu.

Onaj ko je dospeo u »kuću smrti« na domaku Beograda odista je teško izlazio čitav. Ipak je život bio najhitnije obeležje logorske atmosfere. Od trenutka kada se logorska kapija zatvarala iza »marice« koja je dovozila nove uhapšenike, pa do trenutka kada je ona odvozila svoj ljudski tovar na stratište, preostajali su za nekoga dani života, za nekoga meseci, a retko i godine. Težilo se da to vreme ne prođe u zaludnom iščekivanju, već da bude ispunjeno što sadržajnijim radom.

Znajući da nema čemu dobrom da se nada, čovek bi mogao da se povuče u jedan ugao i da dogori nezapaženo. Da li bi bilo razloga da mu se za to prebaci? Mogao je da jadikuje i umire svako jutro ponovo. To bi bilo neprijatno za okolinu i štetno za moral celine. Mogao je da prezre neprijatelja, čak da se potuče s tamničarom da bi prekratio muke. Zatočenici na Banjici pošli su drugim putem: negovali su osećanje da

žive u razdoblju velikih promena za koje se vredi žrtvovati; težili su da međusobno uspostave odnose zasnovane na čovekoljublju, uzajamnom poverenju i primernom drugarstvu. Metodama fizičkog i psihičkog mučenja suprotstavili su se organizovanim radom. Ideal im je bio da žive po najboljim ljudskim merilima i da svoju delatnost usmere na jačanje borbenog, nesalomljivog duha u logoru.

Zato povest o Banjičkom logoru nije priča samo o herojskom držanju pojedinaca, već pre svega o malom čoveku koga su činili velikim nastupajući revolucionarni preobražaji. O Čoveku koji je htio da do kraja ostane njihov sastavni deo, mada je svu zamašnost i složenost doba koje nailazi ponekad samo naslućivao. Suzbijanje sebičnosti, razvijanje smisla za zajednicu, negovanje drugarstva gotovo do poetičnosti i suprotstavljanje ljudskoj nehumanosti koju je nametao fašizam —: to su bile niti od kojih je vremenom izatkan lik uzornog borca-logoraša.

Odranije je poznata težnja političkih krivaca da vreme provedeno po zatvorima korisno upotrebi za učenje, pisanje, prevodenje ili bilo kakav koristan stvaralački rad. Ta težnja održala se za sve vreme i u logoru na Banjici, iako je on bio kuća smrti i posebnog zlostavljanja. Održao se, iako se nije moglo ni pomisljati na javno posedovanje knjiga, čak ni beletrističkih, hartije, pribora za pisanje ili za ručne rade. Za malu olovku, ako bi na pretresu bila pronađena mogla je lako da ode glava. Logoraši su zato bili prinuđeni da se oslanjaju pretežno na svoju dobru memoriju. Udruživali su se U kružoke, diskutovali o dogadajima kod nas i u svetu i o logorskim prilikama, pokušavali da ih objasne i da im odrede politički smisao. Kasnije su kružoci postajali sve razuđeniji. U njima su se prepričavali doživljaji pojedinaca iz narodnooslobodilačkog rata ili iz predratnog revolucionarnog pokreta — učešće u radničkim demonstracijama, štrajkovima i drugim akcijama — evocirane su uspomene na herojsko držanje nekih drugova pre logora i u logoru. Kružoci su vremenom prerastali u prave male logorske univerzitete sa širokim izborom tema.²⁰².

²⁰² Vid. od istog autora *Banjičke pozornice i katedre, »Godišnjak grada Beograda«*, VIII, 1961, str. 371—390.

Politički i kulturni rad je tradicija komunista. On se iz predratnih kazamata preneo i u okupacijske zatvore i logore, mada su u njima mogućnosti za veće poduhvate bile sužene. Druženje zatvorenika u intervalima između dva saslušanja i postepeno sticanje međusobnog poverenja bili su pretpostavke za prve oblike političkog rada. Takav rad postojao je već među preventivno uhapšenim komunistima, kasnijim banjičkim zatočenicima. Svaki zatvorenik izlagao je ono što je znao iz raznih oblasti marksizma: klasne borbe, objašnjenja pojave fašizma i uslova za predstojeći opštenarodni ustank. Govorilo se o ilegalnim akcijama u kojima su pojedinci učestvovali, revolucionarnoj borbi kod nas i u svetu, učešću u španskom građanskom ratu. Svako je ponaosob iznosio svoje mišljenje o razvoju drugog svetskog rata. Pošto su prvi uhapšenici bili gotovo svi komunisti, smatrali su da u zatvoru pripadaju jednoj partijskoj organizaciji.²⁰³

Da se ova tradicija održavala i kasnije potvrđuje opis Radomira Radovića »Race«, službenika iz Novog Sada, koji se odnosi na sobu broj 15 u potkovljvu kreatog zatvora Uprave grada Beograda na Obilićevom vencu krajem 1942. i početkom 1943. godine.

Među predavanjima koja su tada održavana pominju se ove teme: obaveze klasne uzajamne pomoći (u znak podrške kolektivnoj ishrani), razvoj proleterskih revolucija u Aziji, značaj partizanske borbe, Sokrat i njegovo učenje. Vršan predavač bio je Nedim Kulenović, prema ondašnjim merilima dobar poznavalac marksizma. Izvrsno ga je dopunjavao živahni Bosanac Popadić, koji je na sebe preuzeo ulogu »praktičara«. Dok je Kulenović držao moralne pridike priglupom ključaru, da nečim zaokupi njegovu pažnju, hitri Popadić je primao i razašiljao poruke drugim sobama, održavao vezu sa zatvorom u Đušinoj ulici, pritvoreničkom bolnicom i Banjičkim logorom, u koji su slati podaci o toku pojedinih isledenja, pretučenim i direktno iz zatvora izvedenim licima na streljanje i slično. Veze su održavane preko podmitljivih stržara i zatvorenika koji su premeštani iz jednog zatvora u drugi, ili banjičkih zatočenika koji su dolazili na naknadna saslušanja i vraćani u logor. Ova grupa zatvorenika, koja je

²⁰³ IAB BL 215, sećanje Branislava Milenkovića.

kasnije upućena na Banjicu, smatrala je t^ode da pripada jednom partijskom aktivu.²⁰⁴

Praksa obrazovanja samoniklih partijskih aktiva zadržala se prvih meseci i u logoru na Banjici. Osnovni zadaci ovih aktiva bili su povezivanje izolovanih grupa političkih aktivista iz raznih banjičkih soba, uzajamna pomoć u radu na savladvanju unutrašnjih slabosti i teškoća i unapređenje organizovanog rada.

Dok je krajem 1941. godine u sobi broj 13 boravila Ivanka Muačević, koja je kasnije spasena akcijom udarne desetine s akušerskog odeljenja Opšte državne bolnice, na njenu inicijativu bila je pokrenuta akcija za proveravanje držanja pojedinih drugova i drugarica prilikom isleđenja u Specijalnoj policiji. Ovaj partijski aktiv je posle proveravanja dobijenih podataka zauzimao o njima određeniji stav. Osim toga, radio je na organizovanju zajedničke ishrane, na pomaganju u odeći i obući slabije odevenih i obuvenih zatočenika. Posebna briga usredsređena je na bolesnice i trudnice u sobi — Radmilu Rajković, Ivanku Nedić i Ivanka Muačević. Članovi aktiva zalagali su se da preko sobnog starešine, Austrijanke Hilde, nagovori majora Junga da pošalje trudnice u bolnicu.²⁰⁵

Sličan aktiv nazvan »sudom časti« bio je formiran i u sobi broj 12 i na drugim mestima. Sud časti ispitivao je svakog novodošlog zatočenika kako je i zašto uhapšen, pokušavao da sazna kako je izdržao policijsku torturu i prema prikupljenim podacima donosio odluku kako će se soba prema njemu opisati.²⁰⁶

Jedan od najustaljenijih vidova borbe protiv izdajnika bio je bojkot. Prvi drastičan primer bojkota primenjen je protiv Vladimira Rajkovića, koji je pao policiji u ruke posle pokušaja atentata na Antimasonskoj zložbi u Beogradu. Kada je do logora dopro glas o njegovim slabostima, koji je dopunjeno kasnijim Rajkovićevim cinkarenjem drugova u sobi, niko s njim više nije htio da progovori ni reči, niti da bilo šta od njega primi. Uskraćena mu je čak mogućnost da povuče dim

²⁰⁴ Na osnovu teksta Rađomira Radovića upućenog Sekciji bivših interniraca logora na Banjici.

²⁰⁵ IAB BL 207.

²⁰⁶ IAB BL 197, sećanje Dušana Azanja.

iz cigarete koja je kružila među pušačima. Koristila se svaka prilika da mu se pokaže koliko je nepoželjan.²⁰⁷

Bojkotom kao sredstvom političke borbe poslužili su se zatočenici u sobi broj tri žigošući Petra Ristića, preciznog mehaničara, člana Mesnog komiteta KPJ za Beograd, koji je Specijalnoj policiji otkrio mnoge beogradske partiske kadrove, među njima Jelenu Ćetković, sekretara Mesnog komiteta KPJ za Beograd, i atentatore na policijske agente Đorđa Kosmajca i Obrada Zalada.²⁰⁸ Oštrom bojkotu bili su 1944. godine izloženi Vera Miletić,²⁰⁹ zatim Dušan Jovanović Žuča, pa i Vasilija Buha.²¹⁰ Kod stava prema Vasiliji Buhi došlo je do podeljenih mišljenja i u sobi broj tri u kojoj je on provodio poslednje dane i u celom logoru. Naime, Buha je kao partijski rukovodilac visokog ranga uspeo da nametne svoj autoritet, da organizuje sprovođenje nekih akcija (kolektivizacija cele sobe, bolje funkcionisanje veza među sobama), čak da raspolredi konkretna zaduženja za izvršenje probaja iz logora, do koga nikad nije došlo. Zbog toga su o njegovoj delatnosti u logorskoj sredini mišljenja do danas ostala podeljena, pa mu jedan deo bivših zatočenika pripisuje unapređenje organizacije.²¹¹

Bojkot je sproveden prema svakome u čije se dobre name-re sumnjalo. Podozrivost su uvek izazivali oni pojedinci koji su pokušavali da odu »na rapport« u kancelariju šefa logora Svetozara Vujkovića. Takvi postupci su tumačeni kao nastojanje da se sitnim cinkarenjem iskupi glava. Grupa užičkih partizana, primenila je sprovođenje bojkota prema svom sa-borcu Biorcu, železničkom činovniku, u početku tamnovanja rado viđenom drugu, samo zato što se često nalazio pred vratima kada su hodnikom prolazili policijski agenti.²¹²

Mada organizovanog političkog rada u punom smislu reči nije moglo biti, pošto nisu postojale stalne veze s partijskim rukovodstvom u Beogradu, opredeljeni komunisti i skojevci su se i u sledećim godinama okupljali, stvarali aktive,

²⁰⁷ IAB BL 211, sećanje Cede Zivadinovića.

²⁰⁸ IAB BL 610, sećanje Gojka Babića.

²⁰⁹ IAB BL 252, sećanje Jelene Lazarević.

²¹⁰ IAB, BL, sećanje Svetomira Stojanovića.

²¹¹ IAB BL 678, IAB BL 639, IAB BL 293 ...

²¹² IAB BL 616, sećanje Ljube Mlađenovića.

koji su ponekad nazivani partijskim čelijama, ili se jednostavno grupisali i radili na jačanju morala u logoru i omasovljenju političkog rada.

Krajem **decembra** 1942. godine u sobi broj četiri organizovali su partijsku čeliju Milovan Stojić Ciča, jedan od rukovodilaca Čačanskog partizanskog odreda, Petar Radaković, student, Mile Ivković Cust i Mija Jovanović. Izdvajali su se po svom **primernom**, drugarskom ponašanju i agilnosti u prenošenju vesti o zbivanjima u svetu i u zemlji, raspravama o političkoj situaciji i jačanju logorskih kanala za povezivanje s drugim sobama, posebno ženskim.^{21*}

U političkom životu i radu uvek je veliku ulogu igrala snaga ličnog primera. Milutin Stojić i Mile Ivković, koje mnogi zatočenici iz tog vremena ističu po uzornom ponašanju, nisu bili usamljeni. Uvek se s posebnom osjetljivošću motrilo na ponašanje prvakategornika i boraca osuđenih na smrt. Pošto su se nalazili stalno pod izoštrenom lupom, i oni su poklanjali veću pažnju svom dostojanstvu i ophođenju. Njihov primer sledili su drugi zatočenici, posebno omladinci, od kojih su se mnogi tek na logorskim daskama kalili, spoznavali svoje slabosti i trudili se da ih što pre eliminišu. Za njih je logor na Banjici bio svojevrsna škola ne samo junaštva i samopregora, spretnosti i istrajnosti, već i pripremanja za život, za buduća pregalaštva.

Da bi se održao moral, u ženskim sobama su isticani primjeri revolucionarki koje su izdržale najveća mučenja u predratnom periodu (iznosilo se držanje Spasenije Cane Babović, kojoj su trpali so u usta i nisu davali vode za piće) i partijskih aktivistkinja u periodu okupacije koje su stojički podnosile mučenja i izašle na gubilište uzdignute glave: Zage Malivuk, Jelene Ćetković, Duke Dinić, Olge Petrov, Vukice Mitrović i drugih.^{21**}

Mesecima i godinama banjički zatočenici su pomno čuvali uspomenu na svoje najborbenije i najhrabrije drugove. No, snaga ličnog primera se osećala i za vreme kraćeg ili dužeg boravka istaknutih pojedinaca. Navodi se ovakav primer: svaka reč Trajka Stamenkovića bila je za premorene, izubijane

²¹³ IAB BL 609, sećanje Mije Jovanovića.

²¹⁴ IAB BL 207, sećanje Danice Bogićević Pajić.

i izgladnele zatočenike nova pilula ohrabrenja.²¹⁵ Kasnije se navode imena Slobodana Sekulića, braće Markićević, Miće Stojkovića »partizana bez noge«, »komesara Brke«, Janka Jankovića i mnogih drugih.

Održavanje političkih predavanja počelo je da se primenjuje još od prvih dana. Kao istaknuti i nadahnuti predavači pominje se u 1941. i 1942. godini profesor Milan Smiljanić, dr Petar Dragović, Bogdan Velašević, profesor Ilija Petrović i Ratko Drašković.

Na predavanjima se radilo još više kada je karakter logorskih soba postao stalniji — od kraja 1942. godine. Izbor tema bio je veoma širok. Govorilo se i diskutovalo o pitanjima iz oblasti marksizma, društvenih nauka, čak i nekih egzaktnih naučnih disciplina. Pošto nije bilo nikakve literature, bar ne u većini logorskih soba i u najdužem logorskom periodu, pojedinci su po sećanju pričali i tumačili ono što su ranije naučili, pročitali ili saznali u logoru iz *Komunističkog manifesta*, Lenjinovog dela *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, pa i zapamćene postavke iz Marksovog *Kapitala*, ukazivali su na važnije članke iz »Proletera« i »Borbe« ili na odlomke biltena rukovodstva KPJ, objašnjavali su, onako kako su onda bili shvatane, pravne i društvene osnove Sovjetskog Saveza i tako dalje. Osim tumačenja političke i ratne situacije i upoznavanja s azbukom marksizma, vremenom se počinjala sve veća pažnja temama iz opštег obrazovanja. Čak su se održavali i kursevi za opismenjavanje nepismenih. Mogućnosti predavača zavisile su od sastava ljudstva u pojedinim sobama. Tamo gde je bilo više intelektualaca, naročito prosvetnog kadra, logorski univerziteti bili su sveobuhvatniji. Izvlačenjem zaključaka iz sećanja preživelih zatočenika Banjčkog logora dolazi se do veoma raznolike materije o kojoj je bilo reči: predavanja o zanimljivim pitanjima iz medicine, estetike, psihoanalize, istorije, geografije, pa čak i mineraloge i astronomije. Organizovani su časovi stranih jezika. Profesor Đurović je u sobi broj 66 držao kurseve ruskog jezika. Jelena Ćetković je do poslednjeg časa učila ruski i nemački.²¹⁶

²¹⁵ IAB BL 859, sećanje Jove Bosnića.

IAB BL 643, sećanje Dragovana Živojinovića »Crnog«.

Kada je u novembru 1941. godine uhapšena velika grupa beogradskih intelektualaca, smeštenih u sobe broj 35 i 35 u prizemlju Banjičkog logora, koji su predstavljali koncentrat znanja iz raznih naučnih disciplina, a živeli su u snošljivijim uslovima, među njima su, prirodno, teme predavanja bile raznovrsnije. Prema sačuvanom dnevniku Vladislava Pavlovića, predratnog referenta Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, spisak tema izgledao je ovako: Nikola Vučić, član Srpske akademije nauka — o uzrocima veličine i pada Rimske Imperije; dr Živojin Đorđević, član SAN — o adaptaciji živih organizama; dr Aleksandar Belić, predsednik SAN — srpski jezik prema drugim jezicima u svetu i njegov kratak istorijat; dr Siniša Stanković, profesor univerziteta — individualno razviće živih bića i Ohridsko jezero; dr Viktor Novak, profesor univerziteta — glagoljica kroz hiljadu godina i mitos o azbuci; dr Pero Kolendić, profesor univerziteta — postanak dubrovačke komedije; dr Miloš Durić — o grčkoj tragediji; dr Vojislav Mišković, član SAN — astronomija nepredvidljivog; dr Ivan Đaja, profesor univerziteta — problemi naše ishrane; dr Ksenofon Sahović — o raku; dr Aleksandar Leko — o strukturi atoma; Božidar Kovačević, profesor i književnik — o renesansi i našem srednjem veku; dr Miloje Milojević, profesor Muzičke akademije i kompozitor — o nacionalnom muzičkom stilu i o Mocartu; dr Prvoslav Grisogono, opunomoćeni ministar — ujedinjenje Italije; dr Milutin Nešković, profesor univerziteta — čovek u konfiniranom prostoru; Branko Popović, profesor univerziteta — egipatska umetnost u poređenju s grčkom; dr Dušan Uzelac — o kliringu; Veljko Petrović, član SAN i književnik — prilike u našim krajevima pre velike seobe Srba; dr Vaso Cubrilović — uskoci i kneževska i plemenska samouprava kod Srba; dr Aleksije Lebedev — o raspoloživosti energije u svetu; dr Milan Marčović — o Servantesu i »Don Kihotu«.

Inicijator predavanja bio je dr Aleksandar Belić, predsednik SAN i predsednik Kolarčeve zadužbine. Jedno predavanje održavalo se pre podne oko 10 časova, a drugo posle podne oko 16 časova. Raznovrsna predavanja uticala su na taoce da ne misle na svoj nimalo zavidan položaj. Razgovori posle predavanja doprinosili su da se razbije zatvorska monotonija. Predavanja su bogatila saznanja i bodrila duh. Do početka

januara 1942. godine, kada je Vladislav Pavlović pušten, 36 predavača govorilo je o 68 temi.²¹⁷

Naravno, politička akcija nije se iscrpljivala u predavanjima. U čestim diskusijama vodila se uporna borba protiv svih onih pojava koje su mogle da deluju demoralizatorski, da slave duh otpora ili ih je nametala trenutna situacija.

U prvim mesecima postajanja logora na Banjici vodila se jedno vreme diskusija o oportunitosti partizanskih akcija. Komunisti su bili prinuđeni da prihvate ovu diskusiju koju je, po svoj prilici, pokrenula logorska uprava preko svojih ljudi ubačenih u banjičke sobe. Ona je na taj način želela da protutri »mišljenja« o tome da je ubijanje policijskih agenata, ili vršenje atentata na nemačke vojнике nekorisno, kao što je štetno i podizanje ustanka, pošto se za jednog neprijateljskog vojnika strelja stotinu ljudi iz logora, što je, kako se govorilo, previše visoka cena. Ovim mišljenjima nasedali su kolebljivci. Bilo je potrebno dosta napora da se zauzme jedinstven stav po kome su takva mišljenja ocenjena kao pročetnička takтика čekanja, koja odgovara samo okupatoru i njegovim pomagačima, a demobiliše borbeni duh naroda. Moglo bi se dokazati — a to se i činilo — da odmazde često nisu bile vezane ni za kakav određen događaj, već su u krajnjoj liniji vodile likvidaciji pohapšenih rodoljuba. Većini logoraša bilo je poznato da logor na Banjici ne bi ni postojao, bar u obliku u kome je obrazovan, da nije bilo izdašne pomoći Specijalne policije okupacionim i policijskim vlastima. Dobar deo agenata bili su žive arhive. Oni su često na ulicama prepoznavali napredne borce koje su hapsili pre rata. Tako su pali mnogi istaknuti komunisti.²¹⁸

U aprilu 1942. godine u nekim sobama povela se diskusija o tome da li da se ide u Nemačku na rad, ako se takva prilika ukaže. U prvo vreme nije se mogao zauzeti jedinstven stav. Većina se bila opredelila za mišljenje da se na rad u Nemačku ne ide čak i pod pretnjom smrti, to jest kada bi se odlaskom moglo izbeći streljanje. Kasnije se postepeno sve više probijalo drugo mišljenje: odlazak na rad pruža mogućnost

²¹⁷ Iz neobjavljenog dnevnika Vladislava Pavlovića, koji je nje gov sin ponudio IAB.

²¹⁸ IAB BL 211, sečanje Cede Zivadinovića.

da se pobegne. Takva prilika nije se ukazivala u logoru na Banjici. Zato nema razloga da se ne pokuša. Čak kada se s rada i ne bi pobeglo, oni koji odu našli bi se u situaciji u kojoj postoji veća sloboda kretanja, pa i šire mogućnosti za povezivanje i vršenje sabotažnih i drugih akcija. To su bili jaki razlozi iz kojih je u većini soba postepeno prihvaćen stav ponikao u »četvorci«: kome se god pruži prilika da se izvuče, neka ode na rad u Nemačku. Međutim, iz logora na Banjici po pravilu se išlo na prinudne radove u nemačke koncentracione logore iz kojih se takođe vrlo teško moglo pobeći. S druge strane, Gestapo i Specijalna policija, ako se za takve radove ukazivala potreba, nisu ni pitali zatočenike da li žele ili ne žele da podu. Sami su određivali spiskove za transporte. Jaka intervencija ipak je mogla uticati na to da li će neko lice biti ubačeno u te spiskove ili neće.²¹⁹

Zanimljive diskusije vodene su o pojedinačnom ili skupnom bekstvu. Jedno vreme se pojedinačno bekstvo nije smatralo za preporučljivo. Davan je prioritet organizovanju grupnih bekstava. Zato se na onog koji uspe da uspostavi neku vezu i čuva je samo za sebe gledalo prekim okom. Ovaj stav je takođe korigovan jer je organizovanje grupnih bekstava bilo nerealno. Svako bekstvo s radova na koje su zatočenici upućivani u Beograd i okolinu dočekivano je kao uspeh i pobeda.

Naravno, bilo je reči i o drugim pitanjima od vitalnog značaja za život i opstanak zatočenika, recimo o svrsishodnosti stvaranja kolektiva za ishranu, da li oni treba da budu podeљeni po grupama uhapšenika koji se bolje međusobno poznaju ili za celu sobu, ali o takvim i sličnim temama bilo je manje nedoumica i nesaglasja. Otpori su brže savladani i raskrinkani njihov smisao.

Politički se moralo delovati i protiv onih retkih izuzetaka koji su se stavili u službu neprijatelja da bi sačuvali sopstvenu kožu. U svakoj sobi nalazio se poneki provokator ili cinkaroš. Specijalna policija i Gestapo su ih nalazili među ubačenim pripadnicima četničkog pokreta u sobe u kojima su većinu sačinjavali učesnici narodnooslobodilačkog rata, zatim među kriminalcima, ali i među demoralisanim i nekarakternim saputnicima Komunističke partije.

U posleratnoj izjavi pred islednim organima posle otkrivanja u Banatu, gde je čak nosio uniformu podoficira milicije, bivši ključar u logoru na Banjici Milan Kobiljski Lala izjavio je da je gotovo u svaku od banjičkih soba bio ubačen po neki cinkaroš. Njihovih imena nije mogao da se seti, pominjao ih je uglavnom prema zanimanju. Ipak je dobro zapamtio Blagoja Ljumovića i Iliju Orelja, koji su delovali u sobama smrti

— Ljumović u »četvoricu« a Orelj u »šezdesetšestici«. O njihovom ponašanju ostali su zabeleženi podaci i u sećanjima mnogih bivših zatočenika. U jednom od njih se tvrdi da je posle svakog referisanja Blagoja Ljumovića šefu logora Vujkoviću poneko ostajao kraći za glavu. Između ostalog navodi se slučaj jednog seljaka, koga je Ljumović napao što deli hieb s komunistima. Kada mu je ovaj mirno odgovorio: »Davao sam hleb poštениm ljudima, a ne nepoštениm kao ti«, Ljumović ga je prijavio, a Vujković ga je stavio na prvi spisak za streljanje. Kao nečasni potkazivači pominju se šofer Uprave grada Beograda Veljko Trbojević u sobama broj 4 i broj 16, četnik Rajčić u sobi broj 25, vojvoda Krstić u sobi broj 16, policijski agent Ivan Ivić i drugi.²²⁰

Milutin Radojević opisao je slučaj ljotićevecu, uhapšenog zbog kriminala, čije ime takođe nije zapamćeno. Ovom sudskom činovniku iz Mladenovca, koji je jedno vreme bio sobni starešina u sobi broj 68, ljotićevec se poverio još prilikom parenja, rekavši da je kažnjen samo disciplinski. Pošto je bio mlad čovek, Stevan Nikolić Stevnik i Aleksandar Zuržul, beogradski omladinci, i Nikola Batković Muk, užički partizan, koji je tek u logoru stasaо u nepokolebljivog borca (uhapšen je kao nepunoletan), primili su ga u svoj kolektiv za ishranu. Zeleli su da ga prevaspitaju. Međutim, ovaj ljotićevec je napisao pismo komandantu logora Fridrihu. U pismu je optužio sobu da održava logorske veze, a ključare da na sve to žmure. Posle toga ga je ključar Obrad Belić istukao rekavši da mu nije žao što je prijavio komuniste, već što to nije Učinio njegovom upravniku (šefu logora Vujkoviću) nego Nemcima.²²¹

^{220/1} AJ, f. 522, j. 602, inv. br. 1937; IAB BL, sećanje Voje Tutunovića, IAB BL 248, sećanje Dragđše Kontića.

²²¹ IAB BL 648, sećanje Milutina Radojevića.

Raskrinkavanje četnika ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, koji su od kraja 1942. godine stizali u manjim ili većim grupama u logor na Banjici, nalazio se stalno u žiži političke aktivnosti. U stvari, između rodoljuba svrstanih u narodnooslobodilački pokret i četničkih starešina vodio se neprekidno pritajeni rat.

Ponašanje opredeljenih četnika odudaralo je naravno, od ponašanja komunista. Neki od njih su otvoreno manifestovali svoje neprijateljstvo prema rodoljubima svrstanim u narodnooslobodilački pokret. Ali valja istaći da je i među njima samima dolazilo do diferencijacije i da su oni koji nisu bili ogrezli u izdaji bili pomirljivi prema naprednim rodoljubima.²²²

Posebno teško je bilo onim zatočenicima koji su bili smešteni u sobe u kojima su četnici bili u većini. Bio je to za njih zatvor u zatvoru. Takva situacija postojala je krajem 1943. godine u sobi broj 25. Peru Gardinovačkog s Uba, koji je ismejavao četničku organizaciju, jurili su po sobi da ga tuku. Moralo je da dođe do oštре diferencijacije i čestih međusobnih sukoba.²²³

Tuču komunista četnici su organizovali i u sobi broj 12. Zbog toga je dr Stevan Delineo bio prinuđen da upozori advokata Trifunca da utiče na svoje jednomišljenike da obuzdaju strasti, pošto su pred nemačkim mačem svi u logoru izloženi surovoj odmazdi. Trifunac je najpre odbio ovaj savet. Tek kada mu je učitelj Nikola Korać zapretio da će za svoje postupke posle rata biti kažnjen, ovaj advokat se, izgleda, predomislio. Tuče su prestale.²²⁴

U 1944. godini dražinovci su se ponovo osilili. Pripremali su juriš na komuniste u sobama u kojima su bili u većini. Nastojali su da preuzmu nadzor nad ambulantom. Gak su se pripremali da preuzmu logor u svoje ruke u slučaju nemačkog povlačenja.²²⁵

Ipak valja naglasiti da je među zatočenicima dovedenim u logor na Banjici pod četničkom zastavom bilo najviše neukih seljaka, koji su bili prinuđeni da se priklone pozivima četničkih starešina.

²²² IAB BL 537, sećanje Miloša i Danke Bajić.

²²³ IAB BL 763, sećanje D agoljuba Petkovića.

²²⁴ IAB BL 193, sećanje dr Stefana Đelinea.

²²⁵ Isto.

To su većinom bili zbumjeni, dezorientisani, uplašeni ljudi, koji zapravo nisu ni znali šta se od njih traži i očekuje. Moljakali su da im se da pikavac ili parče proje, pošto od svojih nisu dobijali, a među njima nije bila organizovana zajednička ishrana. Upravo na njihovom primeru se videlo koliko je velike domete imala jasna opredeljenost, kada je iza ljudskih postupaka stojalo uverenje da se radi ispravno. Četnici su u ogromnoj većini bili bez pravih putokaza, bez orientacije koja bi ih ponela i bez dobrovoljnog i svesnog učešća u aktivnostima koje im je nametalo rukovodstvo.²²⁶

Najčešće teme diskusije bile su one koje su obuhvatale političku i ratnu situaciju u Jugoslaviji i u svetu. Razvoj narodnooslobodilačke borbe pratio se preko vesti koje su u kraćim razmacima dolazile u logor s terena, sa svakom novom grupom uhapšenika. To je bio najneposredniji način saznavanja. Ali u nedostatku takvih mogućnosti postojali su i drugi kanali i načini međusobnog opštenja.

Najjednostavniji način za razgovor zatočenika iz susednih soba bio je takozvani logorski telefon. Kada se jedna soba pusti na umivanje, onda su pojedinci, koristeći nebudnost ključara, razgovarali kroz ključionicu s drugovima iz susednih soba i na taj način od njih saznavali ono što ih je interesovalo i saopštavali novosti koje su čuli.²²⁷

Kucanjem u zid susedne sobe javljalo se posle strelnjanja koliko je ljudi izvedeno. Ta obaveštenja su na sličan način prenošena u druge sobe, tako da je ceo logor brzo bio obavešten o broju pogubljenih. Po prethodnom dogovoru ostavljane su ceduljice u klozetu, gde bi bile skrivene na određenom mestu, odakle su ih uzimali zatočenici iz drugih soba i primali potrebna obaveštenja.²²⁸

Zatočenici koji su puštani iz logora obično su iznosili poruke drugova iz svoje sobe rodbini i prijateljima. Dešavalo se da neko od njih pri tome i nastrada. Danica Tripković uhvaćena je prilikom izlaska s porukama i uspomenama izrađenim u logoru. Zbog toga je ponovo vraćena na Banjicu i osudjena na još godinu dana tamnovanja.

²²⁶ IAB BL 932, sečanje Viadana Zeravčića.

²²⁷ IAB BL 6C9, sečanje Katarine Mihajlović.

²²⁸ IAB BL 393, sečanje Svetomira Stojanovića.

Pušteni zatočenici nastojali su da ne prekidaju veze s logorom, koristeći ono malo mogućnosti koje su im se pružale. Katarina Balmožan, kada je puštena, uspela je da obezbedi pakete majci Aleksandri Ranković i Radmili Rajković. U pekmez spakovan u pakete stavila je pismo s vestima o situaciji i uslovima rada u Beogradu. Takode je ukratko opisala stanje na frontovima.²²⁹

Najjednostavniji način sporazumevanja zatočenika iz raznih banjičkih soba bilo je »štikanje«, razgovor prstima azbukom gluvonemih. Može se reći da je gotovo ceo logor bio upućen u tajne slanja i primanja telegrafskih vesti »štikanjem«. Poneki zatočenici su bili pravi virtuozi u ovoj vrsti nemog razgovora. Razgovaralo se obično kroz prozor ili češće iz kupatila, jer se dešavalo da u isto vreme na raznim krilima logorske zgrade budu pušteni istovremeno zatočenici iz raznih soba, ili spratova.²³⁰

Najagilniji u održavanju veza između soba bio je Mika Blagojević, čika Mika »Prskalo«, logorski dezinfektor. Iz logorske ambulante, gde se sticalo dosta vesti, prenošene su poruku po svim sobama. Neke drugarice koje su odlazile na previjanje ili lečenje bile su posebno agilne u prepričavanju novosti koje su saznale. Među njima je bila Zaga Dakić, koju su zbog toga prozvali »Zaga agencija«. Tvrdi se da je i dr Žarko Fogaroš na omot s lekovima stavljao ceduljice. Jednom prilikom kada je Novka Vuksanović išla u ambulantu po vesti, naišao je šef logora Vujković, pa je dr Fogaroš morao da je sakrije u orman.²³¹

U trenucima mamurluka ključara mogli su da se održavaju kontakti i prilikom šetnje u logorskom krugu. Koliko je ovo bilo opasno opisuje Radivoj Sindelić. Tokom šetnje su obično istovremeno bile u logorskom krugu po dve ili tri sobe. Sindelićeva poznanica Slavka Petrović iz sobe broj 37 postavila mu je tiho, prolazeći pokraj njega pitanje dokle su stigli partizani. Bilo je to u leto 1944. godine. Odgovorio joj je da su dospeli do Valjeva. Međutim, primetio je da mu je gestapovac sa straže pripretil prstom. Posle je uveden u so-

^{22a} IAB BL 771, sečanje Nade Dimitrijević.

²³⁰ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 493.

²³¹ IAB BL 773, sečanje Novke Vuksanović.

bu. S ključarem Belićem ušao je i gestapovac. Pošto je Sindelić bio visokog rasta, pokušao je da »uvuče glavu u rame-na«, ali ga je Nemac prepoznao. Izveli su ga napolje i odveli u žensku sobu, da pokaže s kim je razgovarao. Pošto nije htio da kaže, tukli su ga pred čelom sobom, dok nije pao. Kada se vratio u svoju sobu, drugovi su ga odmah prihvatili, stavlili mu obloge preko leđa, a noge ugurali u neki sud s vodom.²³²

Svako dopisivanje i sastajanje sa članovima porodica bilo je najstrožije zabranjeno i sa retkim izuzecima nije se ni ostvarivalo. Zato su paketi za najveći broj zatočenika bili jedini kontakt sa »spoljnim svetom«. Paketi su za njih značili i susret i razgovor sa porodicom i prijateljima, a po pravilu su bili i bogat izvor informacija. Poruke i pisma skrivani su u hleb, između dva slepljena kartona na kutijama, u manžetni od košulje. Kada su za to dočuli, policijski agenti počeli su da seku hleb na parčice, preturali po pekmez-u, kajmaku i drugim namirnicama. Ponekad su pronalazili skrivena pisma. Tada je onaj u čijem paketu je poruka pronadena bio u najboljem slučaju premlaćen. Međutim, narod je uvek bio dovitljiviji od silnika. Prešlo se na suptilnije skrivanje: u ljudsku od oraha, koja je posle zlepiljena, u papričicu koja je neprimetno otvorena, u kolačić, u koji se zamesi minijaturnom pismu ispisano sasvim sitnim slovima, često pod lupom.²³³

Poruke su stizale uprkos teroru i pretresima.

Zena jednog zatočenika (Ivana Svetela) izvežbala se da sićušnim rukopisom na tankoj hartiji — obično cigaret-papiru — ispisuje najvažnije vesti. Izvukla bi košticu iz suve šljive i na njeno mesto stisnula zgužvanu hartiju. Kada bi paket tog druga stigao na Banjicu bio je prava atrakcija. Iz suvih šljiva izvlačili bi vesti s frontova i o akcijama narodnooslobodilačkog pokreta. Kakvo su oduševljenje mogle da izazovu ove vesti može da posluži primer koji navodi zatočenik Radosavljević Miloš »Prća«, omladinac iz Seće Reke. Na jednoj od ceduljica pisalo je: »Jutros je ruska konjica napojila konje na Dnjepru.²³⁴

²³² IAB BL 665, sećanje Radivoja Sindelića.

²³³ Godišnjak grada Beograda, knj. VIII — 1961, str. 377.

U Prilozima je nekoliko uhvaćenih poruka.

²³⁴ IAB BL 266.

Ipak su u prenošenju vesti, razmeni poruka između soba i na uspostavljanju veza sa »spoljnijim svetom« najkrupniju ulogu odigrali slobodnjaci.

Slobodnjaci su obavljali razne poslove: vršili su podelu hrane raznosili pakete, radili u radionici, a neki išli na rade izvan logora. Bilo je slobodnjaka koji su imali svoje spratove po kojima su raznosili porcije. Oni su izvršavali predano i smelo sve postavljene zadatke. Izlazak u hodnik značio je pristajanje na politički rad. Ponekad se razgovaralo i o ličnostima koje bi bile najpodesnije za obavljanje tih poslova, pa je sugerisan njihov odlazak u hodnik. Naravno, to nije uvek uspevalo jer su poslednju reč imali ključari, odnosno logorska uprava.²³⁶

Zatočenici koji su bili u »paketnoj službi«, odnosno odlazili do logorske kapije da sredom prenose pakete, koje su u logor na Banjici slali rodbina, prijatelji, a ponekad i gradskе organizacije Narodnooslobodilačkog fonda, takođe su doista doprineli razbijanju izolacije uhapšenika od spoljnog svestra. Milutin Radojević, sudski činovnik iz Mladenovca, stavljen u logor 1943. godine zbog učešća u narodnooslobodilačkom pokretu u svom gradu, dospeo je u »paketnu službu« zahvaljujući svom predratnom poznanstvu sa zamenikom šefa logora Čarapićem, koji je u njega imao poverenja i pregledavao ga prilično površno. Dani pred sredu — dan prijema paketa — proticali su u grozničavim pripremama. Radojević je prikanalima i iz drugih soba, tražio načina da ih prikrije i zamao najpre pisma od svojih drugova iz sobe, zatim logorskim tim prenese pored žandarma. Na kapiji ih je predavao samo licima koja je poznavao, a ona su se brinula da poruke stignu u prave ruke. Na sličan način je primao pisamca i unosio ih u logor. Kada je bilo previše pisama sticala su se obično u kupatilu, gde su prošla kroz rešeto samocenzure koju su zaveli zatočenici da najpredanje poslenike održavanja logorskih veza ne bi izlagali nepotrebnoj opasnosti. Naime, pisma su pregledana i ona u kojima nije bilo nikakve poruke vredne veće pažnje, informacije koja treba da prostruji logorom ili saopštenja značajnog za položaj lica kome je pismo upućeno,

²³⁹ IAB BL 610.

bacana su i spaljivana u kotlarnici za parenje, gde su radili Danilo Masleša i Lazar Nikolić »Čopa«.²³⁷

Zatočenici koji su odlazili na rade izvan logora takođe su smatrali svojom dužnošću da unesu što je moguće više poruka, vesti, cigareta, pa i namirnica. Pregled ovih radnih grupa, koje su bile najbrojnije posle savezničkog bombardovanja Beograda u proleće 1944. godine, a odlazile su na raščišćavanje ruševina i izgradnju skloništa pored nekih ekspostitura Gestapoa, nije bio uvek detaljan. Zato su se u to vreme u logor unosile i poneka knjiga, hartija, alatke za ručne rade i slično. Dura Paripović, trgovac po zanimanju, radio je s desetoricom zatočenika II kategorije, smeštenih u leto 1944. godine u sobu broj 4. na vadenju neeksplođiranih bombi na Topčiderskom brdu. Pošto su se prijavili za ovaj opasni posao, izdvojeni su u posebnu manju prostoriju, odakle su ih sprovodili na kamionima prema označenom mestu. Na svakog zatočenika bio je po jedan gestapovac. Kasnije su ih zamenili Nedicevi žandarini. Na kraju je ostalo petorica nedicevaca i dvojica isluženih nemačkih vojnika, oronula morala, koji nikada nisu odbijali ponuđeno čokanjče rakije. U toj povoljnijoj situaciji »bombaši« su činili sve što su mogli da olakšaju položaj svojim drugovima.²³⁸

Pored poruka Dura Paripović je krijumčario u logor ilegalne partijske materijale. Jednom prilikom je doneo letke u kojima se govorilo o Drugom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Materijali još nisu ni obišli sve sobe, a već je zapretila opasnost da će biti pronadeni, što bi za neke zatočenike značilo pooštrenje kazne, a za Đuru, ako bi bio otkriven, verovatno smrtnu presudu. Naime, postojale su indicije da je neko prijavio šefu logora da mu se pod nosem čitaju zabranjeni tekstovi. Danilo Masleša, ložać na kotlu za parenje, uspeo je da spali te materijale.²³⁹

Pušači su takođe nestrpljivo čekali povratak grupe »bombaša« s posla. Naročito u vreme kada su radili u monopolu na Senjaku. Tu su naišli na obilje cigareta. I naravno, nisu svoje blago ljubomorno čuvali samo za sebe. Tako nešto bilo

²³⁷ IAB BL 649, sečanje Milutina Radojevića.

²³⁸ Duro Paripović okrivljen je za davanje velikih novčanih priloga za NOF, kao i da je partizanima u požarevačkom kraju poklonio geštetner. IAB SP IV-Q-311-A.

²³⁹ Prema pričanju Danila Masleše autoru.

bi u logoru na Banjici sasvim neshvatljivo. Zato je svaki »bombaš« donosio, uprkos opasnostima kojima se izlagao, po dve-tri paklice duvana. Tih dana najteži zatočenici — cigarete su bile namenjene pre svega njima — nisu više morali da dele »polovče« »na dimove« i da paze da neko ne povuče jače.

Jedan od onih koji su dosta doprineli održavanju spoljnih veza s Banjičkim logorom bio je Brana Jovanović, trgovacki pomoćnik, uhapšen kao sedamnaestogodišnji skojevac u jesen 1943. godine. Pre toga su ga hapsili četnici kao takovskog partizana i uz dobru nagradu pustili zbog toga, kako su govorili, što je bio zavedeni maloletnik.²⁴⁰

Odmah po dolasku zahvaljujući svom starom poznanstvu s ključarom Radovanom Gudeljom našao se među slobodnjacima koji su raznosili po logoru hranu. Naime, pre hapšenja radio je neko vreme u bifeu čiji vlasnik je bio kum ključara Gudelja. Rekavši ovom grlatom i priglupom ključaru da ne zna zašto je uhapšen, uspeo je da se uz njegovu pomoć ubaci u grupu zatočenika koja je radila na raščišćavanju ruševina na mestu nekadašnje štamparije »Soko« u Kosmajskoj ulici (danasa se tu nalaze javne garaže). Uspostavio je vezu s pomenutim bifeom, gde se uz blagonaklonost ključara Gudelja saštao sa svojim bratom Miloradom i kontaktirao s nekim beogradskim ilegalcima. Redovno je u sobu broj 13 — tada sabirnu sobu za streljanje — donosio cigarete, novine i hranu. Znajući koliko je njegova veza jaka, ugledniji zatočenici su mu stavili na dušu da iz logora iznese maramu na kojoj je prethodno bila izvezena petokraka zvezda i ispisana imena poslednjih prvokategorika u sobi smrti, koji su kasnije streljani. Platno s vezom je spakovano u pismo i predato Brani Jovanoviću. Brana je taj dragoceni smotuljak neko vreme krio, a zatim ga ušio u nogavice pantalona i izneo iz logora. U bifeu je pismo predao svom bratu, a on ga je uputio odmah dalje majci u selo Junkovac. Kada je u njenu kuću nekoliko dana kasnije naišao s partizanima Doča Gajić i odneo maramu s izvezenim imenima poslednje grupe streljanih rodoljuba. Na taj način je dospeo na slobodu ovaj značajan dokument o Banjičkom logoru i njegovim ljudima, koji se danas čuva u Muzeju Banjičkog logora.²⁴¹

²⁴⁰ Brana Jovanović upisan je u banjičke knjige pod brojem Iffc811; danas živi u Beograd kao penzionisani major JNA.

²⁴¹ Prema pričanju Brane Jovanovića autoru.

Veze su u logoru održavane i na druge načine. U njima su bile aktivne i žene koje su prale veš za stražare. Preko nekih od njih dolazile su do vesti, pa i do novina. U vreme kada su posle bekstva četvorice četničkih starešina i grupe stražara u logoru na Banjici, koji su ih i pustili, stražu preuzeли Nemci, za njih je dopremana hrana iz nekog nemačkog vojnog logora u blizini. Svakog dana dvojica zatočenika išla su u pratnji dvojice stražara po kazane s hranom. Đura Lazović, otac Veselinke Lazović, koja je kasnije uhapšena i streljana, uspeo je da ih podmiti, pa su im često progledali kroz prste kada bi se sastajali sa rođacima. Cim bi skrenuli u ulicu prema kasarni neko od rođaka bi ih sačekao, doneo Nemcima iz šucpolicije obavezni litar rakije i nešto cigareta, a onda kontaktirali sa zatočenicima. Zamenik komandanta logora Kriger je otkrio i prekinuo funkcionisanje ovog kanala. Grupa stražara iz šucpolicije je smenjena i disciplinski kažnjena, a na njeno mesto na logorske kupole dovedeni su stražari iz nemačke službe sigurnosti (SD).

Postoje primeri korumpiranja nediećevskih stražara, pa i pojedinih policijskih agenata. Međutim, neki od njih su vršili usluge ispoljavajući svoje simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu. Brana Jovanović, koji je u logoru bio skupa s majkom talac za brata kosmajskog partizanskog starešinu Miroslava Jovanovića, tvrdi da mu je jednog dana stražar Steva (prezime ne navodi) s tornja predao pismo i naložio mu u koju sobu i kome da ga prema.²⁴² No, najprivrženiji zatočenicima je bio, kako je već rečeno, stražar Andrić, čija kuća se nalazila u blizini logora. Prisne veze održavao je s braćom Belovuković, taocima za poznatog podrinskog ilegalca Devu Belovukovića, koji su takođe neko vreme radili kao slobodnjaci i izlazili izvan logora.

Logorski politički aktivi ispoljavali su zapaženu delatnost i raspravama o organizovanju kolektivnog probaja i bekstva. Ta misao bila je stalno prisutna među zatočenicima. Doduše, svima je bilo jasno da bi bekstvo širih razmara bilo vraški težak poduhvat i zbog izuzetnog obezbeđenja logora i zbog neprekidne prismotre konfiniranih lica, kako od organa logorske uprave tako i unutrašnjim špijuniranjem. Situacija

²⁴² IAB, sećanje Brane Jovanović, penz. inž. iz Beograda.

je bila možda nešto povoljnija samo u prva tri meseca od osnivanja logora, pre nego što je zgrada bivšeg 18. pešadijskog puka bila konačno ogradena visokim zidom, s kupolama po uglovima, s kojih je straža s mitraljezima danonoćno osmatrala sve pristupe logoru i sprečavala svako zadržavanje u blizini logora. Zatočenici su se nalazili u sve bezizlaznijoj situaciji. Njihovo kretanje bilo je ograničeno praktično na sobu u koju ih je rasporedila logorska uprava. Posle pegavca, koji je harao u zimu 1942/1943. godine, pritvorenici su izdvođeni u logorski krug na kratkotrajnu ali neredovnu šetnju. Da bi se onemogućili bilo kakvi dogовори, na šetnju je izlazila soba po soba, kretalo se na ravnometernom rastojanju s rukama na ledima, u mukloj tišini, a na stražarnicama su za to vreme preduzimane posebne mere predostrožnosti. Ipak su baš za šetnju vezivani najčešći planovi za napad na stražu i organizovanje proboga. No, za probog su morale da se steknu mnoge povoljne okolnosti: da inicijatori proboga pozive dovoljno dugo da se ne bi prekinule niti njihovih plonova; da se određenog dana i u određeno vreme nadu zajedno na šetnji i složno počnu napad; da niko ne osuđeti planove prepada otkrivanjem logorskoj upravi. Na žalost, u sobama se nikada zadugo nije zadržavao isti sastav. Cesta streljanja prekidala su sve zamisli u začetku. Nečasnu ulogu u otkrivanju postojećih planova logorskoj upravi vršili su njeni doušnici razmešteni po sobama. Uslovi za organizovanje masovnog bekstva bili su, dakle, krajnje nepvoljni, tako da nijedan plan o probogu nije sproveden u delo.

Zahvaljujući neprijateljskim arhivama ostali su pismeni dokumenti o dva neuspela pokušaja da se izvrši probog. U novembru 1941. godine obešena su osmorica zatočenika pod optužbom da su pripremali prepad na stražare, hvatanje šefa logora Vujkovića i otključavanje svih tada otvorenih soba.²⁴³ U martu 1942. godine vršene su pripreme za probog iz logora prilikom šetnje, čije je niti preknula dojava četničkog poručnika Ljumovića šefu logora Vujkoviću.²⁴⁴ O ova dva događaja već je bilo govora napred u tekstu.²⁴⁵

²⁴³ IAB SP IV-Q-32/5; AJ, f. 611, j. 661, inv. br. 16095.

²⁴⁴ IAB SP IV-Q-58/67.

²⁴⁵ Vid: opširnije u odeljku o užičkim partizanima.

Sudeći po sećanjima bivših zatočenika, bilo je više sličnih ili nešto drukčijih priprema o kojima se raspravljalo u političkim aktivima.

Već u jesen 1941. godine ovo pitanje je pokrenuto u »četvorki«. Prema sećanju Zivana Stojanovića postojala je kombinacija s iznošenjem ili unošenjem kante za vodu. Naime, još dok vodovodne instalacije nisu bile sasvim dovedene u red, dvojica zatočenika donosila su vodu za piće odnekud izvan logora. Oni su morali proći pored stražara na ulaznoj kapiji. Dobili su zadatku da ga napadnu i razoružaju. Ostali zatočenici bi za vreme deljenja hrane — u to vreme su izazili da je prime u hodniku — grunuli iz soba i pohrlili prema kapiji. Bilo je nužno da se ova dva događaja sinhronizuju i da po mogućnosti najsnažniji i najbrojniji dobrovoljac izađu po vodu. Zivana Stojanovića je u pripreme, prema njegovom kazivanju, uključio stari komunista Vukićević, koji je rezonovao na ovaj način: mitraljezi su postavljeni oko logora; uhapšenicima nema života; neka samo deseterici podje za rukom da pobegnu, bolje je da se spasu samo oni nego nijedan zatočenik. Međutim, septembarska i oktobarska streljanja 1941. godine presekla su ove pripreme.²⁴⁶

Branislav Milenković pominje rasprave o ispitivanju mogućnosti da se pobegne kroz kanalizaciju, čiji rov je bio dovoljno prolazan i imao otvor za slivnik u perionici s tuševima. Trebalo je ispitati može li se odrastao čovek bez teškoća provući kroz slivnik. Mišljenja su bila podeljena. U većini su bili oni koji su smatrali da je proboj jedina šansa da se nemoguće učini mogućim. Rasprave su, izgleda, bile prilično glasne, doprle su do šefa logora Vučkovića i on je zabranio izlaska u šetnju po logorskom dvorištu sve do proleća 1943. godine. Tek tada je, posle obuzdavanja tifusa pegavca šetnja ponovo dozvoljena na insistiranje Nemaca, koji su ocenili da bi širenje zaraze bilo opasno i za njihovo vojno i civilno ljudstvo u Beogradu. Šetnjom se moglo koliko-tolik uticati na poboljšanje kondicije izgladnelih zatočenika.²⁴⁷

²⁴⁶ IAB BL 251; IAB BL 211.

²⁴⁷ IAB BL 215.

Verovatno je takvih razgovora i planova bilo više, ali su pripremani s većom predostrožnošću, tako da o njima nema vidljivih tragova. U leto 1944. godine banjički zatočenici su ponovo pregli na posao: počeli su minuciozne pripreme za oslobođenje logora sopstvenim snagama. Da bi taj cilj ostvarili morali su, razume se, prethodno da se dogovore kako da neutrališu stražare i logorsku upravu.

Inicijator planova o prepadu na Vujkovića, Krigera, policijske agente, gestapovce i logorsku stražu, odnosno zamisli o organizovanju ove akcije, punktovima napada i izvršiocima konkretnih zadataka, bio je Vasilije Buha. On je s dosta umešnosti uspeo da uspostavi čvrše veze između pojedinih soba, da realizuje češće kontakte u parionici i kupatilu, da raspodeli konkretna zaduženja, jednom rečju da mnoge ljude svojim autoritetom pokrene i da im ulije nadu u uspeh poduhvata.

Buhine slabosti prilikom saslušanja nisu ostale tajna za dobar deo banjičkih zatočenika. Glasovi o njima prodri su preko logorskih zidina pre nego što je Buha iza njih smešten. Ipak je uspeo da se nametne, nešto zahvaljujući autoritetu dojučerašnjeg vodećeg partijskog rukovodioca, nešto organizacionim sposobnostima, koje su i u logoru došle do izražaja.

Prvi talas napada trebalo je prema Buhinom planu da potekne iz sobe broj 3, u kojoj se nalazila skupina najtežih političkih krivaca uhapšenih krajem 1943. i pred proleće 1944. godine, dakle baš posle »otkrića« do kojih je Specijalna policija došla prilikom istrage nad Verom Miletić i Vasilijem Buhom. Zato može zazvučati paradoksalno što je Buha uspeo da privoli najpre »trinaesticu« a kasnije i dobar deo logora da pod njegovim vodstvom pokrenu akciju. Doduše, naišao je na snažan otpor najpre među ljudima koji su bili najneposredniji svedoci njegove izdaje, zatim među zatočenicima, čiji nosioci su se rukovodili drugim motivima. Među njima su bili najodlučniji Mita Alimpijević i Mihailo Mika Blagojević »Prskalo«.

Mita Alimpijević, rodom iz okoline Kragujevca, bio je pre Obznane izabran za poslanika na listi Komunističke partije. Njega je zbog političke aktivnosti, koju je tadašnji režim ocenio kao opasnu za poredak, hapsio pre rata Svetozar Vujković, tada još manje poznati policijski agent. Naišao je na tvrd orah. To su zatočenici Banjičkog logora zaključili po di-

jalogu između Vujkovića i Alempijevića neposredno posle Alempijevićevog dolaska u logor.

Čim je saznao da se u sobi broj 13 nalazi čika Mita, Vujković je pohitao da ga zaspe svojom opakom žuči. Pitao ga je uz zloban osmeh: »Gde je taj matori komunistički kurjak, koji je mene jurio oko kuće?« A čika Mita mu je mirno odvratio: »Evo me, stari neprijatelju!« Zapenušen od besa, Vujković mu je zapretio kroz stisnute usne da neće iz logora izneti svoje kosti.²⁴⁸

O Mihailu Blagojeviću i njegovom požrtvovanju na uspostavljanju logorskih veza već je bilo dosta reči. Obojica su, dakle, svaki na svoj način bili hrabri borci. Ipak prvobitnu zamisao o proboru nisu prihvatili, a kada su je kasnije pod pritiskom većine prihvatili, nisu to učinili laka srca. Njihovo reagovanje moglo bi se svesti na jedan od karakterističnih sindroma banjičkih zatočenika: ko će odgovarati pred Partijom ako zbog nepromišljenog prepada stradaju mnogi drugovi i ako kasnjim policijskim terorom budu pogodene njihove porodice. Mita Alempijević je, osim toga, bio uveren da za jednu tako široko zamišljenu akciju mora da se obezbedi spoljnja podrška. Po njegovom mišljenju, akcija bi bila manje avanturistička ako bi se obezbedila oružana pomoć beogradskih ilegalaca. Tada se nikome ne bi moglo prebaciti da šalje uludo ljude u pogibiju.

Buhin odgovor je bio karakterističan: on dobro zna kakva je linija Partije; komunisti se mogu osloniti na njegovo iskušto; spremam je da pred Partijom odgovara za izvršenje prepada.

Plan prepada bio je razrađen do sitnica. Bivši partizani, vični u baratanju oružjem, dobili su zadatak da oružje preoteče od stražara odmah upotrebe za nastavak akcije. Milomiru Mičiću, čije sećanje služi za potku ove priče, naloženo je, na primer, da otme mašingever i da drži pod vatrom prozore na stražarnicama. Bilo je predviđeno da se najpre osloboди »trojka«, zatim da se upadne u sobu nemačkih stražara i da se pokupi njihovo oružje. Dok je jedna grupa otklučavala ostale

²⁴⁸ IAB BL 678, sećanje Milomira Mičića »Mičine«, borca Prve račanske čete Užičkog partizanskog odreda, tri godine zatočenog u logoru na Banjici, posle rata službenika Sekretarijata unutrašnjih poslova.

logorske sobe, gde su čekale spremne desetine novih boraca, druga grupa bi jurnula na kapiju i silom je otvorila. Napad bi se izveo za vreme šetlje. Precizirali su dan, sat i mesto početka akcije. Uzvikom »sloboda« Buha bi dao znak za početak prepada.

Sta se desilo na dan prepada? Sta je, zarapo, nameravao Buha? Istina će verovatno ostati zatrpana s Buhom u masovnoj grobnici. Dalji tok dogadaja daje mogućnosti za mnoge prepostavke. Onog dana kada je akcija trebalo da se izvede ključari su izveli zatočenike na sasvim drugo mesto u šetnju. Da li je to bio njihov slučajan potez? Bilo kako bilo znak za početak prepada Buha nije dao, a već sledećeg dana došlo je do razmeštaja zatočenika iz sobe broj 3 u druge sobe. Tako je plan proboga propao.²⁴⁹

Delokrug političkog rada bio je, dakle, višestruk. Njegove komponente su delatnost logorskih kružaka, povezivanje s drugim sobama i sa spolnjim svetom, sistem unutrašnjeg obaveštavanja, samopomoć, obračun sa četničkom opstrukcijom i s konfidentima, bojkot moralno pokleklih lica i negovanje uspomena na ona koja su se isticala hrabrošću i požrtvovanjem.

Samopomoć je vremenom takođe dobila šire dimenzije. Nije se zadržala samo na prikupljanju pomoći u hrani i odeći za zatočenike uhapšene zbog učešća u narodnooslobodilačkom pokretu na tlu okupirane Srbije, već i na ostale rodoljube, pa i na strance koji su prolazili kroz logor na Banjici na putovanju za nemačku internaciju.

Pomoć je ukazivana izgladnelim transportima koji su iz logora na Starom sajmištu pristizali masovnije na Banjicu u leto 1944. godine, zatim crnogorskim rodoljubima evakuisanim iz italijanskog zatočeništva i posebno grčkim partizanima.

Zarobljeni grčki partizani stigli su u logor na Banjici u većem broju u leto 1944. godine. Bili su u jadnom stanju, izmučeni dugim putovanjem, neizvesnošću i gladu. Neki od njih bukvalno su se rušili od gladi. Bili su smešteni u barakama. Jedan od njih videći na prozoru »četvorke« skupljeni hleb potrčao je od barake do prozora, potrpao hleb u nedra i

²⁴⁹ IAB BL 678; prema pričanju Danila Masleše autoru.

vratio se nazad. Sve je to činio gotovo automatski, iako su Nemci s kupola pretili da će na njega otvoriti vatru. Još veća nevolja dočekala ga je pred barakom. Priskočila je grupa njegovih drugova, iscepala mu odelo vukući ga i otimajući mu hleb. Najzad su ga oborili na zemlju i raskrvavili. Kada su Nemci naišli, svi su se razbežali, samo je taj zlosrećnik ostao da leži pred barakom.²⁵⁰

Pošto su ovakvi prizori učestali, potekla je inicijativa, koja je prihvaćena u većini banjičkih soba, da se svi zatočenici odreknu jednodnevног sledovanja i da se na taj način prikupljena hrana prebací grčkim zarobljenim partizanima u barake. Ovaj vid solidarnosti primenjivan je i u drugim sličnim prilikama.²⁵¹

Ovakvi rezultati ne bi se mogli ostvariti u surovim logorskim uslovima bez velikog međusobnog poverenja i drugarstva. Može se bez dvoumljenja tvrditi da je jedan od najsigurnijih potpornih stubova visokog morala banjičkih zatočenika bilo zaista retko i nesebično drugarstvo. Na njegovim jedrima plovilo se znatno sigurnije. Naravno, bili su izuzeti doušnici, provokatori i izdajnici, a prema kriminalcima se postupalo različito, što je zavisilo od njihove veće ili manje spremnosti da podrže pojedine akcije, da se pridruže političkim kažnjenicima.

Drugarska pažnja pratila je zatočenika od prvog do poslednjeg dana boravka na Banjici. Cim bi neka nova grupa došla, sobni drugovi su našli načina da se pobrinu za slabe i pretučene, da ohrabre zaplašene i da rasterete zabrinute.

Onim novajlijama koji su se interuesovali kako je u logoru odgovaralo se uzdržano i obazrivo da je neobično samo u prvo vreme. Kasnije će se već privići, snaći i naučiti ponovo da se smeju. Ako nekoga streljaju, nema više šta da brine, ako ga poštede, navikne da živi »normalno«. I zaista, uz pomoć »starosedelaca« novi zatočenici su lakše prebolevali prve časove izolacije i stresove odmazde, privikavali su se na logorski način života, na kružoke, na priredbe i kolektive. Zato se bivši zatočenici ne sećaju Banjičkog logora samo po zlu nego i po izuzetnom drugarstvu i zajedništvu.^{2,12}

²⁵⁰ IAB BL 207, sećanje Đure Paripovića.

²⁵¹ IAB BL 393, sećanje Svetomira Stojanovića.

²⁵² Godišnjak grada Beograda, knj. VIII, 1961, str. 380.

Organizovano slanje paketa. Veze s gradom

Uspostavljanje tešljih veza s gradom bilo je stalno na umu banjičkih zatočenika. Na isti način beogradski rodoljubi su neprekidno nastojali da pomognu zatočenicima. Dakle, ova nastojanja su bila i ostala dvosmerna. Česta streljanja prekidala su niti veza uspostavljenih s mnogo napora i u stalnoj opasnosti.

S postojanjem takvih veza bile su upoznate i logorske vlasti, pa su svim sredstvima nastojale da ih onemoguće.

U Istorijском arhivu Beograda, u kome se čuva zaostala građa Specijalne policije, pronađeno je više dokumenata koji potkrepljuju ovo tvrđenje. Od njih je izabran kao primer dokument od 5. marta 1942. godine, u kome se kaže: »Ministarstvo unutrašnjih poslova raspolaže sledećim podacima: u poslednje vreme zapažen je aktivniji rad komunista... naročito na uspostavi međusobnih veza i na obnovi konspirativnih foruma.

U ovom pravcu aktivnost pokazuju Bratić ili Božić, Mičić ili Nikić Branko i Pavicević Sava. Oni zasada formiraju trojke i uspostavljaju *veze sa komunistima na Dedinju*.

Zna se da je jedna trojka uspostavila vezu sa komunistima u sobi broj 13 u Dedinjskom logoru .. ,«²⁵³

Naravno, sve kanale kojima su komunisti iz grada pokušavali da se povežu s banjičkim zatočenicima danas nije moguće utvrditi, ali je prema sećanjima bivših zatočenika nepotbitna činjenica da su takvi kontakti postojali sve vreme postojanja Banjičkog logora.

Isto se tako pouzdano zna da su neki zatočenici, pogotovo oni koji nisu imali rodbine u blizini, primali pakete, a da nisu znali odakle dolaze, pa su s pravom pretpostavljali da taj posao obavljaju pojedine partiske grupe samoinicijativno ili organizovano.

U potrazi za punktovima iz kojih su raspoređivani i slati u Banjički logor, pronađena je jedna od takvih organizovanih grupa.

** IAB UGB SP IV-Q-165/71.

Svi članovi ove grupe se u vreme okupacije nisu međusobno poznavali, niti su radi konspiracije znali odakle se hrana doprema i kuda se upućuje.

Ilija Arežina, nekadašnji borac Požarevačkog partizanskog odreda, uspostavio je »partizansku ekonomiju« u selu Kusiću kod Velikog Gradišta s još dvojicom izbeglica iz Vojvodine. Tokom 1942. i 1943. godine oni su u jednom podrumu organizovali ilegalnu proizvodnju sira trapista u blokovima pogodnim za pakete, koji su kasnije upućivani zatočenicima u koncentracionim logorima na Banjici, u Dahu i u Aušvicu.

Centar za otpremanje paketa nalazio se u Beogradu u Gračaničkoj ulici broj 12. Tu ih je kompletirala i odašljala Marija Geldman, udata za Lazara Tupanjanina, takođe logoraša. U poslu joj je uvek pri ruci bio staklarski radnik Zivan Savić.

Najteže je bilo da se sir trapist i dvopek dopreme iz Velikog Gradišta u Beograd. U tome je trudbenicima u ilegalnoj mlekari pomagao Ljubomir Arežina, bivši intendantski oficir. On je preko dvojice pripadnika »poljske straže« u rancima otpremao pošiljke s hrana. Ova dvojica pripadnika Nedićevih oružanih formacija, naklonjeni narodnooslobodilačkom pokretu, odlazili su u civilnom odelu s natovarenim rancima na brod koji je plovio u vreme okupacije za Beograd. Međutim, nosili su pri ruci vojne knjižice da bi ih u slučaju nevolje pokazali nemačkim žandarmima, koji su stalno kontrolisali putnike i njihov prtljag.

Naravno, ni hrana nije mogla da se prenosi bez dozvole, bar ne u većim količinama, jer je mogla u svakom trenutku da bude zaplenjena. Zato su bile nužne posebne transportne dozvole, koje su nabavljane ilegalno, kao i mnogi okupacijski dokumenti.

Kako su dobijene adrese lica kojima su paketi upućivani nije ni danas poznato Iliji Arežini. Jedna od mogućih pretpostavki je da su dobijane tajnim kanalima iz logora na Banjici, a za druge logore verovatno po spiskovima koji su za njih već postojali.²⁵⁴

²⁵⁴ »Četvrti jul« broj 1346 od 22. marta 1988. Na osnovu kazivanja Ilije Arežine, penzionera iz Beograda autoru.

Kulturni život

Politička i kulturna delatnost banjičkih zatočenika bile su nerazdvojno povezane, jer su služile istom osnovnom cilju: jačanju morala, podizanju svesti i čuvanju čistote narodnooslobodilačkog pokreta. Po pravilu su obe ove delatnosti imale takođe iste nosioce — sobne kružoke, u kojima je pokretana većina inicijativa i ljudi animirani za učestvovanje u radu.

Još jedna zajednička nit povezuje političku i kulturnu delatnost: sredstva rada, odnosno njihov nedostatak nagonio je zatočenike da se oslanjaju prvenstveno na svoju memoriju. U onim periodima kada je uneseno nekoliko knjiga u logor, brižljivo su skrivene na skrovitim mestima, dopunjavane s namerom da se stvore male priručne biblioteke. Naravno pod pojmom »biblioteka« podrazumevalo se nekoliko knjiga, među kojima je bilo i beletristike.

Forme delovanja bile su različite: od prepričavanja literarnih dela i predavanja iz raznih naučnih disciplina, zavisno od sastava ljudstva u pojedinim sobama — o čemu je već bilo reči — recitovanja zapamćenih stihova, najčešće rodoljubivih i revolucionarnih, do sastavljanja »vrabaca«, kratkih satiričnih strofa sa vaspitno-političkom sadržinom, do organizovanja i pevanja borbenih pesama.

Naime, u večernjim predasima banjički zatočenici su načinili da improvizuju sobne pozornice i da na njima prireduju skečeve, pa i neko ozbiljnije scensko delo kada su za njega imali prigodnog materijala i unutrašnjih snaga za izvođenje.

U onim danima kada se saznavalo za neku izuzetnu povoljnu vest — veću pobedu Saveznika ili partizana, uspešnu ilegalnu akciju ili politički događaj koji je nagoveštavao ofanzivu antifašističke koalicije — banjički zatočenici su davali oduška svom raspoloženju. Tada se znalo povesti i kolo uz svirku češljeva. U sobi smrti »sezdesetšestici« zabeleženo je, na primer, da je Steva Maksimović u jednom od tih radosnih dana igrao kolo uz frulu koju je od metle odeljao Milisav Dinić,²⁵⁵ a Svetomir Stojanović, beogradski skojevac, dobio

** IAB BL 676, sečanje Dušana Milenkovića.

je zahvaljujući nebudnosti policijskih agenata i ključara koji su pregledali pakete pikolo i harmoniku. Oko nje su se uveče okupljali u jednom uglu i tiho svirali i pevali.²⁵⁶ U sobi broj 9, još 1942. godine, dok su u njoj bile žene, jedna devojka poreklom iz Vojvodine igrala je španske igre ognuta šarenim maramama.²⁵⁷

Naravno, trenuci takve razdraganosti nisu bili česti zbog prozivki i odvođenja na stratišta. No, ni u tim trenucima nije se ostajalo bez odgovora. Posle pošte palim drugovima ponekad se zapevušilo ili su recitovani potresni rodoljubivi i revolucionarni stihovi, koji su u logorskom ambijentu dobijali posebne prizvuke.

Recitovanje stihova zapamćeno je od prvih dana postojanja logora na Banjici. Jedna od ličnosti koja je dobro i rado recitovala stihove u prvoj okupacijskoj godini bio je sve do izvođenja na streljanje dr Petar Dragović. Zabeleženo je da je najrađe recitovao »Skite« i »Dvanaestoricu« ruskog pesnika Aleksandra Bloha.²⁵⁸

Uloga pojedinaca bila je velika u animiranju kulturnog života. Bivše zatočenice sobe broj 13, na primer, tvrde da je kulturni rad znatno unapredila Klavdija Zuhina, novinar. Kazivala je rado stihove Jesenjina i prepričavala sadržaj ruskih filmova koji pre rata nisu bili viđeni u Beogradu, pa su bili posebno atraktivni s obzirom na interesovanje koje je u to vreme vladalo za sve što se dešava u Sovjetskom Savezu.²⁵⁹

Tradicija recitovanja nastavljena je tokom celog zatočeništva u mnogim sobama u kojima je bilo ljubitelja poezije. Neki od njih znali su naizust veliki broj stihova domaćih i stranih autora. Jedna od poslednjih recitacija pred septembarsko streljanje žena 1944. godine izrekla je Srbijanka Bukumirović. Bili su to stihovi »Kako umire Dalmatinac«. Kao da se njima napajala, Srbijanka je s izuzetnom hrabrošću izašla iz sobe posle prozivke. Vujkovića i njegove trabante nazvala je fašističkim zmijama.²⁶⁰

²⁵⁶ IAB BL 393, sećanje Svetomira Stojanovića.

²⁶⁷ IAB BL, sećanje Nade Stanić.

²⁵⁸ IAB BL 251, sećanje Živana Stojanovića.

²⁵⁹ Stenografske beleške sa razgovora o pozorištu na Banjici, sećanje Nade Oklobždije.

²⁹⁰ Stenografske beleške o banjičkom pozorištu, sećanje Radmire Milošević, zatočenice u sobi br. 37.

Ipak su logorske priredbe s više učesnika i raznovrsnijim programom bile najrašireniji vid kulturnog rada i najomiljenija razonoda banjičkih zatočenika. One su bile svojevrstan ventil za provetrvanje tamničke čamotinje i beznađa. Kao i druge interne delatnosti, priredbe su vremenom dobijale sve organizovaniji oblik. Od improvizovanih skečeva i kazivanja odlomaka iz pojedinih dela viđenih na pozornici, prelazilo se na gotovo sistematski rad u dramskim sekcijama. Pojedini komadi danima su pripremani i uvežbavani, pre nego što se »postave na scenu«. Postojali su i mali horovi, u kojima su takođe uvežbavane strpljivo muzičke numere za nastup na logorskoj pozornici.

Sta su priredbe značile za zatočenike na slikovit način je iskazala Nada Stanić, profesor, koja je 1942. godine boravila u sobi broj 9: Sećam se dobro kako je naša ženska soba počela s radom. Prva nam se obratila radnica Milica (Mihaljica), žena u godinama, prilično neučka. Ona je počela da nam priča bajke o čilimu koji leti. Ta bajka je izazvala u nama izuzetno raspoloženje. I mi smo posle toga govorili da nam treba čilim na kome se leti kako bi se mogle uzdignuti iznad banjičkih zidina...²⁶¹

Stihove za logorski »vrapac«, bez koga se nije mogla zamisliti tako reći nijedna priredba, pripremali su pismeniji ljudi u mnogim sobama. U »vrapcu« se aludiralo na političku i ratnu situaciju u zemlji i u svetu, ismejavala logorska uprava, ali takođe i mane pojedinaca u sobi, koji se nisu ukloplili u zajednicu, na koje je vaspitni rad malo delovao, pa su pokazivali znake sebičnosti i malodušnosti.²⁶²

Skečevi su bili raznovrsni, najčešće improvizovani, a ponkad se i za njih pisao prigodan tekst. Jedan karakterističan primer, ponikao u smrtnoj sobi broj 66, a u raznim varijantama prikazivan i u drugim sobama, može se svesti na ovaj kratak sadržaj: u staroj uniformi, pribavljenoj iz logorske radionice, pojavljuje se zatočenik s kartonskom kacigom na glavi; na kacigi je nacrtan kukasti krst; on stupa čilo, ispršen je i nadmen, dok izabine dopire glas: »Nemačka vojna sila 1941. godine«; prati ga pevušenje popularnog nemačkog mar-

²⁶¹ Isto, sećanje Nade Stanić.

*** IAB BL 650, sećanje Andre Radosavljevića.

ša »Lili Marlen«, zavesa ubrzo pada. Ponovo se diže uz glas s bine: »Nemačka vojna sila 1942. godine;« nemački vojnik s kacigom je već umoran, ali se još otima i prsi. U trećoj sceni on se već pojavljuje s uniformom pod miškom, pokušava da skine i sakrije kartonsku kacigu, unezvereno gleda levo-desno, a onda odnekud iskršava grdosija (obično najkupniji zatočenik) s petokrakom zvezdom na šajkači, hvata »Nemca« za vrat, diže ga u vazduh, a on se koprca nemoćno u njegovim rukama.²⁶³

Cesti su bili i skečevi iz narodnog života, u kojima nejaki nadmudruju moćne. Nekad su imali dvostruko značenje. U jednom od takvih skečeva, na primer, sudija i branitelj vode dubiozan dijalog braneći i tereteći seljaka optuženog da je konjokradica. U dijalušu se zapravo aludiralo na postupke Specijalne policije i logorskih vlasti.²⁶⁴

U sobi broj 65 pripremani su takođe tekstovi za skečeve, sobni »vrabac«, čija meta je često bio sobni starešina Ceda Kuzmić, koji nije prezao ni od batinanja da bi nametnuo svoj autoritet, zatim je imitirana i prilagođena postojećim uslovima nekada popularna emisija »Veselog večera« Radio-Beograda — mešanje radio-stanica. Pri tome su izvrgavani ruglu nemacki izveštaji o uspesima na frontovima i Nedićevi govori »srpskim domaćinima«. Među uhapšenicima u ovoj sobi nalazio se i Milan Đurović, nejačak mladić s urođenom grbom. On bi se uspeo na vrat nekom snažnijem vršnjaku, dobio metlu umesto sablje i kada se zavesa podigne, vitlao s njom u donkihotovskoj pozici po vazduhu, pogadajući uvek u prazno. Ponekad bi držao govor »domaćinima« i pozivao ih u boj za slobodu, dok su pored njega spokojno, kako je zamišljeno, prolazili nemacki vojnici. Neko je patetično uzvikivao da se vojvoda Draža Mihailović na beloni konju priprema za pohod. Pohoda nije bilo, jer ga je »konj« zbacio s pleća, pa se vojvoda našao na podu.²⁶⁵

Ovakve parodične slike bile su neprekidno prisutne na pozornicama u mnogim banjičkim sobama. Posebno mesto u tom sklopu na prelazu iz 1941. u 1942. godinu imala je svoje-

²⁶³ IAB BL 608, sećanje Miloša Radosavljevića.

²⁶⁴ IAB BL 609, sećanje Mije Jovanovića.

²⁶⁵ IAB BL 661, sećanje Milana Đurovića.

vrsna priredba, koja se uslovno može nazvati maskenbal. Taj naziv su joj, zapravo, dale same zatočenice iz sobe bro 16. O tom dogadaju postoje mnogobrojna svedočenja, koja se razlikuju u detaljima, ali se u osnovi mogu svesti na ovaj sled događaja: neko je u sobi došao na zamisao da se priredi »maskenbal«; užurbano su se od raznih otpadaka pravile maske; jedna zatočenica je vešto crtala likove na kartonskim kutijama od paketa, druga ih je isecala, treća lepila, četvrta pravila kapice, marame i šešire, a peta brkove i brade od vunenih restlova.

Krajem februara sve je bilo spremno. Plakat za maskenbal nacrtala je Olivera Ćuković (danas Burić), a tekst je napisala Zagorka Malivuk. Plakat je osmišljen i povezan sa stvarnošću, situiran u logorski ambijent. U pozadini je bio visoki zid sa mitraljeskom kulom na čošku i s logorskom kapijom. U prednjem planu je bila nacrtana »marica« iz koje izlazi devojka kao balerina, s maskom preko očiju i poziva imaginarnе goste da dođu na maskenbal za koji se prodaju ulaznice u Specijalnoj policiji i Gestapou. Sa strane je bio žandarm, koji jednom rukom dočekuje devojku, a u drugoj, iza leda, krije pendrek.²⁶⁶

Bilo je i drugih crteža pripremljenih za taj događaj. U jednom uglu je bila Vujkovićeva karikatura, ispod koje je pisalo »portir«.

Plakat je bio okačen iza vrata da ga ključar odmah ne bi primetio. Uveče su se pojavile maske. Julka Oreščanin, tekstilna radnica, uhapšena u Beogradu, koja je po nekim verzijama dala inicijativu za priređivanje maskenbala, pojavila se maskirana kao markiza. Natalija Dugošević i Neda Oklobžija prerušile su se u Pata i Patašona, popularne predratne filmske komičare. Jelica Jerković prilično je vešto izradila kljun Paje patka. Dok je »maskenbal« trajao sobom su prolazili »pop« i »crkvenjak« i mahali kadionicom iza »policijskih agenata«. Zatim je počela igra uz muziku sa češljева. Te večeri zatočenice su se zabavile i uspele bar na trenutak da zaborave teške dane koji su ih čekali. Već nekoliko dana kasnije streljana je Julka Oreščanin, zatim Natalija Dugošević i Zaga

ses Sećajući se ovog događaja bivše zatočenice su rekonstruiaale po sećanju crtež 18. decembra 1981.

Malivuk. Neda Oklobdžija je puštena, da bi 1944. godine u leto, posle pada tehnike Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, bila ponovo doterana na Banjicu. Puštene su takođe Ivanka, Olivera i Mirjana Ćuković. Ali banjički maskenbal su zadržale u sećanju do danas.

Sve bi se završilo bez potresa — ključari nisu ništa primetili — da Julija Nešić nije posle maskenbala upakovala svoje rublje u ovaj plakat u želji da ga pokaže svojima. Tada još nije bilo zabranjeno slanje rublja kućama. Sredom, kada su stizali paketi, slalo se i rublje porodicama. Suprotno očekivanjima zatočenica surovi ključar Lala Kobiljski detaljno je pregledao paket i predao ga šefu logora. Vujković je pozvao tvorce plakata na saslušanje. Hteo je da dozna kakve poruke su na plakatu upućene izvan logora. Budući da batinanjem njegove optužbe nisu potvrđene, niti je došao do bilo kakve korisne izjave, Vujković je uz pogrde i psovke povikao: »Znam ja šta vi hoćete. Hoćete da se pohvalite vodama vaše komunističke bande da ste hrabre, da održavate moral i da se ne plaštite!«

Posle saslušanja šef logora je dozvolio ključaru da kazni žene po svom nahođenju. Kobiljski im je naredio da se skinu gole, dovukao neki šmrk iz kupatila i polevao ih hladnom vodom. Ni Vujković nije zaboravio da na svoj način kazni »šesnaesticu«. Zabranio je primanje paketa. Svoju odluku obrazložio je ciničnim tvrdnjem da su žene odviše jele, malo se kretale, pa su zbog toga pobesnele.²⁶⁷

Novu 1943. godinu žene krivci Specijalne policije dočekale su već na spratu u sobama broj 37 i broj 38. I za tu novu godinu pripremile su iznenadenje. Vesto su skrojile i prišile na leđa Jelici Nikolić, niskog rasta i veoma okretnoj zatočenici, papirna krila koja su se razvlačila kao harmonika. Zatim su na njih ispisivali slova koja su imala različite poruke kada se krila rašire i kada se skupe. Na raširenim krilima pisalo je »Srećna Nova godina!« A kada se krila skupe značenje se menjalo: »Zivela sloboda!«. Ključaru Radovanu Gudelju, koji je uoči Nove godine dežurao pokazale su samo prvu varijantu — s raširenim krilima i dugo su mu se ulagivale, sve dok

²⁶⁷ IAB BL 207, 193, 637, 771, sećanje Jovanke Popović, Stanice Načević, Ivanke Ćuković, Nade Dimitrijević.

obližnje sobe na srpatu. Svuda su je dočekivali uzvici odo-
bravanja i smeh. Tek kada je obilazak soba bio završen Jelica
nije odobrio Jelici Nikolić da uz njegovu pratnju prođe kroz
je prvi put i pred ključarem spustila krila i on je jasno pro-
čitao: »Živila sloboda!« Mehanizam koji su smislile odlično
je funkcionisao. Ključar je uvideo da je nasamaren, ali događaj
je zataškao i od bruke nije ni pomišljao da prijavi šta je do-
živeo. Rezignirano je zaključao vrata i bez reći izašao iz sobe.²⁶⁸

Sobne pozornice podizali su i ukrašavali posebni »dekorateri«. Najjednostavniji način je bio da dva zatočenika stoje
kao stubovi i drže među sobom razapeto čebe. Ali bilo je
dovijanja i s kutijama od paketa, kanapom i čebadima koji
su zamenjivali zavesu. Dekorateri su svoj posao obavljali pred-
veče, kada se najmanje strahovalo od iznenadnih upada klju-
čara ili policijskih agenata.

Kada je u logor počelo uspešnije krijumčarenje knjiga,
pristupilo se još ozbilnjijem učenju uloga i za takve drame
kao što su »Mati« češkog pisca Karla Čapeka (igrana u »tri-
desetosmici«), Sremčeva »Zona Zanfirova« i »Ivkova slava«
(igrane u »šezdesetšestici«), kazivani su odlomci Njegoševog
»Gorskog vijenca«, zatim »Tristan i Izolda« (u »tridesetsedmi-
ci«) i slično.²⁶⁹

U »šezdesetšestici« prikazan je takođe igrokaz seljaka
književnika Miodraga Jakovljevića, koji je bio zatočen u istoj
sobi, poreklom iz takovskog kraja, gde je bio istaknuti učes-
nik u narodnooslobodilačkom pokretu. Pred jesen 1944. go-
dine interniran je u nacistički logor Mauthauzen u Austriji,
gde mu se gubi svaki trag, pa se prepostavlja da je skončao
u većito užarenim krematorijumskim pećima ovog danteovskog
paklenog podneblja.²⁷⁰

U »tridesetšestici« prikazivana je »Hasanaginica«. Nevenka
Tufegdžić, koja je igrala Hasan-agu, kazala je mnogo godina
kasnije o svojoj ulozi, ambijentu u kome se radilo i kostimima
ovo: »Kada su naše snage dotrajale, kada smo mislile da se
ne može dalje, tražio se put kako da se održimo i izdržimo

»os Banjica, str. 174–176.

²⁶⁸ »Godišnjak grada Beograda«, knj. VIII, 1961, str. 384; Sećanja
Radmire Milenković i Nevenke Karakašević.

²⁷⁰ IAB BL 663, sećanje Momčila Lukića Pavlovića »Bunarca«.

sve logorske užase. Mi smo znale za snagu i moć pozorišta. Znale smo isto tako da je ono veliki rizik, da nas mogu zadesiti mučenja, a možda i smrt, ali se nije smelo odustati. Naše šalvare nisu bile od brokata i svile. Bile su od logorskih čebadi. Naši fesovi nisu bili od pravog filca, već od nekog starog šalčeta, koje je vešta ruka zatezala na kartonu za pakete i davala mu čak lep izgled. Kićanke smo pravile od baba-Milojkinih čarapa... Naša kopinja i sablje nisu bili od pravog gvožđa i čelika. I ona su bila od kartona, ali tako brižljivo izradena da su ličila na prave. Naša publika su bile žene sa sela, bose, u nanulama, u izgužvanom odelu... Mi nismo smele imati buran aplauz. Umesto toga čuli su se jecaji i primećivala uzbudjenja koja je bilo teško gledati..²⁷¹

I probe i priredbe morale su da budu izvođene krišom, uz veliku opreznost, da ih ne pokvari logorska uprava. Ipak se tako uporan i sistematski rad nije mogao potpuno zatajiti. Bilo je raznih iznenađenja sa težim i lakšim posledicama, ali nijedno od njih nije navelo zatočenike da obustave započeti rad.²⁷²

Posebna briga priređivača bili su kostimi. U pojedinim komadima trebalo je glumiti i muške i ženske uloge. U takvim slučajevima često je vršena razmena »revvizita«. U sumrak bi se spuštao iz muških soba kanap k nižem spratu gde su se nalazile žene. Za kanap su bila privezana odela koja su

²⁷¹ Stenografske beleške s razgovora bivših zatočenika o banjičkim pozornicama održanog u Beogradu 1981.

²⁷² Zabeležen je ovakav slučaj: jedne noći Vujković je naglo bano u »tridesetosmicu« i »-dekorateri« nisu uspeli da sklone ni svoju pozornicu od čebadi. Napolna srušena, ona je izazivala još veći bes Vujkovićev. Derao se: »Vi ste poludeli, ovo je kuća smrti. U njoj se smrcu kažnjava pevanje i recitovanje.«

Ključari su takođe znali za priredbe. Jednom prilikom je Radovan Gudelj pred »šezdesetšesticom« prisluškivao šta se dešava. Izabrao je najpogodniji trenutak da usred predstave hitro otključa vrata i uđe u sobu. Ni sufler nije uspeo da skloni beležnicu i olovčiću iz ruke. »Glumci« su bili zatećeni na pozornici. Ključar je uzeo blok i olovku od suflera i smeškao se. Nije se moglo otkriti šta smera. Sufler se prvi snašao. Ponudio je Radovana kolačima. On je jednom rukom uzeo kolač, a drugom vratio beležnicu.

Ključar Obrad Belić je jednom predocio zatočenicima da zna šta se dešava i da nastave priredbu, jer želi da je vidi. Posle je bez reči ustao i otišao. (Banjica, grupa autora, Istorijski arhiv Beograda, »Kultura«, Beograd 1967.)

mogla da posluže ženama za muške uloge. Zauzvrat, one bi namesto tog zavežljaja pričvrstile na kanap haljine i druge potrebe za pozornice u muškim sobama. Novi prtljac je »logorskim liftom« krenuo sada uzbrdo, sprat više. Ovaj način razmene stvari i obaveštavanja koristio se i u drugim prilikama.

Ponekada su krojači koji bi se zatekli u sobi vršili prekrajanja odela da bi bila podesna za glumce. Preko slobodnjaka nabavljeni su i delovi nemačke ili italijanske uniforme za skečeve u kojima su žigosani fašizam i domaća izdaja.

U programima su najčešće učestvovali omladinci i omladinke. Oni su i inače bili glavni nosioci svih logorskih akcija. Kasnije su u nekim sobama priredbe zagrejale i starije zatočenike. Bilo im je žao što im se ne dodeljuju uloge. Neki su se čak nametali, govorili da nisu prestari i da neće ustuknuti pred izazovima i opasnostima. A ranije su sa prilično skepsom primali sve ono što je »jogunasta mladarija« pripremala i stavljala na repertoar. U poslednjim mesecima okupacije logor na Banjici je postajao sve izrazitija celina, u kojoj su se brisale mnoge prvobitne razmirice, odnosi su postajali gotovo rodbinski, podvajanja je bilo sve manje. Pripreme za sobne priredbe bile su nešto što je stalno držalo u napetosti i iščekivanju i gledaoce i izvođače, što ih je odvraćalo od svakodnevnog sivila.²⁷³

Bilo je i profesionalnih glumaca, čiji nastup se iščekivao s posebnom značajkom. Među njima je bila Rosa Ćelić. Ona na ovaj način opisuje svoje doživljaje na banjičkoj pozornici: »... Ja se naslonim na zid, oko mene se okupi mnogo žena i ja im igram razne uloge. One se tada sa mnom smeju i sa mnom plaču. Zaborave na Vučkovića i Krigera. Oni više nisu imali nad nama nikakvu moć... Zahvalna sam prirodi što mi je dala dar za glumu, jer sam u logoru primenila na najbolji način to svoje umeće i koristila drugaricama.«

S Nevenkom Tufegdžić sam ležala pod istim čebetom. Noću sam još šaputala odlomke iz nekih komada. Ona je došla na ideju da osnujemo pozorište u sobi. U pozorišni svet ušle su ubrzo Nada Vuksan, Zora Đurić, Mila Petrović, Boba Matejić i druge. Probe smo vršile ispod čebeta i onda smo

²⁷³ Stenografske beleške o pozorištu ...

izlazile na scenu. Ali gotovo cela soba je bila angažovana u pripremama. Trebalo je izraditi kostime i izvršiti dekoraciju bine. Kroz pozorište smo doživele harmoniju. Do tada nismo bile svesne koliko je pozorište jako, koliko je svaka reč snažna i koliko glumac može da deluje na psihu ljudi... Igrala sam »Majku Jugovića«. Ponovila se istorija Kosova. Majku Jugovića poistovetila sam sa svim majkama, a nisam ni znala da sam tada već bila izgubila sina koji se nalazio u partizanima. Govorila sam, dakle, nesvesno i o sebi i o svom stradinju ...^m

Pesme pevane i spevane u logoru na Banjici

Pesma je u našem narodu odavno poznata kao pouzdano' sredstvo čuvanja nacionalne samobitnosti. U logoru na Banjici pevalo se u mnogim prilikama: i kada se odlazilo u smrt, i kada se proslavljal dobra vest, i kada se tugovalo za odvedenim drugovima, i kada se pripremalo za život. Pesma je bila prkos neprijatelju, vera u slobodu.

A pesma je bila zabranjena. Neprijatelj je bio najgnevniji kada začuje pesmu. Zbog pevanja su zatočenici izvršani okrutnom šikaniranju. Jednom je ključar Milan Kobiljski, kada je čuo iz neke sobe u suterenu neuzdržano pevušenje »Partizanke«, ušao vukući za sobom gvozdenu štanglu s vrata, prišao kibli, naredio da se doneše nasred sobe i tu ju je prosuo. Slično je postupao i u drugim prilikama: ponižavao je ljude, vredao, tukao, izmišljao razne besmislice. Drugi ključar, ostareli, krežubi Milan Trifunović često je upadao u sobe broj 33 i broj 16, u kojima su se do pred kraj 1942. godine nalazile uglavnom žene. Pokušavao je da ih zaplaši, ali nije uspevao. Otkako je došla vršačka grupa, zatočenice iz suterena prireditave su prave male koncerete horskih pesama. Raspoloženje za pesmu nije se menjalo čak ni kada je zapretio da će one koje pevaju ubaciti u spisak za streljanje.

U muške sobe u suterenu su upadali policijski agenti i izvodili one za koje su prepostavljali da su pevali, u ku-

²⁷⁴ Isto, kazivanje Kose Ćelić.

patilo prekoputa i batinali ih gotovo do besvesti. Pretili su da će tako postupati svake noći ako pesma ne zamukne.²⁷⁵

Do 1943. godine pevane su pretežno stare revolucionarne pesme: »Padaj silo i nepravdo«, »Bilećanka«, »Mitrovčanka«, »Internacionala«, »Crven je istok i zapad«, »Sirom sveta omladina cela«. Naravno, pevane su i partizanske pesme ponikle u prvim mesecima posle podizanja ustanka. Njih su uneli u Banjički logor mnogobrojni zarobljeni partizani iz raznih krajeva Srbije, pa su one često nosile i pečat njihovog kraja.

Međutim, često su se mogle čuti takođe narodne pesme i popularne predratne sansone. Zapamćeno je, na primer, da je Rajak Pavićević, komandant Račanskog partizanskog bata-Ijona, svojim divnim baritonom pevao pored revolucionarnih i narodne pesme, a znao ih je mnogo, da je Dušan Bogđanović, član Glavnog odbora Zemljoradničke narodne stranke, često pred smiraj dana zapevao svoju omiljenu pesmu: »Mesecina sija sjajna«, da je osamnaestogodišnjak uhapšen zbog krađe, poznat pod nadimkom »Kepa«, koji će 26. septembra 1944. godine provaliti vagon i omogućiti bekstvo grupi zatočenika transportovanih za Mauthauzen, lirskim tenorom umeo dobro da zapeva poznati šlager »Ilusiones« ...

Pesma na Banjici je imala svoj poseban zvuk i proizvodila posebna osećanja i među pevačima i među slušaocima. Značila je olakšanje, zvučala pretečom nesavladivošću narodnog otpora. Svoja ondašnja osećanja pokušao je da obrazloži bivši zatočenik Miloš Bajić, posle rata profesor na Akademiji likovnih umetnosti, na vaj način: »Kada se u toploj sobi peva ‚Padaj silo i nepravdo‘ zvuči na jedan način. Prema svom disponentu oseća se koliko su oni koji pevaju vezani za fabulu i njenu melodiju. Kada se peva u borbi, na frontu, zvuči na drugi način. Naravno, i danas neko može da asocira na svoj doživljaj kada je jurišao na neprijatelja. Ali pesma je drukčija kada se peva u sobi, jer je ona prava dramatika već prošla... Kada je pesma dopirala odozdo, iz sabirnih soba za streljanje, kao da je izlazila iz zemlje i to noću. Kada se čuju ti rapavi glasovi u zboru, kada se iz njih čuje oproštaj od života ili tuga za onima koji su prozvani za streljanje, to je nešto sasvim drugačije doživljeno ...«²⁷⁶

²⁷⁵ »Godišnjak grada Beograda«, knj. VIII, 1961, str. 368.

²⁷⁸ IAB BL 537, sečanje Miloša Bajića.

Posebno interesovanje zaslužuju onih nekoliko pesama koje su spevane u samom logoru. Za neke od njih autor je nepobitno utvrđen, za druge se radi pre o pretpostavci nego konačnom sudu.

Jedna od pesama posvećenih logoru na Banjici pronađena je prilikom ekshumacije leševa u haljini narodnog heroja Jelene Ćetković, pa je i autorstvo ove pesme vezano za njenu ličnost.²⁷⁷

U pismu koje je 5. marta 1984. godine uputila iz Čačka Vera Krupež, osudena decembra 1941. godine od nemačkog prekog vojnog suda na zatočeništvo u logoru na Banjici, uneseni su novi elementi o nastanku ove pesme.

Prvo osporeno tvrđenje je da je pesma pronađena u haljini Jelene Ćetković prilikom ekshumacije leševa. Ona je bila ušivena u porub haljine Mire Jovanović, iz Bajine Bašte, koja je puštena iz logora na Banjici 1942. godine. Mira je predala pesmu Jeleninoj majci, a ona je trebalo da je uputi dalje kako bi se imao potpuniji uvid u život i rad banjičkih zatočenika.

Vera Krupež tvrdi da je prilikom dolaska na Banjicu sačuvala jednu olovčicu kojom se služila da nešto zapiše kad god joj se za to ukazala prilika. Bila je zatočena najpre u sobama broj 16 i 13, a zatim prebačena u sobu broj 85, u koju je iz Specijalne policije posle martovske provale 1942. godine dovedena i Jelena Ćetković. Tu su se njih dve sprijateljile. Upravo Jelena Ćetković dala joj je ideju da napiše nešto

o logoru na Banjici. Vera Krupež je odista prionula na posao i napisala pesmu od desetak strofa. Kada je pesma bila gotova žirii u sastavu — Olga M. Jovanović, Olga T. Jovanović, Jelena Ćetković i Olga Petrov — skratila je pesmu na četiri do pet strofa. Iste večeri zatočenice u sobi broj 85 počele su da je pevaju.

U oktobru 1942. godine Vera Krupež je prebačena u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci ne znajući kakva je bila dalje sudbina pesme. Kada je sledeća grupa pitomaca stigla u Smederevsku Palanku iz logora na Banjici od njih je čula da pevaju tu pesmu, čiji autor nije bio poznat.

²⁷⁷ »Godišnjak grada Beograda«, knj. VIII, 1961, str. 388. U »Godišnjaku« je naveden ceo prvočitni tekst pesme.

Kada je 1961. godine u Vasinoj ulici priredena izložba »Banjica 1941—1961. godine« preko zvučnika je recitovana pesma o Banjici, za koju je rečeno da ju je spevala Jelena Cetković pred streljanje.

Međutim, postoje ubedljivi dokazi na osnovu kojih se može utvrditi pravo autorstvo ove pesme, koja je glasila:

»Van grada u polju,
Pustom širokom
Stoji kuća smrti,
Taj ukleti dom.

Kraj zidina hladnih
Dana svakoga
Izvode nam drugove
Srca čeličnoga.

U podrumu mračnom
Gde caruje jad,
Tu je crna krila
Raširila glad.

Po sobama hladnim
Majke, očevi,
U očima njihovim
Ponos boravi.

Okupator besni
Grud nam razbijja,
Izdajica roda
Krv nam ispija.

Fašistički krvniče,
Krv te peče, znaj,
Osveta je ona,
Smrt donosi kraj.

Dok nas na Jajince
Tiran odvodi
S pesmom na usnama
Kličemo slobodi.

Dok piotunske paljbe
Prolama se rik,
Zivela sloboda
Guje se uzvik.

I kroz dom ukleti
Na poljani toj,
Hrabrih logoraša
Odjekuje poj.

Kroz rešetke pesma
Smrti prkosi
I pozdrave žarke
Borbi donosi.

Odmah pada u oči da ova pesma nije napisana i jekavštinom, a Jelena Cetković je bila poreklo Crnogorka i služila se i jekavštinom. Osim toga, ona u svom životu nije napisala nijedan stih. To ne mora da bude presudna činjenica, ali se mora imati u vidu. Uz sve ove indicije postoje i svedoci koji su bili skupa s Verom Krupež u sobi. Oni su znali da Vera nešto piše.

Autor ove knjige je zato stekao uverenje da je pesmu »Van grada na polju pustom, širokom« odista spevala Vera Krupež. Sticaj okolnosti je bio takva da je pesma pripisana Jeleni Cetković, a možda je to u određenom istorijskom trenutku bilo poželjno, kao što bi se za blesfeniju proglašilo svako sporenje ove činjenice. Smisao ovih redova nije u tome da se umanji značaj Jelene Cetković, niti se to može učiniti. Ona je zaslužila naziv narodnog heroja zbog svog rada u toku okupacije i hrabrog držanja pred neprijateljem. Njenom imenu, dakle, nije potrebno da se pridoda i ova pesma, niti je to ona želela. Smisao je u tome da se razjasne okolnosti pod kojima je pesma zaista spevana, iznesena iz logora i kasnije dovela do zablude koja nikome nije potrebna.

Od dolaska na Banjicu Milete Milovanovića, učenika učiteljske škole u Užicu, borca Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda i kasnije Prve proleterske brigade, koji je prispeo u logor tako reći iz svoje jedinice, počele su da se pevaju mnoge do tada nepoznate pesme među starijim zato-

čenicima: o Kozari, Romaniji, Budonijev marš, Nazorova pesma o Titu »Sve što ј bilo pod pepelom« i slično.

I zbog unošenja u logor ovih pesama i zbog donošenja svežih vesti o teškim borbama i pobedama partizana u Bosni i još više zbog svog stvaralaštva, Mileta Milanović je u priličnoj meri oživeo političku delatnost na Banjici.

Van svake je sumnje da je on spevao dve najpopularnije pesme o životu i stradanjima, o samopregoru i junjaštvu banjičkih zatočenika: »Banjičanku« i »Omladinsku banjičanku«.²⁷⁸

»Banjičanka« je nadživila svog autora i ponekad se i danas peva na svečanostima na kojima učestvuju bivši zatočenici. Ova pesma je glasila:

Kroz rešetke sunce greje,
Napolju je divan dan.
Plavo nebo kô da žali,
Sloboda je samo san.

Mi smo teški zatočnici
U logoru na Banjici (Refren se peva dvaput).

U logoru na Banjici
Leži deci otac njin,
Majka videt čedo neće,
Steljan joj je mili sin.

Ćute trpe zatočnici
U logoru na Banjici.

Za sudbinu našu kletu (tešku)
Znade skoro celi svet:
Sto Ijubismo zemlju svoju
Mi moramo, eto, mret.

²⁷⁸ Tekst obe ove pesme sačuvan je i objavljen u raznim prilikama s neznatnim odstupanjima. Autor je uzeo verziju koja je objavljena u knjizi *Banjica* u izdanju Istorijskog arhiva Beograda i beogradskog izdavačkog preduzeća «Kultura» 1967. godine, uz naknadne provere i korekcije svojih drugova, bivših zatočenika Banjičkog logora, oslanjajući se u prvom redu na sećanje Milutina Radojčića, penzionera iz Mladenovca, koji je živi leksikon onoga što se u logoru pevalo.

Ćute, trpe zatočnici
U logoru na Banjici.

Napolju se plotun čuje —
Mrtav nam je pao drug!
Znajte dobro, izdajnici,
Vratićemo krvav dug.

Vratiće ga osvetnici
Iz logora na Banjici.

Sa Banjice svakog dana
Na stratište vode nas.
S pesmom pada drug do druga
Rad naroda svoga spas.

Tako ginu zatočnici
U logoru na Banjici.

Pale žrtve na Banjici
Drugovi će osvetiti,
a najveće od njih sviju
Svetićemo sutra mi.

Svetiće ih osvetnici
Iz logora na Banjici.

Iz sred kršnih naših gora
Jeći gromko snažan glas:
Oj, drugovi, na Banjici
Samo hrabro, evo nas!

Mi smo teški zatočnici
U logoru na Banjici...

O popularnosti ove pesme, koja je još za vreme okupacije prodrla izvan banjičkih zidina, govori i događaj, zabeležen u sećanju Svetomira Stojanovića, tada omladinca u Beogradu, koji je boravio najpre u smrtnoj sobi broj 66, zatim u trojci:

Kada su Janko Janković i Cvetko Crnjak, nekadašnji službenici Specijalne policije, koji su radili za narodnooslobodilački pokret, posle užasnih mučenja dospeli u suteren Banjičkog logora, primljeni su sa drugarskom pažnjom. Vest o njihovom radu i držanju stigla je u logor pre njih samih, pa su zbor izuzetnih okolnosti u kojima su radili i uhapšeni — u centrali kvislinške policije koja se upregla u okupatorsku mašineriju za borbu protiv narodnog otpora — drugovi iz sobe bili su im posebno naklonjeni: previjali su im rane zadobijene od mučenja u Specijalnoj policiji i Gestapou, napojili su ih, nahranili i pitali šta bi najviše želeli u poslednjim časovima života, misleći prvenstveno na životne namirnice. Janko Janković je tada rekao da bi najviše želeo da mu tiho zapevaju »Banjičanku« i druge partizanske pesme. Oko Crnjaka i Janka odmah je obrazovana grupica najboljih pevača. Slušajući ih kako pevaju setne, ali borbene stihove »Banjičanke« Janko Janković je zaspao. Nekoliko dana kasnije izveden je skupa sa Crnjakom na streλjanje.²⁷⁹

Mileta Milanović bio je za vreme kratkotrajnog boravka u logoru na Banjici izuzetno agilan kako u organizovanju političkih predavanja tako i u pevanju, odnosno prenošenju na ostale zatočenike partizanskih i revolucionarnih pesama kasnijeg datuma. U tom smislu bio je neko vreme centralna ličnost kulturnog života banjičkih zatočenika. Kao takav bio je svetao primer za sve omladince. Pored »Banjičanke« spevao je još nekoliko pesama, od kojih je široko bila prihvaćena 1 brzo se pronela celim logorom takođe »Omladinska Banjičanka«, koja se takođe zadržala u sećanjima bivših zatočenika do današnjeg dana. Istina, kasnije je dopunjavana i menjana, pa se u izvesnom smislu može smatrati zajedničkim stvaralaštvo zatočenika.²⁸⁰

²⁷⁹ IAB BL 393, sećanje Svetomira Stojanovića.

²⁸⁰ Samo za prva dva stiha »Omladinske banjičanke« pouzdano se zna da ih je spevao Mileta Milanović. Ostale strofe spevane su verovatno kasnije od nepoznatih lica. Zato se u nastavku teksta pominju samo ove dve strofe.

Pesma je glasila:

»Omladinci logoraši,
Na okup ovamo,
Omladinsku banjičanku
Složno zapevajmo.

Zapevajmo pesmu borbe
Ovde u tamnici,
I još jednom pokažimo
Sta su omladinci.

Mileta Milanović streljan je 9. juna 1944. godine. Uveč uoči streljanja prozvano je samo deset zatočenika. Prvi na spisku bio je Mileta Milanović. Okrenuo se svojim drugovima u sobi smrti i uzviknuo razgovetno: »Zivela naša borba! Zivela Crvena Armija! Ziveo drug Tito!« Prozivku je izvršio Vujskovićev zamenik Čarapić, koji je ušao u sobu u pratnji žandarma s bajonetima na puškama. Na njegovo zaprepašćeњe, soba je Milanoviću glasno otpozdravila: »Zivela! Živila!« Ujutro je logor priredio još jedno iznenađenje zločincima. Dok je sa desetoricom drugova izvođen u »maricu« Mileta Milanović, čulo se pevušenje njegove »Omladinske banjičanke«. Da bi se Milanoviću do kraja odužili zatočenici su kasnije njegovoj pesmi dodali ovu strofu:

Ovu pesmu spevao je
Mileta Milanović,
Za slobodu svog naroda,
pao je taj vrli tič!²³¹

Pored ovih pesama, ceo logor je prihvatio i pevao pesmu »Majko, ne tuguj«, čiji autor je ostao nepoznat. Pevana je na ariju »Tamo daleko«. Neki zatočenici tvrde da je i nju spevao Mileta Milanović, ali to tvrđenje nije moglo da bude na uverljiv način potvrđeno.²⁸²

»**Majko, ne tuguj**
Sto sad odosmo mi.

²⁸¹ *Banjica, grupa autora, Beograd 1967.*

²⁸² *Evo nekoliko zapamćenih strofa ove pesme:*

**Bezdušni tiran mrski
Naglo nas razdvoji.**

**Milosti nema
Prokleti dušnan taj,
Nove nam muke spremu,
jer mu se bliži kraj.**

**Nije nam teško
Podneti patnje sve,
Jer svaki od nas zna
Zašto se sada mre.**

**Možda se nikada
Nećemo videti mi;
Zato ti šaljemo ovim
Plameni pozdrav svi.**

**Majko, ne tuguj
i ako izgubiš nas,
Jer mi padamo svesno
Za svog naroda spas.**

**Čuješ li, majko,
Ruši se tiranska moć;
Tutnje istok i zapad,
prolazi ropstvo i noć.**

Manje je poznata i slabije prihvaćena pesma koju je prema kazivanju Milene Bogavac, koja je u logoru bila talac za sina poznatog revolucionara, spevala Mina Petrović, sestra Dušana Petrovića Saneta, takođe talac. Počinjala je stihom »Travo zelena, travo premila«.²⁸³

U pesme čiji je autor ostao nepoznat i koja nije šire prihvaćena spada i pesma »Pozdrav iz logora«. Objavljena je u knjizi *Banjica*, koja je izdata 1967. godine.

Ponekad su se banjički zatočenici umeli i osmehnuti na svoj račun kroz pesmu. Zapamćeno je nekoliko stihova u ko-

²⁸³ IAB BL 744. Pesma je spevana u desetercu, u narodnom duhu i glasila je: »Travo zelena, travo premila, ko će te, travo, kosit, kad ja moram pušku nositi? Majko premila, ko će te, majko, hraniti, kad ja moram zemlju braniti, kad ja moram glavu gubiti.«

jima se sarkastično govorи o »lepotи banjičkog života«, prozivkama, streljanjima ili transportima u logore izvan zemlje.¹⁸⁴

Nigđe nam nije lepše provesti veče,
Banjica je logor, raj,
Kupus, projа, šetnja i vrata,
To nema nigđe, znaj.
Jednom se živi, jednom se mre,
Banjica je logor, raj.

Kada nam Kriger, majčice, u sobu stupa,
Nama, mila majčice, srce jače lupa.
Da li kući, majčice, ili na Jajince,
Ili, mila majčice, tamo van granice.

Najzad, neke su pesme i komponovane u samom logoru. Jedna od njih je sačuvana zahvaljujući dnevniku koji je vodio i izneo iz logora talac Vladislav Pavlović, referent Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja bivše Jugoslavije, uhapšen s grupom beogradskih intelektualaca novembra 1941. godine i stavljениh u logor na Banjici. Kada je 2. decembra 1941. godine u logor na Banjici stigla radosna vest da se taocu Milenku Dabiću rodio sin, svi taoci su mu jednodušno dali ime Slobodan. Dajući ime novorodenčetu, uputili su mu pozdrav koji je u ime cele sobe napisao Božidar Kovačević, književnik. Pozdrav je glasio: »Iz ovog mračnog stana, kö vesnika boljih dana, pozdravljamo Slobodana, pozdravljamo Slobodana.« Muziku za navedeni pozdrav komponovao je dr Miloje Milojević, profesor Muzičke akademije u Beogradu.²⁸⁵ »Pozdrav novorodenčetu« iznesen je iz logora s rubljem nekog od uhapšenih intelektualaca i uručen porodici Milenka Dabića, koji je poginuo prilikom bombardovanja Beograda 1944. godine.

Književnik Božidar Kovačević spevao je satiričnu pesmu posvećenu Petru Kolendiću, profesoru univerziteta, rođenom, u Dubrovniku 1882. godine, koji je zbog svojih lepih predavanja iz dubrovačke književnosti uživao nepodeljene simpatije ostalih talaca, beogradskih intelektualaca. Pesma je glasila:

284Evo dva takva primera, koja je zabeležila Dora Vlašić (IAH BL 677):

285 Kompozicija u *Prilozima*, takođe pesma pronađena u arhivi Specijalne policije (Stevan Đurđević, poštanski činovnik).

**Prepun dubrovačkih drama i soneta,
Kolendić Pijerko po apsani šeta
I rasejan smatra da je na Stradunu,
A legne li misli da plovi na čunu.**

**Jedino mu fali Zuzorić Cvijeta,
Al' našem Pijerku to mnogo ne smeta.**

**Po našem salonu lepotice mnoge
Zrače divnim licem i vežbaju noge,
Al' on pretpostavlja društvo dveju snaša:
To je mlada Grga i prekrasna Jaša.**

Iza dve snaše, koje se u satiričnoj pesmici pominju, kriju se, u stvari Grga Bogić, lekar iz Šibenika, i Jaša Grgašević, načelnik Ministarstva trgovine predratne kraljevske vlade, rođen u Opuzenu, dakle Dalmatinci, Kolendićevi zemljaci, s kojima je delio dva ležaja u jednoj od talačkih soba u kojima su boravili pohapšeni beogradski intelektualci.²⁸⁰

Bilo je i drugih satiričnih pesama i napisu, ali ih je mali broj sačuvan pretežno baš onih koji su nastali u »masonskim sobama«. Pojavila su se i dva broja satiričnog lista »Logoraš«, koji nažalost nisu sačuvani. Na pak-papiru je bilo, prema sećanjima bivših zatočenika, nacrtano hipermanganom nekoliko uspehlih karikatura i prigodnih tekstova. Oba »Logoraša« uređio je Stipe Pekić, slikar, uhapšen s grupom beogradskih ilegalaca iz Zavoda za izradu novčanica u jesen 1943. godine.²⁸⁷

Rukotvorine i razonoda

Izrada logorskih rukotvorina je najčešće vezana za razonodu i za želju da se što više ostavi iza sebe. Danas može izgledati čudno, čak neobjašnjivo, što se u »kući smrti«, iz koje su gotovo svakodnevno ponekog izvodili na gubilište, moglo pomišljati na razonodu. Ali upravo je bilo tako. Zato je jedan bivši zatočenik s pravom tvrdio: »Na Banjici je organizovan takav život da se misli na sve drugo samo ne na smrt.²⁸⁸

²⁸⁶ IAB, iz dnevnika taoca Vladislava Pavlovića.

²⁸⁷ IAB BL 678, sećanje Milomira Mićića.

²⁸⁸ IAB BL 644, sećanje Velje Miloševića iz Mladenovca.

U želji da što više očvrsnu i da ničim ne pomute onu atmosferu snage i vedrine koja je strpljivo stvarana, banjički zatočenici su provodili mnoge sate igrajući razne društvene igre. Jedna od najomiljenijih bila je »inteligencija«, neka vrsta pogadanja. Onaj koji pogada morao je postavljanjem pitanja, na koja je dobijao samo odgovor »da« i »ne«, da se sve više približava cilju, dok najzad ne odgonetne šta su njegovi drugovi zamislili. Bila je to nekad ličnost, nekad stvar, biljka, pojava pa i čista apstrakcija.

Priličan broj zatočenika izvešio se da pravi lepo oblikovane šahovske figure od hleba. Hleb je morao dugo da se žvaće i dobro natopi pljuvačkom da bi se skamenio i postao trajan. Neki su mesili i valjali od hleba minuciozno izrezbarenu i nakićenu šahovsku vojsku, kao da je dletom i čekićem uradena u drvetu, tako da su to bila svojevrsna remek-dela. Jedan od prvih zatočenika, koji je u tom pogledu ostavio vidnog traga i učio zanatu svoju okolinu u sobi bio je vajar Trifun Mrkić, uhapšen još među preventivcima krajem juna 1941. godine. To iskustvo je kasnije prenošeno na nove generacije uhapšenika.²⁹⁰

Sah se rado igrao gotovo u svim banjičkim sobama. Bilo je i vrsnih poznavalaca ove drevne igre. Često su priređivani sobni turniri. Istina, učesnici ovih turnira bili su pokatkad desetkovani. Dešavalo se da igrač bude prozvan na streštanje, dok je tako reći razmišljao o svom potezu za šahovskom tablom. Zato su banjički turniri bili jedina poznata vrsta šahovskih turnira na kojima »odustalim« nisu upisivane nule.

Od kartonskih kutija u kojima su stizali paketi isecane su karte za igru, u koje su strpljivim radom ucrtavane oznake i likovi. Ispod veštih ruku onih koji su imali smisla za crtanje i dovijali se kako da »proizvedu« boje, pojavljivali su se asovi, dame i žandarmi s likovima logorskih ključara i drugih dušebrižnika. Igranje karata tim kartonskim »špilovima« bilo je takođe česta razonoda banjičkih zatočenika.²⁹¹

Pored karata i šaha, bilo je i drugih igara kojima se skraćivalo vreme: domina, mice i vrlo često igre nazvane »zu«,

²⁹⁰ IAB BL 393, IAB BL 248, IAB BL 639.

²⁹¹ »Godišnjak grada Beograda«, knj. VIII, 1961, str. 383. Sima Begović, Banjičke pozornice i katedre.

u kojoj se pogadalo ko udara »žrtvu« u dlan podvučen ispod ruke i postavljen na leđa. Bilo je i nameštanja da se prema nekom čije ponašanje nije bilo uvek u skladu s puritanskim normama logorskog morala, iskaže netrpeljivost. Taj je bio prilično izdevetan.

Zatočenici su često spajali korisno sa zabavnim. Kada bi u logor bila prokrijumčarena igla, makazice ili bilo koja druga alatkica, upotrebljavana je za pravljenje raznih rukotvorina: lutaka, pamtila za knjige, aluminijumskih i drvenih tabakera s ugraviranom zgradom Banjičkog logora, korpica za cveće, vezenih maramica s motivima iz logorskog života, minijaturnih duboreza, malih goblena i drugih predmeta za uspomenu. Neki od tih primeraka sačuvani su i izloženi kao eksponati u Muzeju Banjičkog logora u Beogradu.

Zatočenice su se najradije posvećivale izradi lutaka od krpa i raznih drugih otpadaka, koje su odevale u nošnje raznih krajeva i zemalja. Težile su da što više ostave iza sebe, da se na neki način produže. U pravljenju lutaka i raznih drugih ukrasnih uspomena najviše su se, prema sećanju Gospave Milosavljević, isticale po vrednoći Mira Jovanović »Jaza«, Paula Jurak i Jovanka Bukumirović.²⁹²

Bilo je nekoliko dirljivih događaja vezanih za izradu lutaka. Slavka Đurović odsekla je prilikom prozivke čitavu pletenicu da se za njenu kćerku Tanju dovrši započeta lutka u crnogorskoj nošnji. Kada je Slavka streljana njene drugarice su dovršile lutku i prilepile joj na glavu Slavkinu kosu. Skupa s lutkom i porukom s kojom se majka oprštala od kćerke, još nedorasle za školu, poslat je paketić Slavkinom svekru, koji se na Banjici nalazio kao talac za sina, komesara Jagodinskog partizanskog odreda. Kada mu je sin poginuo pušten je iz logora i izneo ovu lutku koju je majka darivala kćerki pred svoje streljanje.²⁹³

Velinka Sujić Johanides takođe je poslala majci lutku, odevenu u ukrajinsku narodnu nošnju, na koju je prilepila svoju kosu. Kasnije je puštena i tu lutku čuva kao dragocenu relikviju.²⁹⁴

²⁹² IAB BL641, sećanje Gospave Milosavljević.

²⁹³ IAB BL596, sećanje Nevenke Karakašević.

²⁹⁴ IAB BL757, sećanje Velinke Sujić Johanides.

U logoru na Banjici izvezeno je nekoliko marama sa imenima lica streljanih u pojedinim razdobljima okupacije. Dve od njih su sačuvane: jedna se nalazi u Muzeju narodnooslobodilačke borbe u Užicu i na njoj su izvezena imena nekoliko streljanih partizana Užičkog odreda; druga se čuva u Gradskom muzeju u Beogradu i na njoj su izvezena imena poslednje grupe prvakategornika streljanih 1944. godine.

Veći broj zatočenika iz raznih soba izvežbao se da od aluminij umskih porcija skroji i napravi pristojne tabakere s obrisima banjičkih zidina i drugim logorskim motivima. Drugi su pravili tabakere od drvenih daščica. Jedan od banjičkih rezbara izradio je na tabli, velikoj oko 40 santimetara u kvadratu, lepu rezbariju: figure banjičkih zatočenika, konture logora s kapijom, zidom i osmatračnicama, okružene lancem, koji je u podnožju bio prekinut. Ispod rezbarije bila je pričvršćena marama od crvenog platna i na njoj izvezeno: »Majko, ne tuguj, pobeda je naša«. Pored ovoga napisano je belim slovima: »Sećaj se palih drugova.«

Ovaj rad je sačuvan i nalazi se među muzejskim eksponatima Banjičkog logora. Tek što je priveo svoje delo kraju, rezbar je prozvan na streljanje.²⁹⁵

Vrednost radova banjičkih zatočenika nije samo u dokumentarnosti, odnosno u tome što su to gotovo jedina preostala materijalna svedočanstva o njihovom teškom tamovanju. Vrednost, najpotpunija, najljudskija jeste u tome što se iz tih radova sagledava duhovni svet zatočenika, usmeren idealima, za koje su se žrtvovali. Sve to: brojne zbirke lutaka i izrezbarenih kutija, reljefa i muštikli, crteža i figura od hleba, minijaturnih goblena i gravura, tabakera i raznih predmeta za uspomenu, govori o ovaploćenju iskonskog čovekovog nagona da stvarajući odbaci osećanje bespomoćnosti.

U logorsku zabavu spadalo je pored priredbi i priređivanje raznih takmičenja u kojima se odmeravala snaga: nadvlačenje klička, jačanje povlačenjem za kažiprst, pa i priređivanje boks-mečeva, obično komičnih. Praksa fizičke kulture negovana je naročito posle dolaska u sobu broj 66 Vlade Čobanovića, bivšeg prvaka Jugoslavije u bantam-kategoriji boksa. Iako je prispeo u logor s teškim povredama, zbog kojih je

²⁹⁵ *Banjica, grupa autora, 1967, str. 199—131.*

nedeljama ležao u logorskoj ambulanti, Vlada Ćobanović je posle oporavka dosta doprineo da se poboliša kondiciono stanje zatočenika u svojoj sobi. Uveo je časove razgibavanja i gimnastike, koji su po uzoru na njegove metode preneseni i u druge banjičke sobe.⁹⁰

Likovno stvaralaštvo

Opšta atmosfera otpora koja je vladala na Banjici ostavila je traga i na likovno stvaralaštvo. Od posebnog su značaja poruke za budućnost onih koji odlaze na gubilište. Po pravilu su to bile poruke vere u život, u ljude, u budućnost, u bratstvo. Nekima je to bila poslednja želja pred smrt.

U logoru na Banjici bilo je oko trideset zatvorenika koji su crtali ili se likovno izražavali na neki drugi način. Izvestan broj radova je sačuvan. Drugi radovi su nestali u toku rata, ali su ostali u pamćenju preživelih.

Od zatočenika koji su se bavili likovnim stvaralaštvom streljana su sedmorica: Bora Baruh, Stipe Pekić, Mira Jovanović Jaza, Pera Milivojević, Josip Bepo Benković, Paula Jurak i Mileta Milanović. U Mauthauzenu, gde je transportovan s Banjice, umro je Stevan Nikolić Stevanik, a na sremskom frontu je poginuo Aleksandar Saša Žuržul.

Umetnici koji su stvarali u logoru na Banjici mogu se razvrstati u tri grupe: u prvoj grupi su umetnici koji su se već afirmisali likovnim stvaralaštvom između dva rata; u drugoj grupi su oni koji su započeli likovno obrazovanje, prekinuli ga za vreme okupacije i produžili posle oslobođenja; u trećoj grupi su amateri, bez posebnog školovanja, koji su bili daroviti i koristili svoju sklonost za umetnost u vihoru rata.

U prvoj grupi nalaze se renomirana imena: Stevan Bodnarov, Aleksandar Deroko, Rista Stijović, Bora Baruh, Stipe Pekić, Hakija Kulenović, Petar Milivojević, Trifun Mrkšić, Nikola Karanović i Jaroši. Neće biti naodmet neka reč više o njima i njihovom zatočeničkom stvaralaštvu.

Stevan Bodnarov, vajar i slikar, rođen 1905. godine u Gospodincima u Sremu, završio je umetničku akademiju u

²⁸⁰ IAB BG 393, 678, 639, sećanje Svetomira Stojanovića, Milomira Mičića i Vlade Cobanovića.

Beogradu 1931. godine. U Parizu je živeo i izlagao 1934. i 1935. godine. U Beogradu i Novom Sadu izlagao je 1938. i 1939. godine. Bio je saradnik grupe »Život« i »Salona nezavisnosti«. Uhapšen je na Novu godinu 1942. od Specijalne policije. U njegovom ateljeu održavani su sastanci Mesnog i rejonskog komiteta, sakupljano je oružje i sanitetski materijal.

Po izlasku iz logora otiašao je na slobodnu teritoriju. Na izložbi banjičkih zatočenika 1945. godine izloženo je 30 njegovih radova. Ova izložba, organizovana u paviljonu »Cvijeta Zuzorić« od 8. do 22. aprila 1945. godine, prva je zajednička akcija bivših banjičkih zatočenika održana u vreme dok su još trajale borbe na sremskom frontu i drugim poprištima.²⁹⁷

²⁹⁷ U katalogu izložbe upisano je 169 imena zatočenika čija su dela izlagana. To pokazuje da pored dela koja se ubrajaju u likovnu umetnost, ima i dela stvorenih na Banjici koja po svom karakteru i nameni spadaju u oblast primjenjene umetnosti.

Prikazana su i dela političkih zatvorenika iz Grčke (tri rada) koji su bili privremeno u logoru na Banjici. Pored radova čiji su autori poznati, izloženo je 90 radova autora čija imena nisu poznata. Ukupno je izloženo 750 radova.

Od 169 izlagaca 48 su streljani u Jajincima ili na drugim gubištima. Osim crteža, reljefa i duboreza, bio je veliki broj radova primjenjene umetnosti: tabakera, lutaka, vezova, goblena.

Među 48 zatočenika, koji su streljani, nalaze se imena: Dobrila Arsenijević (pet radova), Dubravka Bijelić Aša, kćerka slikara Jovana Bijelića (3 rada), Jelena Bogdanović (17 radova), Srbijanka Bukumirović (1 rad), Rosa Dimitrijević (6 radova), Marija Đermanović (4 rada), Slavka Đurić Durđević (10 radova), Milena Đurković (1 rad), Ljubica Ilić (1 rad), Nataša Jeremić (1 rad), Dragi Jovanović (1 rad), Mira Jovanović Jaza (izloženo 8 portreta zatočenika i nekoliko ručnih radova), Olga Jovanović (2 rada), Paula Jurak (14 radova), Danica Lončar (1 rad), Teodora Lončarević (5 radova), Mileva Marković (20 radova), Pera Milivojević (1 rad), Miodrag Nikitović (1 rad), Zora Obrađović (4 rada), Duka Dinić (4 rada), Rajka Orešković (8 radova), Stevo Pavliček (1 rad), Olivera Popović Parezanović (12 radova), Stipe Pekić (šah s figurama i dubarez), Dragi Petrović (1 rad), Olga Petrović (1 rad), Slavka Petrović (5 radova), Ratimir Petrović (1 rad), Dara Radovanović (5 radova), Vidosava Radojković (2 rada), Radmila Rajković (8 radova), Slobodanka Savić (6 radova), Zora Selaković (2 rada), Leposava Stamenković (10 radova), Slobodanka Trajković (1 rad), Jelena Cetković (5 radova), Radmila Šnajder (1 rad), Anka Budimir (1 rad), Ljubica 2užek (1 rad), Duško Jovanović (1 rad – pesma), Olga Jovanović (1 rad), Katica Čirić (13 radova), Zorka Nedeljković (1 rad), Rada Nikolić (1 rad), Ljubica Novaković (1 rad), Kolektivni rad sobe br. 13 – »Po-

Od radova Steve Bodnarova na ovoj izložbi valja pomenuti: »Jutro u logoru«, »Momenat neposredno posle izvođenja na streljanje«, »Trojica iz grupe požarevačkih partizana«, »Veba u logoru«, »Čišćenje vašiju«, »Sloga i drugarstvo su vladali u sobi«, »Sebičnjaci ubačeni kao špijuni«, »Ljotićevci su nas predali Nemcima«, »I umobolnike su zatvarali u logor«, »Bista druga Predraga Velimirovića, streljanog marta 1942«, »Autoportret« i dr.

Radovi Stevana Bodnarova s Banjice čuvaju se u Narodnom muzeju u Beogradu.

Posle oslobođenja Bodnarov je izradio niz javnih spomenika: partizanskom kuriru u Stolicama, Jajincima, Kuli, Somboru, Bijelom Polju, Dimitriju Tucoviću na Slaviji, Moši Pi-jade u Jajcu i druge.

Aleksandar Deroko, arhitekta i istoričar srpske i vizantijske umetnosti, rođen u Beogradu 1894. godine, pripada generaciji studenata koji su ušli u prvi svetski rat. Pred drugi svetski rat bio je vanredni profesor na Beogradskom univerzitetu. Uhapšen je 1941. godine i sproveden u logor na Banjici, gde je izgradio veći broj crteža iz logorskog života: »Taoci novembra 1941«, »U logoru na Banjici«, »U sobi broj 3 u suterenu«, »Ručak u hodniku«, »Ručak na patosu«, »Prva noć«, »Šetnja po dvorištu«, »Kaputi streljanih«, »Slava trojice zatvorenika«.

Posle oslobođenja izlagao je i objavio mapu crteža i akvarela pod nazivom »Iz ciklusa okupacije i oslobođenja Beograda«. U mapi su objavljeni crteži: »Čelija u Dušinoj ulici«, »Streljanje u Jajincima«, »Beograd aprila 1941. godine« i dr.

Crtež »Obešeni na Terazijama 1941« čuva se u Muzeju revolucije Jugoslavije.

Bora Baruh, rođen u Beogradu 1911. godine, a streljan u Jajincima 1942. godine, završio je Pravni fakultet i kao slikar samouk boravio u Parizu radi umetničkih studija 1935.-do 1938. godine. Izlagao je u Londonu i Parizu. Zbog poma-

zdrav drugovima pred streljanje i Konstantinović Draginja Dada (1 rad). Mitra Mitrović je u predgovoru ovog kataloga zaključila: »Naši poginuli drugovi i drugarice iz Banjičkog logora večno će živeti u sunčanoj sobi muzeja oslobođilačkog rata, punoj cveća i ukrasa, koje su sami izradili kao dar slavnoj slobodarskoj istoriji svoga naroda.«

ganja revolucionarne borbe u Spaniji proteran je iz Pariza. Bio je član Komunističke partije Jugoslavije.

U Beogradu je bio aktivan član »Salona nezavisnih«. Izlagao je u Beogradu i Zagrebu 1939. godine, kada je uhapšen zbog učešća u akcijama Komunističke partije.

S prisilnog rada u Smederevu, gde je odveden kao Jevrej, pobegao je i priključio se partizanskim odredima prvo u Kosmajslu, a zatim u Kolubarski bataljon Valjevskog partizanskog odreda. Za vreme Užičke Republike radio je u propagandnomodeljenju Vrhovnog štaba. U prvom partizanskom ateljeu u hotelu »Zlatibor« u Užicu izradio je skupa s Pivom Karamatićevićem plakat »Pazi petokolonaš vreba«. S Dragoljubom Vuksanovićem i Pivom Karamatićevićem izradivao je u Užicu sve ono što je moglo da posluži akcionom programu: mobilizacione plakate, parole, nazive listova, manja klišea i grafike na linoleumu i drugo.

Uhapšen je u valjevskom kraju. U cilji valjevskog zatvora izradili su Baruh i Boško Novaković uzajamne portrete. Iz logora na Banjici sačuvan je Baruhov crtež »Zatočenik«.

Polazeći u narodnooslobodilačku borbu Bora Baruh je svoje slike namenio Partiji i narodu. Porodica slikara predala je 107 slika Komitetu za kulturu i umetnost 1946. godine.

Dragoljub Vuksanović, rođen u Užicu 1908. godine, a umro u Beogradu 1973. godine, završio je Umetničku školu u Beogradu. Bio je član Agitpropa štaba Užičkog partizanskog odreda. Radio je u prvom partizanskom ateljeu u Užicu. Crtao je radnike u fabrici oružja, kurire, partizanske borce i komandante. Izradio je plakate »Ja se borim, a ti?« i »U borbu protiv okupatora«.

Zarobljen je decembra 1941. godine i sproveden u logor na Banjici, odakle su sačuvana dva njegova crteža. S Banjice je odveden u Norvešku, gde je ostao do kapitulacije Nemačke. Šesnaest njegovih crteža radenih na slobodnoj teritoriji čuva Vojni muzej u Beogradu. Plakati se čuvaju u Užičkom muzeju.

Stipe Pekić, rođen u Makarskoj, završio je Umetničku školu u Beogradu. Bio je nastavnik crtanja u Negotinu, odašte je otpušten zbog saradnje s naprednim radničkim pokretem. Posle otpuštanja radio je u beogradskom listu »Pravda« i crtao karikature u »Ošišanom ježu«. Učesnik je narodno-

oslobodilačke borbe od 1941. godine. Uhapšen je u Beogradu i sproveden na Banjicu decembra 1943. godine.

Na pak-papiru uzetom iz paketa radio je crteže i karikature rastvorom hipermangana. U sobi broj 4 pokrenuo je satirični list »Logoraš«. Izradio je šahovske figure od hleba i poklonio ih ženskoj sobi smrti broj 38 i jedan drvorez. Po sećanju Milorada Mičića, zatočenika iz sobe broj 4, izradio je niz karikaturu, između ostalog i autokarikaturu kako ulazi u logor bez glave.

Dva satirična lista su posle Pekićevog streljanja, 9. juna 1944. godine, sakrivena u odžak kupatila, ali posle rata nisu pronađena.

Risto Stijović, vajar, rođen u Podgorici 1894. godine, završio je Umetničku školu u Beogradu u klasi Đorda Jovanovića. Učestvovao je u prvom svetskom ratu i povlačeći se preko Albanije stigao na Krf. Kao bolesnik poslat je s ranjenicima u Francusku, gde se upisao na École de Beaux Arts u Marselju, a potom Parizu. Prvi put je izlagao 1919. godine u Salon d'Automne, a zatim u Salon des Indépendants. U Beogradu je prvi put izlagao 1928. godine.

Za vreme okupacije bio je hapšen i zatvaran u logoru na Banjici. Na izložbi banjičkih zatočenika 1945. godine izlagani su Stijovićevi crteži i portreti dr Aleksandra Belića, Vladimira Ribnikara, dr Viktora Novaka, dr Bukića Pijade i tri druga portreta.

Izradio je mnogobrojne spomenike i figure u bronzi i drugim materijalima, zatim veći broj ptica i drugih životinja u kamenu, bronzi i drvetu.

Milica Zorić, umetnik tapiserije, rođena ti Splitu 1909. godine, studirala je istoriju umetnosti u Beogradu. Zbog saradnje sa narodnooslobodilačkim pokretom provela je gotovo celo vreme okupacije u logoru na Banjici. Izradivila je za vreme zatočeništva glave mnogih lutki koje su radile druge zatočenice. U sećanju je ostala njena lutka »Taras Buljba«.

Posle oslobođenja slika na staklu, a 1957. godine radi prve tapiserije. Stvorila je niz dela u ovoj oblasti i pojavljivala se na mnogim izložbama u zemlji i inostranstvu. Originalna u izrazu, monumentalna po koncepciji, bogata i smela u koloritu, spaja u svojim tapiserijama senzibilnost s nacionalnim

nasleđem dočaravajući nadrealne prizore savremene misaone apokaliptičke vizije.

Ratimir Ratko Stojadinović, vajar, rođen u Beogradu 1913. godine, gde je i umro, završio je Pravni fakultet, a zatim boravio u Parizu radi umetničkih studija. Bio je hapšen u toku okupacije i sproveden u logor na banjici. Posle oslobođenja radio je u ateljeu Tome Rosandića. Od 1949. godine saradnik je Državne majstorske radionice za likovnu umetnost. Radio je portrete i ženski akt. Figure su mu izdužene, produhovljene, statične ili s diskretno fiksiranim pokretom. Izradio je spomenik NOB u Gornjem Milanovcu. Na izložbi banjičkih zatočenika izlagan je jedan njegov rad.

Petar Milivojević, slikar, rođen 1913. godine u Prizrenu, završio je Umetničku školu u Beogradu 1938. godine. Godinu dana ranije postao je član KPJ. Zaposlio se kao nastavnik crtanja u valjevskoj gimnaziji. Posle radničkih demonstracija 1940. godine otpušten je iz službe. Posle šestoaprilske rata došao je u Jagodinu, gde je kao dečak živeo sa roditeljima. Obnovio je svoje partijske veze i radio na pripremanju ustanaka. Bio je glavna veza i kurir odreda na Juhoru. Posle povlačenja Pomoravskog partizanskog odreda sredinom novembra 1941. godine pokušao je da se prebaci u Beograd, ali je uhapšen na jagodinskoj železničkoj stanici.

Pre streljanja, za vreme boravka u logoru na Banjici izradio je, prema sećanju bivših zatočenika, preko sto radova. U Muzeju Banjičkog logora ostala su sačuvana samo dva njegova crteža — Dušana Jerkovića, novinara i Jove Todorovića, arheologa.

Nikola Kosanović, saradnik narodnooslobodilačkog pokreta od 1941. godine, rođen u Šapcu 1905. godine, uhapšen je juna 1943. godine i na Banjici ostao do rasformiranja logora.

Na izložbi bivših logoraša 1945. godine izloženo je bilo 13 njegovih radova: četiri crteža — »italijanski antifašista Đuzepe Mesina«, »Emerson«, »Ivan Petrović« i »Nepoznati«, dva rada u plastelinu — »Taras Buljba« i »Gladni«, sedam radova u hlebu, zatim portreti arhitekte Voje Midića, Džefersona, jednog Muslimana i nepoznatog borca.

Veći deo ovih radova su vlasništvo Muzeja Banjičkog lo-

Iz druge grupe likovnih umetnika koji su završili školanje posle rata, poznati su: Vida Jocić, Aleksandar Lakić, Gordana Lazić, Miloš Bajić i već pomenuti Ratimir Stojadinović i Milica Zorić.

Vida Jocić, rođena u Skoplju 1921. godine, bila je borac Valjevskog partizanskog odreda. Uhapšena je u Beogradu 1942. godine i sprovedena u logor na Banjici, a odatle u Osvjenćim (Aušvic) i Ravensbrik.

Akademiju likovnih umetnosti završila je posle rata u Beogradu. Prvi put je izlagala s ULUS-om 1956. godine, a zatim samostalno u zemlji i inostranstvu.

Vida Jocić nadahnuto je ostvarila ciklus »Aušvic—Apel«, koji se ubraja u značajna dela jugoslovenske i evropske vajarske umetnosti. Na izložbi banjičkih zatočenika bilo je izloženo šest njenih radova.

Miloš Bajić, rođen 1915. godine u Resanovcima kod Bosanskog Orahova, počeо je umetničko školovanje 1936. godine i postao član ilegalnog aktiva škole. Zbog bolesti je prekinuo studije i otišao za učitelja u Makedoniju, gde je nastavio političku delatnost. Septembra 1941. godine stupio je u Valjevski partizanski odred, gde je izradivao plakate i ostali propagandni materijal. Posle bekstva od četnika, koji su ga uhvatili novembra 1941. godine, skrivan je i lečen na Grudnom odeljenju beogradske bolnice. Na osnovu poternice iz valjevske policije uhapšen je oktobra 1942. godine i sproveden u logor na Banjici, odakle je 26. decembra 1944. godine transportovan u Mauthauzen.

Posle rata nastavio je školovanje na Akademiji likovnih umetnosti u Beogradu, čiji je profesor bio sve do penzionisanja. Izlagao je u zemlji i inostranstvu. Objavio je monografiju »Mauthauzen 106.635«. Izradio je niz zidnih kompozicija i spomenik »Partizanska metropola« u Resanovcima.

U katalogu izložbe banjičkih zatočenika zabeleženo je da je izložio preko 40 radova. Među njima su portreti Stefana Delinea, Petra Nikezića, Dušana Bogdanovića, Bukića Pijade i Miće Markovića. Od crteža sa scenama zapamćeni su »Čitanje vrapca«, »Zajednička ishrana«, a od reljefa »Ručak«, »Čika Mika« i »Trešenje tepiha«.

Aleksandar Lakić, rođen u Brčkom 1922. godine, uhapšen je od Gestapoa početkom 1944. godine i sproveden u logor na Banjici, a odatle u nacistički logor Eruvil u Francuskoj.

Akademiju likovnih umetnosti završio je posle rata u Beogradu.

Lakićevi radovi s Banjice i iz logora Erubil čuvaju se u Muzeju revolucije Vojvodine u Novom Sadu.

U trećoj grupi, grupi amatera isticali su se: Mira Jovanović, Borka Lučić, Stevan Gvozdić, Paul Jurak, Zaga Malivuk, Nada Vuksan, Brana Jovanović, Mileta Milanović, Stevan Nikolić i drugi.

Čeono mesto među njima zauzima po plodnom stvaralaštву Mira Jovanović Jaza, geometar, rođena 1917. godine, predratni aktivista naprednog omladinskog pokreta. Uhapšena je u Beogradu septembra 1943. godine. U logoru na Banjici u ženskoj sobi smrti broj 38 učestvovala je u svim akcijama kolektivaca.

Nacrtala je 34 crteža, među njima mnogo portreta zatočenica iz svoje sobe i veoma poznati crtež malog Kokana. Streljana je sa poslednjom grupom žena 11. septembra 1944. godine.

U katalogu izložbe banjičkih zatočenika notirano je da je Mira Jovanović Jaza bila predstavljena sa osam portreta i nekoliko ručnih radova. Crtež je radila olovkom na malim kartonima koje je isecala od kutija paketa za hranu.

Mileta Milanović, đak učiteljske škole u Užicu i borac Prve proleterske brigade, znatno poznatiji po pesmama spevanim u logoru na Banjici, ostavio je takođe nekoliko crteža iza sebe.

To je samo jedan deo ostavštine velikog broja banjičkih zatočenika koji su svojim delima dali primer snažnog duha otpora. (Na osnovu teksta Miloša Bajića.)

Logorska radionica

Logorsko osoblje nije odmah moglo da koristi svaku opremačkanu stvar, posebno odeću i obuću streljanih zatočenika. Zbog toga je banjička uprava pribegla sredinom leta 1943. godine osnivanju logorske radionice. U njoj su konfinirane za-

natlige, odabrane iz raznih soba, radile kao besplatna radna snaga Fridriha, komandanta logora, njegovog zamenika Petra Krgera i ostalih gestapovaca, za šefa logora Vujkovića i njegovo osoblje, za policijske agente i stražare.

Pi'ed osnivanje radionice traženi su po logoru najbolji majstori s manjim krivicama, a za one zanate u kojima nije bilo izbora i sa težim krivicama. Najviše je bilo obućara i krojača, zatim stolara, dva elektroinstalatera, po jedan graver, krznař, časovničar, automehaničar i fotograf. Ovaj poslednji, po imenu Žika, postao je Krigerov poverenik, te su se ostali pribavljali njegovih dostava, izbegavali njegovo društvo i svaki ozbiljniji razgovor u njegovom prisustvu.

U logorskoj radionici, čije brojno stanje se kretalo između 20 i 25 zatočenika, radilo se mnogo, naročito posle masovnih streljanja, kada se za logorske glavare i njihovo osoblje po meri prerađivala odeća i obuća kako bi im bolje pristajala.

Za radionicu je ispraznjena soba broj 56 u prizemlju logorske zgrade. Za nju je pribavljeno nešto alata, posebno šivačeg, obućarskog i stolarskog. Zanatlje su najpre spavale u svojim sobama, ali su svi ubrzo prebačeni u radionicu da bi što rede dolazili u kontakt s ostalim zatočenicima. Tu su takođe preseljeni Danilo Masleša i Mihailo Blagojević, koji su odranije radili u sanitetskoj ekipi — prvi kao ložač na kotlu perionice, drugi kao dezinfektor.

Sobni starešina bio je Dragi Radovanović, graver, koji je posle rata živeo i radio u Kruševcu. Iz logorske radionice izvedena su na streljanje samo dva lica. Ostali su pušteni ili upućeni na prinudni rad u Nemačku, a nekolicina je dočekala rasformiranje logora.

Izbor ljudi za radionicu često je bio povezan s njihovim ranijim poznanstvom s nekim uticajnim poslenikom logorske uprave. Vojislava Atanackovića, krojača, doveo je, na primer, iz smrtne sobe Vujkovićev tadašnji zamenik Jeftić, u krojačku radionicu, pošto je kod njega još pre rata šio odela. Tvrdi da je Vujković ipak pretio Atanackoviću da će ga prozvati za sledeće streljanje, ali ga je izvukao komandant logora Fridrih, kome je prepravljaо krznenu kapu i požalio se da mu zbog toga neće moći završiti posao.²⁹⁸ Slične drame preživljavali su

²⁹⁸ IAB BL G19, sećanje Vojislava Atanackovića.

povremeno i drugi majstori iz radionice. Duborezac Neša pratio je za Krigeru skupocen nameštaj. Kada ga je Kriger prekorio da malo radi i da posao sporo odmiče, odgovorio je da mu pravi stilski nameštaj umetničke vrednosti i da ne može da dubi više od dva časa dnevno kako ne bi omanuo ni u kakvoj sitnici. U stvari, strepeo je da će biti streljan čim završi Krigerov nameštaj. Lazar Beljanski, krznař, imao je neobičan dijalog sa šefom logora Vujkovićem, kome je prekrajao toplu, zimsku krznenu šubaru. Vujkoviću se činilo da mu je šubara mala. Beljanski je odgovorio da je napravljena tačno po meri. Šef logora ironično ga je zapitao da mu glava nije, valjda, porasla.

»Koliko vi imate briga, možda je i porasla« — odvratio je mirno Lazar Beljanski.

Vujkoviću se ovaj dvosmisleni odgovor učinio provokativnim, pa je krznara pretukao. Lazar Beljanski, uhapšen s grupom beogradskih kožarskih i krznarskih radnika, ipak je kasnije pušten iz logora.²⁹⁹

Frančeski Franja hapšen je dvaput. Prvi put početkom 1942. godine kada je bio optužen zbog pokušaja atentata na policijskog agenta Branka Delju, mada s tim atentatom nije imao nikakve veze. Pošto krivica nije mogla da bude utvrđena, sva trojica okrivljenih prijavili su se da idu na rad u Nemačkoj. Frančeski je radio u štampariji u Hanoveru, odakle je na zahtev Specijalne policije враћen u Beograd i ponovo uhapšen. Naime, u međuvremenu je bio uhapšen Vojislav Ilić, nekadašnji član jednog rejonskog komiteta u Beogradu, koji je bio zbog nediscipline pozvan na odgovornost, a krio se neko vreme kod Frančeskog. Ovaj je posle dvadesetodnevnog isledenja upućen u logor na Banjici. Prijavio se kao automehaničar i tako dospeo u logorsku radionicu, gde se najčešće bavio Krigerovim motociklom. Stekavši poverenje zamenika komandanta logora postao je slobodnjak. Dobijao je čak naloge da sa motociklom izlazi izvan logora. U logorskoj radionici ostao je do sredine decembra 1943. godine, kada je na Avalskom društu doživeo saobraćajni udes. Hteo je da izbegne dvojicu dečaka koji su se sredinom druma vozili kolicima na kuglagere i tako dospeo pod kamion. Nalazio se dugo između života i

²⁹⁹ IAB BL 621, sećanje Voje Tutunovića.

smrti, ali je posle dve uzastopne hirurške intervencije u bolnici preboleo rane i prelome. Krajem februara 1944. godine враћен je u Banjički logor na štakama. Prilikom dolaska sreo je na stepeništu komandanta logora Fridriha Vilija, koji se začudio kada ga je video živog. Rekao mu je da čovek može jedanput da pogine, a ne dvaput. Pošto je u njegovim očima jedanput poginuo, naredio mu je da se javi šefu logora Vujkoviću radi otpusnice iz logora. Tako je zahvaljujući Fridrihovom sujeverju ili nekom starom nemačkom riterskom običaju bio pušten, ali je morao svakodnevno da se javlja Specijalnoj policiji.

Izlazak Franje Frančeskog izvan logora koristio je ostalim zatočenicima u radionici. Donosio je novosti i razne korisne stvari. Jednom je doneo mapu Evrope, na kojoj su pratili kretanja trupa na frontovima.

Logorska radionica je bila podesno mesto za pribavljanje informacija o raznim pitanjima koja su interesovala banjičke zatočenike. Iz sobe u kojoj je bila smeštena radionica moglo se kroz prozor s dosta preglednosti posmatrati kada su pojedine grupe izvodili u kamione koji su kretali put Jajinaca. Tako su mogle da prostruje logorom informacije o držanju pojedinaca i celih grupa. U radionici se, osim toga, često sekla žica za vezivanje prozvanih zatočenika, pa se i na taj način mogao imati približan uvid u broj streljanih. Krojači iz radionice tvrde da je Kriger znao izdvojiti za streljanje ponekog zatočenika samo zato što je na njemu uočio dobro odelo, a bio je poznat kao kicoš za koga su gotovo svake nedelje ponešto prekrajali. Takođe su izbiliza posmatrali pljačku zatočeničkih stvari. Često su po odelu saznavali ko je streljan. Odelo od dobrog štofa u kojem je u logor dospeo Milutin Ivković, popularni predratni fudbaler, prekrojeno je, na primer za Kriegera, dok je njegove gojzerice uzeo komandant Fridrih.

Logorske starešine, Nemci i ostali zulumčari koji su dolažili u radionicu da nešto za sebe ušiće dok su čekali da se završi neka sitnija prepravka, ponekad su razgovarali međusobno. Praveći se da su zadubljeni u svoj posao, majstori su pažljivo pamtili svaku reč. Tako su često doznavali šta se priprema u logoru, kakva je situacija na frontovima i u zemlji.

O svemu tome veoma brzo su obaveštavani zatočenici po sobama.

Iako pod stalnom Krigerovom prismotrom, koji im je pretnio streljanjem ako ne završe posao do postavljenog roka, zatnije iz radionice su nalazile mogućnosti da svojim drugovima zatočenicima iskrpe odela i obuću, da od otpadaka prekrajanjem sašiju novu košulju, da im dotine poneku alatku ili daščicu za duborez.

U letu 1944. godine u stolarskoj radionici su krišom pravljene nanule i slate po sobama. Ćitav logor je za kratko vreme bio je snabdeven nanulama, koje su nekim zatočenicima bile jedina obuća. Zbog svega toga je i logorska radionica bila značajna za život i rad zatočenika.³⁰⁰

Radovi izvan logora i bekstva s radova

Manje ili veće grupe zatočenika izvođene su povremeno na prinudne radeve za sve vreme postojanja Banjičkog logora. U radnim komandama u Beogradu i okolini, a ponekad i izvan gradskog atara, nisu im tekli med i mleko. Naprotiv. Radilo se veoma naporno, često na opasnim mestima, uz batine, viku i stalni progon stražara. Naravno, bilo je i među njima manje zločudnih ljudi, isluženih i demoralisanih nemačkih vojnika, koji su bili popustljiviji.

Prinudni radevi predstavljali su, u stvari, kaznu, okrutnu i tešku kao što je bilo i samo življenje u logoru. Zatočenici su ipak rado odlazili u radne ekipe. Svako udaljavanje izvan logorskih zidina, izlazak iz sobe ustajalog vazduha, skućenog prostora i preživljenih strahova značilo je za njih trenutno olakšanje. Osim toga preko podmitljivih stražara moglo se stupiti u kontakt s porodicom i prijateljima, od kojih su saznavane novosti, dobijane namirnice, a moglo se poraditi i na pripremanju bekstva.

Svaki logoraš nije mogao da se svrsta u radnu ekipu. Zatočenici okarakterisani kao krivci I kategorije nisu izvođeni na radeve. Iza rešetaka u sobama smrti oni su čekali čas svoje egzekucije. Samo izuzetno poneki od njih uspevao je da se prokrijumčari u radnu ekipu.

³⁰⁰ IAB BL 618, 623, 626, 621, sećanje Đure Cigića, Franje Frančeskog, Bože Milenkovića, Voje Tutunovića i drugih.

Krvci feldžandarmerije, takozvani dirisovci, seljaci koji nisu izvršili obavezne isporuke žita, kretali su se nešto slobodnije i svrstavani su u veće radne jedinice obično za teže poljoprivredne poslove. Međutim, kada se u Beogradu osećala ozbiljna nestaćica radne snage za najteže poslovi, naročito posle anglo-američkog bombardovanja Beograda u proleće i u jesen 1944. godine, na radeve su sve češće izvođeni krivci III, pa i II kategorije.

Prva veća grupa logoraša radila je u 1942. godini u Makišu. Provodili su ceo dan u blatu kopajući kanale za odvodnjavanje. U vreme kada je odlučeno da se u logoru na Banjici potraži radna snaga za ovaj kuluk, još nije bila završena kategorizacija zatočenika. Tako se među odabranima za rad u Makišu našlo dosta boraca uhapšenih zbog učešća u narodnooslobodilačkom pokretu. Gotovo svi zatočenici koji su u prvoj grupi radili u Makišu kasnije nisu bili postreljani.

U 1943. godini nastavljeno je kopanje kanala u Makišu. Međutim, tada su na ovim poslovima radili samo »dirisovci«. Najpre su odvoženi kamionima u pratnji stražara svakodnevno u Makiš i vraćani kasno uveče u logor. Tok je bilo do leta

1943. godine. Pošto su »žitari« pušteni, a trebalo je da se radevi nastave, oko sto krivaca II i III kategorije prebačeno je kamionima u fabriku šećera, gde su noćivali i svakog jutra terani na prinudni rad u Makiš. Na dvojicu zatočenika koji su obavljali razne poljoprivredne poslove bio je raspoređen po jedan stražar. U septembru 1943. godine ovu grupu kažnjenvika uhapšenih od Specijalne policije zamenili su meštani sela Vrčina pohapšeni u raciji.³⁰¹

Krajem aprila 1943. godine otpremljena je na teške poljoprivredne radeve u Banatu grupa žena iz logora na Banjici. O ovom transportu i primopredaji zatočenica pronađen je pisani dokument u zaostalom arhivskom fondu Specijalne policije. Po naredbi upravnika grada Beograda, šef Specijalne policije Paranos uputio je prefekturi policije za Banat u Velikom Bečkereku (danasa Zrenjanin) sledeće pismo:

»Na dan 29. aprila t. g. preuzete su od strane nemačkih vlasti u Beogradu iz koncentracionog logora na Banjici i upu-

³⁰¹ IAB BL 636, sećanje Živka Vagića. U Prilozima prepiska između Bećarevića i Vujkovića o potrebi boljeg nadzora nad radnicima u Makišu.

ćeni na rad u Banat, pri organizaciji TOT, ove pritvorenice koncentracionog logora: Danka Karišić, svršena maturantkinja, Todorka Nikolić, domaćica, Matić Vidosava, radnica, Stojković Alinka, krojačica, Ćurčić Evica, domaćica, Veljković Vidosava, domaćica, Marija Katica, domaćica, Mihajlović Vukosava, domaćica, Suput Milena, bankarska činovnica, Marković Milica, domaćica, Bako Viktorija, domaćica, Basarić Milka, radnica, Đokić Ljubica, domaćica.

Sve ove osobe smatraju se za teže krivce i kao takve su okarakterisane, pa je potrebno da se na njih obrati stroga pažnja za vreme dok budu u Banatu, tim pre što će se, izgleda, upotrebiti za poljske radove, pa mi je čast da o tome obavestim radi preduzimanja daljih mera.

Prema iskazu organa koji su preuzeli ove osobe iz koncentracionog logora, rad u Banatu trajaće tri meseca, a potom treba da se vrate.³⁰²

Datum u ovom pismu ne podudara se s tvrđenjima zatočenica koje su odvedene u Banat. Prema njihovom sećanju prozvane su 9. maja. Stari lekar Pijade obavio je pred polazak lekarski pregled. Svaku zatočenicu odvojenu za transport proglašio je zdravom, jer se smatralo da odlazak s Banjice predstavlja makar minimalan izgled za spasenje. Zatočenice nisu znale kuda ih vode. Mislile su da će u Nemačku.

Kada su prevezene preko Dunava i stigle na pustaru Miloradovića, videle su da ih tu čeka novi logor, ograđen bodljikavom žicom i nekoliko drvenih baraka s krevetima na dva ili tri nivoa. Malo podalje nalazili su se stanovi nemačkih oficira, sedište komandanta logora i straže.

Pustara je bila vlasništvo nekog Miloradovića, koji ju je dao u najam organizaciji TOT. Prostirala se na osam stotina hektara, zasejanih kukuruzom, repom i raznovrsnim povrćem. Pored poljskih radova na ovim kulturnama kopani su kanali za odvodnjavanje i navodnjavanje. Posle jesenjih kiša, kada se banatski les raskvasi, bio je to tegoban posao. Prva grupa žena sa Banjice zatekla je na pustari nekoliko desetina muškaraca, odvojenih i dopremljenih na radove iz logora na Starom sajmištu. Bilo je potrebno dosta vremena da se bolje upoznaju i steknu međusobno poverenje neophodno za zajedničku političku akciju.

³⁰² IAB UGB SP IV-Q-256.

U Banatski Brestovac je ubrzo stigla druga grupa žena sa Banjice. Među njima su bile: Jelica Jerković, Danica Jovančević, Zora Pečovnik, Nevenka Karakašević, Nada Stanić, Anka Jandrijević, Dobrila Rastovac, Milja Zivković, Ljubica Simović, Zivka Stanojević, Vera Smilevska. Pamte da su došle posle velikog streljanja 25. maja 1943. godine.

Grupa žena iscrpenih radom vraćena je u logor na Banjici početkom novembra 1943. godine, a umesto njih je odvedena svežija, odmornija radna snaga. U jesen 1943. godine upućena je s Banjice pored žena i grupa od 50 muškaraca. Bilo je to vreme branja kukuruza i vađenja krompira. U nedostatku zdrave i dobre hrane bili su prinuđeni da uz rizik kradu krompir.

Na rad se odlazilo u samo svitanje. Nikada se nije znalo gde će ko raditi. Svakog jutra dobijao se novi raspored. Nemci su tako postupali iz predostrožnosti, a zatočenicima je nekad čak odgovaralo da se na raznim mestima povezuju razne grupe.

Postojala je jedna pogodnost: zatočenice su mogle da primaju poštu od svojih porodica. Kamion je svakodnevno odlazio u Beograd za hranu i poštu. Zatočenicama koje su odlazile kamionom — njih dve do tri — pružana je mogućnost da se u današnjoj palati »Albanija«, u kojoj je za vreme rata bilo sedište neke nemačke policijske ustanove, susretnu s rodbinom.³⁰³

Manje grupe zatočenika radile su u 1943. godini na gradnji manježa za nemačke oficire u blizini Belog dvora, zatim u markarnici, gde su prevrtali žito pribavljeno otkupom, ili na kopanju rovova na Banjici, nedaleko od mesta na kome su bile postavljene tribine. Nekoliko zatočenika odlazilo je na Dedinje da pravi zimsku baštu za gestapovskog majora Junga. Kao što se vidi, gestapovski velikaši raspolagali su banjičkim zatočenicima kao svojom robovskom radnom snagom. Radovi na izgradnji manježa i na većini drugih pomenutih mesta nagle su prekinuti posle kapitulacije Italije. Izgleda da posle toga Hitlerovi riteri više nisu bili uvereni da će vekovati na Balkanu.³⁰⁴

³⁰³ IAB BL 596, sećanje Nevenke Karakašević; prema kazivanju autoru Danke Karišić Bajić 1986. godine u Beogradu.

³⁰⁴ IAB BL 650, IAB BL 885, IAB BL 636, IAB BL 665.

Posle anglo-američkog bombardovanj a Beograda 1944. godine mnogi Beogradani odlazili su u zbegove izvan grada. Osećala se sve veća nesigurnost. Raspoložive radne snage za raščišćavanje ruševina nije bilo. Nemačka komanda odlučila je da za najteže radeve ponovo upotrebi banjičke zatočenike. Tada su na razne punktove u Beogradu razaslane grupe od 10 do 50 i više logoraša, koji su uglavnom radili na raščišćavanju ruševina, izgradnji skloništa u blizini ispostave Gestapoa, u kasarnama na Dedinju, u blizini Banjičkog logora, gde su za vreme okupacije bile smeštene nemačke vojne jedinice i specijalne službe.

Prva grupa zatočenika izašla je iz logora u Ratnički dom (dan danas dom JNA), u kome je bila smeštena jedna od centralnih ispostava Gestapoa sa zatvorima i mračnim samicama u podrumskim prostorijama. Prilikom ponovnog anglo-američkog bombardovanj a zatočenici su bili zatvoreni u te celije bez svetla i vazduha, dakle izloženi neposrednoj pogibiji pošto je bilo gotovo izvesno da će pored vojnih ciljeva pod udarom savezničkih bombi biti važne okupatorske ustalone, u prvom redu obaveštajno-policiske ekspoziture. Već drugog dana po izlasku na rad u neposrednoj blizini Ratničkog doma pale su tri bombe. Zatvoreni u podrumskim prostorijama zatočenici su se gušili u dimu i prašini uzvitlanima posle eksplozije.

Na sličan način postupljeno je prema grupi koja je građila sklonište na prostoru između Srednje ekonomskog škole u Cetinjskoj ulici i bivše gimnazije u Poenkararovoj ulici (dan danas Makedonska ulica), izgorele još prilikom nemačkog bombardovanj a 6. aprila 1944. godine, na mestu na kome se danas nalazi zdanje Novinskog izdavačkog preduzeća »Politika«. U Cetinjskoj ulici takođe se nalazila jedna od beogradskih gestapovskih ekspozitura. Tokom jednog od savezničkih bombardovanj a Beograda, grupa od pedesetak zatočenika bila je zaključena u gimnastičkoj dvorani Trgovačke akademije. Preciznim pogotkom bomba je pogodila zgradu sa čela i tom prilikom su poginula tri gestapovca. Srećom, gimnastička dvorana se nalazila na suprotnoj strani zgrade, na začelju, pa iako se sve oko njih uzdrmalo, zatočenici nisu pretrpeli nikakvu ozbiljniju ozledu. Posle prestanka znaka za uzbunu, kada je nastavljen posao, stražari su nagonili svoju robovsku radnu snagu da radi

iscrpljujućim tempom. Bili su besni zbog pretrpljenih gubitaka.

Više grupa zatočenika raspoređenih u desetine upućeni su na otkopavanje neeksplođiranih bombi u razne delove grada: na Topčidersko brdo, na Banovo brdo, u nekadašnju zgradu monopola na Čukarici, kod vile predratnog ministra Bože Maksimovića Kundaka, iznad ondašnjeg funbalskog igrališta. Za ovaj posao uzimani su i krivci teških kategorija. Čak je traženo da se javljaju dobrovoljno na posao. Lista je dopunjavana kada nije bilo dovoljno »dobrovoljaca«. Prilikom otkopavanja većih bombi straže su se udaljavale na bezbedno rastojanje i hvatale zaklon. Uz bombu, s krampovima i lopatama u ruci, ostajali su samo banjički zatočenici.³⁰⁵

Jedna grupa logoraša, uglavnom »rokovaca«, izdvajana je svakodnevno na rad u Kosmajskoj ulici (danas Ulica maršala Birjuzova). Sredinom leta 1944. godine ova grupa je raščišćavala ruševine na mestu današnjih javnih garaža. Osim toga, pomagala je zidarima koje su Nemci angažovali da grade bunkere za sklanjanje njihovih automobila. Pretežan deo šuta utovarivali su u kamion, odvozili ulicom Sedmog jula i izbacivali nedaleko od Električne centrale. U početku su zatočenike čuvali Nemci, manje osioni i kruti nego ranije. Kasnije su taj posao prepustili Rusima belogardejcima. I jednima i drugima moral je bio u osetnom padu: front se približavao.

Logoraši u Kosmajskoj ulici nisu radili sami. Okupacione vlasti pridružile su im grupu zarobljenih partizana smeštenih u logoru na Zvezdari. U to vreme oni su već uživali status ratnih zarobljenika. Zahvaljujući svom povolnjijem položaju zarobljeni partizani, među kojima je bilo dosta Dalmatinaca, poнаšali su se slobodnije. Dolazeći na rad složno su pevali partizanske pesme. Tih dana mnogi Beograđani u čudu su zastajali slušajući kako se ulicama njihovog grada, još okupiranog, ore poznate melodije: »Marjane, Marjane, ča barjak ne viješ« ili tada manje poznata u njihovoj sredini pesma »Sve što j' bilo pod pepelom«.³⁰⁶

Jedna grupa od dvadesetak zatočenika radila je kod manastira Vojlovice, blizu Pančeva. Gradili su barake u koje je

³⁰⁵ IAB BL 885, IAB BL 207.

³⁰⁶ Prema kazivanju autoru Stevana Milanka i Brane Jovanovića.

trebalo da se smeste neke službe Gestapoa posle učestalih savezničkih bombardovanja Beograda. Bili su smešteni u baraci s dve veće prostorije. U prvoj se nalazila kuhinja za esesovce, a druga je bila prazna. U njoj su na golom podu provodili noći dovedeni banjički sužnji, među kojima je bilo političkih krivaca i kriminalaca. U stvari, od proleća 1944. godine počelo je izmeštanje iz Beograda službi bezbednosti, policije potretka i Gestapoa, jer su zdanja u kojima su se nalazili bila pod stalnim udarom savezničkih bombardera.

Stotinak metara nedaleko od gradilišta uzdizale su se kupe manastira Vojlovica, u kome je bio konfiniran patrijarh srpske pravoslavne crkve Gavrilo Dožić. Nemci su ga uhapsili neposredno posle ulaska u Beograd na osnovu prethodno pripremljene knjige poternica.

Pošto na gradilištu u prvo vreme nije bilo vode, zatočenici su odlazili po vodu u krug manastira. Kasnije se situacija preokrenula. Manastirska česma se pokvarila, a Nemci su na radilište odnekuda doveli vodu. Tada je patrijarhov sekretar bio prinuđen da u pratnji nekog od manastirskih momaka dolazi po vodu na gradilište. Tako su zatočenici s njim stupili u kontakt obavestivši ga da su nemački taoci. Sledećih dana dobijali su od njega hranu, što im je olakšavalo da izdrže teškoće napornog rada sve dok gestapovci, otkrivši ovu neobičnu vezu između konfiniranog patrijarha i logoraša, nisu grubo prekinuli te susrete.³⁰⁷

Nekoliko meseci pošto su se ugasile lomače na stratištu u Jajincima, kojima su Nemci pokušavali da prikriju svoje zločine, grupa od dvadesetak zatočenika dovožena je svakodnevno s Banjice da na mestu nekadašnjih masovnih grobnica kopaju rovove za smeštaj benzinskih buradi za potrebe Vermahta. Stratište na Jajincima bilo je u to vreme zaodenuto novim ruhom, živilo je ubočajenim životom jedne posadne jedinice Vermahta, koju su sačinjavali pretežno Austrijanci. Zatočenici su ipak, kopajući plitke rovove za kamufliranje motornog goriva, nailazili povremeno na sitnije delove nagorelih kostiju svojih bivših drugova.³⁰⁸

³⁰⁷ Na osnovu pričanja Voje Lauševića i sećanja samog autora.
3-M Na osnovu ličnog autorovog iskustva.

Bekstva s radova

Gоворити о bekstvima banjičkih zatočenika значи одмах се sukobiti s neizbežnim pitanjem: kako je bilo moguće da se pobegne iz zgrade premrežene rešetkama na prozorima, po hodnicima, između spratova, s velikim katancima i gvozdenim prečkama na vratima? Osim toga, logor je bio okružen zidom koji su nadvisivale kupole s mitraljezima, a zatočenici su se nalazili pod stalnom prismotrom logorskog osoblja.

Tlačitelji su se ipak prevarili u računu. Svest o neizbežnosti žrtava da se dostigne do slobode višestruko se uvećava u presudnim trenucima istorije, pogotovo onima koji prožimaju revolucionarna previranja i obećaju nova dostignuća. A upravo s takvim nadama jugoslovenski narodi očekivali su završetak fašističkog gospodarenja u Evropi.

Zatočenici Banjičkog logora stvorili su, kako je već rečeno, izuzetno otpornu klimu iza rešetaka. Stojički su trpeli svakovrsna šikaniranja i satanske zvuke prozivki za pogubljenje. Večernje sate, kada se mučitelji zamore, posvećivali su sebi, svojim kružocima i stvaralaštvu. U tim časovima često su se skrajali planovi o bekstvima, proboju, napadu na logorsku stražu, neutralisanju stražarnica. O planovima proboja, koji su se završili masakriranjem organizatora, već je bilo govora.³⁰⁹

Bekstva je bilo iz bolnice u koju su u prvim mesecima postojanja logora na Banjici upućivani teže oboleli i pretučeni zatočenici ili porodilje. Tada je spoljnja pomoć bila neophodna. Već su opisana bekstva uz pomoć beogradске partiskske organizacije. Prilikom prvog, avgusta 1941. godine, spasene su iz pritvoreničkog odeljenja Opštne državne bolnice Mitra Mitrović, Vera Goconja Verbalov i Natalija Hadžić.³¹⁰ Na dan 25. januara 1942. godine oteta je sa Ginekološkog odeljenja kliničke bolnice Ivanka Muačević, apsolvent medicine, s tek rođenom kćerkicom.³¹¹ Pokušaji otmica Mate Vidakovića, jula 1941. godine i Božidara Stamenkovića, sekretara Mesnog komiteta SKOJ-a, oktobra 1941. godine, nisu uspeli.

³⁰⁹ SM Vidi opširno na stranama 167 i 180.

³¹⁰ Vid. na str. 116, 117.

³¹¹ Vid. na str. 143.

U red bekstava uz stranu pomoć mogu se smatrati ona u kojima su podmićeni nemački oficiri na prevaru izveli iz logora Radomira Dabića, advokatskog pripravnika iz Kućeva, i Slobodana Radoševića, tada privatnog činovnika, danas sudije u penziji, iz Beograda.

Dabićevo banjičko konačište bila je najpre soba broj 36, gde je sproveden iz Požarevca 16. januara 1942. godine. Kolaboracionističke vlasti optužile su ga zbog tesne saradnje s partizanskim odredom Veljka Dugoševića. U logoru je već bio zatekao svoje drugove iz Zviškog odreda Ratka Draškocija i profesora Iliju Petrovića Trinaestog. Ubrzo je skupa s njima prebačen u sobu broj 3. Tu je ostao samo nekoliko dana, a onda ga je ključar prozvao. Očekivao je da će ga odvesti na saslušanje u Gestapo. Ključar ga je doveo do logorske kapije, gde ga je preuzela straža. Na izlasku iz logora čekali su ga jedan nemački podoficir i jedan oficir Srpske državne straže. Prvverivši njegove generalije, Nemac ga je izveo na ulicu, gde ih je čekao parkirani automobil. Kada je automobil krenuo, Nemac je dao Dabiću pismo, na kome je odmah prepoznao rukopis svoje žene. Ona ga je obavestila da će ga Nemac u pogodnijoj prilici pustili. To se i ostvarilo. Dabićev otac je za izbavljenje sina platio Nemcima visoku svotu novca.³¹²

Na zahtev Srpskog dobrovoljačkog korpusa Ratomir Dabić je ponovo uhapšen i sproveden u logor na Banjici. Bilo je to sredinom 1942. godine. Posle nekoliko meseci pušten je uz garantiju 305 učitelja sela Mustapića. Stab Dobrovoljačkog korpusa nastojao je da ga ponovo pronađe i uhapsi.³¹³ Ali našavši se po drugi put izvan logorskih zidina, Dabić se više nije dao pronaći.

Motivi esesovskog majora koji je pomogao Slobodanu Radoševiću da se domogne slobode nisu bili samo materijalne prirode. On je bio dugogodišnji prijatelj sa Slobodanovim ocem i prema porodici Radošević osećao je neke obaveze moralne prirode. Koristeći svoj autoritet esesovskog majora Nemac je izveo Radoševića iz sobe, odvezao ga izvan Beograda i pustio negde između Batajnica i Stare Pazove rekavši mu da može da krene kuda ga oči vode i noge nose.

³¹² IAB BL 612, sećanje Ratomira Dabića.

³¹³ IAB UGB SP IV-Q-18/70.

Poreklom iz Iriga, Radošević je uhapšen 26. decembra 1942. godine kao nameštenik firme KIRSI za izradu metli i štukatura od trske. U najveći greh policija mu je upisala to što je davao utocište Josipu Benkoviću Bepu kada je s njim već bila raspisana poternica. Međutim, već ranije »poverenik broj 36« javio je Bećareviću da je Radošević poznat i po svojoj aktivnosti u SBOTIČ-u. Posle izvođenja Slobodana Radoševića izvan logora došlo je do prepiske između Specijalne policije i Gestapoa. Stavši na stranu svog majora, Gestapo je tražio da se Radoševićevu puštanje legalizuje, a Bećarević je tražio saglasnost da ponovo uhapsi odbeglog zatočenika.³¹⁴

Uz pomoć sa strane zapamćeno je i bekstvo nekoliko četničkih oficira. Bilo je to 6. oktobra 1943. godine. Povezavši se s organizacijom Draže Mihailovića u Beogradu i preko nje s nekolicinom logorskih stražara, toga dana su pobegli Ilija Orelj, kapetan I klase, rođen 1895. godine u Travniku, Neško Nedić, aktivni poručnik, rođen 1914. godine u Leliću kod Valjeva, i Nikola Pašić, unuk poznatog prvaka Radikalne stranke i državnika Kraljevine Srbije pred prvi svetski rat i novostvorenene države Srba, Hrvata i Slovenaca neposredno posle rata, Nikole Pašića. O njima trojici nema nedoumice, pošto je u logorskim knjigama precizno ubeležen datum njihovog bekstva. Prema sećanju većeg broja zatočenika, s njima trojicom je bio i Blagoje Ljumović, koji je odigrao nečasnu ulogu u potkazivanju šefu logora Slobodana Sekulića i još četvorice njihovih drugova kao organizatora planova za probor iz Banjičkog logora, posle čega je usledilo njihovo mučenje i strešljjanje. Međutim, ovo se ne može tvrditi s izvesnošću, pošto je u banjičkim knjigama zabeleženo da je Ljumović pobegao znatno kasnije, februara 1944. godine. Ali se ne može isključiti ni pretpostavka da je datum njegovog bekstva zabeležen kasnije iz straha od gestapovskog poverenika Krigera, koji je bio u zavadi s Ljumovićem. Bilo kako bilo, oba ova slučaja ne mogu se smatrati kao bekstva u punom smislu reči, pošto je izlazak pomenutih oficira kroz logorsku kapiju organizovan uz svesrdnu podršku logorske straže, koja im je otključala vrata i pustila ih. Staviše jedan deo stražara im je obezbedio

³¹⁴ IAB UGB SP IV-Q-248/2.

oružanu pratinju. Skupa s njima pratinja je otišla bez ikakvih problema u neku od obližnjih četničkih jedinica.³¹⁵

Posle bekstva Oreljove i Pašićeve grupe došlo je do neobične situacije: kapija je dobar deo jutra bila otključana, ali to nije mnogo vredelo ostalim zatočenicima, jer ovi četnički oficiri nisu ni pomišljali da omoguće bekstvo širih razmara. Kada su Nemci saznali za neverstvo nediećevaca, pripadnika logorske straže, postavili su na glavnim punktovima u kupolama svoje straže. Od to doba na logorskim stražarnicama su stajali pored žandarma SDS i nemački vojnici.³¹⁶

Ispred puščanih plotuna na jajinačkom strelištu uspela su da pobegnu samo trojica zatočenika: Stevan Stevanović i dr Radomir Milutinović iz niške grupe partizanskih obaveštajaca, i Lazar Spalević, učitelj iz potkopaoničkog sela Razboj ne. Sva trojica su pobegla istog dana — 8. decembra 1942. godine.³¹⁷

S radova je pobeglo nekoliko desetina zatočenika, a moglo ih je biti i više da banjički zatočenici nisu gledali prekim okom na pojedinačna bekstva, smatrali ih manje časnim prepostavljujući im organizovanje grupnih bekstava kako bi se izbavilo što više ljudi. Ali grupna bekstva su bila teško izvodljiva, u njihovoj pripremi se gubilo mnogo vremena i obično nisu dovedena do kraja, već presecana u začetku. Tako je bilo među onima koji su radili u Makišu, tako je bilo kod manastira Vojlovice i u nekim drugim radnim komandama. Kasnije je prevladalo realistično gledište: svako bekstvo je dobrodošlo, jer ne samo što se pojedinci na taj način spasavaju, i pridružuju partizanskim jedinicama, već se nanosi šteta neprijateљu, njegovoj sigurnosti i moralu.

Pod brojem 21.314 u knjigama o evidenciji banjičkih zatočenika upisan je Milan Mauzer Maca, Hrvat, rođen 1926. godine u Beogradu, prispeo u logor 12. aprila 1926. godine. U rubrici u kojoj su pedantni policijski činovnici unosili podatke o daljoj sudbini konfiriranih lica zabeležena je kratka primedba: pobegao s rada 9. maja 1944. godine. U logoru se već nalazila Milanova sestra Zivka, koja je takođe uhapšena kao omladinka na Ćukarici.

³¹⁵ IAB BL 608, sećanje Danila Masleše.

³¹⁶ IAB BL 393, sećanje Svetomira Stojanovića.

³¹⁷ Vid. opširnije na str. 250.

Već posle desetak dana provedenih u logoru Milan je kao lakši krivac poslat na rad u markarnici na Čukarici, dakle terenu koji mu je bio dobro poznat. Baš nekako u to vreme Specijalna policija je isledivala novu grupu uhapšenih čukaričkih omladinaca. Neki od uhapšenika teretili su Milana novim podacima o njegovom radu i zato se šef logora Vujković spremao da ga ponovo sasluša. Milanov položaj bio je, dakle, osetno pogoršan. Srećom on se na radilištu na markarnici povezao s nekim starim poznanicima. Jedan od njih doneo mu je propusnicu, mantil i kačket. Preobukavši se uspeo je da pobegne. Skrivaо se nekoliko dana, dok nije uspostavio sigurnu vezu za odlazak u partizane.

Zandarmi koji su čuvali zatočenike u markarnici nisu smeli da prijave Milanovo bekstvo. U logor su umesto njega doveli najmladeg sina Đure Mauzera, radnika čukaričkog brodogradilišta, Voju Mauzera, koji je tada tek ulazio u šesnaestu godinu. Međutim, njihovo »lukavstvo« je brzo otkriveno. Vujković je pozvao Milana na saslušanje. Izbezumio se od besa kada se umesto njega pojавio znatno mlađi Voja Mauzer. Odmah su kao taoci uhapšeni Đura Mauzer i njegova žena Sofija. Tako je kroz logor na Banjici prošlo pet članova porodice Mauzer.³¹⁸

S rada u Kosmajskoj ulici pobegla su 24. avgusta 1944. godine trojica banjičkih zatočenika: Stevan Milanko, hemijski tehničar, Nikola Ćirović, poštanski činovnik i Brana Jovanović, trgovачki pomoćnik.³¹⁹ Posle dramatičnog putovanja sva trojica su se pridružila partizanskim odredima u Sremu i Srbiji.

Da bi se u to vreme pobeglo, morala se prethodno uspostaviti sigurna veza. Inače bi poduhvat bio oduviše rizičan. Selima su kolale četničke trojke, koje nisu prezale da na svako nepoznato lice zamahnu kamom. Gradovi su bili puni kvislinčkih i nemačkih oružanih jedinica. Specijalna policija je nastavljala svoje istrebljivačke hajke na svakog ko progresivno

si« prema kazivanju Sofije Mauzer autoru.

³¹⁹ Brana Jovanović upisan je u logorske knjige pod brojem 18.811 i danas je penzionisani major JNA; Nikola Ćirović upisan je pod brojem 18.546 i penzionisan je kao potpukovnik JNA; Stevo Milanko, upisan pod imenom Stojan Jovanović, završio je vojnu službu u činu pukovnika.

misli i dela. Naći se na ulici bez isprava nije bilo nimalo jednostavno. Ako bi pojedinac uspeo da pobegne kako bi se bez isprava i vodiča izvukao iz okupiranog grada?

Branu Jovanovića četnici su uhapsili kao šesnaestogodišnjaka jer je bio borac Prvog šumadijskog odreda, ali su ga kao maloletnog pustili. Decembra 1943. godine uhapšen je prilikom pokušaja da se prebaci u Sandžak i pridruži partizanima. U Banjički logor sproveden je pred Novu 1944. godinu.³²⁰

Nikola Ćirović, drugi begunac, uhapšen je u noći između 14. i 15. novembra 1943. godine. Optužen je zbog rada u agitacionoj grupi koja je delovala na teritoriji nekadašnjeg petog partijskog rejona. U logor je dospeo 4. decembra 1943. godine.³²¹

Treći begunac, Stevan Milanko, uhapšen je pod imenom Stojan Jovanović u Kraljevu. O njemu je već bilo reči.³²²

Kako su njih trojica organizovali bekstvo?

Zahvaljujući vezi koju je uspostavio preko ključara Radovana Gudelja s vlasnikom bifea »Hajduk Stanko«, Radovanovim kumom, Brana Jovanović je uspeo da se sastane sa svojim bratom Miletom, a preko njega s beogradskim ilegalcima. Ova veza je bila relativno sigurna, određen je i stan u koji bi begunci bili prihvaćeni, pa je od ideje o bekstvu do njenog ostvarenja trebalo učiniti samo onaj jedan odlučujući korak.

Kada je uhapšena žena Dušana Jovanovića, člana KPJ, koji je u to vreme takođe bio na Banjici, kod nje je pronađeno desetak pisama iznesenih iz logora pre nego što je uspešla da ih raznese. Postojala je mogućnost da se otkrije kanal kojim su pisma prolazila, a prolazila su dobrim delom vezom koju je uspostavio Brana Jovanović, poznat u logoru kao omladinac nemirnog duha, okretan i prodoran. Ako ne pobegne, za njega izlaza više ne bi bilo.

Kada se saznao za ovo hapšenje pao je konačni dogovor o bekstvu. Bilo je to 24. avgusta 1944. godine. Međutim, jedan nenadani događaj umalo nije osujetio te planove. Bila je to kapitulacija Rumunije.

³²⁰ IAB BL 640, sećanje Brane Jovanovića.

³²¹ IAB UGB SP IV-Q-311/11.

³²² Vid. opširnije na str. 330.

Poučeni ranijim iskustvom zatočenici su znali da nemačka komanda u trenucima većih promena na međunarodnoj sceni obustavlja radove. Okreće se sebi, pribira sopstvene snage i osluškuje šta se događa u okolnim zemljama.

Pred jesen 1943. godine, na dan kapitulacije Italije prekinuti su radovi u Makišu. Time je osuđeno bekstvo većih razmara, pripremano duže vremena, pošto je trebalo organizovati prihvat više ljudi. Obustavljanjem radova u Makiškom polju sav taj trud je pao u vodu.

Za kraljevski državni udar u Rumuniji saznalo se u lorganu, u kome su se vesti u to vreme širile veoma brzo, već 23. avgusta posle podne, kada se radna ekipa iz Kosovske ulice vratila u sobu broj 65. Brana Jovanović, Nikola Ćirović i Stevan Milanko pobojali su se da ni njihovu grupu više neće izvoditi na posao. S nestrpljenjem su očekivali sutrašnje jutro. Već su gubili strpljenje. Kamion koji ih je odvozio na posao pojavio se neuobičajeno kasno, tek negde posle 10 časova. Odlučili su da više ne oklevaju. Branin brat Milorad držao se dogovora. Pred kafanom na Dorćolu čekao je bicikl, okrenut nizbrdo, kojim je trebalo da se posluži Brana Jovanović. To je bio ugovoren znak. Kada su trojica zatočenika stigli s kamionom punim šuta, koji su istovarivali nedaleko od Električne centrale, Milorad Jovanović je pozvao svog mlađeg brata Branu i njegovog stražara na čašicu rakije u kafanu. Za to vreme Nikola Ćirović i Stevan Milanko otišli su sa šoferom na mesto istovara šuta. Sofer nije imao oružja. Stevan Milanko i Nikola Ćirović brzo su zamakli u visoki korov kojim su tada bile obrasle ruševine oko Električne centrale. Tu su se razišli. Brana Jovanović je rekao stražaru da će na čas izaći da vidi da li je istovar završen. Seo je na bicikl, spustio se nizbrdo i krenuo sporednim ulicama. S Nikolom Ćirovićem našao se u prizemnoj kući u Dubljanskoj utici broj 9, koja im je bila određena kao privremeno sklonište. Tu su sačekali da im se pribave isprave i uniforme pripadnika Nacionalne radne službe. S objavama obveznika radne službe stigli su vozom do Niša, punog nemačkih vojnika, a odatle srećno prešli u selo Kamenicu, udaljenu samo 6 kilometara od grada, gde su se priključili Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

Stevan Milanko je krenuo drugim putem. Još dok je radio u Kosmajskoj ulici povezao se s Aleksandrom Fapšićem, sinom građevinskog radnika, koji je radio na zidanju skloništa za nemačke automobile. Porodica Fapšić je bila organizovana u radu za narodnooslobodilački pokret. Aleksandar Fapšić, još dečačkog izraza, ali okretan i dovitljiv, odveo je Stevana Milanka preko Zvezdare na Pašino brdo, gde je neko vreme bio smešten na tavanu zidareve kuće. Kasnije je prebačen na Karaburmu, gde je sačekao vezu za odlazak u partizanski odred. Skupa sa svojim drugom iz »šezdesetpetice« Janačkom Jakovljevićem, koji je nekoliko nedelja ranije bio pušten iz logora na Banjici, pristupio je u Belegišu Posavskom partizanskom odredu, pod komandom Rada Kušića, koji je tada brojao 150 do 200 boraca. Do partizanskog logora prebačeni su posle dužih peripetija čamcima.³²³

S radilišta kod manastira Vojlovice uspeo je da pobegne Radomir Blažić, zemljoradnik iz Ripnja. U banjičkim knjigama zabeleženo je da je nestao s rada u Banatu 15. avgusta 1944. godine. Pao je u ruke Specijalne policije posle hapšenja Živana Markovića, partijskog aktiviste u okolini Beograda. Ukrzo su otkriveni narodnooslobodilački odbori u Zucu, Kumorovaču, Belom potoku. Velikom Mokrom lugu, Ripnju i Rušnju. Među Ripanjcima uhapšen je i Blažić. Krajam 1942. godine sproveden je s još 21 pritvorenikom iz tadašnjeg vratarskog sreza u logor na Banjici.

U letu 1944. godine uspeo je da bude uvršten u radnu komandu kod manastira Vojlovice. Njegova majka je donela balonče vina i pečeno prase Vujkovićevom zameniku Jeftiću da ga stavi na spisak za rad.

Zatočenici na radu kod manastira Vojlovice pripremali su se da organizuju skupno bekstvo. Pripreme su tekle sporo. Sastav radne ekipe se menjao, a prisustvo većeg broja kriminalaca smetalo je organizatorima. Marko Radović, geometar, uhapšen u Smederevu sredinom 1943. godine, do dolaska u Vojlovicu sobni starešina u »šezdesetšestici«, nacrtao je precizan plan baraka i stražarnica. Dve žene su jednog dana došle i donele u korpi ponude za zatočenike, a odnele skicirane planove. Veza je bila uspostavljena. Pančevački poz-

S2S prema pričanju trojice begunaca autoru.

dinski radnici interesovali su se šta se to gradi u blizini njihovog grada. U prostoriji određenoj za noćivanje zatočenika izvaljene su tri daske. Ispod njih je prokopan kanal i trebalo je samo još jedan ili dva zamaha pa da put k slobodi bude dfcvoren. Iznenadno nevreme sa pljuskom i grmljavinom poremetilo je planove o bekstvu. Prevagnuli su argumenti onih koji su smatrali da će raskaljani banatski les otežavati kretanje. Begunci bi u njemu ostavliali jasne tragove za progonitelje. I ovog puta se potvrdilo da svako oklevanje predstavlja pola neuspeha. Propuštena prilika se nije ponovila. Videvši da dogovori nisu plodotvorni, Blažić je odlučio da beži sam. Na dan 15. avgusta 1944. godine obrijao se pre zore. Znao je da tada ima manje stražara. Našao se na vratima barake, čim se prvi od njih pojavio da budi pritvorenike i požalio mu se da je prehladio stomak. Stražar mu je povjerovao, pustio ga k poljskom nužniku i ušao u baraku da budi zatočenike. Radomir Blažić je taj trenutak iskoristio, provukao se kroz bodljikavu žicu i pojurio preko repišta i visokih kukuruza. Posle dva dana pešačenja nepoznatom ravnicom, hraneći se uglavnom presnim purenjacima, izbio je na Dunav. Krmar jednog šlepa usidrenog uz obalu prevezao ga je svojim čamcem do nekog ostrva blizu Kovina. Odatile je drugim čamcem, privezanim na ostrvu, preveslao u Srbiju. Posle mnogih peripetija, izbegavajući drumove i zasede i pobegavši od četnika koji su ga bili uhvatili, došao je do rodног Ripnja, gde se odmah povezao s partizanskim terencima i produžio političku borbu. Posle oslobođenja bio je prvi predsednik Narodnooslobodilačkog odbora u Ripnju.³²⁴

S radilišta u Cetinjskoj ulici pobegli su tokom leta 1944. godine Miljević Vladimir Budo, nadzornik puteva u Smederevu, sproveden u logor s velikom grupom uhapšenih Smederevaca jula 1943. godine, i Stanimir Stulović zemljoradnik iz Mutnja u takovskom srezu. Stulović je bio partizan u Drugom bataljonu partizanskog odreda »Doktor Dragiša Mišović«. Posle pada slobodne užičke teritorije ostao je na terenu Treće takovske čete. Posle nekoliko hapšenja i bekstava od četnika sklonio se kod sestre u Kragujevcu, gde su ga pred Novu 1944. godinu otkrili agenti Specijalne policije. Uz njegovo ime

³²⁴ Prema kazivanju Blažića autoru.

u banjičkim knjigama upisana je primedba: pobegao s rada 29. juna 1944. godine.³²⁵

Naime, Stulović nije ostao dugo iza četiri zida. Našao se u prvoj desetini, prozvanoj iz njegove sobe — prema Stulovičevom sećanju bila je to »četvorka« — za raščišćavanje ruševina.

U Cetinjskoj ulici tada je već bila počela izgradnja sklo ništa od vazdušnog napada, koje se protezalo od dvorišta bivše Trgovačke akademije u dvorište izgorele muške gimnazije. Zatočenici su radili do pojasa goli. Svaki begunac bi bio uočljiv. Prebrojavanje je vršeno tri puta dnevno. Najduža pauza između dva prebrojavanja bila je od odmora za ručak do predvečerja. Valjalo je da se ona iskoristi za bekstvo.

Stulović je deset dana posmatrao kuda bi mogao promaći budnom oku gestapovaca. Zatočenici su se kretali do zgarišta Druge muške gimnazije, koja je bila spaljena još od nemačkih štuka 6. aprila 1941. godine. Primetio je da na podrumu u betonskoj ploči postoji procep kroz koji se čovek mogao uvući. Kada se letnji pljusak spustio na beogradске ulice, te zatočenike nisu nagonili da rade goli do pojasa, Stulović je iskoristio nebudnost stražara i kroz prošek na betonskoj ploči skočio u podrum gimnazije. Našao se u potpunom mraku. Provlačio se preko školskih tabli i klupa, stolova i drugih rekvizita za nastavu nabacanih u podrumu bez reda. Prolazio je iz prostorije u prostoriju, dok se nije našao na ulazu iz Poenkareve (danas Makedonske) ulice. Pretrčao je u Hilendarsku ulicu i umešao u mnoštvo ljudi koji su se vraćali s posla. Zatim je mirno krenuo prema Zvezdari, gde se u Gvozdijevoj ulici sklonio kod bravarskog majstora Gvozdena Filipovića. Već sledećeg jutra uputio se na čukaričku železničku stanicu, odakle su u ratno vreme polazili uskotračni vozovi prema Užicu. Naravno, nije smeо da uđe u putnički vagon. Vozio se na odbojnicima. Pre ulaska u svaku stanicu skakao je s voza, a posle izlaska iz stanice ponovo se penjao na svoje »sedalo«. Tako je stigao do rodnog Mutnja.³²⁶

Iz radne desetine koja je radila na vađenju neeksplođenih bombi na Topčiderskom brdu pobegao je Dura Pari-

³²⁵ BBE 21.920.

³²⁶ Prema kazivanju Stanimira Štulovića autoru.

jović, rođen u Kusinju 1902. godine, trgovac okrivljen za davanje velikih novčanih priloga za Narodnooslobodilački fond i za nabavku geštetnera za partizane.³²⁷

»Bombaši« su radili u posebnim uslovima. Na mestu na kome je ustanovljeno postojanje neaktivirane bombe Nemci su blokirali teren u krugu od četiri do pet stotina metara. Moglo je da se razgovara bez prisustva stražara, pa i da se povedu razgovori o bekstvu. Planirano je, kao i na nekim drugim mestima, skupno bekstvo. Zaključeno je da bi poduhvat bio najlakše izведен za vreme vazdušnih napada, kada se masa ljudi valjala ka izlazima iz grada. »Bombaši« su čak uspostavili prisniji kontakt s jednim žandarmom koji je trebalo skupa s njima da pobegne. U poslednjem trenutku žandarm se pokolebao i odbio da pođe.

U novonastaloj situaciji Đuro Paripović, koji je poznavao nemački jezik, pa je od Nemaca primao uputstva i prenosio ih drugovima, odlučio je da beži sam. Uspeo je u svom naumu u Malom Mokrom lugu. Pri povratku u logor kamion je zastao pred nekom kafanom. Žandarm je pustio Đuru da kupi cigarete. On je iz kafane neopăženo skrenuo u susedno dvorište i nestao s vidika. Iz Malog Mokrog luga prebacio se na Voždovac, odakle je preko sigurne veze stigao do Kosmajskog odreda. Već trećeg dana delegiran je za partijskog sekretara Prve čete Kosmajskog odreda, u kome je ostao do njegovog rasformiranja 18. oktobra 1944. godine.³²⁸

S mnogo verovatnoće može se pretpostaviti da je pobegao još jedan »bombaš«. U poslednjoj knjizi s ličnim podacima banjičkih zatočenika uveden je pod brojem 16.392 Selimir Todosić, zemljoradnik iz Malog Borka, rođen 1918. godine. U primedbi je zapisao da je pobegao s rada 12. avgusta 1944. godine. Učestvovao je u ustanku kao borac Tamnavskog partizanskog odreda. Uhapšen je tek krajem avgusta 1943. godine, jer je postao ponovo aktivan, povezavši se s Mazanjaninom Andrejom, policiji dobro poznatim partijskim radnikom u Posavini.³²⁹ U sećanjima bivših zatočenika Todosić se помиње kao begunac s radova na otkopavanju neeksplođiranih bombi.

³²⁷ IAB UGB SP IV-Q-311-A.

³²⁸ IAB BL. 627, sećanje Đure Paripovića.

³²⁹ IAB UGB SP IV-Q-255/25 i 255/27.

Na sličan način otkriveno je i bekstvo Vlatka Pajića Vaska, montera iz Beograda i sindikalnog aktiviste, rodaka znatno poznatijeg prezimenjaka Davida Pajića, narodnog heroja, s kojim je bio povezan sve do Davidove pogibije.

Sredinom avgusta 1944. godine, za vreme jednog od čestih savezničkih bombardovanja Beograda, ostvario je svoju zamisao, dok je njegova radna grupa čekala da dode kamion, kojim su sa rada prevoženi u logor. Sklonio se najpre kod kafedžije Alekse Simića, kod koga se pre hapšenja sastajao s Vasilijem Buhom, zatim kod svog nekadašnjeg druga s posla montera Mite Nauzarevića, koji je u to vreme bio kućepazitelj u Svetosavskoj ulici broj 27, u zgradbi bivšeg ministra Miše Trifunovića. Iz ova dva stana morao je u hitnji da se udalji zbog opasnosti od racija. Potucao se po kukuruzištu iza Malog Mokrog luga dok nije naišao na pouzdanu vezu i posle uobičajenih peripetija uspeo da se prebaci u Srem, go tovo istim kanalima kojima se kasnije uputio Stevan Milanko.³³⁰

Sef koncentracionog logora na Banjici Svetozar Vujković uputio je 28. jula 1944. godine otseku Specijalne policije pismo u kome kaže: »Koncentracionom logoru čast je izvestiti da su juče, 27. ovog meseca, pobegli s rada ovogorskiji privorenici — krivci tog odeljenja — Cukić Stevan, učenik VIII razreda gimnazije, rođen 2. januara 1923. godine u Gospicu od oca Mitra i majke Natalije, i njegov brat Ljubomir Cukić, učenik VI razreda gimnazije, rođen 19. maja 1926. godine.«

Braća Cukići odvođeni su na radove izvan logora u nemacku kasarnu koja se nalazila na Dedinju. Preko neke žene javili su ocu da žele pobeći. Predosetili su da im otac priprema pomoć i odlučili da ne oklevaju. Za vreme prekida rada, 27. juna 1944. godine oko podne, Stevan je skočio u kanal ispod Šarene čuprije, u to vreme pun vode, zaronio ispod bodljikave žice koja ga je presecala. To isto je učinio i Ljubomir. Izašli su sa druge strane i utrčali u bašte na obali kanala. Na uglu Lepeničke ulice sačekao ih je otac i čovek niskog rasta, okrpljenog odela, sa kačketom na glavi, koji ih je odveo u jednu kuću u Marinkovoj bari. Sledеću noć su proveli na Košutnjaku, a zatim u Makišu, pod nekim krsti-

³³⁰ IAB BL 361, sećanje Vlatka Pajića.

nama. Izviđajući situaciju njihov vodič je saznao da se u kompoziciji uskotračnog voza za Laj kovač nalazi jedna neispravna lokomotiva. Braća Čukić su se na stanicu u Železniku zavukli pod ugalj u tenderu neispravne lokomotive. Vozom su stigli do pred sam Čačak, gde su im živeli roditelji. Međutim, nisu konačili u roditeljskoj kući iz opreza, već u jednoj štali, sve dok nisu pripremili teren za odlazak u partizane.³³¹

Mesec dana posle braće Čukić iz iste radne komande je pobegao Aleksandar Zuržul. Prethodno mu je majka Tatjana donela na ugovorenno mesto odelo. Čim je popustila budnost stražara, preskočio je preko žičane ograde i uputio se u unapred pripremljeni ilegalni stan. U njemu je, bez obzira na sve opasnosti koje su vrebale banjičkog begunca, nastavio da radi za narodnooslobodilački pokret.

Kasnije je učestvovao kao ilegalac u borbama za oslobođenje Beograda, a zatim je dobровoljno otiašao na Sremski front. Postao je komesar čete u III proleterskoj brigadi. Poginuo je i pokopan u selu Ruševu, na frontu. Njegova mlađa sestra Tamara, borac Južnomoravskog partizanskog odreda, zatim VI srpske udarne brigade, streljana je kao ranjenik od četnika 1. avgusta 1944. godine u sleu Jasiku. U domu Žuržulovih, u Avalskoj ulici 125, pioniri osnovne škole »Karađorđe« podigli su Saši i Tamari žuržul spomen ploču 1969. godine.³³²

Za grupu zaverenika iz Zavoda za prinudno vaspitanje u Smederevskoj Palanci, sprovedenih posle otkrivanja »zavere« u logor na Banjici, vezano je još jedno bekstvo. U III kategoriju banjičkih zatočenika razvrstani su oni vaspitanici koji su obavešteni o pripremanju bekstva u poslednji čas. Među njima se nalazio i Sava Marković, koji je prilično dugo proveo u partizanima.

Još početkom 1944. godine Sava Marković probio se u radnu komandu koja je obavljala poslove za nekadašnju Direkciju za ishranu i snabdevanje. Prvu pogodnu priliku iskoristio je da pobegne. Posle njegovog bekstva Vučković je

³³¹ Prema pričanju Stevana i Ljubomira Čukića autoru. Stevan živi kao profesor u penziji u Beogradu. Ljubomir, takođe profesor, živi u Senti.

³³² Prema zapisima Dragana Jeftovića, saradnika Saše žuržula u srednjoškolskom pokretu daitim autoru.

uputio Specijalnoj policiji dopis sledeće sadržine: »Po naredjenju gospodina upravnika grada Beograda logor daje svakog dana kod DIRISA 45 logorskih zatvorenika. Pored ostalih, na radove je dat i Sava Marković, zemljoradnik, rođen 1922. godine u Zabrežju . . . Imenovani je uspeo da se neopaženo udalji i neprimećen od organa koji čuvaju red, pobegne neznano kuda. Moli seodeljenje da za imenovanim raspisi poternicu i za slučaj da isti bude pronađen, uputi ga u logor radi izdržavanja dosudene kazne.«³³³

Bilo je bekstava koja nisu dokraja uspela, a neka su imala tragičan završetak. Cakarević Vlastimir, uhapšen s proleća 1944. godine u grupi koja je otkrivena kao partijska organizacija u Rakovici, koji je stigao u logor na Banjici početkom jula 1944. godine, opisuje u sećanju jedan pokušaj bekstva pred jesen 1944. godine. Iz baraka jedanaestorica zatočenika su poslati s kantama da donesu vodu, pošto je neko vreme logorski vodovod bio u kvaru. Dogovorili su se da beže. Prvi je krenuo Branko Žak, bravarski radnik iz Beograda. Ćim su zamakli iza kapije, pozdravio se sa drugovima, izuo nanule i pobegao u obližnje kukuruzište. Na drugu stranu počeo je da beži i Vlasta Cakarević. Međutim, njega je vrlo brzo uhvatio jedan od stražara. Miloša Zaka progonio je i kao zeca ubio u kukuruzištu jedan belogardjejac. Cakarević se posle pokušaja bekstva uporno branio da je htio da pomogne stražaru u hvatanju odbeglog druga. Stražar to nije poricao, pa je Vlasta upućen s poslednjim transportom banjičkih zatočenika u Mauthauzen 26. septembra 1944. godine.³³⁴

U pokušaju bekstva učestvovao je i autor ove knjige Sima Begović s dvojicom drugova: Nedeljkom Karaičićem, bravarem iz Čačka, i Ivanom Jurićem, električarskim radnikom iz Beograda. S jednom desetinom banjičkih zatočenika njih trojica su radili na stratištu u Jajincima. Za pripreme bekstva imali su odviše malo vremena. Naime, već su bili pripremljeni spiskovi za transportovanje veće grupe zatočenika u Mauthauzen. Od jednog austrijskog inženjerijskog narednika, pridodatog posadnoj jedinici u Jajincima, saznali su dosta detalja o surovim uslovima života u Mauthauzenu, iz koga, kako je narednik rekao, malo ko iznese živu glavu. To je bio dopunski razlog

³³³ IAB UGB SP IV-Q-252.

³³⁴ IAB BL 259, sećanje Vlaste Čakarevića.

da u poslednjem času pred odlazak transporta pokušaju bekstvo, bez obzira na nepotpune pripreme. Nadali su se da će preko Petra Jurića, Ivanovog oca, koji je stanovao kod igrača sportskog kluba »Sindelić«, uspostaviti vezu za odlazak u partizane.

Neposredno posle bekstva čuli su iza sebe nekoliko rafala. Nemci su očevidno podigli uzbunu, ali nisu zalazili u kukuruzište za odbeglim zatočenicima, već su kamionima potjukli Avalskim drumom. Begunci su odmakli do mesta zvanihog Denkova bara (danas je tu podignuto Učiteljsko naselje, a nedaleko i naselje Braće Jerković), kada su naišli na lanac pripadnika Srpske državne straže, koja ih je okružila. Pred veče su utovareni u kamion, odvojeni samo njih trojica. Ispred kamiona su išla jedna, a iza kamiona druga borna kola. Uz put su se dogovorili da na saslušanju sva trojica tvrde isto: da nisu želeti u transport za Nemačku, već su resili da ostanu na svojoj rođnoj gradi.

Kada su se otvorila vrata Banjičkog logora grupa zatočenika koji su bili na šetnji odmah je razmaknuta i udaljena. Iza rešetaka logorske zgrade videlo se mnogo načičkanih glava i u pozdrav stegnutih pesnica. To je begunce osokolilo.

U logorskoj kancelariji ih je dočekao Vujković. Malo kasnije ušao je i Kriger. U odgovoru na sva pitanja ostali su uporni i jedinstveni, kako su se dogovorili. Kriger je mirno sedeo i posle kraćeg tajca procedio kroz zube: »Služiće vi još Nemački Rajh!« Nije ih odveo u sobe u kojima su bili do tada raspoređeni. Pošto su ih izudarali i izbacili u hodnik, Kriger ih je zaključao u jednu od suterenskih soba. Kada se za njima čulo zaključavanje katanca bili su uvereni da provode poslednju noć. Drugovi koje su zatekli u sobi grlili su ih i bodrili. Među njima je bilo dosta onih koji su, kao i njih trojica, pročitani za transport za Mauthauzen. I zaista, već sledećeg dana u zoru pročitana su i njihova imena za transport. U Mauthauzenu je Nedeljko Karaičić umro, a Ivan Jurić i Sima Begović su dočekali oslobođenje.

Prema knjigama o evidenciji banjičkih zatočenika još su uspeli da počegnu: Dragiša Vidić, učitelj, doteran u logor iz Valjeva, pobegao s rada 11. juna 1944. godine; Živan Mihailović, zemljoradnik iz Sepština, rođen 1920. godine, pobegao s rada 12. avgusta 1944. godine; Mitrović Aleksandar, zemljovo-

radnik iz Ovsista u oplenačkom srezu, rođen 1919. godinev pobegao s rada u Ostružnici, gde su radili »dirisovci«, 26. februara 1944. godine; Momčilo Vučković, bivši stražar Uprave grada Beograda, pobegao 3. avgusta 1944. godine; Dragoljub Stamenković, moler, pobegao 7. avgusta 1944. godine; Stepanović Jaša, trgovacki pomoćnik, o čijem bekstvu nema preciznih podataka, ali se prema sećanjima bivših zatočenika njegovo bekstvo može locirati u pozno leto 1944. godine; Stevan Cucić, izbeglica iz Like, uhapšena u Sapcu, koji je prema sećanjima šabačkih zatočenika pobegao s jednog radilišta kod Avale 27. juna 1944; Milka Bubalo, tekstilna radnica, rođena u Donjem Lapcu, borac Kosmajskog partizanskog odreda, pobegla je s još dve žene i 17 muškaraca s rada u okolini logora 20. septembra 1944. godine i otišla u partizane.

S pustare Miloradovića u Banatskom Brestovcu organizovana su tri zamašnija bekstva. Među organizatorima prvog bekstva najčešće se pominju Todorka Nikolić, uhapšena skupa s mužem Vojinom, sekretarom Narodnooslobodilačkog fonda Beograda, oktobra 1942. godine, Danka Karišić, uhapšena kao svršeni maturant krajem jula 1942. godine, Vitomir Nikolić Vici i Života Marić Uča, doterani u Banatski Brestovac iz logora na Starom sajmištu. Bilo je planirano da pobegne deset muškaraca i osam žena. Da bi se stražari zavarali, zatočenice su organizovale priredbu »Snežana i sedam patuljaka«, za koju su saznali stražari i oficiri, pa su neki od njih i prisustvovali izvođenju. Sto je priredba dalje odmicala, okupljalo ih se sve više. U neko doba noći begunci su počeli da se izvlače iz sobe u kojoj je priredba održavana. Muškarci su bili nestrpljivi i nisu sačekali žene. Uspeli su da preseku telefonske linije i da se izgube u repištu. Međutim, stražar koga je napao mladi bosanski partizan nije se dao savladati. Začuo se pucanj. Nemci su brzo podigli uzbunu i otvorili mitraljesku paljbu. Ipak je te noći između subote i nedelje krajem 1943. godine (tačnog datuma se niko od aktera ne seća) pobegla nekolicina muškaraca, među njima Vitomir Nikolić iz Kosovske Mitrovice, Života Marić, koji je posle bekstva poginuo u partizanima, i Aleksandar Vučković, dak srednje poljoprivredne škole, uhapšen u takozvanoj čukaričkoj saboterskoj grupi u letu 1941. godine.

Na pustari Miloradovića zavladao je posle bekstva teror. Nemci su desetak žena izdvjili za najteže radove na kopanju kanala za vreme jesenjih kiša. Pred zimu, novembra 1943. godine, vraćene su u logor Todorka Nikolić, Đela Rebrača, Anka Jandrijević, Dobrila Rastovac, Milena Šuput, Danka Karapić i Vera Smilevski, koje su Nemcima bile najsumnjivije kao organizatori priredbe s igrankom.³³⁵

Preostali zatočenici i zatočenice pripremali su novo bekstvo. Prema tvrdjenju Nevenke Karakašević, i ovo bekstvo je bilo isforsirano. Jedne nedelje u maju 1944. godine pobegla je sa pustare Zora Pećovnik, za koju većina zatočenica smatra da je bila provokator. Istog dana ubrzali su bekstvo 27 zatočenika, koji su se na taj korak pripremali nedeljama. Jedan od organizatora ovog bekstva bio je Rade Đorđević Balonče, prvoborac, ustaničkog pokreta u Toplici. Prema njegovom kazivanju bekstvo je ubrzano zato što je postojala opasnost da ih posle bekstva Zore Pećovnik vrate u logor na Banjici. Na ugovorenim znak Mate Bauk s Hvara, Ante Vereš, partizan iz Slavonije, Rade Đorđević, Bono Rančić iz Livna, Đuro Lustik iz Osijeka, Ivan Jakovljević iz Đakova, Milentije Popović iz Gadžinog Hana i drugi pomagači razoružali su stražu. Za to vreme banjičke zatočenice Nevenka Karakašević, Seka Gavrilović i Jelica Jerković presekle su telefonske vodove. Učesnici probaja pod borbom su se povukli do Dunava. Još dok su se 29. zatočenika i dve zatočenice odmarali od napornog bežanja pristigla ih je poterā. Počelo je povlačenje prema Kovinu, gde su zapali u neprijateljski obruč. Nekolicina je ranjena i uhvaćena, među njima i Rade Đorđević Balonče. Ipak je više od polovine učesnika u proboru uspelo da se spase i priključi partizanima u raznim krajevima. Neki su dospeli do Srema, neki su se prebacili u Srbiju.

Ranjeni i uhvaćeni učesnici probaja podvrgnuti su mučnim saslušanjima u zatvoru u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin). Kasnije su svi oni transportovani u Mauthauzen.³³⁶

³³⁵ Prema kazivanju Danke Karapić autoru.

³³⁶ Na osnovu opisa Rada Đorđevića iz Prokuplja, uhapšenog početkom 1942. godine i sprovedenog u logor na Stanom sajmištu, odakle je odveden na rad u Vladimirovce u Banatu. Decembra 1943. godine Nemci su ih vratili na Banjicu, a već u januaru 1944. sproveli u Banatski Brestovac. Sećanje Nevenke Karakašević, IAB BL 207.

Treće bekstvo pripremale su same žene u strogoj konspiraciji. Septembra 1944. godine, za vreme vazdušne uzbune i pometnje zbog preletanja anglo-američkih vazdušnih formacija preko Banata, uspelo je da se izgubi u kukuruzištu 13 žena iz logora na Banjici i samo jedan muškarac.³³⁷ Posle punih pet dana provedenih u kukuruzištu došle su do Ovče, gde su brzo pronašle partizansku vezu. Kurir ih je iz Ovče preveo u Belegiš, selo na sremskoj strani Dunava, u kome su se sakupljala lica spremna da stupe u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije.³³⁸

Sva tri bekstva iz Banata, u čijem organizovanju su prednjačili banjički zatočenici, potvrđuju da su mnogi razgovori i razmišljanja preneseni s Banjice u Banatski Brestovac. Na pojedinačno bekstvo gledalo se kao na čin koji nije poželjan. Prvo, postojala je mogućnost da se zbog jedinke izloži teroru većina. Drugo, moglo je da dode do vraćanja s prinudnog rada.

Bilo je bekstava i prilikom transporata u unutrašnjost radi naknadnog saslušanja ili egzekucije. Milka Minić pobegla je posle povratka s Banjice u Valjevo. Miloš Milošević, zemljoradnik iz Kovačevca bio je u vozu kojim je sprovedena grupa zatočenika u Kragujevac na streljanje. U logorskim knjigama zaveden je pod brojem 17.688. Revnosni »knjigovođa« upisao je da je streljan istog dana, 15. oktobra 1943. godine. Međutim, Milošević je preduhitrio smrt. Svedočanstvo o tome nalazimo u zabelešci Gestapoa Specijalnoj policiji od 4. novembra 1943. godine. U njoj se kaže: »Prilikom sprovođenja 19 zatočenika iz logora na Dedinju u Kragujevac, koje je imao da obavi kapetan Pavle Bogićević, noću između 15. i 16. oktobra 1943. godine pobegao je iz voza zatvorenik Miloš Milošević, rođen 1919. godine, između stanica Markovac i Lapovo.«³³⁹

Najzad, jedno grupno bekstvo organizованo je iz jednog od vagona koji su odvozili poslednji transport banjičkih zatočenika u Mauthauzen, 26. septembra 1944. godine. Svedočenja o ovom događaju su različita. Po jednima Dušan Đorđević Kepa, optužen 1942. godine za vršenje provalnih krađa,

³³⁷ Branko Šredojević, oficir JNA u penziji.

³³⁸ IAB BL 208.

³³⁹ IAB UGB SP IV-Q-65/470.

provukao se kroz prozorčić premrežen bodljikavom žicom, skinuo plombu s ulaznih vrata u vagon i otvorio ih. U tom ga je svesrdno pomagala grupa Podrinaca, kojih je bilo najviše u vagonu. Po drugima neko je 29. septembra 1944. godine na željezničkoj stanici Nuštar blizu Vinkovaca spolja otključao vrata. Gotovo svi zatočenici iz vagona su izašli i podeli se u dve grupe: jedni su otišli u pravcu Srema i Mačve, a znatno veći broj u pravcu Osijeka. Oni su stupili u XII brigadu XII vojvodanske divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.³⁴⁹

Uklanjanje tragova zločina

U naponu moći nemački nacionalsocijalistički režim nije se odviše trudio da prikrije svoje zločine. Dok su Guderijanovi tenkovi nadirali ka Moskvi i Staljingradu, a Romelove motorizovane jedinice uzvitlavale afrički pesak, u okupiranim evropskim zemljama stega je rasla. Krematorijumske peći po koncentracionim logorima nisu se gasile. Po našim gradovima i selima divljale su esesovske kaznene ekspedicije, plakati s imenima pobijenih rodoljuba lepljeni su po zidovima i tarama, njihova tela javno su izlagana na trgovima.

Otkako su počeli da trpe poraz za porazom i da sa strepnjom očekuju konačan ishod rata, nacistički glavari i vojne starešine Trećeg Rajha nastoje da uklone tragove počinjenih zločina. Strah od odgovornosti nadjačao je njihovu bahatost.

Na području Srbije nije bilo krematorijuma, a bilo je mnogo žrtava. Otkrivena je prepiska koja svedoči da su postojali ozbiljni planovi za postavljanje krematorijumskih peći u logorima na Starom sajmištu i na Banjici. Prepiska potiče iz 1943. godine, dakle iz vremena opadanja nacističke vojne moći.

Iz dokumenata koje je pribavila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača može se zaključiti da je pomisao o gradnji fabrika smrti u Beogradu

³⁴⁹ Na osnovu kazivanja autoru Miće Kojičića, sudije u penziji iz Pančeva, koji je stupio u XII vojvodansku diviziju. On je pobornik druge teze. Nasuprot tome Slobodan Đaković iz Bogatića i Sima Timić iz Sremske Mitrovice u svedočenju u Istorijском arhivu Šapca brane prvu tezu.

potekla u vrhovima Gestapoa okupirane Srbije u prvoj polovini 1943. godine, Radovi za izvođenje ovog plana povereni su šefu SS privredne grupe za građevinarstvo hauptsturmfiteru Kraftu, a on je samo izvođenje i nadzor nad gradnjom poverio inženjeru Hermenu Peneu.

Avgusta 1943. godine Pene je zatražio od beogradskog preduzimača Aleksandra Duhanova da izradi jedan krematorijum na Sajmištu. Gvozdene delove za peći trebalo je da izradi Borivoje Paljić, sopstvenik bravarske radionice u Kumanovskoj ulici broj 3 u Beogradu, poslovni prijatelj Duhanova.

Jednim pismom od 28. avgusta 1943. godine Duhanov se obratio firmi H. Kori iz Berlina da mu izradi detaljan plan gvozdenih delova za krematorijum. Ova firma specijalizovala se za u pravljenju peći za spaljivanje miliona ljudi u nacističkim koncentracionim logorima. Na osnovu dobijenih elaborata Borivoje Paljić je trebalo da pristupi poslu i za njega je primio predujam.

Planovi i predračuni koje je izradivao Duhanov činili su se Nemcima odviše skupi. Počela su pogadanja, iz kojih se zaključuje da Nemci žele da se izgradi krematorijum i u logoru na Banjici. Nastoje da se ovaj krematorijum izgradi što pre. Pokušavaju da čak učine nešto sami, u sopstvenoj režiji: kupuju stare cigle i odvlače ih na Banjicu. Najzad su sačinjeni novi, kompletnejši planovi: za krematorijum u logoru na Banjici februara 1944. godine, a za krematorijum na Sajmištu marta iste godine.³⁴¹

Planovi Duhanova su odviše skupi, a dogadaji u svetu i na ratištima sve više pritiskuju Nemce. Pene traži nešto jednostavnije i jeftinije. On taj jeftiniji postupak već ostvaruje na stratištu u Jajincima, gde od 6. novembra 1943. godine do 2. aprila 1944. godine danonoćno bukte ogromne lomače, na kojima su spaljivane žrtve pokopane u mnogim masovnim grobnicama.

Po svoj okolini se celo to vreme širio težak zadah truleži i sprženog mesa. Putem se nije moglo proći bez maramice na nosu. Isto tako, stanovništvu u obližnjim kućama zatranjeno je svako kretanje izvan dvorišta i primanje poseta.

³⁴¹ Saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; saopštenje broj 32, str. 372—375.

Ekspozitura nemačke političke policije iz Beograda vodila je i organizovala posao na ekshumaciji i spaljivanju leševa u Jajincima. Njeni rukovodioci su u svom sadističkom bezumlju odredili za neposredne izvršioce spaljivanja stotinu zatočenika, pretežno Jevreja iz logora na Starom sajmištu, a i desetinu krivaca I kategorije iz logora na Banjici. Oni su iskopavali i dovlačili leševe do lomače, polivali ih motornim uljem i potpaljivali, a čuvali su ih pripadnici specijalnog odreda nemačke žandarmerije.

»Zovem se Hans Štegeman — rekao je pred narodnim sudom posle rata jedan od čuvara. — Naša specijalna jedinica imala je 48 ljudi, koji su ranije pripadali stražarskom žandarmerijskom puku. Svi oni su bili aktivni policajci... Prebačeni smo u Jajince i smešteni u barake kraj samog stratišta. Zadatak nam je bio da čuvamo zatočenike koji su dovedeni iz logora na Banjici da bi čistili masovne grobnice koje su tamo postojale. Stotinu zatočenika živilo je u jednoj garaži, koja je za njih pripremljena. Sem straže preko noći i čuvanja zatočenika, naša je dužnost bila da obezbedujemo stratište u prečniku od dva kilometra i da sprečimo pristup okolnom stanovništvu ...«

»Čim smo došli u Jajince, nas su okovali — izjavio je pred komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača jedan od retkih preživelih zatočenika (spasao se bekstvom), Momčilo Damjanović. — Kako je već bilo veče, nas su zatvorili u jednu sobu, u kojoj je bilo još 90 lica... Od njih smo saznali da ćemo raditi na spaljivanju leševa. Leševe smo stavljali na kamaru kao što se stavljaju drva, to jest prvo jedan red, pa onda popreko druge i tako redom. Do večeri smo uspeli da napravimo kamaru koja je bila duga sedam do osam metara, visoka dva do tri metra, a široka oko četiri metra ... Sama kamara, lomača, bila je podignuta od zemlje jedno pola metra i mi smo tu stavljali drva, a drva posipali motornim uljem. Onda smo potpaljivali. Ulje smo dosipali sve dok se vatrica ne razgori. Pošto je lomača počela da gori, nas su prebrojavali i odvodili na večeru ..^{3/2}«

⁵⁴² *Banjica, Istorijski arhiv Beograda i IP «Kultura», Beograd 1967, str. 92—93; Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina, str. 531—537.*

Povest poslednjih dana zatočenika doteranih u Jajince na spaljivanje leševa može da se sastavi sa poređenjem iskaza stražara i zatočenika. O delatnosti »Specijalne komande 10052«, koja je rukovodila radovima dao je iskaz i njen prvi šef Gustav Vilhelm Tempi u zapisničkom saslušanju od 12. februara 1947. godine:

»Otkomandovan sam BDS-u u Beograd na čijem čelu se nalazio esesovski pukovnik Šef er. Ovaj me je dodelio rukovodiocu Gestapoa, esesovskom majoru Satleru. Pod ovim rukovodiocem stavljeno mi je u dužnost da formiram komandu koja je imala da spali leševe žrtava koje su bile sahranjene u Jajincima... Moj rad kod komande sastojao se u tome da rukovodim nadzorom nad iskopavanjem. Iskopavanja su vršili zatočenici koje je Komandi predalo Četvrto odeljenje... Kada je spaljivanje bilo završeno, dobijeni pepeo je rasitnjen i pregledan da li u njemu ima plemenitih metala. Ove metale na licu mesta skupljali su kriminalistički sekretar Vili Kováček i Ernest Hansel i uveče spremali u jedan sanduk. Početkom marta 1944. godine komandu je inspicirao esesovski pukovnik Blobel. On je naredio da kasetu sa dragocenostima treba odneti u Berlin. U međuvremenu komanda se preselila u Jabuku (Banat) i tamo otpočela takođe s otkopavanjima...³⁴³

U knjizi *Specijalna policija, Banjica, Jajinci* Aleksandar Drča izneo je niz zanimljivih podataka o ljudima s kojima je radio u Jajincima, o alatu i lomačama. Najimpresivnije deluje ipak vandalski sarkazam Gustava Templa, čije saslušanje je upravo citirano, koji je zatočenicima pre nego što su počeli da rade održao govor u kome im je obećao nagradu što rade za veliki nemački Rajh. Srbe bi, prema njegovim rečima, pustili kući, Jevreje uputili u logor u Poljskoj, Albance i Cigane u druge zemlje. (Prema podacima B. Damjanovića, kada su doterani sa Banjice, zatekli su grupu, u kojoj je bilo najviše Jevreja, zatim Cigana i nešto Albanaca). Na kraju je izjavio da su svi oni zatočenici koji su u Jajince dovedeni srećni što im je dodeljen ovaj posao. On je veoma težak, ali njime će se iskupiti.³⁴⁴

Pošto su Nemci zaključili da posao na spaljivanju leševa teče sporo naredili su da se izgrade dve lomače, a zatim su

³⁴³ *Banjica, 1967, str. 97.*

Aleksandar Drža, n. d., str. 17.

dopremili jedan vagonet sa četiri stuba koji su se spajali u sredini. Na stubove je bila postavljena gvozdena poluga visoka oko šest metara, a na njenom prednjem kraju se nalazila gvozdena lopata. Gvozdena poluga je mogla da se pokreće. Na tri do četiri metra od lomače bile su postavljene šine kojima se kretao vagonet. Vagonet se približavao masovnoj grobnici, lopata se spuštal i na nju su postavljana po dva leša. Zatim bi vagonet dolazio do lomače, poluga se podizala, lopata praznila i leševi bili bacani na vatru. Na ovaj način posao je tekao mnogo brže, tako da je dnevno moglo da se spali do 1200 leševa.

Preko noći je vatrica prestajala da gori, a posao je počinjao sledećeg dana oko šest časova i trideset minuta loženjem nove vatre. Lomača je bila na istom mestu sve dok leševi iz obližnjih masovnih grobnica nisu povadeni. Zatim bi se približavala novoiskopanim rakama, iz kojih je jedna grupa zatočenika otkopavala i vadila leševe, druga grupa kupila po poljani krpice koje su usled istrulelosti otpadale s leševa, a treća grupa rasturala pepeo. Ako bi se na lomači našlo nesagorelih kostiju, one su tucane i prosejavane kroz sito. Njikov pepeo bi se takođe razbacivao po Jajincima.

Na nekim leševima su se jasno videle rane od prostreljenja, neki su pak bili bez ikakvih rana, pa se može zaključiti da je jedan deo lica otpremljenih u Jajince bio ugušen otrovnim gasom.

Prilikom otkopavanja leševa zatočenici su morali s njih da skidaju zlatne zube, prstenje i satove, stavljali ih u porcije i uveče, po prestanku rada predavali Nemcima. Prema iskazu Momčila Damjanovića pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, jednom prilikom je nađena oveća kutija s brillantskim prstenjem, čiju su vrednost Nemci procenili na 22 miliona dinara.

Kada bi neko od zatočenika koji su radili na ekshumaciji i spaljivanju leševa malaksao, bio bi ubijen i bačen na lomaču. Svedoci navode primer jednog Jevrejina, muzičara po struci, onemoćalog na poslu, koga je gestapovski major dr Jung — a on je kao specijalista prisustvovao spaljivanju leševa — zgrabio i gurnuo na lopatu i naredio da ga bace na lomaču. Pošto se mladić otimao i skočio s lopate, naređeno mu je da skine kaput i da potrbuške legne na zemlju. Na-

rednik Štegeman pucao mu je u potiljak, a zatim je odmah stavljen na lopatu i bačen na lomaču.

Pošto su radnici na ovom užasnom poslu morali da broje leševe, svedocima je poznato da je spaljeno 68.000 leševa dok su bili na radu, a da je ostalo nespaljeno još oko 14.000 leševa. Po završenom poslu okupatori su sve one zatočenike koji su radili na spaljivanju leševa pobili. Posle njihovog streljanja pogasile su se lomače na Jajincima.³⁴⁵

Otkuda onda svedoci?

Iako su bili okovani, trojici zatočenika pošlo je za rukom da pobegnu iz Jajinaca s rada na lomačama. Zahvaljujući njihovim svedočenjima, sačuvani su podaci o radu jajinačkog »nebeskog odreda«.

Prvog dana kalendarske zime, 22. decembra 1943. godine prozvani su s unapred pripremljene liste petorica zatočenika: Božidar Drča, student prava, poreklom iz Bosanske Krajine, rođen 1918. godine, uhapšen u selu Dubona u »Mladenovačkom srežu«; Momčilo Damnjanović, kafedžija iz sela Vrbova u podunavskom srežu; Miodrag Milićević, rođen 1914. godine, i Milutin Ivanović, rođen 1881. godine, zemljoradnici iz istog sela; Zlativoje Jovanović, po zanimanju takođe zemljoradnik, rođen 1908. godine u Malom Orašju.

Sva petorica prozvanih bili su prvokategornici, pa su poverovali da ih vode na streljanje. Međutim, nisu ih vezali, već uveli u Krigerovu kancelariju. On je dao svakom po jedan crveni karton, koji su predali Specijalnoj komandi u Jajincima. Nisu tada znali da donose smrtnu presudu sa zadrškom — dok se ne završi spaljivanje leševa.

Božidar Drča je kao komesar mlinova najpre u Kovacevcu, zatim u Maloj Krsni i najzad u Duboni³⁴⁶ tesno saradivao s partizanima. U mlinove u kojima je radio često su navraćali terenski radnici Dušan Đorđević »Džudža« i Pera Joka »Banovac«. Prema njihovim nalozima Drča nije knjižio

³⁴⁵ AJ, f. 611, j. 661, inv. hr. 16.095; saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, str. 531—537.

³⁴⁶ Komesari su po naređenju okupacionih vlasti postavljeni po mlinovima kako bi se imao uvid u količine požnjevenog, odnosno smanjevenog žita. Samo najnužniji deo ostavljen je seoskim domaćinstvima za prehranu, a ostalo oduzimano za potrebe nemačke vojske.

sve žito preuzeto za ujam. Na taj način je stvarana mala rezerva žitarica, koja je bila korišćena za prehranu terenaca i partizanskih grupa na odmoru. Pored toga, Drča je optužen da je u selu Granice pristupio organizovanju seoskih omladinača za vršenje sabotažnih akcija i napade na saradnike okupatora.³⁵⁷ U banjičke knjige upisan je pod brojem 17.878.

Ostala četvorica prozvanih su pohapšeni u okolini Smedereva i to u istoj grupi. Naime, Specijalna policija je saznala da u selima Vrbovac, Lunjevac, Seona, Malo Orašje, Badljevica, Vučak i Mihajlovac postoje partizanski punktovi i veze i da deluju narodnooslobodilački odbori. U zatvoru se našlo više desetina ljudi iz ovih sela, ali su rezultati istrage bili relativno skromni. Ipak je posle kraćeg ispitivanja u Smederevu u logor na Banjici upućeno 11 lica. Četvorica od njih raspoređeni su u I kategoriju, trojica u II kategoriju i četvorica u III kategoriju. Jedan uhapšenik upućen je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, a nekoliko lica je prošlo s kraćim vremenskim kaznama u lokalnim zatvorima.³⁴⁸

Četvorica uhapšenika iz ove druge raspoređenih u I kategoriju upućeni su skupa s Drčom u »nebeski odred« u Jajincima.

Okovani zatočenici nisu poverovali Gustavu Templu, šefu Specijalne komande 10052 da će se iskupiti radom. Međutim, njegov poslednji postupak ispunio ih je dodatnim očajanjem i mržnjom. Početkom 1944. godine dovedeno je u Jajince na streљanje 39 zatočenika. Od njih su petorica najsnažnijih odredeni za rad u »nebeskom odredu«. Ostali su odmah postređeni. Time je Tempi htio da nanese novi duševni bol zlosrećnicima u komandi za spaljivanje leševa jasno im predviđavajući kakva ih budućnost čeka.³⁴⁹

Nekad i očajanje daje neslućenu snagu. U »nebesnom odredu« počeli su razgovori o bekstvu. Većina je bila do te mere iscrpana da nisu bili sposobni da potrče. Ipak su nudili svoje usluge. Trojica su se javila da napadnu nemačke stražare. Među njima Božidar Drča navodi u svojoj publikaciji

³⁴⁷ IAB SP IV-Q-14/27.

³⁴⁸ IAB SP IV-Q-300-A.

³⁴⁹ Vid. opširnije u knjizi Božidara Drče *Specijalna policija, Banjica Jajinci, Beograd 1947.*

Specijalna policija, Banjica, Jajinci Dragoslava Milojkovića i jednog Albanca iz Valone, doktora pravnih nauka. Jevreji braća Levi takođe su ponudili svoju žrtvu: Isailo, onemoćao za bekstvo držao bi odstupnicu, a Paul je ponudio da legne na ogradu od bodljikave žice i da napravi živi most preko koga bi begunci prelazili.

Na ideju o bekstvu došli su kada su u jednoj masovnoj grobnici pronašli zubarska klješta. Pomoću njih su Drča i Damjanović raširili spojnicu na okovu za noge. Jačim trzajem okov je mogao da se razdvoji.

Na dan 29. januara 1944. godine, kada su ih odveli u garažu na spavanje, Drča i Damjanović su se ispod čebeta oslobođili okova. Bio je nekakav nemački praznik, te su straže bile manje oprezne. Nisu više oklevali, već su jurnuli u noć. Za njima su se nadala u bekstvo još dvojica zatočenika. Uzbuna nije bila na vreme data, jer su Nemci bili uvereni da okovani zatočenici neće ništa pokušati. Dvojica begunaca.

— Drča i Damjanović uputili su se prema železničkoj pruzi u tunel broj 110. Taj broj za života nisu zaboravili. On je bio njihova prva stanica na putu u slobodu iz jajinačkog pakla.

O njihovom bekstvu ostala je zabeleška i u službenom telegramu Specijalne policije sreskim načelstvima u Smederevu, Soporu i Mladenovcu. Telegram glasi: »Juče su pobegli sa rada logorski pritvorenici Drča Božidar, student prava, l'oden u Bijeljini 14. aprila 1918. godine, nastanjen u selu Grаница, opština Kovačevac, Damjanović Momčilo, bivši kafedžija, rođen 12. avgusta 1905. godine u Vrbovcu, Jakovljević Zlativoje, zemljoradnik, rođen 1908. godine u Malom Orašju i Zečević Radoslav, činovnik, rođen 1907. godine u Lijevoj Rijeci, nastanjen u Kosovskoj Mitrovici. Stop. Svi bez isprava.

Organizujte njihovo hapšenje u slučaju da se pojave na vašoj teritoriji. U slučaju hapšenja treba ih pod jakom stražom sprovesti ovom odeljenju.«

Ovaj telegram upućen sreskim načelnicima u Smederevu, Soporu i Mladenovcu potpisao je šef Specijalne policije UGB Ilija Paranos.

Specijalna policija uputila je takođe 31. januara 1944., godina i pismo Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vla-

<đe s molbom da se traganje raspiše preko lokalnih vlasti u unutrašnjosti Srbije.

Na samom početku marta 1944. godine načelstvo u Veli-kom Orašju rezignirano je odgovorilo Specijalnoj policiji u Beogradu da nema podataka o licima odbeglim iz logora, čija su imena navedena na poternici. U isto vreme ovo načelstvo nije moglo da potvrdi da li su ta lica pohvatana od četnika Draže Mihailovića.

U pismu Specijalne policije Gestapou od 6. marta 1944. godine kaže se da je prema obaveštenjima meštana orašačkog i podunavskog sreza ovoodeljenje ustanovilo da su odbegli zatočenici uhvaćeni još početkom februara »od strane ilegalnih četnika Draže Mihailovića« i da su odvedeni u nepoznatom pravcu.³⁵⁰

Veliko je pitanje da li je ovaj izveštaj verodostojan ili je Specijalna policija pokušavala da se opravlja od optužbi Gestapoa zbog svoje nemoći da uđe u trag beguncima. Neki od njih su možda pali u ruke četnicima, ali uverljivih dokaza nema. Ime Zlativoja Jakovljevića više ni u jednom od naknadnih dokumenata se ne pominje. Njega su po svemu sudeći Nemci likvidirali u bekstvu ili neposredno posle bekstva. Za Radoslava Zečevića kaže se u jednom od poslednjih pisama 0 bekstvu s radova na otkopavanju i spaljivanju leševa u Jajincima da je zadržan u štabu Smederevskog korpusa Draže Mihailovića. Međutim, ni on se posle rata ne pojavljuje, pa je njegova sudbina ostala nepoznata. Božidar Drča i Momčilo Damnjanović uspeli su da se povežu s narodnooslobodilačkim pokretom i pristupe partizanima. Oni su preživeli rat i pojavili se sa svojim potresnim svedočenjima pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača.

Prema dokumentaciji Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača na lomačama u Jajincima radio je i Milić Sćekić, činovnik Direkcije tramvaja 1 osvetljenja. Prema nekim izjavama u dokumentaciji Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača i Milić Sćekić je pogubljen posle rada na spaljivanju leševa u Jajincima. Ako je tačno ovo tvrđenje, za koje nema

neoborivih dokaza, ono je jedan u nizu primera o satanskoj osvetoljubivosti šefa logora Vujkovića.

Početkom februara 1942. godine Vujković je uputio pismo Bećareviću, šefu Antikomunističkog odeljenja Specijalne policije, u kome se Milić Sćekić optužuje da se prilikom puštanja pozdravio sa svojim drugovima iz sobe stisnutom pesnicom. O tom »komunističkom pozdravu« je Vujkoviću referisao dežurni ključar Milan Trifunović, koga Sćekić nije na vreme primetio. Zbog tog postupka šef logora je naredio da se Sćekić vrati u sobu, a od Specijalne policije zatražio da mu odmeri najstrožu kaznu koja se »u sadašnjoj situaciji primenjuje prema nepopravljivim komunistima ..«³⁵¹

Inače, većinu zatočenika za »nebeski odred« davao je logor na Starom sajmištu. Prema svedočenju Momčila Damnjanića, kada je on s petoricom zatočenika Banjičkog logora doteran u Jajince, tamo je zatekao 55 Jevreja i 35 Cigana. Na spaljivanju leševa radilo se od 6. novembra 1943. do 2. aprila 1944. godine. Kada su lomače pogašene, nebeski odred je pobijen.

Transporti iz Banjičkog logora

Prema usmerenju zatočenika transporti iz logora na Banjici račvaju se u dve osnovne grupe: transporti u unutrašnjost Srbije i transporti u inostranstvo.

U unutrašnjost Srbije, uključujući i Banat, sprovodena su uglavnom lica čija krivica nije dokazana, na naknadna saslušanja okružnim načelstvima ili policijskim ekspoziturama. U prvim transoprtima ove vrste, 17. decembra 1941. godine i z. februara 1942. godine odvedeno je nekoliko desetina lica uhapšenih u Banatu u matične zatvore u Velikoj Kikindi i Zrenjanjin. Kasnije su mnoga od tih lica streljana.

Najveći broj zatočenika, nekoliko stotina, vraćen je okružnim načelstvima u Užicu, Kraljevu, Čačku i Valjevu 15. februara 1942. godine. U ovim transportima nalazili su se mahom seljaci uhvaćeni u nemačkim racijama posle prve neprijateljske ofanzive. O njihovom učestvovanju u narodno-

³⁵¹ IAB UGB SP IV-Q-96/7; dokument u Prilozima.

oslobobilačkom pokretu policija nije imala nikakvih dokaza, pa su intervencijom kolaboracionističkih vlasti poslati na naknadna saslušanja u zavičajne srezove, gde su se mogli pribaviti dokazi. Posle naknadnih saslušanja, s malim izuzecima, po pravilu su puštani, s tim što su ostali pod prismotrom lokalnih policijskih organa. Tako se izbavilo zatočeništva više desetina angažovanih pozadinskih radnika, koji su vrlo brzo nastavili svoju ilegalnu delatnost i to se osetilo na terenu.

Nešto ranije, 5. februara 1942. godine, sproveden je u požarevačku kaznionu manji transport od dvadesetak kriminalaca osudjenih na manje vremenske kazne. Oni su bili doterani u logor na Banjici iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. Međutim, kriminalci osudeni na duže vremenske kazne popunjavali su spiskove za odmazde.

Transporti pohapšenih omladinaca konfiriranih u logoru na Banjici odvođeni su u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, počevši od jeseni 1942. godine. Prvi takav transpor ispraćen je sa Banjice 11. oktobra 1942. godine, a za njim su sledile druge grupe omladinaca predviđenih za prevaspitavanje. Najpoznatiji transporti sa ovakvom namenom formirani su u logoru na Banjici 25. oktobra i 7. novembra 1942. godine, zatim 10. novembra i 2. decembra 1943. godine. Međutim, manje grupe omladinaca sprovedene su s Banjice u Zavod za prinudno vaspitanje omladine tokom cele 1943. godine i u prvom tromesečju 1944. godine.

U proleće 1943. godine određena je prva grupa žena za prinudne radove u Banatskom Brestovcu. Sef logora na Banjici Svetozar Vučković uputio je 29. aprila izveštaj IV odeljenju Specijalne policije sa imenima zatočenica, koje su preuzele nemačke policijske vlasti radi obavljanja poljoprivrednih radova.

Od sredine 1943. godine, kada je nestašica radne snage bila sve uočljivija, Nemci su u logoru na Banjici prikupljali za teže radove, najvećim delom u rudnicima, zatočenike s manje odmerenom krivicom. Već 24. juna 1943. godine sprovedeno je nekoliko lica u Borski rudnik. Do kraja 1943. i u toku

1944. godine bilo je nekoliko manjih transporta za Bor, Kostolac i Trepču. Za ove radove uzimani su mahom seljaci pohvatani u racijama. Za neke od njih ne zna se gde su spro-

vedeni, već je samo upisana primedba da ih je preuzeila organizacija TOT.

Manje grupe zatočenika preseljene su iz logora na Banjici u logor na Starom sajmištu, kao i obratno sa Starog sajmišta u logor na Banjici. To se dešavalo u trenucima kada su jedan ili drugi od ova dva logora bili polazna etapa za odlazak u internaciju ili na prinudne radeve na teritoriji Trećeg Rajha ili okupiranih evropskih zemalja. Jednosmeran — na Banjicu — ali živ »saobraćaj« postojao je takođe s logorima u Sapeu i u Smederevskoj Palanci, pre nego što je u tom gradu formiran Zavod za prinudno vaspitanje omladine.³⁵²

Do 24. aprila 1942. godine internacija izvan jugoslovenske teritorije nije bilo. Tada je brodovima sa savskog pristaništa krenuo prvi veliki transport na Norvešku, a ubrzo zatim, 7. maja iste godine i drugi transport.

Zeleno svetio za transportovanje zarobljenih partizana koji nisu uhvaćeni direktno u borbi dao je Hitler svojim poznatim dekretom »Noć i magla« koji je potpisao 7. decembra 1941. godine. Na osnovu ovog dekreta za krivična dela civilnih lica na okupiranim područjima vredi principijelno smrtna kazna. Međutim, presude treba izvršavati samo ako je izvesno da će smrtna kazna pogoditi krivce. U protivnom se dozvoljava mogućnost njihovog odvodjenja u Nemačku ili na područja koja je okupirala nemačka vojna sila i to pod uslovom da se rodbina drži u neizvesnosti o sudbini interniranih lica.³⁵³

U jednoj od zapovesti vršioca dužnosti komandanta Balkana generala Kuncea od 18. marta 1942. godine, dozvoljava se mogućnost da se zarobljeni partizani na jugoistoku Evrope upotrebe kao radna snaga na teritorijama koje je Nemačka osvojila. Pošto je ovaj stav bio u protivrečnosti sa zapovešću izdatom već sledećeg dana, po kojoj se zahteva bespošteđeno uništavanje partizana i njihovih saradnika, došlo je do zabune u štabu vojnoupravnog komandanta Srbije.³⁵⁴ Tek posle Kunceovog odgovora od 23. marta 1942. godine u kome se izražava saglasnost s predlogom o deportaciji zarobljenih parti-

³⁵² Izvor: banjičke knjige i prepiska Gestapoa i Specijalne policije.

³⁵³ aVII, Mf, Minhen, 12/1166.

³⁵⁴ M j), Venceslav Glišić, *Terror i zločini nacističke nemačke u Srbiji*, »Rad«, Beograd 1970, str. 122.

zana,³⁵⁰ održani su razgovori između vojnoupravnog komandanta okupirane Srbije Badera, višeg policijskog SS generala Augusta Majsnera i zapovednika BdS Sef era o sudbini zarobljenih partizana. Na osnovu ovih razgovora Bader je izdao novu zapovest u kojoj su striktnije precizirani uslovi ko se može uputiti u deportaciju. Na osnovu ove zapovesti lica uhvaćena u borbi i lica koja su se predala sa oružjem u ruci treba streljati. U obzir za deportaciju iz koncentracionih logora u Šapcu, na Banjici i sa Starog sajmišta mogla su da se uzimaju lica na koja se sumnja da su saradivala s ustanicima i to posle saslušanja pod nadzorom višeg SS i policijskog vođe generala Augusta Majsnera. Dakle, Majsnar je raspolagao životima svih zatočenika u logorima okupirane Srbije.

Komandant Jugoistoka pojavio se tek 20. aprila 1942. godine sa zahtevom da se iz koncentracionih logora Srbije transportuje za Norvešku 2000 zatočenika. Na osnovu ovog zahteva 24. aprila upućen je prvi transport iz logora na Banjici za Norvešku, u kome je bilo 714 ljudi.³⁵¹

U transportu od 7. maja 1942. godine bilo je znatno više zatočenika — 1700. Oni su prikupljeni iz raznih logora, a pridružena im je grupa od oko 130 banjičkih zatočenika. U međuvremenu i kasnije u Norvešku su transportovane i druge grupe logoraša, ali među njima se više ne sreću zatočenici Banjičkog logora. Računa se da je u Norvešku iz okupirane Srbije upućeno ukupno 4200 zatočenika.³⁵²

Posle Norveške otvorena su vrata za deportiranje uhapsenih rodoljuba u postojeće nacističke koncentracione logore ili u ad hoc formirane radne logore. Prema nepotpunim podacima se može zaključiti da je iz logora na Banjici deportovano između 7 i 8 hiljada zatočenika u najrazličitijim pravcima okupirane Evrope.³⁵³

Transporti su obično brojali od stotinu do više stotina lica. Najveći broj ih je usmeren prema Mauthauzenu, zloglasnom nacističkom koncentracionom logoru trećeg reda u gornjoj Austriji. Transporti za Mauthauzen krenuli su od je-

³⁵⁰ *Isto*, str. 122—123.

³⁵¹ AVII NdA, 59,1, 1.

³⁵² AVII, NdA, 27, 2, 5.

³⁵³ Izvor: banjičke knjige.

seni 1942. godine. Najbrojniji od njih su transporti od 17. i 18. oktobra 19 i 24. novembra 1942. godine, zatim 26. januara,, 9. aprila (preko trista lica iz južne Srbije), 25. marta, 1. maja, 29. oktobra 1943. godine i 19. jula, 31. avgusta, 11. i 26. septembra 1944. godine. Transport od 11. septembra 1944. godine bio je mešovit: muškarci su upućeni u Mauthauzen, a žene iz transporta u Ravensbrik.³⁵⁹

Opisi života u Mauthauzenu podsećaju na scene iz pakla,, onakvog kako ga je zamišljaо Dante. Sračunato ispošćavanje uz obavljanje najtežih poslova, svodenje čoveka na običan broj — to su bili dobro prostudirani metodi mučenja u nacističkim laboratorijama smrti. Sam dolazak u logor je nagovestavao beskrajni hod po mukama. Put u stočnim vagonima pretrpanim zatočinicima, bez vode i s malo hrane, a i kada je deljena hrana bila je presoljena da bi se što više patilo od žedi, puštanje razjarenih pasa na pristigle transporte i teranje kolone u trku uzbrdo do logora bili su početak koji je nametnut da razara snagu i psihi zatočenika, da ih pretvori u beslovesno roblje. Kasnije s postepenim gubljenjem životnih sokova opstanak je bivao sve teži. Mnogi su na tom putu brzo malaksavali. To su nacistički zločinci nazivali seleksionim postupkom. Starci, deca i bolesni odlazili su bez čekanja pravo na gubilište, pretvoreno u kupatilo iz čijih tuševa je umesto vode prticao smrtonosni ciklon. Oni koji su ostajali pitali su se svakog dana dokle će izdržati imajući uvek pred očima dimnjak krematorijuma, najistureniju tačku svakog nacističkog logora.

Zatočenici iz Jugoslavije, pogotovo oni koji su na svoja odredišta dospeli iz logora na Banjici, posle prvišokova primirali su snagu i okupljali se u nastojanju da onaj visoki moral, na koji su se svikli banjičkim tamnovanjem i druženjem, prenesu i u novu sredinu.³⁶⁰

Za transport od 31. avgusta 1944. godine, kada je praktično počela evakuacija Banjičkog logora, bila je predviđena grupa od 208 lica. Međutim, prema spiskovima u Vojnoistorijskom institutu otišlo ih na put 191. Petoro je u poslednjem trenutku jakom intervencijom pušteno, četvoro su zadržali

³⁵⁹ Isto.

3»» Na osnovu ličnog iskustva autora. U Prilozima obaveštenje KCL Mauthauzen o smrti jednog zatvorenika.

•esesovci, dvojica su pobegli (Stevan Milanko i Nikola Ćirović), a ostali čija su imena bila zaokružena crvenom olovkom ostali su da sačekaju sledeći transport. U poslednjem transportu, koji je s Banjice krenuo 26. septembra 1944. godine, dakle nepun mesec dana pred oslobođenje Beograda, bilo je 700 zatočenika.

Do sada je bilo reči o internacijama čiji pravci se sa sigunošeu mogu pratiti. Međutim, bilo je i takvih transporta s Banjice čiju destinaciju nije bilo moguće odmah utvrditi. Radi se prevashodno o manjim transportima u razne radne logore otvorenog tipa, u kojima je režim bio znatno blaži. Bilo je moguće slanje pošte i paketa, a posle nekog vremena zatočenici su čak puštani i na odsustvo, što su neki od njih koristili da se više ne vrate u Nemačku. Jedan od takvih transporta, koji je brojao nešto više od 50 zatočenika Banjičkog logora zaustavio se u severnoj Nemačkoj između Hamburga i Hanovera u mestu Unterlis (Unterlüsz). Transport je krenuo 20. novembra 1942. godine. Bio je mešovit. Pored krivaca Specijalne policije, pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, među njima Mihailo Ćirić, student prava iz Užica, bilo i krivaca Gestapoa koji su pohapšeni u racijama i okarakterisani kao četnici. Za njima su prispeti i dokumenti iz kojih se vidi da su tretirani kao slobodni radnici i da su određeni na rad u firmu »Borsig Rheinmetallwerke«. Naravno, »slobodan rad« po nacističkom uzoru takođe je tekao u logorskom krugu, uz nedovoljnu ishranu i naganjanje Nemaca predradnika. Ali ljudi nisu bar bili brojevi, već su imali pravo na ime, pa i na odlazak na odmor u rodni kraj. Mihailo Ćirić, koji je pomenut, došao je u jesen 1943. godine na odsustvo u Beograd i privremeno se zaposlio u jednoj nemačkoj firmi. Tako je izbegao da se vrati u Nemačku.³⁶¹

Za novembarskim usledio je i decembarski transport s Banjice u istom pravcu.

Slični manji transporti upućivani su u razne krajeve Nemačke gde se ukazivala potreba za hitnom popunom radnih mesta. U banjičkim knjigama zabeleženi su datumi ovih manje pogibeljnih transporta. Samo u 1942. godini bilo ih je dvanaest. U jednu od takvih grupa uspeo je da se podmićivanjem

³⁶¹ Na osnovu kazivanja Mihaila Ćirića autoru.

prouče beogradski ilegalac i učesnik u akcijama udarnih desetina Slobodan Papakoča. Njegov transport krenuo je s Banjice 29. oktobra 1942. godine. U drugom transportu — 25. maja 1943. godine otiašao je za Nemačku Dušan Dohćević, organizator radova na konstruisanju ilegalne partizanske radio-stanice u Beogradu, u trećem — 25. novembra 1943. godine — našao se poznati književni kritičar i esejista, a posle rata jedno vreme i predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti Velibor Gligorić itd. Ulaziti u trag svim ovim malim transportima bio bi dugotrajan posao, koji nije u direktnoj vezi sa osnovnom temom.³⁶²

Bitno obeležje većine transporta iz Banjičkog logora u deportaciju, u kojima se našlo devet desetina zatočenika, bilo je njihovo sprovođenje u osinja gnezda nacističkih koncentracionih logora, što je za većinu značilo samo odlaganje smrtne kazne.

Žene zatočenice Banjičkog logora transportovane su pretežno u Aušvic, najveći nacistički logor po broju žrtava, lociran na poljskoj teritoriji, u blizini Krakova. Zabeležena su tri velika transporta s Banjice u Aušvic: 7. juna 1943. godine, 21. januara i 23. juna 1944. godine. Neke od zatočenica kasnije su evakuisane u druge ženske nacističke logore u Nemačkoj. U transportu od 23. juna 1943. godine bilo je 111 žena. Ni ostala dva transporta, bar što se banjičkih zatočenica tiče, nisu bila brojnija. Istina, ukupan broj žena transportovanih u Aušvic iz okupirane Srbije znatno je veći — iznosi 4700 lica — ali u taj broj su uračunate i zatočenice iz drugih logora, pre svega logora na Starom sajmištu, logora na Crvenom krstу kod Niša i Sabačkog logora.³⁶³

Veliki transport muškaraca sa oko 500 zatočenika utrpan je u furgone u Beogradu na početku 1943. godine i krenuo u pravcu juga. Posle dužeg putovanja prispeo je u predgrade Soluna, gde je u nekim štalama organizovan logor za teške fizičke radove, prvenstveno za utovar i istovar vagona, popopravku železničkih pruga i slično. Ovaj transport formiran je u logoru na Banjici, gde je prebačena veća grupa zatočenika iz logora na Starom sajmištu 25. decembra 1942. godine.

Primeri upućivanja na slobodan rad mogu se naći u fondu
BdS u Istorijском arhivu Beograda, A-311.
A VII, NdA, K. 59, f. 1/1.

Transport je bio mešovit po sastavu. U njemu je bilo i partizana, odnosno pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i pochapšenih četnika Draže Mihailovića. Pridruženo im je i nekoliko desetina »starosedelaca« iz logora na Banjici. Neki od zatočenika iz nemačkih logora u Grčkoj uspeli su da pobegnu i da se poslednjih ratnih dana pridruže Grčkom pokretu otpora.

U avgustu 1943. godine otpravljena su dva veća transporta banjičkih zatočenika u zarobljeničke logore: 10. avgusta u logor 179 u Prebiclu, a 23. avgusta u Stalag lila Lukenvild, na oko 60 kilometara udaljen od Berlina. U ovom transportu nalazila se veća grupa Podrinaca i uhapšenika s Kosova, najvećim delom iz okoline Vučitrna.³⁶⁴ Inače, manje grupe oficira bivše Jugoslovenske vojske koji su pochapšeni na zahtev Nedićeve vlade jer nisu želeli da se stave na raspolaganje »ocu Srbije« i popune njegove oružane formacije, transportovani su u zarobljeničke logore tokom cele 1943. i početkom 1944. godine.

Transporti u okupirane oblasti Francuske sprovedeni su iz logora na Banjici samo tokom 1944. godine. Poznata su tri takva velika transporta: 24. februara, 12. aprila i 24. aprila 1944. godine. U ovim transportima bilo je tri do četiri stotine banjičkih zatočenika. Radni logori u koje su dospeli bili su većinom stacionirani u okolini Meca (Eruvil, Mondova i Mec) i u Luksemburgu.

Transport od 19. jula 1944. godine bio je podeljen na dva dela. Jedan deo je ostao u Mauthauzenu, a drugi deo je sproven u Eruvil u severnoj Francuskoj.

Na osnovu sećanja Stanka Turudije, maturanta iz Beograda, poreklom iz Bosanske Gradiške, muke ovih zatočenika nisu bile dugotrajne, jer su se savezničke armije u nadiranju kroz Francusku približile mestu u kome su bili rudnik i radni logor, pa je k njima prebegao veći broj fizički još sposobnih lica.³⁶⁵

Sve u svemu ogromna većina zatočenika Banjičkog logora sprovedenih transportima u nacističke koncentracione logore

• Na osnovu pričanja Svetomira Čamilovića autoru.

³⁶⁴ SM Saopštenje broj 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 529.

od polarnog kruga do obala Grčke bila je predodređena da skonča na robijaškom radu ili da na druge načine bude usmrćena.

Poslednji dani i rasformiranje logora

U avgustu 1944. godine Specijalna policija i Gestapo još likuju. Angažovanjem najboljih agenata i znatnih finansijskih sredstava ove dve policijske garniture, na kojima je počivao okupacioni poredak, otkrivene su štamparske tehnike CK KPJ i PK KPJ za Srbiju. Već 28. jula 1944. godine uhapšen je Svetislav Kanački, glavni tehničar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ubrzo je otkrivena štamparija Centralnog komiteta KPJ u Krajinskoj ulici i još četiri važna partijska skloništa u Beogradu. U Krajinskoj ulici junački ginu Branko Đonović i Slobodan Jović, grafički radnici. Uhapšeno je oko 20 lica vezanih za rad u tehnici Pokrajinskog komiteta. U Beogradu posle toga prestaje gotovo svaki oblik organizovanog partijskog rada.³⁶⁶

Jedan deo uhapšenika dospeva u logor na Banjici. Među njima je i Neda Oklobžija, koja se po drugi put našla iza logorskih zidina. Prilikom puštanja 1942. godine Vujković joj je rezignirano rekao da je pušta po naređenju Gestapoa. Inače bi je seckao na komade. U »tridesetosmici« drugarice je zbog toga skrivaju od očiju šefa logora.

U prvoj polovini septembra vrše se poslednja streljanja prvokategornika iz logora na Banjici. Krajam avgusta i septembra odlaze poslednji transporti zatočenika u Mauthauzen. Logor se naglo prazni. Preostali prvokategorici su smešteni u sobu broj 13 muškarci i u sobu broj 38 žene. Čekaju da i na njih dođe red. Ali bahatost gestapovaca, policijskih agenata, ključara i stražara naglo splašnjava. Do njihovih ušiju, kao i

³⁶⁶ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 580, 581; prema okupacionom listu »Novo vreme« tada su uhapšeni: dr Jovan Đorđević, Milisav Pešović, Milutin Blagojević, Jozefina Grandi, Dragoslav Grandi, Andelija Popović, Stevan Stevanović, Neda Oklobžija, Ana Dobeš, Gligorije Sokolović, dr Miloš Milošević, Nevenka Jovanović, Timotije Đekmanović, Jovan Dobeš, Nikola Novak, Olga Đurišić, Gordana Paranta (umrla pod batinama), Andja Stevanović i Katka Blagojević.

do ušiju zatočenika, dopire potmula paljba topova. Ali odzvanja na sasvim drukčiji način. Zatočenici strepe i nadaju se. Vide da je sloboda na pragu. Ključari razmišljaju gde da se sakriju. Jedan od najgorih, Lala Kobiljski, beži iz logora. Vujković kipti od besa. Raspisuje za njim poternicu. Ali neće ga stići njegova ruka. U njoj više nema nekadašnje ubilačke moći. Stići će ga zaslužena kazna posle oslobođenja. Otkriven je u Banatu.³⁶⁷

U logoru se dešavaju i neke teško objasnjive stvari. Neka lica desne orijentacije uzaludno razmatraju mogućnosti o obrazovanju srpske vlade od nekompromitovanih političara. Ovom akcijom rukovodi dr Sveta Zivković. Pokušava da privoli neke istaknutije ljude i u sobama krivaca Specijalne policije. Takvu poruku je, na primer, uputio i seljaku književniku Miodragu Jakovljeviću, koga je odranije poznavao kao naprednog zemljoradnika. I Stevanu Đelineu su nudili da uđe u tu vladu. Prema projektima ovih nerealnih političara, srpskom vladom obrazovanom pred povlačenje Nemaca trebalo je da rukovodi dr Dragoljub Jovanović, nekadašnji lider Narodne seljačke stranke, a da u njen sastav uđu Adam Pribičević, Zivko Topalović i dr Sveta Zivković, koji je u logoru vodio pregovore

0 njenom obrazovanju. Međutim, na istomišljenike nije nailazio, sem u svojoj najbližoj okolini.³⁶⁸

Preostali zatočenici osećali su se tegobno. Mnogi od njih bili su usamljeni u velikim sobama, u kojima je nekada bilo 1 po više od stotinu ljudi. Nekima se činilo da su bez drugova s kojima su delili dobro i zlo ostali bez oslonca.

U »trinaestici« iz koje su tokom leta 1944. godine gotovo svakog dana izvodili na streljanje po desetak zatočenika preostali su još samo Mika Blagojević »Prskalo« i Mita Alempijević. Mada nije imao nalog da ih strelja, Vujković ih jr do kraja, do odlaska transporta za Mauthauzen, držao u toj sobi. Zeleo je, valjda, da ih na taj način slomi psihološki.

Jedan od preostalih grvokategornika Milomir Mićić »Mićina« prebačen je u sobu broj 16, prekoputa »trinaestice«. Tu je zatekao Ljubu Radovanovića, Dragutina Sadara, koji je

^m IAB, sećanje Petra Nikezića; AJ, inv. br. 1937. saslušanje Lale Kobiljskog, original u predmetu Milana Nedića.

³⁶⁸ IAB, sećanja Stevana Đelinea i Svetе Jovaaovića.

bio sobni starešma, kao i dva Užičanina: Milana Karaklajića, koji je preživeo Kadinjaču, i Manju Sarića.³⁶⁹ Slično je i u drugim sobama. Prazne su ili poluprazne. U sobi broj 68 bilo je svega tri, a u sobi broj 65 svega pet zatočenika.³⁷⁰ U ženskoj sobi smrti »tridesetosmici« ostale su četiri žene. Veće živosti bilo je još samo u talačkim sobama i u sobama u kojima su bili smešteni preostali krivci II kategorije.

U Beogradu su učestala saveznička bombardovanja. Zakuči i poneki avion narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Baca letke. Na krilima veta poneki od letaka je dospeo i u ruke zatočenika. Oseća se dašak skore slobode.³⁷¹

Vujković u logor dolazi sve rede. Prvokategornici još strepe za život. Dogovaraju se da bez borbe ne izadu pred puščane cevi. Rešavaju da skupo prodaju živote: da poput žena prozvanih 11. septembra preduzmu napad na policijske agente kada uđu u sobu.³⁷²

Dolazi kraj septembra. Nemački komandant Beograda zavodi opsadno stanje u gradu i preuzima celokupnu izvršnu vlast. Prošlo je podne 2. oktobra. Nemci se povlače iz logora. Nekoliko zatočenika iz logorske radionice izveli su da im tovare kofere. Kriger se obezbedio. Odvlači opljačkanu robu na dva kamioneta, koji su čekali pred logorom.³⁷³ Vujković je toga dana bio poslednji put na Banjici. Ovlastio je svog zamenika Čarapića da obavi preostali deo posla. S njim kontaktira samo preko telefona.³⁷⁴

Među ključarima i stražarima dolazi do još većeg uzbudjenja i komešanja. Nisu više spremni na šlepu pokornost. Petar Nikezić, talac, uspeo je da nagovori Vujkovićevog zamenika Čarapića da sačuva banjičke knjige. Pred samo rar mštanje logora Čarapić je potvrdio da će knjige izneti. I izneo ih je.³⁷⁵

Petar Nikezić prisustvovao je, prema sopstvenom kazivaču, i poslednjem telefonskom razgovoru između Vujkovića i

³⁶⁹ IAB BL, sečanje Milomira Mičića.

³⁷⁰ IAB BL 665, sečanje Radivoja Sindelića.

³⁷¹ IAB BL 635, sečanje Kosare Lazić.

³⁷² IAB BL, sečanje Milarada Švabića.

³⁷⁵ IAB BL 618, sečanje Đure Gigića.

³⁷⁴ IAB BL, sečanje Petra Nikezića.

³⁷⁵ IAB, sečanje Petra Nikezića.

Čarapića. Bilo je to 3. oktobra 1944. godine. Vujković je svom zameniku dao nalog da pusti sve preostale zatvorenike, izuzev krivaca I kategorije. Na Čarapićevo pitanje da li da pusti profesora Sinišu Stankovića, Stevana Delinea i Petra Nikezića, Vujković je odgovorio: »Oni neka me svakako sačekaju.«³⁷⁶

Odmah je organizovano kucanje objava. Demoralisani Čarapić potpisivao je blanko objave koje mu je Petar Nikezić podnosio. Potpisao je ne pogledavši i objave za odlazak Siniše Stankovića, Stevana Delinea i Petra Nikezića. Tako su oni s grupom puštenih zatočenika izašli iz logora. Najpre su pušteni taoci i krivci III kategorije, zatim i krivci II kategorije. U logoru je ostalo još samo 26 muškaraca i pet žena.³⁷⁷

O *Prilozima* jedna objava za puštanje.

Da li će u poslednjem trenutku biti streljani?

Uveče oko 9 časova čuo se motor »marice«. Došla je u logor, okrenula se natraške, kao što se to radilo pred svako streljanje, i prišla zadnjim delom logorskom ulazu. Proteklo je još tri sata pune neizvesnosti. Oko ponoći, motor »marice« se ponovo upalio i ona je prazna izašla iz logora. Muškarci iz »trinaestice« čekali su napetih živaca iza sobnih vrata, spremni da se bace na policijske agente. Sta se desilo?

Ono što nisu znali dešavalo se izvan njihovog domašaja. Već 2. oktobra održan je sastanak »poslenika« Specijalne policije u Dušinoj ulici. Došli su sportski obučeni i u gojzericama. Mnogi od njih nosili su četničke ambleme. Razmatrane su dve mogućnosti: ili da se povuku u inostranstvo u pratnji Nedićeve vlade, ili da se priključe preostalim četničkim jedinicama. Jedan dan kasnije održana je konferencija u sali Beogradske opštine u Uzun-Mirkovoj ulici. Dragomir Jovanović, koji je predsedavao ovom sastanku, zabranio je da se udaljavaju i naredio da se evakuišu u Nemačku. Svi su otišli pred zgradu Ratničkog doma (danas dom JNA), gde ih je postrojio obergruppenfирer Sef er, glavni rukovodilac Gestapoa obećavši im svu moguću pomoć.

U praskozorje 4. oktobra ponovo su se našli na okupu pred autogaražom Uprave grada Beograda, u ulici Starine Novaka. Snabdeli su se oružjem i pošli u koloni vozila iza

*TM Isto.

⁴⁷⁷-IAB, sećanje Milorada Svabića, Anke Kumanudi, Danila Ma-sleše, Đure Gigića, Radivoja Šindelića.

masivnog autobusa, koji je bio rezervisan za ministre Nedićeve vlade, izuzev »zboraša«. Došla je i grupa oficira Gestapoa određena da prati konvoj kroz Pavelićevu Nezavisnu državu Hrvatsku i Mađarsku. Ubrzo su krenuli preko Save u Srem. Uz put su nailazili na karavane Folksdjočera koji su u pretrpana kola upregli svoje dobro uhranjene konje i šibali ih da kasaju prema zapadu. Prenoćili su u Somboru, a već sledećeg dana prešli preko Dunava kod Sekešfehervara u Mađarskoj i došli do Beča. Zločinci su mislili da će izbeći zaslужenu kaznu. Cak su snevali da se vrate u zemlju kao divverzanti...³⁷⁸

Logoski stražari za to vreme su se opijali, već potpuno demoralisani. Nisu više bili spremni da izvršavaju bilo čija naređenja. Zatočenici su na različite načine doživljavali te poslednje trenutke. Kada se Manja Sarić, koji je po zanimanju bio berber i kao takav pozivan da brije stražare, vratio 3. oktobra u »šesnaesticu«, doneo je gitaru. Dali su mu je stražari, jer je umeo lepo da peva i svira. Ušao je bez ključara, a vrata više niko za njim nije zaključavao. Cim je ušao počeо je da više iz svec glasa: »Drugovi, sloboda!« Mislili su da je pijan. Okupili su se oko njega, a on samo ponavlja: »Sloboda, sloboda!« Zatim je seo pored Milana Karaklajića i njih dvojica počeše uz pratnju gitare da pevaju »Sa Ovčara i Kablaru« ...

Zatim je u sobu ušao ključar Radovan Gudelj, pijan kavog ga nikada ranije nisu videli. I on je teturajući uzvikivao: »Drugovi, sloboda!« Sobni starešina Sadar skočio je na dušemu i podviknuo: »Za nas jeste sloboda, a za tebe nije. Ko ti je dao pravo da razbijaš našu flašu?« Pijani ključar je počeо da se pravda. Rekao je da je očekivao veće razumevanje od muškaraca nego od žena, koje su ga najjurile iz sobe.³⁷⁹

Neuravnoteženi ključar Radovan Gudelj, napušten od svojih naredbodavaca, tražio je izlaz u pijanstvu. Obilazio je sobe i vapiо za »razumevanjem«.

Najpre je zašao u »tridesetosmicu« i »tridesetsedmicu«. Ženama, koje su ga dočekale odbojno, dovikivao je: »Ne la-

³⁷⁸ Svedočenje Nedićevog ministra dr Milorada Neđeljkovića; Beograd u ratu i revoluciji, str. 583.

³⁷⁹ IAB BL, sećanje Milomira Mićića »Mićine«.

žem vas, idete na slobodu. Bežite što pre!« Kada su žene zاغigrale kolo, misleći da će na streljanje, Radovan je počeo da razbija prozore.

Sve sobe izuzev »trinaestice« i »tridesetosmice« bile su otključane. Oko četiri sata zatočenici su se sjatili pred kancelarijom, gde su im izdavane propusnice.³⁸⁰

Izlazili su iz logora. Već je padao mrak. U suprotnom pravcu prolazili su pored njih nemački vojnici, blatnjavi i iznureni. Kretali su se u pravcu Avale da zaposednu položaje.

Najzad, 4. oktobra, pušteni su i prvokategornici. Verovali su da će ih pobiti u samom logoru, pošto više nema vremena da ih prebace »maricom« do Marinkove bare. I dalje su bili na oprezu. Noć još nije bila prošla kada su primetili da neko šeta ispred prozora njihove sobe. Bio je to jedan žandarm. Rekao je: »Spašeni ste. Izgleda, svemu je kraj!«³⁸¹

Ujutro je u logoru vladao haos. Preostali žandarmi su se optimali o logorsku imovinu. Oko 10. sati, 4. oktobra, izašli su na logorsku kapiju i prvokategornici. Poslednja je napustila »kuću smrti« Anka Kumanudi. Ostala je neko vreme sama u sobi, zaključana i zaboravljena.

Prema nekim kazivanjima, poslednje puštene zatočenike sačekivali su ranije pušteni drugovi i preporučivali im da se ne udaljavaju iz Beograda. Jedan od njih bio je Danilo Masleša.³⁸² Rekao je onima koje je sreo da po gradu kolaju četničke trojke. Po unutrašnjosti još više. Zato su se tek puštene zatočenici sklanjali po stanovima kod poznanika ako su bili iz unutrašnjosti. Neki su odmah otišli kući, jer nisu znali šta ih tamo čeka.

Cim su izašli povezivali su se s neuhapšenim, zaostalim pozadinskim radnicima u Beogradu. Jedna od onih koja je mnoge uputila na pravo mesto bila je Danka Karišić. Preko nje je Danilo Masleša dobio, na primer, direktivu da poznanike iz logora organizuje u borbene desetine. Najpre su rušili strelice koje su na putevima pokazivale pravac kretanja. Zatim je grupa od desetak bivših logoraša i dvostruko više omladinaca iz Beograda vršila diverzije od Vukovog spome-

³⁸⁰ Sećanje Kosare Lazić (IAB BL 635).

³⁸¹ Sećanje Milorada Svabića.

³⁸² IAB BL, sećanje Đure Gigića.

nika do današnjeg trga Marksa i Engeisa.³⁸³ Druge grupe su se preko beogradskih skojevaca izvlačile iz grada i pristupale jedinicama NOVJ.³⁸⁴ Milomir Mićić i grupa Užičana povezala se s ranije puštenim Svetomirom Stojanovićem, koji ih je uključio u ilegalni rad. Imao je i skriveno oružje, pa ih je naoružavao. Hvatali su po gradu s drugim omladincima policijske agente i žandarme.³⁸⁵ Posle dolaska jedinica Jugoslovenske narodne armije stupali su listom u njihove redove u želji da doprinesu konačnom oslobođenju zemlje.

Završio se najmučniji period zatočeničkog života. Počinjao je drugi, pun želje za borbom i radom. Od 4. oktobra 1944. godine Banjički logor je bio prazan. Iz mračnih prostorija u podrumu i na spratovima nije više dopirao nijedan glas. Teške poluge na vratima, iza kojih su vrebali ponori iskušenja, ali tekle i plime nadahnute vere u budućnost, ležale su razbacane po hodnicima. Kapija na petometarskom zidu zidu ostala je otključana.

³⁸³ IAB BL, sećanje Danila Masleša.

³⁸⁴ Prema kazivanju Dobrile Rastovac.

³⁸⁵ IAB BL, sećanje Milomira Mićića-Mićine.

PRILOZI

Prilozi su doneti po redosledu kako se pominju u prvoj i drugoj knjizi.

Legende ispod priloga nisu date jer se objašnjenja nalaze u tekstu ili napomenama.

UPRAVA GRADA BEOGRADA

Odeljenje specijalne policije

Pov II. Br. 27. 1941.

10. juli 1941.

Beograd

GOSPODINU

PREDSEDNIKU OPSTINE GRADA BEOGRADA

B E O G R A D

Odlukom Nemačkog komandanta mesta i Nemačke državne tajne policije naređeno je, da se organizuje koncentracioni logor na Banjici (u zgradiji kasarne bivšeg 18. peš. puka) u najkraćem roku.

Istom odlukom svi materijalni izdaci oko popravke, adaptiranja zgrade, instalacije, nameštaja, kao i izdržavanja krivaca pada na teret Beogradske opštine.

Sa izloženog, a u vezi već našeg usmenog razgovora, molim Vas za naređenje, da se potrebni radovi što više forsiraju, tako da sve bude gotovo najdalje do kraja ovoga meseca.

Sve što je potrebno da se uradi, u glavnim linijama već je poznato određenoj režisko-inženjerskoj komisiji, a detalji će se saopštiti istoj komisiji cim budu planovi podneti ovoj Upravi.

Vrlo je hitno!

Upravnik grada Beograda
Drag. M. Jovanović, s.r.

Belgrad den 5.5.1941.

An die

Dienststelle des Auswärtigen Amtes
zu Hd. des Herrn Gesandten Benzler
in Belgrad.

Bisher wurden vom Einsatzkommando Belgrad folgende Personen in

Haft genommen:

1. Hendrikus Berntsen, Direktor, geb. 23.3.1888 in Den Haag, Holländer.
2. Ljubomir Tomasic, Minister i.R., geb. 10.12.1879 in Smokvica, Jugoslawe.
3. Miroslav Vojnovic, Beamter, geb. 10.11.1878 in Problus, Jugoslawe.
4. Leon Josif, Beamter, geb. 23.12.1888 in Belgrad, Jugolslawe.
5. Moscha Parkic, Kaufmann, geb. 31.7.1885 in Belgrad, Jude.
6. Ljubo Radovanovic, Professor, geb. 24.9.1887 in Petarevac, Jugoslawe.
7. Nikodije Bogdanovic, Ing., geb. 17.7.1881 in Belgrad, Jugoslawe.
8. Sava Milenkovic, Geschäftsführer, geb. 17.2.1879 in Rogačev, Jugoslawe.
9. Dr. Viktor Novak, Professor, geb. 4.2.1889, in Stubiser, Jugoslawe.
10. Bernhardt Robicsek, Direktor, geb. 27.9.1878, Belgrad, Jude.
11. Ljubomir Bogicevic, Pfarrer, geb. 20.3.1879 in Rakinci, Jugoslawe.
12. Friedrich Popp, Rechtsanwalt, geb. 27.11.1874 in Belgrad, Jude.
13. David Gabay, Kaufmann, geb. 6.12.1887 in Belgrad, Jude.
14. David Pijade, Bankbeamter, geb. 29.10.1881 in Belgrad, Jude.
15. Jakob Russco, Privatmann, geb. 12.2.1878 in Belgrad, Jude.
16. Ignjatz Schlang, Rabiner, geb. 26.10.1873 in Wijalivka, Jude.
17. Milan Schlang, Architekt, geb. 25.IX.2.1897 in Bakras, Jude.
18. Josef Aruestti, Kaufmann, geb. 28.10.1873 in Belgrad, Jude.
19. Borovej Brankovic, Arbeiter, 18 Jahre alt, Jugoslawe.
20. Ljubica Anastasijevic, Beamte d. Loge, geb. 25.8.1883 in Niš, Jugoslawe.
21. Samuel Schmolka, Direktor, geb. 7.11.1894 in Bački Brezovac, Jude.
22. Mirko Bergner, Arzt, geb. 10.2.1863 in Subotica, Jude.
23. Leo Hirsch, Kaufmann, geb. 5.5.1913 in Essek, Jude.
24. Asbi Salijevic, Kellner, geb. 18.8.1907 in Neapel, Italiener.
25. Milutin Zeljic, Arzt, geb. 18.3.1869 in Šabac, Ju.
26. Adolf Stefaan, Inspektor, geb. 7.1.1889 in Karlsruhe, Deutscher.
27. Stefan Wagner, Rechtsanwalt, geb. 7.1.1874 in Belgrad, Jugoslawe.
28. Hayim Medina, Elektriker, geb. 28.1.1882 in Belgrad, Ju.
29. Larko Rasic, Ing., 2.3.1899 in Illok, Jude.

EINRICHTUNG

H300978

274

J II 1421

125008

- 30.Todor R a j ić, Pankteamter, geb.14.2.1885 in Sirbas, Jugoslawe.
31.Ivan L o c h s c h m i d t, Dreher, geb.1.5.1910 in Drvar, Jugoslawe.
32.Arthur S p r i n g e r, Vertreter, geb.4.3.1888 in Wien, Jude.
33.Sima R a d ić, Dienner, geb.11.1.1895 in Bristrica, Jugoslawe.
34.Sima S i m ić, Journalist, geb.5.5.1908 in Kragujevac, Jugoslawe.
35.Radomir J o v a n o v ić, Pol.Chef., geb.21.9.1901 in Ljubiča, Jugoslawe.
36.D o r d j e D j u r ić, kraftwagenfahrer, geb.18.11.1914 in Po gorica, Jugoslawe.
37.Miroslav T u r i n a, Mechaniker, geb.25.3.1897 in Kraljevo, Jugoslawe.
38.Despot G r u j ić, Arbeiter, geb.12.1.1896 in Bačka, Jugoslawe.
39.Peter P e r iš ić, Schneider, geb.15.8.1909 in Novi-Pazar, Jugoslawe.
40.Ratko Ž u k a, geb.8.7.1915 in Ostrešak, Jugoslawe.
41.Djuradj M i n k o v ić, Kaufmann, geb.25.3.1916 in Gradiška, Jugoslawe.
42.Miloš B l a g o j e v ić, Gendarm, geb.16.3.1909 in Melina, Jugoslawe.
43.Resika R i c h t e r, Schneiderin, geb.9.10.1914 in Domiale, Jugoslawia.
44.Momčilo K o s o m a r ić, Dipl.Ing., geb.20.1.1901 in Tetovo, Jugoslawe.
45.Josef V u j a d i n o v ić, Arbeiter, geb.1.4.1901 in Bečmen, Jugoslawe.
46.Spaso R a d i s ić, Arbeiter, geb.15.5.1899 im Bečmen, Jugoslawe.
47.Dušan L a u t a s e h, Arbeiter, geb.3.9.1903 im Bečmen, Jugoslawe.
48.Borislav Z e k o v ić, Beamter, geb.20.4.1920 in Vojka, Jugoslawe.
49.Friedrich W i t t m a n n, Arbeiter, geb.8.6.1917 im Semlin, Jugoslawe.
50.Velimir P a n t e l i n a c, geb.16.3.1904, in Banastor, Jugoslawe.
51.Steve B o b i n a r, geb.21.8.1897 im Podrinje, Jugoslawe.
52.Stefan M i n k o v ić, Metar, geb.17.10.1889 im Vojka, Jugoslawe.
53.Slavko D u k a n a c, Advokat, geb.29.9.1874 in Vučković, Serbe.
54.Ilija K o r a n o v ić, Offizier, geb.15.4.1886 in Kragujevac, Jugoslawe.
55.Dragomir P e t r o v ić, Offizier, geb.19.2.1884 im Niš, Jugoslawe.
56.Gavrilo D o w ić, Patriarch, geb.17.5.1881 in Merada, Jugoslawe.
57.Paul. V o r s e h, Kellner, geb.25.4.1903 im Midweg, Jugoslawe.
58.Dr.Vojislav J a n ić, Minister, geb.8.1.1890 im Kraljevă, Serbe.
59.Gavrile V e l i k ić, Journalist, geb.20.5.1892 im Krejusinae, Serbe.
60.Gaston G a s t e r o n, Journalist, geb.31.10.1892 in San-Blanca, Franz.
61.Pavle J a n k o v ić, Journalist, geb.20.6.1912 in Kragujevac, Serbe.
62.Peter B e s c h e v ić, Journalist, geb.8.11.1893 in Split, Serbe.
63.Ilija P a l a š k o v ić, Schuster, geb.1.6.1913 in ?, Serbe.
64.Josef D a v i d o, Rentner, geb.18.4.1876 in Belgrad, Jude.
65.Samuel D a v i d o, Vertreter, geb.19.8.1883 in Brčko, Jude.
66.Simon P a l e t z, Rechtsanwalt, geb.29.11.1882 in Ada, Jude.
67.Dr.Vladeta P o p o v ić, Prof., geb.20.7.1894 im Parašim, Serbe.
68.Ratibor S o t i r o v ić, Journalist, geb.29.7.1914 in Belgrad, Serbe.

H300979

t. 11 (1)

ER CHEF DER EINSATZGRUPPE
SICHERHEITSPOLIZEI UND DES SD
- EINSATZKOMMANDO SELBRAAD -

Belgrad, den 5.5.1941.

69.Frits Krauss, Expöteur, geb. 36.8.1899 im Esseg, Jude.

70.Mirko Radovicić, Offizier, geb. 29.10.1910 in Kolackin, Kroate.

71.Ante Bošnjaković, Rechtsanwalt, geb. 21.5.1889 im Esseg, Serbe.

72.Willi Herrmann, Dentist, geb. 26.2.1908 in Laibach, Jugoslave.

73.Pehim Kurbegović, Landgerichtsrat, geb. 18.9.1888 in Bos.-Novi, Jugoslave.

74.Miloš Bajić, Gerichtsrat, geb. 15.2.1902 in Srem.Mitrevica, Jugoslave.

75.Janko Begćkire, Ing., geb. 29.10.1896 in Mostar, Jugoslave.

76.Dr.Moritz Lewi, Rabiner, geb. 27.2.1879 in Sarajevo, Jude.

77.Rudolf Palić, Artist, geb. 18.12.1909 in Maria-Bistrica, Jugoslave.

Одескай Стэйжане Каннн.

Любка Трэхн Бенчук.

Занос у 10³⁰ звонок про
Магніт індукції що вискорюється в Гесіані
р. Винників оберніться спрощено та напевно він
як це вискорюється феномен маєт ти
ні відповідь як буде напевно
Любка у Сіднії її заслуги ємо

27/07/44г.

Любка

Кінської р. Павловськ.

28/07/44г.

Любка

0.

Opština Beserevačka
Srez Račanski
Broj 24
16. Januara 1942.
Perućac

Na molbu Dobrisava T. Ordagića aktiv, narednika I kl. iz Beserevine Uprava opštine Beserevačke u Srežu Račanskom izdaje mu ovo:

UVERENJE

1. Da je molioc Dobrisav bio četovođa-komandant mesta u Beserrevini pri dolasku srpske vojske u B. Baštu.
2. Da je molioc Dobrisav kao četovođa ove opštine imao pod komandom 40 naoružanih ljudi četnika.
3. Da je molioc Dobrisav kao četovođa uhvatio i predao Komandi mesta u Bajinoj Bašti sledeća lica-komuniste i to:
Ljubišu Trišiću, Miju Ninčiću, Milenku Topaloviću, Tola Pavićeviću, Pavlu Dukiću i Milana Kurtu.
4. Da je molioc Dobrisav kao četovođa pored gore navedenog broja ljudi pod oružjem predao Komandi mesta u Bajinoj Bašti 20 komada pušaka i 1 jedan teški mitraljez.

Ovo uverenje izdaje se moliocu po zvaničnoj dužnosti radi traženja nagrade koja pripada njemu i njegovim četnicima.

Delovođa
(Potpis nečitak)

M.P.

Prcdsednik Opštine
(Potpis nečitak)

ЮЛИНА ВАНА 24

израђује све браварске грађевинске радове као и
реконструкције све врсте стопарије, прозора и врата

ПРЕДРАЧУН

За Г. Режиссор Каменец при управа града Београда
за израду окивачких браварских радова на згради архитек Велич из др 6

Потуџа

За израду гипера и реза за врати
на згради нове управе Града Београда

I. 20 Комада гипера а цене физичке 3,600
II. 27 Комада реза за врати а цене физичке 2,400
Свако динар 6.000

Поведени ће сасвим јасно да је ово
заштитно писмо које ће бити испоручено
Министарству праћења и тиме ће се ово
заштитно писмо испоручити

Потврђено уметничко браварство радионице
„ГРОМ“
Владимира Р. Рогића
Београд — Градска Економија бр. 42

10/7/1941. год

Београд

аг. Јарослав Југовић је сасвим јасно
да је ово писмо испоручено
аг. Јанчићу агенцији

6.1.1942.

Испрошод да овој Радионици је сасвим
извршено за суму 5.700 и њен замешај
сасвим испоручено датум Рок 16/7/1941. год

В. Р. Рогић

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење Спец. полиције
ЛБб. II. Бр. 21/41.
18. јула 1941 године.
Београд.

ОСЕРВ

САНДУЧАЦ Управе града Београда

НОВ

ПРЕДМЕТ: Павловић Дринка, учитељица=
подаци.

штурмско Управи града Београда

НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА ПРОКУПАЧКОГ

Прокупље.

Повивом на тамошње тражење Пов.бр.14 у горњем предмету, права града саопштава да Павловић Дринка досадајим трага зем није могла бити пронађена у Београду код родитеља.

Управа града потражује и њену сестру Чаринку, која је у бегству.

Моли се начелство да за Дринку достави све личне и друге податке као и податке о политичкој делатности(акције које је спроводила, казне и др)а исто тако и фотографију.

По наредби
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Одељења Специјалне полиције,
12/61

Br. предмета	Št. dana	Сада	Potpis
12/61	5		

Мрснић

УАРД 3/16 СТ 4-12/61

20. 7. 1941

НОВ

Управа града Београда
Павловић Дринка учитељица
Рође у Румунији неколико месеци пре
која је се вратила у своју Југославију. Видиш
ко су то мешају а да ли им мешају спроведе
за Југославију а Румунију.

Хваси на сваком случају. - Ако искочи
са сеоског

Br. предмета	Št. dana	Сада	Potpis
12/61	7		

С издржком
Службени молит
из ове свајадње

UPRAVA GRADA BEOGRADA
Odeljenje specijalne policije
POLIZEIPRÄSIDIUM — BELGRAD
Spezialpolizeiabteilung
Pov. 1525/42.
II No 26 juna 1942.

PRITVORENICKOM ODELJENJU O UD. B.

Sprovodi se VELIČKOVIĆ DUŠAN, učitelj iz Kisiljeva, pritvorenik ovoga Odeljenja s molbom da mu se ukáže potrebitno bolničko lečenje, pošto, prema izveštaju lekara ove Uprave, boluje od tuberkuloze i akutnog bronhitisa.

Po oporavljenju treba ga stražarno vratiti ovom Odeljenju sa STOJ-NICEM PETROM, metalskim radnikom, koji se kao pritvorenik ovog odeljenja takođe nalazi u Pritvorenickom odeljenju na lečenju, pošto je prilikom hvatanja ranjen — te da njih dvojica ne smeju dolaziti ni u kakvu vezu, da se ne bi što dogovarali, te na taj način omeli pravilnu istragu.

По наредби
Сефа одељења специјалне полиције
Сef IV отсека polic. командир
(Потпис нечитак)

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције

II бр. 219/42

22 јануара 1943. године

Београд

ИЗМЕДУ КОНЦЕНТРАЦИЈСКОГ ПОГОРА НА НАМИН

Ова је Управа добила обавештење, да се улогорани притвореници, који су упутили на речи у Михаиле пове, тако састају са својим породицама или војводицама тешких кривца и обавештавају се на тај начин о појединачним личностима. Тако су притвореници изјавили појединачним лицима, да се у затворенију, адреси бр. 23 налазе притвореници који су одређени за рад у Немачкој, док се у соби бр. 3 налазе кривци који ће бити стрељани, и тд.

О предлогу се обавештавате с молбом, да предузмете потребне мере да војних саслушака у уснујају не доде, у општем интересу.

МК

Баторев

Minist. of Fin. No. 117. N.Y. 622
of 31. Oct. 1943. was issued in
order to collect the Korteges.
This was on 16. Oct. 1943.
by Korteges. Ministry.


Lofoten
1943. Oct.

NAFOYTES. N.Y. 12/1163/1201/24

13.

Наименование уплаты
и бремя на него
Музея Værst - Lindens-
but. Dovs. броя аг. Værst-
muend

18.I.44. F. A. M. Lindens-
01.

NAFOYTES. N.Y. 12/1163/1201/24

Naam



15.

Mr. Thorleif Knutson Corinokut gorje
Nurken og Brumhopenetie sverdil sverd
Agnelius. Namnige, no. 1201.

11-1 1944 ad.

by Thorleif

16

Naam
Dag
en de dag
17.10.1944

СОВЕТИСКИ КВАРТАЛ
УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА
Бр. 5761-
Године 1947.

Monte Habensluth is
specie je saamweea-
gave 17. oktober 1943 sog.
17.11.43 Панчево генерал
Любомир Величков

Одескаго Академіческаго Понеділника
14.1.8.
Ко съсобнішому, ажъ не бѣдова
вспомнишъ

28-15

卷之三

ПОДПИСЬ
РУКОВОДИТЕЛЯ
Pab. E.S. 30
28-7 1943 год.
БЕОГРАД - ЦАРВИНА

ШЕФУ ОДЕЛЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА

У вези тамошњег акта Пов.ИІ.бр:129/IV од 15.08. месеца Концен-
трационом логору је част поднети тражени извештај у следећем:

Обзиром да су у целој працој години оделену достављани по-
датци, према установљеној пракси, сваког 5, 15 и 25 у месецу та се и звон
приликом достављају податци о стапку за време од 5. I. 1942 до 5. I. 1943 гд.

1. - Укупно кроз Југославија за ово време:.....	7.992
2. - Бројно стање притвора затечено на дан 5. I. 1942 г.	1.736
3. - Бројно стање притвора на дан 5. I. 1943 год.	1.590
4. - Пуштено у слободу укупно:.....	3.046
5. - Одведено на рад у Немачку:.....	1.130
6. - Преузето од других власти:.....	747
7. - Стрељано:.....	1.430
8. - Умрло:.....	49

Предње је Логору част деставити, с молбом на надлежност.



По окончании
участия в съезде Моргала
и др.

DER HÖHERE SS — UND POLIZEIFÜHRER
im Bereich des Bevoll. Kdr. Generals in Serbien
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des SD
in Belgrad
IV C/2 — Br/Ti — 322/42
B. Ur. 8187/42

An den
Herrn Polizeipräsidenten
in Belgrad

Betr.: Anhaltelager Dedinje.
Vorg.: Ohne.

Zwecks Wahrnehmung der Belange der Deutschen Sicherheitspolizei wurde der SS-Hauptscharführer Friedrich zur dauernden Dienstleistung zum Anhaltelager Dedinje kommandiert.

Ich bitte um Kenntnisnahme und Veranlassung, daß der SS-Hauptscharführer Friedrich von der beabsichtigten Entlassung von Häftlingen, die für die sero. Polizei einsitzen, jeweils rechtzeitig unterrichtet wird.

Den Empfang dieses Schreibens bitte ich zu bestätigen.

Im Auftrage:
(Potpis nečitak)
SS-Sturmbannführer

РАДНИЧКА ЛЕГИТИМАЦИЈА
(ПОСЛОВНА КЊИЖИЦА)

Име и презиме

Крајић

2) Дан, месец, год. и место рођења

29 јула 1901 године
Београд

3) Брачно стање

жебан

4) Код помоћног особља испод 16 год. по

чијој је дозволи ступио на рад

5) Занимање

штамп. радач

6) Место сталног становаша

Београд

лични опис:
Стар 36 год. Косе шасе
Стаса шаси Браду брза
Очи зелене Нос дебавши
Обрве сиве Уста —
Бркови брзи Лице дужавши
Особених вијкова чела

Ова легитимација издаје му се у смислу § 120 Закона о Заштити Радника и Правилника о повластима, у вожњи незапослених радника без наплате таке.

Д. Бр. 8056
18. јул 1942. године
Претсед општине
Дервобан
Л. Ковач

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције
Стр.поп.Број:

13 јануара 1943 год.
БЕОГРАД

VOJNOISTORIJSKI INSTITUT JNA
ARHIVA NEPRIMATLJUĆIH IZDANICA
Br. Reg. 444 F 2
K 115

ШЕФУ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ
Команданту јавне безбедности

Б Е О Г Р А Д

Предмет: Промена чланова комисије
при Концентрационом логору.

Веза: Решење Шефа Слб.стр.поп.
Л.бр.133 од 31.X.1942.

Моли се Шеф српске државне безбедности да, према указаној потреби, смени досадање чланове Комисије при Концентрационом логору у Београду и на њихово место постави нове.

За нове чланове Комисије предлахују се од стране Управе града Београда: НИКОЛА ЈОВАН, полициски комесар и БЕГАРЕВИЋ БОЖИДАР, полициски комесар, а вима за заменике: ГРУЈИЧИЋ РАДОСЛАВ, полициски комесар и ШТЕРИЋ СТЕВАНО, управно канц.чиновник VII групе.

Управа града предлахује да се за члана Комисије одреди и ВУЈКОВИЋ СВЕТОЗАР, Шеф концентрационог логора, а вима за заменика ЈЕВТИЋ МИХАЈЛО, надзорни чиновник на служби у Концентрационом логору.

Моли се Шеф да из надлежности Шефа Слб. одреди нова два члана комисије и два њихова заменика.

По наредби
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Одељења специјалне полиције
Инспектор,

РЕДОВНИ САДО
10.1.43.

Ј. К. Чубрић

1) отчеће доцнију објаву
за усавише током које се објави
— вишији људи сај. боди
1) 10.01.43. преузет
— гди чиновник
2) г. Јулија 14.01.43.
по. овејд је
записано: 0. Управник Србске
специјалне
2) 15.01.43. 2) 15.01.43.
да ће објавити

Štambilj nečitak,
Br. 971.
28. V 1943.
Beograd

UPRAVI GRADA BEOGRADA
Odeljenje Specijalne policije

BEOGRAD

Gornji Naslov uputio je u poslednjim mesecima ovome Domu nekoliko dece, čije majke su se nalazile u pritvoru toga odeljenja, ili u Pritvorenicičkom Odeljenju Opšte Državne Bolnice, odakle ih je Bolnica uputila ovome Domu, pošto se deca nisu dalje mogla ostaviti sa majkama na pritvorenicičkom odeljenju, te su po naredbi g. Dr. Kebela upućena Domu.

Za svu ovu decu do sada nisu plaćani troškovi za izdržavanje u Domu. Do 1. aprila ove godine taksa za izdržavanje jednog deteta je iznosila 1.000 dinara mesečno, a od 1. aprila ove god. iznosi 3.856. din. mesečno. U produženju ovoga akta dostavlja se spisak pomenute dece i moli se Naslov da reguliše troškove oko izdržavanja te dece.

1. Dušica Rajković, rođ. 21. VI 42. god. primljena u Dom 16-X-42
2. Draga Petrović, ro. 9-VIII-42. god. primljena u Dom 16-X-42
3. Aleksandra Popović, rođ. 22-IV-42. god. primljena u Dom 16-X-42
Za svako dete od 16-X-42 do 1-IV-43 po 1000 di. Dinara 16.500
Za svako dete od 1-IV- do 1-VI-43 po 3.856 di. Dinara 23.136.—
4. Svetlana Konstantinović, rođ. 18-X-42 primljena 11-I-43
od 11-1-43 do 1-IV-43 po 1000 din. Dinara 2.660.—
od 1-IV- do 1-VI-3 po 3.856 din. Dinara 7.712.—
5. Arif Hodžić, rođ. 22-X-42, upućen aktom toga odeljenja 1.066.—
Br. Služb. 26-II-43 zo. d otpušten 1-IV-43 Svega dinara: 50.068.—

I slovima: pedeset hiljada šeset osam dinara.

(Potpis nečitak)

UPRAVA GRADA BEOGRADA
Odeljenje specijalne policije
II br. 8199/IV
28. juna 1943. godine
Beograd

EKSPEDOVANO
6. VII 1943. god.
Poslao
Potpis nečitak

SRPSKOM NACELSTVU
KRAGUJEVAC

Molite se da pozovete porodicu Bosiljke Petrović iz Bukorovca, koja se sada nalazi konfinirana u Koncentracionom logoru na Banjici, i naplatite 13.212 dinara za račun Materinskog udruženja u Beogradu na ime izdržavanja Bosiljkinog deteta Drage za vreme od 16. oktobra 1942. do 1. juna 1943. godine.

U slučaju da porodica imenovane nema sredstava za isplatu ove sume, što se mora konstatovati negativnim plenidbenim zapisnikom, isplata duga pada na teret opštine.

O izvršenju izvestite ovo Odeljenje.

Nik. —

Po naredbi
Šefa, odeljenja specijalne policije
Sef IV odseka polic. komesar,
Potpis nečitak

UPRAVA GRADA BEOGRADA
Odeljenje specijalne policije
II br. 8199/IV
28. juna 1943. godine
Beograd

SRPSKOM NACELSTVU
JAGODINA

Molite se da pozovete porodicu Radmire Rajković iz sela Belice, koja se sada nalazi kao pritvorenik u Koncentracionom lo iru na Banjici, i naplatite 13.212 dinara za račun Materinskog udruženja u Beogradu na ime izdržavanja Radmilinog deteta Dušice za vreme od 16. oktobra 1942. do 1. juna 1943. godine.

U slučaju da porodica imenovane nema sredstava za isplatu ove sume, što se mora konstatovati negativnim plenidbenim zapisnikom, isplata duga pada na teret opštine.

O izvršenju izvestite ovo Odeljenje.

Nik. —

M.P.

Po naredbi
Šefa odeljenja specijalne policije,
Sef IV odseka polic. komesar,
Potpis nečitak

Лов.К.б. 9.

Управи града Београда

БЕОГРАД.

На основу наређења Специјалног Изасланика Министар.
Унутрашњих Послова г.Бошковића предају се похапљени комунисти:
Миловановић Илија стolar из Аранђеловца;
Тосић Љубана обућарског радника из Аранђеловца.
Именовани су лишени слободе на дан 24. Јуна 1941. год.
у 6. часова изјутра.

Именовани нису учествовали у Шпанском грађанском рату.
Прилог овоме акту:

Два односна решења Пов.бр. 9. од 23. пр.м.о наређеном
претресу;

Два записника дотичних чиновника о извршном претресу
на дан 24. пр.м.од именованих лица.

Два записничика саслушава именованих лица.

Списак именованих који се спроводе са податцима, који
су своједобно дати и Изасланнику Министар. Унутраш. послова г. В. Стефано-
вићу.

Прилажу се и ~~записнике~~ лична легитимација за ~~изјаву~~ а
за ~~изјава~~ изјаву ове

Срески начелник,
М. Радаш



POLIZEI BEIGRAD - POLICIJA BEOGRAD
SPEZIALPOLIZIASTABEILUNG
ОДЈЕЛЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
Пов. б. 9
4 - VII - 1941

караулама да имају свидетаље, о време
којима је злочин, који се сада уврштава у виновника

17-7-1941

Штаб Ослободилачких
војника

САПЕЧАРСКА ГРДА
М. Вејн

P.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, § 2.Уредбе о изменама и допунама овог закона од 15. децембра 1939 године, М.С.Бр.1640 и § 12.Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда,Одељење специјалне полиције Управе града Београда као надлежно,

РЕШАВА

Да се БУКВИЋ ДРАГУТИН, службеник Централног хигијенског завода из Београда, рођен 28-11-1885 г.у Чачани, Срез златиборски, син Видоја и Јеле рођ. Радмиловић, стави у концентрациони логор, као опасан по јавну безбедност, мир и ред у земљи, с тим да у логору остане до даље наредбе.

Саопштити му ово решење и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Буквић је, како и сам признаје од 1919 до 1925 године био комуниста и члан комунистичке партије, па као такав и народни посланик комунистички у 1920 и 1921. Године. Као такав основано је сумњив да и сада одржава присне везе са комунистима и да учествује у њиховим разорним акцијама. Ово у толико пре што се после забране и растурања комунистичке партије, није изјаснило ни за једну другу политичку партију, већ је, како и сам каже, све до данас остао политички "неутралан".

На основу изложеног именованом се не сме дозволити даље слободно кретање, већ се мора знемогућити у свима акцијама и утицају. Стога је и решено као што је речено у диспозитиву.

Решено 13 марта 1942 године у Одељењу специјалне полиције, Управе града Београда, Пов!II Бр.194.

Записничар,

По наредби
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Одељења специјалне полиције
ИНСПЕКТОР,

Р.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, § 2.Уредбе о измени и допуни овог закона од 15. децембра 1939 године, М.С.бр.1640 и § 12.Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда, Одељење специјалне полиције У.Г.Б., као надлежно,

РЕШАВА

Да се ТРИФУНАЦ СТОЈАН, обућарски радник из Београда, рођен 17-IV-1904 г. у Великој Никшићи, Среза великохришћанског, син Милоша и Љубице рођене Љисуљ, стави у Концентрациони логор, као опасан по јавну безбедност, мир и ред у земљи, с тим да у логору остане до даље наредбе.

Саопштити му ово решење и одмах га извршити.

СВРАМЛОЖЕЊЕ

Трифунач је познат као активни комуниста још од пре рата, јер је учествовао у разним комунистичким акцијама и био откријен у једној организованој комунистичкој групи, којој је припадао ВЕЛЕБИТ ПЕТАР, обућарски радник и други. За време партизанске акције у лето 1941. г. Трифунач је имао једну од главних организаторских улога и као такав повезивао је партизанске одреде преко Велебита Петра. Ухваћени Велебит ово је признао на његовом саслушању.

На основу изложеног именованој се не сме дозволити даље слободно кретање, већ се мора снемогућити у свакој акцији. Стога је и решено као што је у диспозитиву речено.

Решено 2 маја 1942 године у Одељењу специјалне полиције Управе града Београда, 11 бр.

Записници ар-чиновник,

По наредби
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
ШЕФ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
ПОЛИЦИЈСКИ ИСПЕКТОР,

Саопштено ми је предње решење данас 2 маја 1942 године

Потписујем,

Сверава:

UPRAVA POLICIJE U NISU

Pov. Br. 146

29. jula 1941. godine

NIS

MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Odeljenju za državnu zaštitu

BEOGRAD

U smislu traženja Načelstva sreza trnavskog u Čačku Pov. Br. 74 od 26. jula ove godine, ova je Uprava zadržala u pritvoru MILOSEVIĆA MILANA, abadžiskog radnika, rodom iz sela Mrčajevaca, Sreza Ijučiškog, koji je u Niškom kaznenom zavodu izdržao kaznu od sedam meseci strogog zatvora, na koju je osuđen po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretna u državi, zbog komunističke propagande, redenje, da li će se imenovani sprovesti Upravi grada Beograda, radi

Dostavljujući prednje, potpisatom je čast Umoliti za potrebno na-ređenje, da li će se imenovani sprovesti Upravi grada Beograda, radi smeštaja u beogradski logor, ili će se sprovesti Sreskom načelstvu Ca-čak.

UPRAVNIK POLICIJE
(Potpis nečitak)

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
одељење специјалне полиције
Пов. II.бр.372.
24. фебруара 1942.г.
боград.

НАЧЕЛСТВУ СРЕЗА ЉЕПЕНИЧКОГ

Рековац.

У вези вашег акта Пов.бр.38 од 10.ов.месеца извештавате се, да је истрага противу ЂОРЂЕВИЋ АНДРЕ, бив.чиновника град.поглаварства у Скопљу, ко-
манданта 2. шумадијског "цартизанског" отреда и његове невенчанс жене ЋИРКО-
ВИЋ РОДНЕ, бив.чиновнице истог поглаварства, код ове Управе завршена и исти
су упућени у концетрациони логор на Бањици, где ће се над Ђорђевићем изврши-
ти екзекуција.

Записник о саслушању Ђорђевић Андре достављен вам је 12.ов.месеца под Пов. II.бр.748, према коме можете повести даље извиђаје.

С молбом на надлежност.

Р.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и по-
ретка у држави, §-и 2 Уредбе о изменама и допунама овога Закона М.С.Бр.
1640 од 15-XII-1939 г. и §-а 12 и 22 Уредбе о устројству и делокру-
гу Управе града Београда, Одељење специјалне полиције Управе града
Београда као најдужно

ФЕШАВА

Да се стави у концентрациони логор, као описано по јавку
безбедност ред и мир у земљи, МАРКОВИЋ БОРИСЛАВ, личнигер агрономије,
чињеник Министарства пољопривреде, рођен 19-X-1908 г. у Неум-кули,
Среза Јубинског, син Исаила и Зоре рођ. Косорић, с тим да у логору ос-
тане до даље наредбе.

Да општите му ово решење и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Именован је познати комуниста још као студент, јер се
кароочито истисао својим комунистичким делавцем и демонстрацијама про-
тив државне управе и поретка, па се сасвим основано постизаља да је
и сада учествовао у комунистичким акцијама и да је одржавао везе са
партизанима.

На основу изложеног искре ми се дозволити даље слободно
кретање, већ се мора скренути у свима акцијама. Стога је и решено
као што је у доспоздату речено.

Решено 3 фебруара 1942 године у Одељењу специјалне поли-
ције Управе града Београда, II бр.813/42 год.

По наредби
Управника града Београда
Шеф Одељења специјалне полиције
ИНСПЕКТОР,

Записник др. Ј. Ј. Јовић

УПРСА ГРДА БЕОГРАДА
КОНЦЕНТРАЦИЈНИ ЛОГОР
2036

Бр.

3-8 1942 год.

БЕОГРАД — БАЧИЦА

СЛЕДУЈУ СЛУЖБАЛНЕ ПОСЛАНЈЕ У.Р.В.

IV отсек

БЕОГРАД.

Повратком акта број је чист известити следеће
да је од стране тога уделеће био затворен у овај логор дана 12 децембра
1941 године Др. Драговић Петар, лекар, рођен у Петрићу 1891 године од оца
Кивића и чакме паве и био у логору до 17. децембра 1941 године.

~~Задеси на тајм најдатнији постачији. Овим бројем се
бивше не послују у логору (Већа мештана, штедијају)~~
17. октобра 1942 године
Београд-Бачица.



отмткавши

х/бр 2141-IV.

18-IV-1942 МСФ 2. бр - датује се и рече општ.

8

ИПС УГБСПБ-2/12 к 165/15

ЗАПИСНИК

О саслушаву РАДУДАШКИ МИЛИЦЕ ткачке раднице из Београда, са ознаком у Срем-
дераговој улици бр. 63.

ЗОВЕМ ОБ: Радудашки Милица, по занимању сам ткачка радница, рођена сам 18.
јануара 1897. године у селу Гају, општина Јарбовић, срез Крижевци од оца Блаха
Третијак и мајке Терасе, рођ. Јурова, у дома мајка сам јединог детета, поданика сам
била. Југословије, по народности сам Хрватица, вере сам православне-покритеље,
несуђувана, политички нежажњавана, писмена-самоучка, не постављена питава на
јем следећи уговоре:

Од пре пет година запослена сам као ткачка радница у фабрици
Хица Јосиповић. Као радница нисам припадала ниједној радничкој ор-
ганизацији, исти сам се бавио политичким и социјалним проблемима,
и да волите оташумјем у Сремдераговој улици бр. 63 али у моме стапи
никада нису одржавани какви комунистички састанци, исти сам ја члан
којеј сајашине К.П.Ј. Непознато ми је из којих ме разнога обунар
НЕДЕЉКОВ МЛАДЕН, кога ја сада први пут овде у полицији видим, тера-
ти да сам члан јединице, и је је он био декретар и да је у моме
стапио неки мајсторски састанци, из којима су били присути чека ЈУРИЋ
БЕВИЋ и неки хроми радник. Ни Евицу ни хромог радника ја непозна-
јем, нико ме је познато чиме се занимавају и где оташумје.
Изјавио је ово што имам да изјавим. Прочитано ми је за своје приказа-

Radudashki Milica

Саслушао и оправдавају:

По наредби

записници

Србаш

Саслушао и оправдавају:

По наредби

Директор

Србаш

16. 139/30

У ИИС

Четвёртая Волнистая Украина

Продолжим ~~без защищённых страниц~~
и б'етрагу, у Альбы Садовниковой ог-
лавлена! Дѣ вицами М. С. Попова, превосход-
шими пасынковым Сюзаной б'етрагу и превосход-
шими продвинутыми за защищённую Сржаке, ико-
нами превосходными Альбы, Вале Гештадника, и д.
Социальных Стражей Одея. б. у Иваном Саду-
ку Богоявра Архитекта, Старию Врховных
Церк. и Сарасику, Дѣ вица Е. Погодинка,
Стражи Стала Семиорицк Одея. б. у За-
иседу, Руководира Замковика, Касандровой
Софии и Бестюдову, Прокурора Инспекционного
Касандровского Красноуфимска и б'етрагу, и Михаилу
Гештаднику, превосходными и превосходными
Свѣ. б. Заславской Богоявре, как Стражи Альбы,
и Михаила С. Садовникова, Судьи и прво-
справедливой Сюзаной Задигару, ико-деловыми
помощи и по п'ятому превосходными Замковиками
Одея, и Р. Среднушки 1931. №9. А. С. ф. 139, зала
27. Среднушки 1931. №9. на соревнованиях

Бројдникот што имају при бројдниот суд за
засилување бројдите, од 12. фебруар 1931 година,
г.к.н.ф. 1335, — засилувајуше сите оштетеници: Все
бенчите Никослава Рата, Илија Ѓарбира
и Мирја Јуцунка, засилувајуше и г.т.
шар.т. и га.з. и г.засл. озапт. јавне десн. и засилу-
вајуше засилувајуше бенчите и Рата, а
за дипломиране Ѓарбира и Јуцунка, засилувајуше
и г.з. и г.засл. заслуга, постапки и вредни 5.31.
офиц. з. крим. заслуга. — Години прешле у бри-
гите бројдниот што имају при бројдниот суд за
бранилаца оштетених и то: одве аи.
— Ѓарбира, аи. као бранител на суд. Всич
бенчите, ѓ. Иване Ридара, аи. као
бранилец суд. Никослава Рата, бенчите
Влагата, аи. као бранител на суд. Илија
Ѓарбира и ѓ. Јуцунка бенчите, аи. као
бранилец суд. Мирја Јуцунка, син аи.
у бројдите суд, а кој се дипломирал на
и најдешел засилувајуше, најдешел саслуша-
бројдниот што имају при бројдниот суд и
некои бранители и то са обвинети
басиле прешле у суде 28. фебруар 1931
година, — изреде се заслуга аи.

774-6 20

Спесы гу:

I. Баса Геровиц, син Симеона, македонски писател.

На основу члана 12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, §-а 2 Уредбе о изменама и допунама овог закона, од 15. децембра 1939 године МС.Бр.1640 и §-12 Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда, -Управе грађана Београда као надлежна

РЕШЕЊЕ

да се ПОПОВИЋ-СЕНДЕ КОРНЕЛИЈА, студент медицине из Београда, ~~удељен~~ почив, Владете Поповића, студента медицине, рођена дана 29. августа 1914 године у Бачалмаш-у-Мачарска, кћи Ђердине Сенде и Зелме Краус, надлежна у Србији, већа православне-покуштене јеврејка, -стави у концетрациони логор на Јакшићи, као опасна по јавни ред и безбедност у земљи, те да тиме остане до даље наредбе.

Решење ово одмах извршити и на потпис саопштити.

С образложењем

Одлука о стављању именоване у концетрациони логор заснована је на чињеници да је у току 1937 године учествовала у шпанском грађанском рату на страни републиканске армије, у којој су као што је било познато били сакупљени комунисти из многих држава. Учење још као студенткиња Корнелија се истакла у многим политичким акцијама комунистичког карактера, а у току 1940 године била је у приватору Управе града и Државног суда за заштиту државе због тога, што је у њеном стану нађена већа количина пропагандног комунистичког материјала, који је она добрим делом означила као свој.

Пошто се сматра да би она и данас узела учешћа у политичким акцијама комунистичког карактера и пошто се она у евиденцији води као комуниста, то је одлучено као што диспозитив гласи. Ово у толико пре, што је у Београду и пре и после рата боравиша увек ишегално и тако намерно избегавала контролу власти над њеним политичким деловањем.

Решење саопштити и одмах извршити с тим, да у ловору има остати до даље наредбе.

Решено 25. августа 1941 године у Одељењу Специјалне полиције Управе града Београда, II.Бр.: _____/41.

Записничар,

М. Ј.

По наредби
УПРАВИЋА ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Одељења специјалне полиције,

данас: 28. августа 1941 године саопштено ми је ово решење.

ОВЕРАВА:

Корнелија Саде - Ђорђевић

СМРТ ИЗДАЈЦАМА
-ПЕТОКОЛОНАШИМА

ИАБ УГБСП ђ-44/хх и 280/24

СМРТ ФАШИЗМУ

от Јане Гајдуковић

ИАБ УГБСП ђ-44/хх и 280/24

Напоље са окупаторима

НАПОЉЕ СА ОКУПATORИМА

ИАБ УГБСП ђ-44/хх и 280/24

НИШТА ОКУПATORИМА

от Јане Гајдуковић

ИАБ УГБСП ђ-44/хх и 280/24

НИВЕЛА СОВЈЕТСКА РУСИЈА

Час Револуције

ИАБ УГБСП ђ-44/хх и 280/24

НИВЕЛА БОРБА НАРОДА

REŠENJE

Na osnovu § 12. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi §. 2. Uredbe M. S. Br. 1640 od 15. decembra 1939. godine o izmeni i dopuni ovoga Zakona i § 12 Uredbe o ustrojstvu i delokrugu Uprade grada Beograda, Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda kao nadležno

REŠAVA

Da se kao opasni po javni red i bezbednost u zemlji stave za stalni boravak u koncentracioni logor sledeći komunisti:

1. — MATIJEVIĆ MILOŠ, tekstilni radnik iz Beograda, rođen 1. septembra 1902. godine, koji je u 1929. godini osuđen na 6 godina robiće, zatim u 1941. januara meseca okrivljen kao član Reonskog komiteta u Beogradu, a prilikom poslednjeg hapšenja otkriven kao sekretar Mesnog komiteta za Beograd i samim tim član P.K. za Srbiju, te tehničko lice za oba partiska foruma;

2. — HABUS, rođena MITROVIC VUKOSAVA, tekstilna radnica iz Beograda, koja je u toku ranijih godina potraživana u vezi sa radom mnogih grupa, a prilikom poslednjeg hapšenja otkrivena kao član Mesnog komiteta za Beograd;

3. — GRUBAČ DUŠAN, stolarski radnik iz Beograda, rođen 5. jula 1915. godine u selu Bijočiću, srez Knin, sin Lazara i Anice, koji je iz ranijih godina poznat kao sindikalni komunistički funkcioner, a tokom poslednjeg hapšenja otkriven kao član Mesnog komiteta;

4. — STJEPIĆ SAVO, tramvajski konduktor iz Beograda, rođen 14. decembra 1910. godine u Prijedoru, sin Đorda i Jovanke, koji je prilikom poslednjeg hapšenja otkriven kao član Mesnog komiteta za Beograd;

5. — LABAT PAVLE, stolarski radnik iz Beograda, rođen 31. januara 1919. godine u Bačkom Petrovcu, sin Pavla i Ane, koji je tokom poslednjih hapšenja otkriven kao sekretar Mesnog komiteta ŠKOJA za Beograd i samim tim delegat ŠKOJA pri Mesnom komitetu Partije za Beograd;

6. — RACKI MARIJA, krojačka radnica iz Beograda, rođena 21. marta 1922. godine u Ajbegu-Slovenija, kći Antona i Ivane, koja je prilikom poslednjeg hapšenja otkrivena kao član Mesnog komiteta ŠKOJA za Beograd;

7. — ŠUNKA LUKA, krojački radnik iz Beograda, rođen 28. juna 1919. god. u selu Vrbici, srez Livno, sin Rade i Joke, koji je u 1939. godini osuđivan na 8 meseci strogog zatvora, a prilikom poslednjeg hapšenja otkriven kao sekretar Mesnog komiteta Škoja za Beograd i samim tim član Pokrajinskog komiteta ŠKOJA za Srbiju, te član Mesnog komiteta Partije za Beograd, kao delegat ŠKOJA;

8. — STAMENKOVIC BOZIDAR, češljarski radnik iz Beograda, rođen 10. decembra 1921. godine u Leskovcu, sin Todora i Darinke, poznati komunista koji je prilikom poslednjeg hapšenja otkriven kao član Mesnog komiteta ŠKOJA za Beograd.

Obzirom na izloženo Uprava grada smatrala je da su ova lica štetna po javnu bezbednost i red u Beogradu, te je odlučila kao što pozitiv glasi.

Rešeno 16. decembra 1941. godine u Odeljenju specijalne policije Uprave grada Beograda II. Br. 4328.

Zapisničar
(Potpis nečitak)

Po naredbi
UPRAVNIKA GRADA BEOGRADA
Sef Odeljenja specijalne policije
INSPEKTOR,
(Potpis nečitak)

(Seite 9 des Originals)

Befehlshaber Serbien (handschr. B) Chef Ko Init. B.
Verwaltungsstab Ia 101/41 g.Kdos.
T.b.Nr. 45/II zeh.Kdos. Ia Init.unles. 2.II. Ic.
I.V. Init. unles. 2.XI.)

Betr.: Festnahme von Geiseln

Belgrad, den 1.II.1941
Telefon: 27321

Bezug

..... Anlagen Stempel: Geheime Kommandosache
Stempel: Hoheres Kommando z.b.V. LYV

Bev.Kdr.General in Serbien
Hoheres Kommando LW
Kommandostab
Einsatzgruppe der SP u.d.SD

Chef Eing. 2.II.41 Nr. Hauptbüro
127/41 g.Kdos.
Abteilung Ia Brfbch.Nr.
Stückzahl 1 Anlagen

Die Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD wurde ange-
wiesen, in Zusammenarbeit mit dem Polizeipräsidenten der Stadt
Belgrad eine Anzahl von etwa 700 Vertretern der Belgrader Ein-
wohnerschaft als Geiseln festzunehmen. Es handelt sich dabei
fast ausschließlich um Vertreter der Intelligenzkreise, deren
Haltung in den vergangenen Jahren eine deutschfeindliche war,
die zum grossten Teil Freimaurer-Legionäre und Kommu-
nisten sind.

Die Aktion wird schlagartig am Dienstag den 4.II.1941 abends
8 Uhr beginnen und voraussichtlich in den frühen Morgenstunden
beendet sein. Die Verhafteten werden zunächst im Konzentrations-
lager "Anhalte-Lg.Dedinje" verwahrt werden. Die Sorge um ihr Leben
wird weitere Reise der deutschfeindlichen Bevölkerung vermutlich
von einer aktiven Beteiligung abschrecken.

Trotzdem halte ich in den darauf folgenden Tagen eine besondere
Vorsicht am Platz. Ich verweise in diesem Zusammenhang auf eine
Mitteilung eines zuverlässigen V-Mannes der Einsatzgruppe der
Sicherheitspolizei und des SD, wonach von kommunistischer
Seite Einzel-Terror-Massnahmen vorbereitet werden, die gegen
hohe militärische und politische Persönlichkeiten der Besat-
zungsmacht u.a. gerichtet werden sollen.

Komanda Mesta narod. oslob.

i Četnički odreda

Br. Službeno

19 Novembra 1941 god.

Arupanj.

U R J A V A.

zg G. Tomiću Miloševića Upravnika pošte iz Krupnja kome se dozvoljava slobodno
vretanje od Krupnja do Srebranice gde želi da preseli svoju porodicu kod
Svojih roditelja. Ova Objava Važi Tomići i za povratak u Krupnju.

Molimo se Četničke i Partizanske Vlasti da imenovanima ne čine ništa veće smetnje
putu već po potrebi i pomoći uvežbu.

Komandant Mesta

Obrazac: za uvezbu
na Šećerac

Beograd 20. decembar
1941. god. 12-013-00100

САОСИТЕЊЕ

КОМАНДО ЦЕРКОВНОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА И ШТАБА НАРОДНО-ОСЛОДОБИЛАЧКОГ
ЦЕРКВЕНСКОГ ПОДРШКНОГ ОДРЕДА

Немојмо да се сопственим снагама сабречујамо се ристућим народним по-
кретом, који стави дан узима све веће раздељење, немачки фашизам који се погор
подударом и мушким еротизмом. Када не поштују складнији начин издајничких
"Бензин" времена са човековим сукобицама гарнизана и четвртични инже окунатор га...
да обмане необавештено чине и да по могућству проводира тај за њега један
сукоб. Народна пословница вели: "У дали је плисно дно". Јако у овом конкрет-
ном сукобу, када није помогло објасњавање прокле лажњим штампама иде се даље.
Формира се Немачка колонија која, треба да се прихвири на обрачуни са
народом који се лако оружија да њима извођује слободу. Дрокост окунатора
человичких слугу иде још дуже. Када су успели да сакупе плавањем и подмишља-
јем једину белну групину издајника, продадију групу, пустити су глас да су то
четвртици који су понели да се боре против царскога.

Сматрајући да се као први и најважнији задатак национално ослободитељској
борби, да је предуслов да то је чистота свих поштенских и родолубивих елемената
са најодвратнијим гнучежем обдикнују сва подметала, иницијатива и изјављују
мо: "да је то апсолутно лаж i да ћемо утићи у тај ред за око који су за ослобо-
ђују против непријатеља и за национално ослобођење марширати до победе."

30 августа 1941. год.

ЦПР

командант,

ЦЕРКОВНО-ЧЕТНИЧКО ОДРЕДА

Црквени срб.

MINISTARSTVO VLADE NARODNE OSLOBOĐENJE
Црквени срб.

Командант,
Народно-ослободилачко-партизански
Подрињског одреда

Небојша Јерковић, с.р.

Br. predmeta	Bočni	Sporedni	Potpis
3/24	✓		

IV A 7 R.Nr. 115/41.

Zeigt sehr!

An

den Herrn Polizeipräsidenten
-Sonderpolizei-

Belgrad.

- Betr.: Vorbereitung eines Sabotageaktes durch Kommunisten auf
die Belgrader elektrische Zentrale.
Vorarl. ohne.
Ankl.: ohne.

Vertraulich wird mir folgendes gemeldet:

"Die Kommunisten bereiten einen Sabotageakt auf
die Belgrader elektrische Zentrale vor. Einige
kommunistische Arbeiter dieser Zentrale sollen
fuer diesen Zweck geworben werden.
Eine Gruppe von Arbeitern des Elektrizitaets-
werkes soll jeden Tag 23 Uhr heimlich den Mos-
kauer Sender horen".

Ich ersuche, gerade bei der Wichtigkeit dieser In-
dustrieanlage alle Moeglichkeiten zu erschoepfen, um der
kommunistischen Elemente des Elektrizitaetswerkes Belgrad,
die zweifellos vorhanden sind, habhaft zu werden. Be-
sonders weise ich daraufhin, dass ich bereits mehrfach
ueber die Gefahr kommunistischer Sabotageakte an diesem
Werke unter Nennung von Personen, die im Werk beschaeft-
tigt sind und von V-Leuten als Kommunisten bezeichnet
wurden, hingewiesen und berichtet habe.

Die Ermittlungen in obiger Sache bitte ich beschleu-
nigt und ruecksichtslos durchzufuehren und mir baldigst
ueber das Ergebnis derselben zu berichten.

I.A.

SS-Oberstabsleutnant

-Eh-

Иследник Удостовењачког Одреда

Бр. 400

24. фебруара 1942 године

Бајина Башта

СОД

Начелству Среза рачанског

Бајина Башта.

У вези Вашег акта Бр. 838 од 19.II.1942 године з по тражењу Следића Специјалне полиције Управе Града Београда II, бр. 1333 од 12.II.1942 год. да се узупету логор као национално не-поуздан Терзић В. Јован, Терзић Б. Адам, Тудорчић С. Благомир, Павићевић С. Рајек, Јандрић Јован, Жигић С. Симе, извештавамо Вас да је Терзић Адам у奇特ија из Растиште као командир треће рачанске партизанске чете погинуо на Љубовији, Тудорчић С. Благомир, командир друге рачанске чете рачен је у настанима Петровац и настави се у бегству Рајек Павићевић упућен је 19.II.1942. год. државном тужиоцу у Ужице, Жигић Симе упућен је 13.I.1942. г. државном тужиоцу у Ужице.

Андреј Јован, учитељ из Килице упућује се томе Начелству са саслушањем и оптужним рапортот.

Григор: оскарни вистински
документ

Иследник,

Испитник *D. Stojanović*

СРЕДЊА ОСНОВНА ШКОЛА
БАЈИНА БАШТА

№ 914

34-II-42

Седељу Специјалне Полиције
Управе града Београда

Београд

Споменди се Јован Андрић, учитељ из Килице, зрајачни подетак, о љубом да се опроверде у конкретном логору. С овим је извештен и Комеоар за Народничко пословање.

14-II-1942. год.

Б. б. в. с. т. в.

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције
РОДОМЕТРИЈУМ — ВИДЕО
Брзогаштрејнинг

П. № 3301

За
Б. д. Среског начелника

Писар *P. M. Matolić*

194

Бр. а. б. 1333/42

— Вишак 7.009.

Чувају Ђорђе Јанковић

20-11-1942 — 15.00 часова

ШТАБ УЖИЧКЕ ГРУПЕ
СРПСКИХ ОРУЖАНИХ СВОЈСТВА
13 фебруара 1942 год.
УЖИЦЕ

ДРЖАВНОМ ТУЖИОЦУ УЖИЦЕ

У прилогу под/0 достављам листе пресуде преког
сула ове групе с молбом да се узму потребни поплатни па исте
поставе престојништву грађанске полиције у Ужицу ради поступка-
спровода осудњих Управи глава Београда по наредбама Господина
Министра Унутрашњих послова Ј.Бн. 11091 от 10 новембра 1941
године. Правите уштиће јединствеником и запечатити;
Прилог пресуле са појмима:
Петровића Михаила и
Деспотовића Момира.
О извештају известити.



Заступник команданта
мајор

Димитриј К. Јаков

Документ је узет

13-II-1942. год.

УК 90/42 и УК 89/42

Приложујући подсећаје шаљују
обј.

Приложује се чирилом

УК 89/42 и УК 90/42 па ради очекивања
у смислу тужбе дужне југа

9. III 884

Д. А. Савић

Угавашћујући јасно потврђујем
да се оправдати

Чујући се исповеди ради изврше-
ње наказе. Напоменују да се оправдати
да се оправдати

Напоменују да се оправдати

SPISAK LICA SPROVEDENIH IZ UŽICA OSUĐENIH NA SMRT

1. STAMENIĆ ALEKSANDAR, trg. pom. iz B. Bašte, Sreza račanski, star 19 g. od oca Radomira i majke Zore.
2. TRIŠIC DRAGUTIN, priv. čin. iz B. Bašte, star 22 g., od oca Spasoja i majke Olge.
3. LUKIC M. BLAGOJE, žandar, kaplar iz Rače, Sreza račanskog, star 29 god. od mojke Julke.
4. MIĆIĆ MILOMIR, kovački rad. iz B. Bašte, star 19 g., od oca Dragana i majke Petrije.
5. CELIC R. KRSTA, iz B. Bašte, star 19 g. od oca Radoša i majke Draginje.
6. STOJICEVIC MIODRAG, učiteljac, iz Užica, star 19 g. od oca Koste i majke Katarine.
7. JELISAVCIC SAVO, stolar, iz Višesave, Sreza račanskog, star 22 g. od oca Velje i majke Dušanke.
8. VELJKOVIC V. MIODRAG, stolar, iz Čačka, star 34 g. od oca Boška i majke Mileve.
9. JUGOVIC MILOJE, iz Beserovice, star 21 g. od oca Lazara i majke Marte.
10. LUKIC MILUTIN, đak, iz Višesave, star 19 g. od oca Miodraga i majke Radojke.
11. ĐORĐEVIC SLAVIMIR, abadžiski radnik, iz Višesave, star 20 g. od oca Zivojina i majke Stojie.
12. NIKOLIĆ S. RADMILA, domaćica, iz B. Bašte, stara 20 g. od oca Sretena i majke Milke.
13. POPOVIĆ DUŠAN, iz Vukone, star 25 g. od oca Đure i majke Dobrile.
14. PETROVIĆ DRAGOMIR, zemljoradnik, iz Užica, star 39 g. od oca Alekse i majke Krune.
15. ĐOKIC MILOMIR, trg. pom., star 26 g. od oca Vukadina i majke Aleksije.
16. RADOSAVLJEVIC MILOŠ, učenik gimnazije, iz Seče Reke, star 16 g.
17. TÓPALOVIC MILENKO, krojač, iz B. Bašte, star 27 g. od oca Mihajla i majke Julke.
18. TADIĆ RADOMIR, rajkakaf, iz B. Bašte, star 26 g. od oca Veli-sava i majke Marije.

19. ČUČKOVIĆ DRAGUTIN, krojački pom. iz Luga, star 20 g. od oca Blagoja i majke Kretine.
 20. DESPOTOVIĆ MIOMIR, zemljoradnik, iz Bjelotića, star 20 g. od oca Gojka i majke Milice.
 21. PETROVIĆ MIHAJLO, zemljoradnik, iz Dobrodola, star 20 g. od oca Nikole i majke Borke.
 22. MILUTINOVIC DUŽAN, zemljoradnik, iz Stanara, star 18 g. od oca Ljuboja i majke Stane.
 23. STOPIĆ RADOJE, pekarski radnik, iz Užica, star 18 g. od oca Mirkica i majke Kate.
 24. ĆIRIĆ MILENKO, zemljoradnik, iz Stapara, star 18 g. od oca Petra i majke Randije.
 25. TESIĆ DRAGOSLAV, obućarski radnik, iz Beograda, star 28 g. od oca Stanoja i majke Julke.
 26. MARJANOVIĆ BOZA, zemljoradnik iz Stapara, star 22 g. od oca Desimira i majke Vinke.
 27. MILUTINOVIC MILOMIR, iz Stapara, star 18 g. od oca Dobrosava i majke Jelenke.
 28. JOVANOVIĆ BRANISLAV, đak, iz Beograda star 17 g. od oca Milana i majke Zorke.
 29. PAVICEVIC RAJAK, učitelj iz Luga, star 23 g. od oca Svetislava i majke Nadežde.
 30. CITIC GVOZDENIJA, domaćica, iz Ljubinje, stara 38 g.
 31. TEZOVIĆ VELIMIR, zemljoradnik, iz Ljubinja, star 31 g. od oca Dimitrija i majke Višnje.
 32. TEZOVIĆ MIHAJLO, zemljoradnik, iz Ljubinja, star 29 g. od oca Blagoja i majke Julke.
 33. SRĘCKOVIĆ RADOVAN, star 17 godina iz Mališnja.
 34. STANKOVIĆ DRAGIĆ, star 17 godina iz Vrnčana.
 35. PETROVIĆ MILUTIN, star 18 godina iz Male Pčelice.
 36. CVETIĆ I. RADISAV, star 18 godina iz Guncata.
 40. TODOROVIĆ BRANKO, star 17 godina iz Prnjavora.
 41. IVANOVIĆ MIODRAG, star 18 godina iz Prnjavora.
 42. DUBIĆ MILADIN, star 17 godina iz Natalinaca.
 43. JOVANOVIĆ MILAN, star 17 godina iz Požarevca.
 44. STOKIĆ MOMČILO, star 17 godina iz Požarevca.
 45. MARIĆ ZLATOMIR, star 17 godina iz Ušća.
 46. BLAZEVIĆ MILORAD, star 17 godina iz Cestina.
 47. STOJANOVIC KONSTANTIN, star 17 godina iz Gorice kod Valjeva.
 48. SEKULIĆ CVETKO, star 17 godina iz Godečeva.
 49. MLADENOVIĆ DRAGOMIR, star 16 godina iz Stapara.
 50. VUKOVIC MIHAJLO, star 17 godina iz Poljanca.
- LJUBIŠA BJELIĆ, rođen 1914. godine u Cajetini.

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
Uprava državne bezbednosti
ARHIVA

Br. predmeta
143

Strana
50

Р.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, § 2.Уредбе о измени и допуни овог закона од 15. децембра 1939. године Н.С.бр.1640 и § 12. Уредбе о устројству и деловногругу рада Управе града Београда, Сделеше специјалне полиције У.Г.П., као налажено,

РЕЛАВА

Да се ПЕТРОНИЋ МИЛОРАД, обућарски радник из Обреновца, рођен 25-XII-1900 године у Обреновцу, син Јуре и Соје рођ. Јанковић, стави у Концентрациони логор, као опасан по јавну безбедност мир и ред у земљи, с тим да у логору остане до даље наредбе.

Саопштити му ово решење и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ :

Петровић је провео дуже време у партизанима и као такав ухваћен од штаба рудничке групе Српске оружане сице у Љигу, па спроведен овој Управи. Петровић не признаје да је био у партизанима, већ каже да је ишао од села до села да тражи посао, али му се ова одбрана, као невероватна не може узети у обзир.

На основу изложеног именованом се не сме дозволити даље слободно кретање, већ се мора онемогућити у свакој акцији. Стога је уређено, као што је у диспозитиву речено.

Решено 2 маја 1942 године, у Сделешу специјалне полиције Управе града Београда, 11 Бр. 2986

Записничар-чиноњник,

По наредби
УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
ШЕФ ОДЕЉЕВА СПЕЦЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
ПОЛИЦИЈСКИ КОНСАЛЕТОР,

Саопштено ми је предње решење данас

маја 1942 године

Потписујем,

Сверава:

Убјерене.

Време је 1:30 Године сада је објављено читаваше
изјаве о избору изоглавних парничара:
Божија Матијевић и Милан Петровић (наиме: Редите),
који су поистакли самоубојством теше, дасу се раз-
говарати веће га обе руке. Пружено им је и пре-
дмети и учинак, дајући им право да се саглас-
тим.

Белград, 31. XII. 1941



Убјерене



Данас сада на изборе изјаве мисија Тимачковића
представљају чланове Божије Матијевић и Милан-
а Петровића званог Редите, првошице које
имају право, од ђога изјубљене први чланци сагла-
сни, дасе дајући им право да се сагласи-
тим.

Белград, 1. I. 1942



На основу чл. 12 Закона о заштити јавне безбедности и по-
редка у држави, ђ-а 2 Уредбе о изменама и допунама овога Закона Н.С.
бр. 1640 од 15-XII-1939 г. и ђ-а 12 и 22 Уредбе о уснагама докумен-
тација кроз Управе града Београда, Одјељење специјалне полиције У.Г.В.,
као надлежно,

Т Е М А В А :

Да се ставе у концентрациони логор, као општи по јавну
безбедност, мир и ред у земљи, стим да у логору остану до даље на-
редбе, следећа лица:

1.-ЗУРОВАЦ ВУКАНИЋ бравар железничке ложионице из Јајце-
ца, рођен 1-V-1911 г. у Мостару, син Драга и Јованке рођ. Томановић.

2.-БОГИЋЕВИЋ РАДИСАВ, земљорадник и браварски радник из
Лисопоља, Среза тамнавског, рођен 19-VI-1921 г. у Лисопољу, син Нико-
ле и Милске рођ. Ранковић.

3.-ВИДАКОВИЋ ЖИВОРД, ковач из Бргула, Среза тамнавског,
рођен 1919 г. у Бргулама, син Светозара и Јелисавете рођ. Ђојанић.

4.-НЕМАРОВИЋ-НІМАРОВИЋ АЛЕКСАНДАР, земљорадник из Кале-
нића, Среза тамнавског, рођен 1922 г. у Каленићу, син Ранисава и Ми-
леније рођ. Алексић.

5.-ТОМИЋ РАГОСЛАВ, земљорадник из Памуковице, Среза тамн-
авског, рођен 1896 г. у Памуковици, син Миладина и Јеле рођ. Матић.

6.-ТАТАЛОВИЋ МИХАЈЛО, земљорадник из Мургаша Среза тамнав-
ског, рођен 1919 г. у Мургашу, син Симе и Миленије рођ. Таталовић.

Саопштити им ово решење и одмах га извршити.

О В Р А Ћ Л О Ж Е Ђ Е :

ЗУРОВАЦ, БОГИЋЕВИЋ и ВИДАКОВИЋ су провели у одметништву
од власти, са комунистичким и партизанима, по 3 месеца дена. Зуровац је
једно време био и политички делегат у воду.

НЕМАРОВИЋ је провео у партизанима око 3 и по месеца.

ТАТАЛОВИЋ и ТОМИЋ су провели у партизанима по месец да-
на.

Сви признају наведене кровице.

На основу изложеног не сме им се дозволити даље слободњ
но кретање, већ се морају онемогућити у свакој акцији. Стога је и
решено како што је у доспособитву речено.

Решено 17. фебруара 1942 године у Одјељењу специјалне поли-
ције Управе града Београда, II бр. 2087 /42 год.

Записник асистент чиновник,

По наредби
Управника града Београда
Шеф Одјељења специјалне полиције
ИНСПЕКТОР,

На основу чл.12.Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави §.2.Уредбе о изменама и допуни овога Закона од 15.десембра 1939.године М.С.бр 1640 и §.12.Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда,Одељење специјалне полиције Управе града Београда,као надлежног от

РЕШАВА

Да се,као опасни по јавни ред и безбедност у земљи,ставе у концетрациони логор на Банчици следећа лица:

1.-БОЈАН АНДРА,бив.чиновник градског поглаварства у Скопљу,рођен 15. марта 1902.године у д.Браве,срез пчињски од оца Михаила и мајке Нилице,рођ. Јовановић,ожењен-растављен,без деце;

2.-БИРКОВИЋ РОДНА,бив.чиновница град.поглаварства у Скопљу,рођена 13. та 1909.године у Велесу од оца Милана и мајке Марије,рођ.Бифиристовић,неудата;

3.-ЦУЛЕВИЋ МИЛОГАД,учитељ,рођен 30.јануара 1908.године у селу Тврдојцу,срез тамнавски од оца Ђорђа и мајке Гадојке,рођ.Пожарец,ожењен,остац тројице; 4.-Танасиј Срболов,порески екзекутор из Убе,рођен 15.марта 1921.године у Валеву од оца Светозара и мајке Пауле,рођ.Херцег,неожењен;

5.-Бузацин Велимир,типографски раденик,рођ.26.септембра 1922.године у селу Сирчу,срез даруварски од оца Платона и мајке Видосаве,рођ.Килојевић,неожењен.

Сва ова лица имају остати у логору до даљег наређења.

Решење им саопштити и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Начелство среза тамнавског у Уби,актом бр.996 од 31.десембра 1941.год не спровело је напред поменута лица,која су била међу "партизанима".

Бођеним извиђајем утврђено је следеће:

1.-да је Борђевић Андра био међу "партизанима",скоро шест месеци,да је био командант шумадијског "партизанског" одреда,чије је седиште било у срезу "Желеничком",да је међу својим људима био познат као Дејан Петровић и под надимком "мајор",да је извршио многих дела саботаже,као судар возова код Гагина и уништавање постројења на жељезничкој станици у Бадњевцу и да се повећало све до Ужица,одакле је,пошто су "партизански" одреди разбијени,побегао и имао намеру да свој бојак негде легализује под именом Јован Толескић.

2.-да је Бирковић Јодна,ванибрачно живећа жена Борђевић Адре,на почетку октобра месецу 1941.године отишла код њега и приклучила се његовом одлуку,да је имала све до Ужица и да је у Ужицима за време "партизана" радила у слободарском одељењу,а после разбијања комунистичких банди бегала заједно са Борђевићем и измеравала да свој боравак негде легализује под именом Толескић.

3.-да је Срболов Милорад провео међу "партизанима" три месеца и да је био војник 1.вода 4.чета тамнавског "партизанског" одреда.

4.-да је Танасиј Срболов својевољно отишао у "партизане",да је међу њима провео три месеца и да је био наоружан пушком са 30 метака.

5.-да је Бузацин Велимир био међу "партизанима" скоро три месеца и да је за то време био наоружан пушком са 65 метака.

Пошто се,све напред поменута луца сматрају као опасна по јавни ред и безбедност у земљи,то је и одлучено као што диспозитив оглашава гласи.

Лице под ред.бр.4 има се једном приликом узети из логора и спровести за срез валевски и посавско-тамнавски,да би показао где је скривен један то буј закопане 82 пушке.

Решено 1.фебруара 1942.године у Одељењу специјалне полиције Управе града Београда.Бр:48.

*деловећа писар
Бранко*

По наређењи
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
шef одељења специјалне полиције
ИНОУСР,

Иоф

Данас 2 фебруара 1942.године саопштено нам је предње решење.

1.9

ZAPISNIK

O izvrešenom saslušanju STAMENIĆ RADOJKE zemljoradnik iz Stublina sreza Posavski.

I

Ja sam STAMENIĆ RADOJKA, zemljoradnica iz Stublina sreza Posavskog, rođena sam 1914. god, u selu Stublinama, otac mi se zove Milorad i majka Dobrila rođena Stamenić, udata majka dvoje dece muž mi se zove Dobrivoje Stamenić, ne osuđivan i ne kažnjavana.

II

Ja imam u odmetništvu od vlasti tri brata, pa su nas zbog toga hapsili u Obrenovcu policijski organi. Izdržala sam 4 dana zatvora, pa su me pustili u slobodu. Kada su me po drugi put iz policije tražili ja sam utekla svojoj braći u partizane. Međutim sa njima nisam učestvovala ni u kakvim napadima, već sam samo sedela u selu, da me ne ibi policija pronašla i uhapsila. Kada su moja braća vršila pokrete sa odredima, mene su premeštali i nalazili mi tako po neku kuću u kojoj su me skrivali. Ovako sam provela sa njima samo 10 dana i to sada u poslednje vreme. Nije istina da sam služila ni na koji način partizanima i da su ovi ubili Milku Grčić po mome uticaju ili nagovoru.

U svemu ostalom ostajem pri izjavi koju sam dala kod policije u Obrenovcu.

Moj ispit je verno zapisan.

Nepismena sam,
(otisak prsta)

SASLUŠAO I OVERAVA

Zapisničar
(Potpis nečitak)

(Pečat i potpis nečitki)

Р.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и по-
твка у држави, ћа 2 Уредбе о изменама и допунама овога Закона М.С.Бр.
1640 од 15-XII-1939 г. и ћа 12 и 22 Уредбе о устројству и делокру-
гу Управе града Београда, Одјељење специјалне полиције У.Г.Б., као
надлежено,

РЕПАРАВА:

Да се ТЕДОРОВИЋ ЧЕДОНИЋ вензорадник из Звечана, Среза по-
савског, рођен 1921 г., син Миљова и Розе рођ. Анимовић, стави у кон-
це, трациони логор, као опасан по јавну безбедност, мир и ред у земљи,
с тим да у логору остане до даље наредбе.

Саопштити му ово решење и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Именован је провео у одметништву од Валсти, са комунистич-
ко-партизанима око 20 по месеца и учествовао у више акцијама, што
и сам признаје. Одбрана Његова да је уврштен у партизанске одреде насилно,
као невероватна и наумесна, не може се узети у обзир.

На основу изложеног не сме му се дозволити да се слободно
крета, већ се мора онемогућити у свакој акцији. Стога је и решено
као што је у допозитиву речено.

Решено 13 Фебруара 1942 г. у Одјељењу специјалне полиције
Управе града Београда II бр. 4469 /41 год.

По наредби
Управника града Београда
Издајача специјалне полиције
ДИСПЛЕКТОР,

Записник архивовани

Садељац

13

Признајем да ми је данас 1 Фебруара 1942 г. саопштено
предње решење.

ZAPISNIK o saslušanju FILIPOVIĆ DRAGUTINA, zvanog »Fića«, električara,

I

Ja sam Filipović Dragutin, električar, sa stanom na Cukarici u Merdarskoj ulici br. 7 u Beogradu, rođen sam 3. avgusta 1921. g. u Beogradu, otac mi se zove Krsta, majka Živana, r. Stefanović, pismen, neoženjen, Srbin, vere pravoslavne, ne kažnjavan, ne osuđivan, niti odgovarao zbog čega, u Beogradu živim od rođenja.

II

Ja sam uhapšen 5. ovog meseca ujutru oko 8 časova na uglu Kralja Milutina i Pasterove ulice, gde sam imao da se sastanem sa ŠĆURLA JOSIPOM, zidarskim radnikom iz Zemuna. Sa njim se poznam od 1939. godine iz Herceg Novog. Sa njim sam se u poslednje vreme, od pre dva meseca pa na ovamo video slučajno na ulici, desetak puta. Porazgovarali smo tako. On mi je prilikom poslednjih viđenja, počeo pričati o situaciji na istočnom frontu i o opštjoj političkoj situaciji. Pozvao me u njegovo društvo i rekao mi da će tu biti i nekih srednjoškolaca, koji su dobro upućeni u situaciju, te da ću na sastanku od njih moći da čujem lepih stvari. Tako smo 5. ovog meseca ujutru imali da se sastanemo na ovom mestu u 8 časova i 10 minuta, kada nas je policija sačekala i uhapsila.

Sa Šćurlom inače nisam imao nikakve političke veze, niti mi je to poznato o njegovom radu. Iz njegovoga izlaganja situacije pretpostavljam da je komunista, jer je govorio sa velikim simpatijama o Sovjetskoj Rusiji i njenom političkom uređenju. O partizanskoj akciji kod nas i o vladu đeneralu Nediću nije mi ništa govorio.

Ja inače nisam komunista, nemam nikakve veze sa komunistima, niti mi je što poznato o njihovoj akciji.

Nisam, prema tome, bio član Mesnog aktiva Skoja-Saveza komunističke omladine Jugoslavije, niti znam ko ovaj aktiv sačinjava.

To je sve što imam reći u svoju odbranu.

Moj ispit verno je zapisan.

Zapisničar referent :
(Potpis nečitak)

Potpisujem,
(Potpis nečitak)

Saslušao i overava:

Po naredbi
Sefa Odeljenja specijalne policije
Sef IV Otseka
(Potpis nečitak)

Na osnovu čl.12 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretku u državi, § 2. Uredbe o izmeni i dopuni ovog zakona od 15 decembra 1939. godine M.S Br. 1640 § 12. Uredbe o ustrojstvu i delokrugu rada Uprave grada Beograda, Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda, kao nadležno.

REŠAVA

Da se stave u Koncentracioni logor, kao opasni po javnu bezbednost mir i red u zemlji, s tim da u logoru ostanu do dalje naredbe, sledeća lica:

- 1) FILIPOVIĆ DRAGUTIN, električarski radnik iz Beograda, rođen 3-VIII-1921. g. u Beogradu, sin Krste i Živane, r. Stefanović,
- 2) ZIVANOVIĆ JAKOV, obućarski radnik iz Beograda, rođen 19-X-1920. g. u Jelenči, Srez poperski, sin Đorda i Milice r. Stojičevići,
- 3) STANKOVIĆ ALEKSANDAR, dnevničar Dir. tramvaja i osvetlenja iz Beograda, rođen 14-11-1921. g. u Tekiji, Srez porečki, sin Vukašina i Manasiće, rođ. Studić,
- 4) PETROVIĆ STRAHINJA, student prava iz Beograda, rođen 15-1-1919. c. u Omoljici, Srez pančevački, sin Živojina i Melanije r. Maletić,
- 5) KOVAČ KONSTANTIN, drejer iz Beograda, rođen 7-V-1924. g. u Višegradu, Srez višegradske, sin Milana i Ljubice r. Sidorov,
- 6) JOVANOVIĆ SVEMIR, limarski radnik iz Beograda, r. 5-V-1914. g. u ubinji, Srez ljubinska, sin Petra i Stane r. Peško,
- 7) PURIĆ JELICA, svršena maturantkinja iz Beograda, r. 21-XII-1923. g. u Radijevićima, Srez novovaraški, kći Svetozara i Kose re r. Krčevmač,
- 8) NISIĆ KRSTA, privatni činovnik, rođen 18-1-1922. g. u Sarajevu, sin Ostoje i Sirnki r. Bjelica,
- 9) BLASKOVIĆ BRANKO, slovosлагаč iz Beograda, rođen 7-VII-1923. g. u Beogradu, sin Miloša i Živke, r. Tomjanski.

Saopštiti im ovo rešenje i odmah ga izvršiti.

OBRAZLOŽENJE

a) FILIPOVIĆ DRAGUTIN je član Mesnog komiteta Skoja za Beograd. Ovo je dokazano svedodžbom Mišković Branka i Krstić Branislava, takođe članova Mesnog komiteta, koji svoju ulogu priznaju i Filipovića kao člana označavaju. Sve ovo slaže se i sa ostalim isledenjima okolnostima.

b) Zivanović Jakov je bio član Skoja i član V reonskog aktiva Skoja. Ovo se dokazuje svedodžbom Miškovića Branka, člana Mesnog komiteta, koji je, kao takav, rukovodio V reonskim aktivom i priznajem Zivanovićevim da je bio član Skoja i član jedinog kvartovskog ak-tiva Skoja.

v) Stanković Aleksandar je član Skoja i član V reonskog ak-tiva Skoja, što i sam priznaje.

g) Petrović Strahinja je član Skoja i tehničar za prenošenje i rasturanje propagandnog materijala jednog reonskog aktiva Skoja, što i sam priznaje.

d) Kovač Konstantin je član Skoja i član kvartovskog aktiva Skoja u V reonu, što i sam priznaje.

d) Jovanović Svetmir je kažnjavan zbog ilegalnog štrajka komu-nističkog karaktera 1940. g. sa 23 dana zatvora, a jesen je davao svoj stan za održavanje ilegalnog sastanka Mesnog komiteta Skoja, što potvrđuje da je aktivni i organizovani komunista. Ovo se dokazuje izjavom Miškovića Branka, člana Mesnog komiteta Skoja, koji je ovom sastanku prisustvovao. Tome u prilog ide i okolnost što je kod Jovanovića nađen veći broj skica terena mapa, za koje se zna da su komunisti prikupljali i veća količina čiste hartije za koju se pretpostavlja da je upotrebljavana za štampanje komunističkih le-taka.

e) Purić Jelica je našla stan u svom dvorištu, za održavanje jednog sastanka Mesnog komiteta Skoja u njemu i bila je član jednog kvartovskog aktiva Skoja. Ovo se dokazuje svedožbom Miškovića Branka, člana Mesnog komiteta Skoja i priznanjem Purićeve da je zaista našla ovaj stan. Njena odbrana da nije znala radi čega joj je traženo da nade stan, kao neumesna nemože se uzeti u obzir.

i) Nišić Krsta je letos bio pod istragom 25 dana zbog veza sa poznatim i osudivanim komunistom Draškovićem Borkom, advokat-skim pripravnikom iz Sarajeva. Sada je pak nađena njegova adresa kod Konstantinović Draginje »Dade« studentkinje tehnike, članice reonskog aktiva Skoja i utvrđeno je da je radio na skrivanju Draginje od policije, dok ju je ova potraživala, radi odgovornosti po njenoj krivici.

z) Blašković Branko je bio letos pod istragom 25 dana zbog učešća u skojevskim sabotažama na Čukarici. Sada je pak nađena njegova adresa kod Konstantinović Draginje »Dade« studentkinje tehnike, člana reonskog aktiva Skoja i utvrđeno je da je radio na skri-vanju Draginje od policije, dok ju je ova potraživala, radi odgovor-nosti po njenoj krivici.

Na osnovu izloženog imenovanim se ne srne dozvoliti dalje slo-bodno kretanje, već se moraju onemogućiti u svima akcijama. Stoga je i rešeno kao što je u dispozitivu rečeno.

Rešeno 3 marta 1942. godine u Odeljenju specijalne policije Up-rave grada Beograda, II br. 1929/42.

Zapisničar činovnik
(Potpis nečitak)

Po naredbi
Sef Odeljenja specijalne policije
Upravnika grada Beograda
Inspektor,
(Potpis nečitak)

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA FNRJ

Uprava državne bezbednosti

ARRIVA

Stress | Stress at

Sádmeta	Síroča	Stříha síroča	Potpis
3/200	13		



3 - A - R - R - C - R - J - R

О и приенош саслушаву КАРДИНО ДЛ ЏЕ, кој оне међу раних је, са
стапом у Улицу Четириесетог број 4.

Јасе зовем Јаркин Јанице, по сопствену си спомена мату вишкана рођена сам 26. децембра 1921. године у Балам долу, србији, от очадаја љ. и к. к. Василије рођ. Џекејан, по народности арменија, њега поседавају, индуката, судаки и пољскијски напомажувана, душевне и телесне болести, па бима послушава, те позвана најављујем среће:

11

Се комунистичка хисам ишаке писма веза, нити сам пај рибастово, а у ширу је комунистичке пропаганде. Такође ико на чине није утицај у политичком снислу. Јије истина да сам ја члан Н.П.Ф., а јој мате да ме је неко иницијатива за члана. Писме писам давала новчане и погоне, нити сам од њих скупљао.

Комунистичку идеологију непозадјем, а и да се среће за њу чиновник ВЕЛА.

— То је све што имам да изјавим, а записк ћу је прочити и ту
свему га признајем за своје.

„Потикујеш,

Потписујем,
Франко Кафка

САСЛУШАО И ОВЕРАВА:

Записничар-чиновник.

hon. Sobieski

卷之三

Babuji

Caenogaster je
ectocarpus sp. in forest
from Mt. Geissberg to Augstal
to Ober & Unterwalden
area to up to 1000 m. above sea level
in a wooded area, between 2 slopes
of Glarus del. Switzerland - 1000 m. (B. inc.)
75/56 642

на основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и поред тога у држави, § 2.Уредбе о изменени и допунни овог закона од 15. децембра 1939 године б.б.бр.1640 и § 12.Уредбе о устројству и деловнугу рада Управе грађа Београда, сдељење специјалне полиције б.б. као најлажно,

РЕШАЊА

да се ставе у концентрациони логор, као опасни по јавну безбедност, мир и ред у земљи, с тим да у логору остану до даље наредбе, следећа лица:

1/ ЈАКИВАИЋ ЈУРА, браварски радник, рођен 9-IV-1922 г. у Јаки-
ковића Коши, срез вожњијског, син Јосифа и Јилке рођ.Бргдар,

2/ ЈАКИВИЋ ЏИЛДА, обућарски радник, рођен 2-Х-1917 г. у Крстевићи, срез вожњијског, син Ђуре и Кате, рођ.Раусаљев,

3/ ЈУНАТ ВРАЧО, чиновнички припраћник и механичар поштанске радионице, рођен 19-III-1918 г. у Киричу, Срез Вргин Мост, син Јилана и Стане, рођ.Бутулија,

4/ СТРИНЕЋА ЈИМОЛА, кројачки радник, рођен 19-Х-1916 г. у Доњем Јасорку, срез Двор на Уни, син Јилије и Ђурђије рођ.Татић

5/ РАДОЈЧИЋ ЈОСИЋ, обућарски радник, рођен 25-III-1901 г. у Еугојну, Срез Ђугојно, син Јазара и Ане, рођ.Јакић

6/ ЈУЛИЈА СЛАВА, трговачки помоћник, рођен 6-XI-1919 г. у Легару, Срез Бенковачки, син Николе и Јарије, рођ.Цилић

7/ ЈУЛІЈАРСА ЏРЕДАР, новинар, рођен 21-III-1911 г. у Крагујевцу, син Јилана и друге рођ.Омиловић

8/ ЈУЛИЈА СЛЕЂАН, трговачки помоћник, рођен 6-II-1920 у Сокоба-
ру, син Ђорђа и Јарије рођ.Штерн

9/ СВЕТЛАНА ШТЕДАН, посластичарски помоћник, рођен 15-V-1923 г. у Скадру, Срез Књински, син Јиље и Јанке рођ.Дујић

10/ СЕРДУЧА ЏРАДА, чиновнички припраћник поштанско-техничке струке, рођен 9-Х-1913 г. у Куманицима, Срез новобечејски, син Јазара и Ђорђа рођ.Бранков

11/ ЈИЉЕВА ЏИРОСЛАВ, чиновнички припраћник поштанско-техничке струке, рођен 20-IХ-1920 г. у Крагујевцу, син Јилана и Јеране рођ.Стојановић

12/ ЈУЛАЈИЋ ПЕТАР, чиновник комесаријата за контролу цена, рођен 12-VII-1920 г. у Бос.Броду, син Јована и Драгиње рођ.Радаковић

13/ ЈУГАЧ ВИЛОД, монтер-инсталатор, рођен 21-VI-1904 г. у Тителу, Срез тителски, син Андрије и Марије, рођ.Маурић

14/ ЈУКАДИНОВИЋ ЈИЛАН, механичар, рођен 28-XI-1917 г. у Бело-
савцима, Срез опленачки, син Борислава и Јелке, рођ.Стојановић

15/ ГРОС ВЕРНАРД, трговачки помоћник, рођен 14-XI-1908 г. у Кукујевцима, Срез шидски, занучаш син Ѓрос Јосипе.

Заопштити им ово решење и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Мајерчић је учествовао у покушају атентата на ПОНОРЦА РАДУ, а азију и др.Даниловића Ђелимира, лекара и у извршењу етентата на КОСМАЈЦА КОРПУ, поднадзорника полициског агената и ЗАЛАДА ОБРАДА, полициског агента. Био је организован члан Комунистичке партије. Све ово признаје.

БАРТИНОВИЋ је учествовао у покушају атентата на Понорца Раду кафезију, у отмици МУАЧЕВИЋ-НИКОЛИЋ ИВАНКЕ, осуђиване комунисткиње из присторијског одељења, у покушају атентата на др.Даниловића Ђелимира, лекара и у извршењу атента на Космајца и Залада. Био је организован члан Комунистичке партије. Све ово признаје.

БУЛАТ је учествовао у извршењу атентата на Космајца и Залада и у отмици Муачевић-Николић Иванке.

СТРИНЕЋА је учествовао у атентату на Космајца и Залада и у отмици Муачевић-Николић Иванке. Све ово признаје.

РАДОЈЧИЋ је учествовао у покушају атентата на др. Даниловића Велимира, лекара. Признаје кривицу.

МИЛЋ је учествовао у извршењу атентата на ШЕРИЋА ДРАГОЉУБА, старешину кварта и у отмици ЉУЧАЧЕВИЋ-НИКОЛИЋ Јованку. Био је члан ударне терористичке групе једне организоване комунистичке јединице. Све ово признаје.

ВУЛАЋИЋ је учествовао у извршењу атентата на ШЕРИЋА ДРАГОЉУБА, старешину кварта и био је организовани члан једне комунистичке јединице. Све ово признаје.

ШЕРИЋ је био организовани члан једне комунистичке јединице и члан ударне групе. Све ово признаје.

СИГИЋ је био члан ударне-терористичке групе, коју је предвођао Ђурко Јаргновић, а за овим Јевићић. Све ово признаје.

СИГИЋ је био члан ударне-терористичке групе заједно са ЉУЧАЧЕМ НАРЦИСОМ, келнером, убијеном шефом Драгољубе и ВУЛАЋИЋ ВРАНЧИЋ, атентатором на Космајца. Све ово признаје.

ШЕРИЋ је био организовани члан једне комунистичке јединице и повезао Еулата и Ћекулића са Љукачем, ради оружаних акција. Све ово признаје.

ВУЛАЋИЋ је набавио и дао један револвер Јајерчићу, за комунистичке акције, а за овим примио од Јајерчића други револвер на чување, ради комунистичких акција. Све ово признаје.

ШЕРИЋ је познати комуниста од пре рата, јер је у два маха одговарао због комунистичке пропаганде, био у притвору код ове Управе и осуђиван комуниста. Мегове везе са братом Ђарлом, убијеном веома су сумњиве. Признаје да је одговарао као комуниста, али не признаје да је одржавао какве политичке везе са Ђарлом.

ВУЛАЋИЋ је члан једне организоване комунистичке јединице и сумњив као учесник у разним комунистичким акцијама. Пре рата одговарао је као комуниста. Признаје да је организовани члан КПЈ. и да је пре рата одговарао као комуниста.

ГРОС је одржавао присне везе са ЉУЧАЧЕМ ДРАГОЉУБОМ, кројачким радником, секретаром једне организоване комунистичке јединице, који је један од организатора извршења оружаних комунистичких акција. У његовом стану, са њим и још двојицом непознатих лица, Јакић је одржао неколико илегалних састанака. Све ово признаје.

На основу изложеног именованима се не сме дозволити даље слободно кретање, већ се корчују онемогућити у свакој акцији и утицају. Стога је и ређено, као што је речено у диспозитиву.

Решено 9 маја 1942 године у Одељењу специјалне полиције Управе града Београда. 11 бр. 6459.

Записничар-чиновник

По наредби
УПРАВЉАЧ ГРАДА БЕОГРАДА
ШЕФ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
ПОЛИЦИЈСКИ ИНСПЕКТОР

- 1) Ј. Јакић, који је објавио сопствену
2) Ј. Јакић, који је објавио сопствену
3) Ј. Јакић, који је објавио сопствену
- 8.) Јукићић Јован
9.) Симоновић Јако
10.) Ј. Јакић, који је објавио сопствену

Р.

На основу чл.12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка на држачи, §.2.Уредбе о изменама и допунама овога закона У.Г.Бр.1640 од 15. децембра 1939 године, као и § 12.Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда, Одељење специјалне полиције У.Г.Б., као најдужно,

РЕВАЛА

да се, као опасни по јавни ред и безбедност у земљи, ставе у концентрациони логор на Баници следећа лица и то:

а- Категорија I

(1) МУТИЋ НАТАРИЋА, студент права и прве чиновница из Ваљева, рођена 25-1-1929 године у Ваљеву, од оца Јована и мајке Наталије рођ. Јанковић, неуједата;

(2) МИЛКЕВИЋ ЕЛЕНА, српска матуранткиња из Ваљева, рођена 29-VII-1923 године у Ваљеву, од оца Јакоба и мајке Јадосаве рођ. Милкевић неуједата.

в- Категорија II/4

(3) НИКОЛИЋ АДАР, дреер из Ваљева, рођен 26-VI-1918 године у Секулићима, србез постепског скруга вељкосног, од оца Гаврана и мајке Јелене рођ. Јлић, неомажен.

(4) РАКОВИЋ МОМЧИЛ, трговац из Ваљева, рођен 15-VIII-1909 године у Сурдулици, србез подгорског, од оца Џрагића и мајке Џрагиће рођ. Годоровић, син едака једног детета;

(5) КИТАНОВИЋ РАТКО, кројач из Ваљева, рођен 26-VIII-1914 год. у Ваљеву, од оца Јована и мајке Јаркије рођ. Клајић, објењен, отац једног детета - с тим да Николовић остане у логору 1 једну годину дана, а Раковић и Китановић по 3 месеца.

Решење им ово на потпис саопштити и одмах га извршити.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Војним извиђајем по ирвици напред поменутих лица утврђено је следеће чињенично станови:

За МУТИЋ НАТАРИЋУ да од јула месеца 1942 године била члан комунистичке партије у Ваљеву, а касније у августу месецу 1942 године постала секретар месног комитета КПЈ у Ваљеву и као таква руководила цврко-купном комунистичком организацијом у Ваљеву. Поред тога вршила је културску дужност, одржавајући веће између окружног комитета КПЈ у ваљенском окрузу и Покрајинског комитета КПЈ у Београду. Вршећи ову функцију доносила је у Ваљево из Београда цедокупан комунистички материјал у виду летака, брошура и теме слично, као и "Пролетер" ради даљег растуривања по окрузу. Такође је имала везе са партизанима у шуми, за које је добављала санитетски материјал и друге потребе. Потпуно изграђена и свесна комунисткиња, коју треба трајно снимкирати из друштва.

За МИЛКЕВИЋ ЕЛЕНУ да је од лета 1942 године почела са радом по комунистичкој линији у Ваљеву, да је прво била члан месног руко-водства Скоја и као таква радила је са женском занатском општином у Ваљеву, од које је прикупљала новчане прилоге за НОБ и између које је растурала разни илегални штампани комунистички материјал. Од септембра месеца 1942. године постала је члан комунистичке партије у Ваљеву и као таква одржавала везе са партизанима у шуми за које је добављала разну муницију и друге потребе. По своме државу и понешашму даје утисак потпуно изграђене комунистичке, не коју се не може утицати никаквим посредним мерама.

За НИКОЛИЋ ДАЗАРА да је још од 1940 године одржавао везе са комунистима у фабрици "Бистад" у Бачеву, да је одмах после рата постао активан члан занетлијског комунистичког актива у Бачеву и као такав давао прилоге за НОВ и примао комунистичке листе на читаве. Уставља утисак човека који се у довојној мери изграђује у духу комунистичке доктрине.

За РАДОЈСЛАВ МОЛЯР да је од јесени 1941 године почeo да потпомаже комунистичку акцију даљем новчаним прилогом, да је одржавао везе са истакнутим комунистичким функционерима, који су утицали на њега, те су покушавали да га придобију да им јед у комунистичкој линији. Искрен је и отворен, те нема изгледа да је у некој мери опасан по јавни ред и безбедност у земљи.

За КИТАНОВИЋ РАТИЋ да је у 1941 години као симпатизер комунистичког покрета давао прилоге за НОВ и узимао на читаве комунистичке листе. Није сио њега већ у касније се потпуно псукао.

С обзиром да се поменута лица сматрају као опасна по јавни ред и безбедност у земљи, то је и решено као у диспозитиву овога решења.

Решено 15. марта 1943 године у Свељењу специјалне полиције Управе града Југославије 11 бр. 1739/43.

Записник
Службени

По наредби
УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА
ДОО ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
ПОЛИЦИЈСКИ СПЕКТОР

Сопственомном је предње решење данас — марта 1943 године.

Лутац Хапарина

Милановић Станишић

Слозор. Ђ. Николић

Мониц Ђ. Радоја

Радоја Чипчевић

Оверава:

Франчић 7. март
20-III-43
По наредби
УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА
ДОО ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ

ЗАПИСНИК

о извршем саодушном ДЕСАНКЕ Н..., под лажним именем Чебаневић Ђубица, наведле је захтавају крејачице, уједеље 6.VII.1921 год. у Београду, од ње Николе и мајке Јере, уеђ. Сретковић, веће прат-веславне, по наредности Српске, наведле несусрћаване и некожња-вље, иначе стадне животе у Земуну, са становом у Београду у ули-ци Царице Милице бр. 8 -/пријављено под лажним именем Чебаневић ЂУБИЦА/.

На позив преторде из пратњере свога
Одељења ДЕСАНКА Н... под лажним именом Че-
баневић Ђубица, и на пестављена јој питања
о своме илегалном раду у комунистичкој пар-
тији одговори следеће:

Да ли је истана да си се ти као компремите-
вала комунисткиња склопила у Београд и пријавила
под лажним именом Чебаневић Ђубица, с тим да
би овде наставила своју илегалну комунистичку
делатност, и да ли је твоје прве име десанка,
а чому је Управа има података?

Није истана да сам ја у Земуну била комунист-
киња и организацијски члан К.П. У Београд сам пре-
шла као избеглица октобра месеца преше године,
пријавила се Комисаријату, и преко истога па-
шла запослење код Миодрага Кангрге, трговца, са
станов у улици Милана Великог бр. 5б, где сам
била око два месеца, а затим сам напала у ул.
Царице Милице бр. 6 једну себу и становала, из-
државајући се од новца који сам имала запоћењен.
Место код Кангрга недустила сам забег болести.
Није истана да ми је име деса, већ се у истини
зовем Ђубица Чебаневић.

Да ли је истина, како је Управа има
података, да си ти јесу у Земуну одржавала
везе са комунистом ЛИСАКОМ ЈАНКОМ, зв. "Пунка",
да те је он пребеџи у Београд, ставља се се
твем илегалном животу и пешавље ти са ДЕВАЛД
ТЕРЕЗИЈОМ, ухапшеном комунисткињем, те да си
исту, после "пада" Лисаковог слава у стан БУДИ-
МИР ЈАНКЕ, сестре Димитрија Мирчетића, ухапшеног
земунског комунисте, с тим да се код ње расматраш како
се Лисак држи пред полициским властима? Осим та-
га, да си поменујеј девалдовој давала новац за
издржавање, који јој је слала Компартија?

Изведено је одговарајућим, пошто је не пе-
знајем ни људска Јанка, нити остале лица помену-
ти у постакљеном ми питачу. Истих је да сам пре-
познала девојку која ми је показала као Марина
Терезија, јер сам је видела у Земуну, каде бих
девасила наслеом из села Петрељача у коме сам жив-
ела од 1925 године, заједно са смејам тетком.

Даљи имен је не могу да изјавим и да ли си
врло да признеси своје чланство у КПЈ и иде-
јски политички рад, који је истражен под осталим
лицима, која су била с тобом у вези неизвестне утврђен?

Немам виши да изјавим, а, како горе реках,
не одговарају истини да сам била члан КПЈ и као та-
коа брчала са илегалним политичким радом.

Предње ми је прочитано и признјам за сваје.

Записаничко-члановски САСЛУШАО И ОВЕРАВА: *Лазар Ђорђевић* Писац:

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Службено-специјална полиција

11. бр. 4652 /IV

11. априла 1943. године

Београд

КВАРТУ, IV

Молите се да позовете супружу Лазару Ђорђевићу, са становом у
Драже Павловића ул. бр. 20 и саопштите јој да је њен супруг био у=
хапшен од стране овог одељења на дан 3 марта 1943. године и истог дана
на преведен у Притворничко одељење Опште државне болнице, где је од-
мах преминуо.

По саопштењу акт вратите.

Ник. -



10 паредија
Шеф Одељења специјалне станице
Шеф IV

Београд

Комуністична організація у Красноб.

13.

О.І.І.С.

Debut? Місцева-
нарк. 21.10.
установа О.І.С.

О.І.І.С.

Місцева Співак

Локальні Робочі-
місцеві

Становищ - Робочі Зора-

Фабрика Барона

Нарк. актив: 1. Наркотичні висура +
нік. бензін?
2. Гаїті Галса +
3. Робочий Гаворський +
4. Наркотичні висура +
5. Радянські Місцеві -

Фабрика Барона

Нарк. актив: 1. Наркотичні висура, кур-
2. " " Місцева -
3. Ділон Віноград +
4. Ділон Віноград +

Боєї

Актив: Наркотичні висура +
господарські хімічні +
шахти Шахта +?
Місцеві висура +

Фабрика Барона

• Робочі Гаворський +

Наркотичні
активи

Співаки Місцева -

Співаки: які суперечать
1. Робочі Гаворський +

• Наркотичні висура -

5. робочі - які суперечать
1. Наркотичні висура +
2. Робочі Гаворський +

НІАБ УГБ СРІ 19-249 К 508/14

ПОДАЧНИ БИБЛИОТЕКА
СОВЕРШЕНСТВОВАЊЕ ВАРДИНАРСТВА
БРАЋА СЕРГИЈА

Краљево 24. фебруар 1943.

27.

25.2.1.

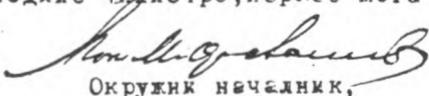
Господаре министре,

Приликом раније 23. јв. мца. ухваћене су у Краљеву две изасланице Покрајинског комитета комунистичке партије са обилним компромитујућим материјалом, који указује на једну разград ту комунистичку мрежу у Краљеву, Јагодини, Грачкој, Л. Житровци, Врачачкој Бањи и Крушевцу. У Краљеву су већ извршена прва хека и истрагу воде органи Претстојништва са органима Гестапа.

Наши органи нису рутинирани у већему оваквих истрага па сам предложио начелу Гестапа да тражимо да нам специјална полиција из Београда упути своје луде. Он се није са тим слескио, али је ипак мислим да би било добро упутити из Управе Града Београда већте чиновнике и органе да припремогу у овој истражи, јер она обећава, према материјалу који је нађе да да неочекивене резултате. Ја се бојим да овдешти органи не употребе јединствену прилику која се пружа да пробијемо у саму покрајинску организацију и у месне организације сазначених места.

Ствар је хвјатне приреде а послати органи и чиновници моглк би оити упућени на рад у Претстојништво. С тога Вас молим да у овом смислу издате потребна наређења.

Изволите примити, Господаре Министре, изразе мега особитој поштовања


Окружни начелник,



МИНИСТАРСТВО ПОШТА, ТЕЛЕГРАФА И ТЕЛЕФОНА

5554136

Intestelle

ТЕЛЕГРАМ

24.

Н 3	Број телеграма	Врста	Број речи	Време предаје			Службени подаци	Време пријема			Потпис телеграфчика
				ДАИ	ЧАСА	МИН.		ДАИ	ЧАСА	МИН.	

Овде су 23 овог месеца ухапшени ДЕВИЛ ОЛГА и ПОПОВИЋ-ИВКОВИЋ
ЗОРА функционерке Окружног комитета комунистичке партије и налиže се мониторују у затвору немачке полиције-Гестапоу.

Ухваћен је код њих и комунистички материјал са кореспонденцијом.
Оне до сада и поред многобројних доказа упорно одбијају да ма шта говоре.
Оне су у вези са транспортом који је спроведен Одјелују специјалне полиције Управе града под Пов.бр.22 од 14 јануара ове године, па молим да се та лица задржe, јер ће бити потребно за истражу противу ове две функционерке.

Једновремено молим да одмах дођу органи специјалне полиције у Краљево ради детаљне истраже, која ће свакако узети широке размере и било веома интересантна.

Пов.бр.89/43

В.д.Претстојника грађанске полиције

25. фебруар 1943. године

Чучковић

18 часова, Београд.

Дашићирао и шифрују
уништио:

SPISAK LICA UHAPŠENIH U POZAREVCU I DEPORTOVANIH U LOGOR BANJICA

1. SLOBODAN KA STEFANOVIĆ, studentkinja agronomije iz Požarevca, rođena 12. XII. 1919 godine u Rabrovu, sreza Ramskog, kći Vasilija i Vinke rođene Gajić.

Uhapšena 31. V. 1942 godine u Durakovu sreza Ramskog.

Instruktor Okružnog Komiteta K. P. J. za Okrug Požarevački. Poslata od Okružnog Komiteta K. P. J. za Okrug Požarevački da izvrši reorganizaciju komunističke partije tu srezu Ramskom.

Veza na više DIMITRIJEVIC BOŽIDAR i STO JANO VIC BOGO-LJUB članovi O.K.K.P.J. za Okrug Požarevački. Veza na niže sa VELIČKOVIĆ DUŠANOM učiteljem iz Kiseljeva, GRUJICEM LJUBOMOM, mlinarom iz Durakova i dr.

Kažnjavana 1940. godine od strane Uprave grada Beograda sa 30 dana zatvora zbog širenja komunističke propagande na univerzitetu.

Priznaje sve. Sprovedena Upravi grada Beograda.

2. VELIČKOVIĆ DUŠAN, učitelj iz Kiseljeva, sreza Ramskog, zvani »-CIGA« rođen 29. XII. 1913 godine, u Kisiljevu, sreza Ramskog, sin Dragutina i Damjanke rođena Đorđević, neženjen, neosuđivan, nekažnjavan, uhapšen 3 juna 1942 godine kod kuće.

Član K P. J. od početka 1941 godine. Uveo ga DIMITRIJEVIĆ BOŽIDAR član O.K. po predlogu DUGOŠEVIĆA VELJKA učitelja. Radio aktivno kao partijac na komunističkim akcijama i pomagao partizane. Organizovao partijce, dao puško mitraljez Veljku Dugoševiću 1941 godine u jesen. Dao pušku Rajčiću Vladimиру, školskom blagajniku u Kiseljevu, da je sačuva za Peru Stojnića zvani »Metalac«. Nadena puška.

Veza na gore sa STEFANOVIĆ SLOBODANKOM i DIMITRIJEVIĆ BOŽIDAROM. Veza na dole, GRUJIC LJUBOMIR vodeničar iz Durakova i dr. Priznaje sve.

Sproveden Upravi grada Beograda.

3. STOJNIC PETAR zvani »Metalac« metalski radnik, vođa osataka partizanskih bandi, organizator ubistava i terora u srezu ramskom. Ranjen od strane vladinih odreda 26. V. 1942. god. u selu Kurjaci srez Ramski, kojom prilikom je uhvaćen, premešten iz Požarevačke bolnice u Prityorenčko Odelenje državne bolnice, rođen 28. VI. 1915 godine u Mariški, srez Prijedorski. Radio do 15. X. 1941 god. kao metalski radnik u Vel. Gradištu, kada je napustio posao i otisao u partizane.

4. ĐORĐEVIĆ MIODRAG, učitelj, zvani »Mile Palja« u Kameđevu srez Ramski, rođen 6. X. 1921 god. u Vel. Gradištu, srez Ramski, sin Dušana i Leposage, rod. Veljković, neženjen, neosuđivan, nekažnjavan, uhapšen 5. VI. 1942 god. u školi.

Član K.P.J. od februara 1942 god. uveo ga Veličković. Od oktobra 1941 godine do februara 1942 godine bio aMivista. Bio kurir rasturao letke, radio na organizovanju partija u Velikom Gradištu. Krio Peru Stojnića zvani „Metalac“ organizovao čekanja partij-ske veze iz Beograda.

Veza na gore sa Dimitrijevićem, na dole sa Atanacković Miloradom »Kafisom«. Priznaje sve.

Sproveden Upravi grada Beograda.

5. BUDIMSKI MIROSLAV, stolar iz Vel. Gradišta, sreza Ramskog, rođen 18. VI. 1913 god. u Vel. Gradištu, sin Leopolda i Ane, rod. Brajer, Češkog porekla, neoženjen, neosuđivan, nekažnjavan, niti odgovarao. Uhapšen 2. VI. 1942 god. kod kuće.

Član K.P.J. o'd avgusta 1941 god. uveo ga Milinković Milorad, profesor iz Vel. Gradišta. Bio član odbora za prikupljanje narodne pomoci. Čekao vezu sa partijom iz Beograda, maja 1942 godine.

Veza na gore sa Veličkovićem, na dole sa Atanackovićem.

Priznaje sve. Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

6. ATANACKOVIC MILORAD — »Kafis« svršeni dак trgovačke akademije iz Velikog Gradišta, volontер u opštini, rođen 16. XII 1922 god. u Vel. Gradištu, sin Tase i Smilje rođene Ilić, neženjen, neosuđivan, nekažnjavan, i neodgovarao.

Rasturao letke koje mu je dao Đorđević. čekao partijsku vezu iz Beograda na lozinku, radio ina organizovanju omladine u Vel. Gradištu 1942 god. Uhapšen 9. VI. 1942 god. kod kuće.

Priznaje sve. Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

7. GLUMAC ĐORDE, student prava iz Banja Luke, izbeglica, živi u Vel. Gradištu od jula 1941 god. rođen 10. VI. 1920 god. u Bileću, sin Miladina i Ljubice rođ. Glumac, neosuđivan, nekažnjavan, uhapšen 2 juna 1942 godine kod kuće.

Bio u partizanskom odredu Velj ka Đugoševića oko tri meseca. Od oktobra do decembra 1941 god. Imao oružje. Uhvaćen od ljudi Vojvode Tribrođanina. Pustili su ga Nemci po svedočenju jednog zarobljenog Folksdojčera, da je na silu doveden i da je hteo da beži.

Angažovao Đorđević Miodraga za sitne usluge, kao na predaju pi-sama i tome slično.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

8. DRAGUTINOVIC SIBINKA, svršena učenica III razreda gim-nazije, sada domaćica kod kuće u Rečici, sreza Ramskog, rođena 12. IX. 1923 god. u Rečici, kći Marijanovića Vladislava i Zivane rođene Đa-čić, neudata, neosuđivana, nekažnjavana. Uhapšena 31. V. 1942 godine prilikom dolaska komandi na javljanje.

Član S.K.O.J.-a od 24. maja 1942 god. uvela je Stefanović Slobo-danka, dole bila samo simpatizerka. Bila kurir, skupljala pomoć u nov-cu, odelu i namirnicama za partizane.

Priznaje sve. Sprovedena Okružnom Načelniku — Požarevac.

9. MILENTIJEVIC MILAN sudska pripravnika sreskog suda u Gradištu, rođen 18. X. 1910 godine u Velikom Selu, sreza Požarevačkog, sin Zivka i Jovane, oženjen, neosudivan, nekažnjavan, decembra 1942 god. odgovarao pred Nemačkim vlastima zbog komunističke priredbe. Pod partizanima ibio 4 dana u zatvoru pa pušten, bio član odbora za prikupljanje narodne pomoći u 1941 godini, umnožavao letke u sudu i rasturao po ulicama i davao licima. U 1942 godini nije ništa radio ma da ga je Veličković angažovao za rad.

Brat mu je Vladimir zvani „Gandi“ krojački radnik, koji je sada u partizanima, održava vezu sa njime, uhapšen je 11. juna 1942. godine u Vel. Gradištu.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

10. ZIVANČEVIC DANICA, radnica iz Vel. Gradišta, rođena 1. II 1915. godine u Skoplju, kći Dragoljuba i Katice, rođena Krstić, neodata, neosuđivana, nekažnjavana, niti odgovarala.

Verenica Pere Stojnića „Metalca“ od pre 2 godine, radila s njime zajedno kod Rogožarskog, održavala veze sa njime preko kurira išla i tamo kod njega. Uhapšena 12. VI 1942. godine kod kuće.

Priznaje sve. Sprovedena Okružnom Načelniku — Požarevac.

11. LEPIC DRAGUTIN, zemljoradnik iz Durakova sreza Ramskog, rođen 14. I 1905. godine u Đurakovu, sin Janka i Savete rođ. Jovanović, oženjen, otac 2 dece, neosuđivan, nekažnjavan, niti odgovarao.

Član komunističke partije Jugoslavije od aprila 1942. god. uvela ga Slobodanka i Veličković, bio na sastancima, skrivaо Slobodanku nekoliko dana, bio kurir, uhapšen kod kuće 31 maja 1942. god.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

12. MILUTINOVIC SVETISLAV, zvani „Tisa“ zemljoradnik iz Braničeva, sreza Ramskog, sekretar kreditne zadruge, rođen 14. V 1901. godine, u Braničevu, sin Jovana i Milene, rođ. Ilić, oženjen, otac 1 deteta, neosuđivan, nekažnjavan, niti odgovarao.

Održavao veze sa Veličkovićem, Slobodankorri, Milojkovićem Miodragom-Dronjom, i „Malim“. Priklupljaо hranu za partizane, dao Dronji opštinsku pisacu mašinu za umnožavanje letaka, prenosio pismo od „Malog“ Veličkoviću. Uhapšen 2. VI 1942. god. kod kuće. Priznaje delimično i neodređeno.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

13. PETROVIĆ ZIVADIN, zemljoradnik iz Braničeva sreza Golubačkog, rođen 22. V 1920. godine u Braničevu, sin Živote i Ivanke rođ. Rajić oženjen ima 1 dete, neosuđivan, nekažnjavan niti je odgovarao. Uhapšen 3. VI 1942. god. kod kuće.

Bio član aktiva od jesen. Uveo ga Dronja. Imao pušku i predao. Održavao veze sa Veličkovićem.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

14. DINIC DRAGOLJUB, stolarski radnik i zemljoradnik iz Smoijinca, sreza Požarevačkog, rođen 19. XII 1917. godine u Smoijincu, oženjen, ima 1 dete, neosuđivan, nekažnjavan niti odgovarao. Uhapšen 4 VI 1942. god.

Javio se na lozinku koju je davao učitelj Veličković radi dovođenja Slobodanke.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

15. GRUJIĆ LJUBOMIR, zidar i vodeničar iz Đurakova sreza Ramskog, rođen 18. VII 1899. godine u Đurakovu, sin Filipa i Jane, oženjen, otac jednog deteta, neosuđivan, nekažnjavan, nije odgovarao. Uhapšen 31. maja 1942. godine kod kuće. Član K.P.J. od januara 1942. godine, uveo ga je Veličković, krio Milinkovića Milorada profesora koji je ubijen kod njega, bio kurir, radio na pomaganju partizana i vrbovao članove za komunističku partiju. Održavao veze sa Veličkovićem, Slobodankom i Perom Metalcem.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

16. GRUJIĆ SAVA, zemljoradnik iz Đurakova, sreza Ramskog, rođen 26. VI 1919. godine, sin Ljubomira i Ikonije rođene Lazarević, uhapšen 31. maja 1942. godine kod kuće. Bio kurir, krio Milenkovića, Peru Metalca po naredenju svog oca.

Sproveden okružnom Načelniku — Požarevac.

17. STOJIČEVIĆ DRAGUTIN, zvani „Mika“ zemljoradnik iz Kiseljeva sreza Ramskog, rođen 1900. u Kiseljevu, sin Stojimira i majke Zivane, rod. Stević, oženjen ima troje dece, neosuđivan, nekažnjavan, uhapšen 12. VI 1942. godine kod kuće.

Krio kod sebe Milinkovića oko 15 dana, bio kurir, kod njega održavao nekoliko sastanaka Veličković, Slobodanka i dr.

Sproveden Okružnom Načelniku — Požarevac.

993

5. септембра 2

115/1
6 - 3

ОДЕЛЕЊУ ОПШТИЈА НЕ ПОЛИЦИЈЕ УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА

У вези тамошњег акта II.бр:4015/41/IV од 4. јуна, месеца, Концентрационом логору је част известити Оделење да је Гестапо одобрено да се тражени РАДОЊИЋ ДУШАН, овогодашни притвореник изда ради пуштања у слободу, али под условом да ~~их~~ се после пуштања у слободу заведе над њим полициски надзор, тако да се у одређеном времену јавља полицијској власти која за то буде одређена.

У вези предњега именовани се спроводи по Вашем одређеном органу.

Приликом поласка из логора именовани је примис све своје ствари и исковац у колико су му биле одузете приликом стављања у јавни логор.

стотинсекунд

Der Befehlshaber
der Sicherheitspolizei u. des SD.
- Gefängnis Kralja Alexandra 5 -

Selgrad, den 8.10.1943.

Übernahmeverfügung.

- 1) Nachstehend aufgefuehrten / Engländer u. Griechen/ wurden heute aus dem Pol.-Gef. entlassen u. durch die Wehrmacht zum Abtransport ins Gefangenentaler nach Wilhelmshaven abgeholt.
1. Horrgan Hector, Marineleutnant, geb. 21.4.1915 zu Quinstaun/Irland,
 2. Smeith Leonhard, Marine-U'Offz., geb. 9.5.1915 zu Cardiff/Engl.,
 3. Dimitrijadis Gregorije, Matrose, geb. 15.9. 1915 zu Konstantinopel,
 4. Anastopoulos Ariston, Marine-U'Offz., geb. 15.9. 1918 zu Pirgošilieš,
 5. Janelis Georgius, Bauer, geb. 5.12.1915 zu Mitilini,
 6. Giniisch Stiroš, Seemann, geb. 11.9.1910 zu Salamine,
 7. Agnastopoulos Dimitrios, Matrose, geb. 28.9.1924 zu Porosch,
 8. Bukiisch Vasiljus, Matrose, geb. 13.6.1919 zu Megara,
 9. Vokalopoulos Karalabusch, Mechaniker, geb. 10.2.1925 zu Kalamata.

Übernahme bestätigt:

Obersturmführer Müller
Unteroffizier.

VB II Sa.

Vorstehende Gefangene wurden lt. Rücksprache mit Herrn Rittmeister Fücht Wrede, Militärbefehlshaber Südost, wieder abgegeben. Bedenken seitens Militärbefehlshaber SD bestanden nicht.

Obersturmführer Müller wurde in Kenntnis gesetzt.

- 1) LIV vorlegen
- 2) zum Vorgang
- 3) 1.10. Zappert 9/40.



Anzeleiangestellte.

БЕГРАД

49

5-1 - 1944 год.

прилога. Рок

Господин Бенаревић пушта
комунисте на слободу.

ПРЕТСЕДНИКУ СРПСКЕ ВЛАДЕ

ВРХОВНОПРИМЕРЕН ВОЈСКА
АДМИНИСТРАЦИЈА
дн. Reg. 3/20-2
K 92.

БЕОГРАД

Отсек "С" при Народном покрету "Збор" располаже са тачним податцима да се из Управе града из затвора и из истога и поред свих помагања националиста и протеста улице, још увек пуштају најопаснији комунисти, али само они који имају возу, протекцију или новац.

Да би доказали горњу тврђњу слободни смо навести неколико конкретних случајева:

После пуштења на слободу најопаснијих комуниста у Београду и Земуну и то: Др ЈУЛИЈА МАРИЈА, ИВАНКЕ НЕДИЋ, ЗВЕР ЛАЗОВИЋ, ВРАНИСЛАВЕ АРСЕНИЈЕВИЋ, дошла је мајка и друга парења.

Тако је скоро пуштено имено БОКО ОБРАДОВИЋ, који станује на Престолонаследниковом тргу бр. 10. Исти је најопаснији комуниста у земљи. Он и сада шире слободну комунистичку акцију, мако је учествовао у грађанском рату у Шпанији на страни Црвене армије.

После њега пуштен је најопаснији комуниста Шумадије адв. ИВЕША. Поменути је неколико пута камњаван и осуђиван.

Такође пуштен СЛОВОДАН СКЕРЛИЋ, студ. из Бање Луке, један од најопаснијих комуниста Босанске Крајине.

Пре неки дан пуштен је неки АЕРАМОВИЋ и ако је требао да буде стрељан. За њега је интервенисала Буба Петровић, шеф кабинета Управника града.

Министар просвете отпустио је познатог комуниста ЈЕРЕМИЈУ МИТРОВИЋА, асистента филозофског факултета, који је познаник и пријатељ г. Бенаревића. Г. Бенаревић шеф IV комунистичког отсека Управе града Београда испунио свим склама да се горе поменути комуниста врати на службу и тврди да је Митровић националио исправљен. Међутим горе поменути Митровић Јеремија одржао затош 5-6 састанаца са средњошколцима на којима им је тумачио комунистичку идеологију. Плус к томе ових дана је утврђено да је преко неких људа одржавао везе са лудима у шуми, те је наручка полиције Гестапо тражила од Управе града актом да се Јеремија Митровић ухапси. Међутим Бенаревић је одговорио да је Митровић националио искован.

Тачно смо извештени да све горе поменуте комунисте пушта на слободу г. Бенаревић путем новца, веза и т.д. Све интервенције које се врше код г. Бенаревића иду преко његове тетке Јеле Васиљевић, гласнице гоститеље "НОВА ЕВРОПА" из Саблинчаног бенчукове 12 до саме Управе града Београда. Ту се увек може наћи адвокат комуниста и њихових фамилија.

Извештени смо да је скоро пуштена комунистичка која је три пута била стамбена на списак за стрељање БЕРА ЛАЗОВИЋ, послала г. Бенаревићу 12 пари чарапа, сервиз са 12 особа и једак теник. Ове поклоње примила је тетка г. Бенаревића Јела Васиљевић.

Доред овога има још много неурядности је која су у вези са личномоту г. Бенаревића. Например, сва до сад побијејка лица имају са њим себе новац и разне ствари, међутим ишта од тога није враћено њиховим фамилијама а исти дато на коју другу страну. То је узурпирао г. Бенаревић.

Гестапо је дао наводно 100.000 динара да се поделје агентима IV отсека (комунистичког); та подела је извршена тако

да је Бећаревић са два три члновника добио по 15.000 динара, док агенти су добили нешто, а неки "незнату" да укупно била поделја новца

— Оваквим пословањем г. Бећаревића а мање више целе Управе града Београда, борба против комуниста је неефикасна што не бити фатално по српски народ ако се благовремено не предузму мере чишћења.

Предъе се доставъла на змайе и поступак.

Генерални секретар
ръководител

Cusp. 1000 I En. 1

12/January 1942 F.

Београд

The numbers are as follows:
young animals 40% also

A circular library stamp with the text "STATE LIBRARY OF NEW SOUTH WALES" around the perimeter and "SYDNEY" in the center.

A circular library stamp with the text "STATE LIBRARY OF NEW SOUTH WALES" around the perimeter and "SYDNEY" in the center.

Генерални секретар
ръководител

Swed. 1. *Arneberg & Finch*, B.C.
Kurulum opusum in facilius
Gaudet, osa q. yegulq. tufa
Beng ap. u ga where meadow in
spes ukeutuq. Hafan, uyele. Lijg
wol of 89 og 5, myg. u. t. e. x. -
nun a time infallit meadow
ukeyaq.

Манчжур. сосна.

Ernest

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР
К.Л.бр: 1663
19 септембра 1943 год.
БЕОГРАД

ГРОБЉАНСКОМ ОТСЕКУ ОПШТИНЕ БЕОГРАДСКЕ

Концентрационом логору је част послати леш авологорског притеља реника ПИЈАДЕ Д-р Вукића, лекара, рођеног 17.V.1879 год. у Београду, који је данас 19 септембра 1943 год. напрасно племину о авологорској болници, с молбом да се исти сахрани.

Покојник је вере мојсијеве-Јеврејин.



При парелоти
УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Концентрационог логора

У БЕОГРАДУ

УПРАВНОМ ОТСЕКУ

Граб. Концентрациони логор при Управи града Београда, упутио је предвиј акт да се о општинском трошку сахрани поч. др. Вукић Пијаде, лекар, који у том логору умро.

Како овај Отсек нема одлуке, по којој би правдао издати гроб, то се моли Одељење да се о томе понесе погребна одлука.

ШЕФ
ОТСЕКА

ОТСЕКУ ЗА ГРОБЉА

доставља се предња одлука Р. Претседника на извршење.

27-IX-1943. г.



ДИРЕКТОР
ШЕФ
Персоналног отсека.

DOCUMENT NO. NOKW - 557
OFFICE OF CHIEF OF COUNSEL FOR WAR CRIMES

(Seite 46 des Originals)

(handgeschr.: KTB Anl. 48)

Stempel: Geheim Abt. Qu.Nr. 470/41 geh.

Der Bevollm. Kommandierende General
in Serbien

III/Chef Mil.V./Qu
Nr. 2843/41 geh.

U., den 10.10.1941.

Betr.: Niederwerfung kommunistischer Aufstandsbewegung.

Zusatze des Bov.Kdr.Gen. 1.Serb. zu
"Dcr Chef d.OKW WFS/Abt. L (IV/Qu)
Nr. OO 2060/41 g.Kdos.v.16.9.41".

- 1) In Serbien ist es auf Grund der "Balkanmentalitaet" und der grossen Ausdehnung kommunistisch r und national getarnter Aufstandsbewegungen notwendig, die Befehle des OKW in der schaerfsten Form durchzufuehren. Rasche und ruecksichtslose Niederwerfung des serb. Aufstandes ist ein nicht zu unterschätzender Beitrag zum deutschen Endsieg.
- 2) In allen Standorten in Serbien sind durch schlagartige Aktionen umgehend alle Kommunisten, als solche verfaechtigen maennlichen Einwohner, saemtliche Juden, eine bedeu-

stimmte Anzahl nationalistischer und demokratisch gesinnter Einwohner als Geiseln festzunehmen. Diesen Geiseln und der Bevoelkerung ist zu eroeffnen, dass bei Angriffen auf deutsche Soldaten oder auf Volksdeutsche die Geiseln erschossen werden.

Hoch. Kdo. LKV und Chef der Wil. Verwaltung (fuer Belgrad und Banat) T. melden zum 10., 20. und letzten Jd. Mts.

- 1 -

DOCUMENT NO. NOKW - 557 CONT'D

(erstmals zum 20.10.) die Zahl der Geiseln.

Treten Verluste an deutschen Soldaten oder Volksdeutschern ein, so haben die territorial zustaendigen Kommandos bis zum Rgts. Kdr. abwaerts, umgehend die Erschiessung von Festgenommenen in folgenden Saetzen anzuordnen:

- a) fuer jeden getoeteten oder ermordeten deutschen Soldaten oder Volksdeutschen (Manner, Frauen oder Kinder) 100 Gefangene oder Geiseln,
- b) fuer jeden verwundeten deutschen Soldaten oder Volksdeutschen 50 Gefangene oder Geiseln.

Die Erschiessungen sind durch die Truppe vorzunehmen.

Nach Möglichkeit ist der durch den Verlust betroffene Truppenteil zur Execution heranzuziehen.

Bei jedem einzelnen Verlustfall ist bei den Tagesmeldungen anzugeben, ob und in welchem Umfang die Suchnemassnahme vollstreckt ist oder wann diese nachgeholt wird.

- 4) Bei der Beerdigung der Erschossenen ist darauf zu achten, dass keine serbischen Weihestaetten entstehen.

Setzen von Kreuzen auf den Graebern, Schmuck derselben usw. ist zu verhindern. Beerdigungen werden deshalb zweckmaessig an abgelegenen Orten durchgefuehrt.

- 5) Die bei Kampfhandlungen von der Truppe gefangenen Kommunisten sind gründ saetzlich am Tatort als abschreckendes Beispiel zu erhaengen oder zu erschiessen.

DOC.NR. NOIGW - 192
OFFICE OF US CHIEF OF COUNSEL
FOR WAR CRIMES

(handgeschr.: K.T.B. Anl. 24)

Der Bevollm. Kommandierende General O.U.; den 4.10.41
in Serbien

Kbt. Q u.

Betr.: Suchne fuer grausame Ermordung deutscher Soldaten durch
kommunistische Banden.

An

Chof der Mil. Verwaltung
beim Bef. Serbien
342. Inf. Div.
Kps. Nachr. Abt. 449.

Am 2.10. wurden bei einem Ueberfall auf Einheiten des Armea-Nachr.Rgts. zwischen Belgrad und Obrenovac 21 Soldaten von kommunistischen Banden auf bestialische Weise zu Tode gequält. Als Repression und Suchne sind sofort fuer jeden ermordeten deutschen Soldaten 100 serbische Haeftlinge zu erschiessen. Chef der Mil. Verwaltung wird gebeten, 2100 Haeftlinge in den Konzentrationslaern Sabac und Belgrad (vorwiegend Juden und Kommunisten) zu bestimmen und Ort, Zeit sowie Beerdigungsplaetze festzulegen.

Die Wrschiessungen kommandos sind von 342. Div. (fuer Konz. Lager Sabao) und Kps. Nachr. Abt. 449 (fuer Konz. Lager Belgrad) zu stellen. Sie sind vom Chef der Mil. Verwaltung ueber Bevollm. Kdr. Gen.i. Serbien anzufordern.

Chef der Mil. Verwaltung wird gebeten, die Lagerleiter anzuweisen, den Haeftlinden den Grund der Wrschiessung zu eröffnen.

General der Infanterie.

(handgeschr.: Nur muendlich angeordnet 4. lo. (Init.)

A CONTROLLED TRUE COPY

- 1 -

(End)

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
КОНЦЕНТРАЦИЈИ У ЛОГОРУ

29-11-1942. год.
БЕОГРАД — САДНИЦА

ОДЕЛЕЊЕ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Појатком акта Концентрационом логору је част известити Одељење да је исте податке дебијас и овај Легор и потписати је у неколико махова указивањем на ово официру страже који је вршио застражење свих кривца на Макишу да о томе води рачуна. У колико се с овоме имају конкретни податци молим да се узме на одговор одређени официр који је имао довољно људства за обезбеђење.

Што се тиче пак давања неких података с појединим лицима у логору то притвореници ове групе нису могли давати, јер је цела та група та која изолована била и удаљена од сваког контакта са осталим притвореницима да нико није био у стају да прихи ма какве позитивне податке. Најбољи је доказ го што се помињу кривци који се налазе у саби логорској бр. 23 док та саба уопште и непостоји у логору као саба кривци у којој су смештени кривци.

Предње се достављају с мадлом на надлежност.

Br. predmeta	Redni	Zadnjih	Potpis
28/147	4	8	...

ЗАПИСНИК

О извршном саслушању АВРАМОВИЋ НИКОЛА, грађ. радника, са станом у ул. Краља Остоје бр.12, рођен 18.XII.1915. г. у Чепинцу, срез Велешки, од оца Смиљана и мајке Санде рођ. Ђанчић, нежењен, исковно неосуђиван, 2 пута кажњаван од стране Управе града Београда.

Ја сам први пут дошао у Београд године 1939 из свога родног места са намером да почалбатим радећи као савојски радник на Грађевинама. Ја нисам квалификован радник већ обичан, разнотипни радник. У Београду радим само преко сезоне тј. од јула месец па до Митрова дана, када се враћам у своје село.

Никада нисам припадао комунистичкој партији нити ме каквој илегалној организацији, шта више нисам припадао ни једној радничкој организацији. Ја сам потпуно неписмен јер незнам ни да читам нити да пишем већ смо знат да се потпишем и то сам научио у војсци.

Истина је да сам у години 1940 био два пута кажњен од стране Управе града Београда. Први пут сам кажњен са 24 дана затвора јер сам био ухваћен од стране хандарма са неким књигама, које сам нашао на улици. Незнам какве су ове књиге биле пошто нисам писмен, а ја сам исте узео за случај потребе ако нешто имам да забављам. Други пут сам кажњен исте 1940. г. јер сам од једног човека купио 10 књига за 5 динара а те књиге су имале назив "Народне читанке". Ове књиге је продавао неки човек из Чукарице, нама радницима, који смо истоваривали шлем и ја сам трајкој једну књигу. Иstu сам купио за два динара, а он ми је тада рекао да ће ми продати свих 10 књига за 5 динара. Пошто ми се ово учинило јестино ја сам купио исте. Над сам се вратио купи са рада, преобрео ме је један хандармериски наредник и два цивилна органа, па су ме претресли и нашаши ове књиге код мене, однели ме право у Кварт а затим у Управу града. Тада сам кажњен са 20 дана затвора и прогонством у место рођења.

Голубовић Илију познајем из Млекара, где сам се хранио, али са истим никада нисам говорио о каквој политици, пошто ме иста и не интересује.

Ја се у опште нисам крио од власти, јер већ око 5 месеци стављам непрекидно у улици Краља Остоје бр.12 где сам сваке ноћи спавао а то може посвездочити и мој стањодавац.

То је све што имам да изјавим, исказ ми је прочитан и исти у свему за свој призивајем.

Писмен,

Борислав Јанковић

Саслушао и оверак:

Записничар,

Борислав Јанковић

Z A P I S N I K

o izvršenom saslušanju KNEŽEVIĆ NIKOLOI po zanimanju
limarski radnik, sa stanom u Beogradu u ul. Crnogorska br. 7.

I
Ja se zovem Knežević Nikola, po zanimanju limarski radnik, rodjen 23-VIII-1919 godine u Buniću, arez korenica, od oca Budimira i majke Bojane rođene Ćurčića, vere sam pravoslavne, po narodnosti Srbin, neoženjen, vojsku nisam služio, sudski i policijski nekažnjavan, duševno i telesno zdrav i sposoban da budem saslušan te pozvan izjavljujem sledeće:

II

Pre rata, 1938 godine, radio sam u fabrići "Rogožarski". Kada je izbio štrajk, uzeo sam učešće u istome, i zbog toga sam uhapšen, te sam u pritvoru Uprave grada bio dvadeset četiri dana, a zatim sam vraćen na posao.

Posle rata zaposlio sam se kod limarskog preduzeća Milije Krečkovića. U ovom preduzeću radio je PRE I O RADOSAV /uhapšen, primedba policije/ i on me je vrbovao da pristupim političkom radu ali ja nisam pristao. CEROVIĆA RATKA /unapšen: primedba policije/ poznajem takodje sa rada, ali on nije na mene uticao u političkom smislu. Proletos su obojica uhapšeni od strane Uprave grada Beograda, zbog vršenja komunističke propagande.

Inače, nisam u učestvovao ni u kakvoj drugoj akciji, a nisam učavao ni priloge za Nacionalno-oslobodilački fond.

Drugo ništa nemam da izjavim o svojim vezama sa komunistima, a zapisničko saslušanje u svemu odgovara mojoj izjavi, i po pročitanju ga za svoje priznaje.

Saslušao-zapisnikar:

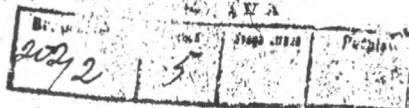
Mrs. Kolobrat

Potpisujem:

Nikola Radočić

OVERAVA:

Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ
Uprava državne bezbednosti
Beograd
1952. IV. 1952.



Z A P I S N I K

o saslušanju VUKSAN NADE, činovnice iz Beograda.

I

Zovem se VUKSAN NADA, po zanimanju sam činovnica Ministarstva gradjedvina, rođena 26. januara 1913 godine u Srbobranu, od oca Save Grkinića i majke Marije rodj. Davidovac, udata, bez dece, vere pravoslavne, neosudjivana i policijski nekažnjavana, sa stanom u Kotorskoj ulici br 8.

II

Srednju školu završila sam u Novom Sadu, a Tehnički fakultet u Beogradu. U državnu službu stupila sam 1940 godine.

Politikom se nisam nikada bavila, jer me ona ne interesuje, niti za nju imam smisla. Pre rata nisam bila član niti jednog udruženja ili organizacije, izuzev jedno kratko vreme, neposredno pred rat, kada sam bila član "Udruženja inženjera i arhitekta" u Novom Sadu.

Dimitrijević Nadu, advokatsku pripravnicu, poznajem još od 1928 godine, iz srednje škole. Posle rata ja sam je svega dva ili tri puta slučajno srela na ulici, inače sa njom se nisam nikada upuštala u neke razgovore ili diskusije, pogotovo ne takve koji bi bili političkog karaktera. Njeno političko ubedjenje nije mi poznato. - Oljacu Vuju, činovnicu, poznajem od 1939 godine, a upoznala sam se sa njom kod lekara Popadića, kod koga smo tada obadve lečile krajnike. Posle rata sa Vujom sam se videla svega dva puta, a jedamput bila je kod mene u stanu da m poseti kao obična poznanica. Nikakvih političkih veza sa njom nisam imala, niti mi je poznato njeno političko ubedjenje.

Daničić Olgu i Majdenić Nadu uopšte ne poznajem, niti je tačno da sam sa njima imala ma kakve veze u pogledu ilegalnog, komunističkog rada.-

Što se tiče moga muža Jovana, koji je sudijski pripravnik pri Sreskom судu, nije mi poznato gde se on sada nalazi. - Od kuće je nestao dana 17. februara ove godine. Neposredno posle njegova nestanka dolazila je nekolika puta policija da ga traži. Koliko je meni poznato on se nije bavio nikakvim nedozvoljenim poslovima, a najmanje nekim ilegalnim političkim radom, i njegov nestanak ne mogu da objasnim.

To je sve što imam da kažem po ovom slučaju, nisam komunistkinja, niti sa komunistima imam bilo kakve veze, pa molim da budem puštena na slobodu.

Saslušanje mi je pročitano i sve su moje reči u njemu verno zateležene, te ga u svemu za svoje priznajem.

Potpisujem

SASLUŠAO I OVERAVA:

Zapisnikar-referent,
pot. c. Pančevo

Na mjeri
Ulica: Zvezdarske oblastičke vojarnice.
Uloga IV osnovne vojarnice.

84

Prve osnove
muz. velenje

337

Zapisnik

o saslušanju Stankovića Aleksandra, dnevnika D.T.O.

I

Ja sam Stanković Aleksandar, dnevnikar Direkcije
Univerziteta i osvjetljenja, sa stanicom u Beogradu, u ulici Kralja
Milana 14.11.1921.g.u Tekiji, otac mi se zove Vukasin, sajka Kanačić, nestudir,
brat, vero pravoslavne vjere, neosudjiven, neakuzovan, niti odgovarao
čestit djeni, u Beogradu 24.11.1928.g.; svršeo sam gimnaziju sa naturom.

II

Koncem novembra ili početkom decembra 1941.g., meni je
na ulici prisao jedan mladić, koga do tada nisam nikada video i znatiče me
da li sam je Aca Stanković. Odgovorio sem mu da jesam i zapitao ga otkud je
do rečnika. On mi je da ovo izgovorio da to nije važno, već da je vruća vješta
čemu nisam nišli da razgovaram sa mnom. Tada mi je odmah počeo da pravi o de-
njišnjoj političkoj situaciji i da ističe potrebu borbe protiv okupatora.
Uvez saljivo preporučio mi je da treba da sekupim nekoliko svojih dru-
štava i da od njih obrazujem jedan aktiv, koji bi bio naročito borben. Orga-
nizovanje ovog aktiva i potrebita uputstva upravo imao bi on da izvrši.

Ovečno sam ovom mladiću da žu nastati da ovo učinim, ali
nismo učinio. Šekozad smo tako naredne sastanke na istom mestu, na uglu
Vojvodjanske i Kralja Aleksandra ulice i sestajali smo se nekoliko dana
uzastopice na tom mestu, po podne oko šesnaest. Za ovim sam ga da počeo izgovavati
jer nisam mogao da nadjem ljudje za ovo. On me je ispac sačekivao tu i tako
smo se sastali još nekoliko puta u izvesnim razmacima, te porazgovarali.

Jednom, priklikom on mi je dao jedan letak, koji je sadržao
veo Steljinov govor, da ga pročitam i da ga dan još nekim, ali ga ja nisam
uvrso nikome.

Ovaj mladić ima oko 25 godina, crnomanjast, stelno neobri-
jan, srednjeg rasta.

Nisam učestovao ni u kakvoj ekciji komunističkoj, niti mi
je sto poznato o njihovim ekcijama. Ni od koga nisam primio neko oružje ni
kome predavao, o čemužu nekom mi nije ništa poznato.

To je sve. Sto znam i imam reći u svoju odoranu po ovoj
stvari.

Moj ispit verno je zapisan.

Potpisujem,

Aleksandar Stanković,

Saslušao i overenyo

Zapisnik dnevnik

Parley A

Redakcija
Dnevnik
Telefon

Записник

о саслушању ЖИВАНОВИЋА ЈАКОВА обућарског радника.

I

Ја сам ЖИВАНОВИЋ ЈАКОВ обућарски радник из Београда са становом ун улици Кр. Звонимира бр. 42, рођен сам 19-X-1920 г. у Јеленичи, Среза поцерског, отац ми се зове Ђорђе а мајка Милица Рођ. Стојићевић, неожењен, Србин, вера православне, неосуђиван, некајњаван, нити за што одговарао. У Београду живим од 1939 године стално.

II

Уочем скитања Јана Г. је са супружницом Јованком, љубљарским радницима у Господару Мучици улици, где смо се сај сашио пун и разговори о ситуацији на источном фронту и о опајаји поитичкој ситуацији, а сломили се у предвидима да треба радити па образовану једног јаког чврстог првог поклањача. На основу тога Бранко ће је почетком јануара све гимна увес у један кратовски активе Скоја-Савезе комунистичких смиљакаја вршавајући. Самим каједањем, увес је јес два младића, са којима ће је упознао, али неизнам њихова имена ни истоле подате с њима. Један је био "Ланка", а други "Богдан", или изгледа да им си нису првог имена.

Са Јаком и Богданом саставом смо се неколико пута најшли у Стакији и Трговији и разговарали само о популарној њемаје ствари, било је с теговом конакчном састањају, јер споменули да најдоје се лега још неколико чланова. Јасно се састојао цео нај рад.

Највећа истина да сам ја био члан Уреонског актива, нити члан који су чланови његовог актива. Стенковић Александра чиновника Адријекије тремаша и осветљена не познатом успите, неизнам где стањује, нити сам никада био учијен стечу у Генералу Југутинском улица бр. 5. Јојки "Мужицу" - "Дебелуцу", студентику једецице не познати чисте. Виколина Степозара-Сабанчића био је у пословине децембра 1941. г. са њим ми је упознао Бранко и рекас да му у будућем радити са Зораном, уместо са њим. Његутим, Зоран је убрзо па њим ухваћен и са њим никада срећаја ни један састањак.

Бисак био ми на некавим другим састањима, нити сам одржавао везе са њим другим. Не познајем никога другог од комуниста. Неизнам никога изложеног њиховим акцијама и атентатима.

То је все што знам и имам речи у своју одбрану.
Мој испит верно је написао.

Потписујем,

Саветничар чиновник

Савењава:

МЕСТАЧА О ПРОДАЈИ РОДСТВА ЕАН
БЕГАДА САДА НЕБОДЕНИ
БЕГАДА

Број	Линија	Месец	Potpis
156/1	4		

ЗАПИСНИК

О саслушавању МАНОЈЛОВИЋА НИКОЛЕ, келнера.

Ја сам Манојловић Никола, келнер, са станом у Молеровој улици број 54 у Београду, рођен 18-XI-1920 године у Тополи, среза општиначкој од оца Милодрага и мајке Јилеве рођ. Станисављевић, писмен, неоженен, Србин вере православне, неосуђиван, нежакњаван, нити одговарао због чега. У Београду живим од 1935 године.

II

Ја сам био техничар у III реону, који су комунисти образовали приликом поделе Београда на реоне. Као такав имао сам дужност да разносим комунистичке летке петнаесторици лица, са којима ме повезао један младић, коме незнам имена ни других података. Ову дужност вршио сам од новембра 1941. г. па до сада док нисам ухапшен. До сада сам свеге 4 пута разнес свај комунистички материјал. Не познајем ни једно од свих лица са којима сам имао везе.

ЛУКАЧА КАРЛА, келнера од "Гинића" познајем од 1939. г., али са њим нисам имао никакве политичке везе. Није ми познато да је он припадао каквој илегалној комунистичкој организацији.

Није ми ништа познато о томе где комунисти имају служје, ко са оним рукује и ко и шта о томе зна.

Незнам ништа о атентатима на полициске службенике.

То је све што знам и имам рећи у своју одбрану.

Мој испит верно је записан.

Потписујем,

Никола Манојловић

Саслушао и оверава:

Записничар-чијовник,

Патријарх

По налогу
Штаб Одреда са...
Шеф IV отдељења

Београд

SMELO

Smelo za crvenim znakom
Sad napred drugovi svoj!
Za prvim svetlosti zrakom.
Svi za slobodu u boj.

Čvrste su radničke grudi
Čvrst neka nam буде lik!
Bratstvo, sloboda svih ljudi
Braće naš borbeni klik.

Jugo nas okovi muče,
Plod dugo već mori nas

Okov kod Moskve već puče.
Oslete blizu je čas.

S verom u radnička prava
Zbijmo se čvrsto u red
I protiv ropstva i srama
Smelo u borbu napred.

Moćnoga pritiska krstom
Kobnoga pritiska breg
Nad celim dižimo svetom
Radnički crveni steg.



УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА

Концентрациони логор

Чеб К. Л. Б. 197

39 - IV 1943. год.

Београд

ОДЕЛЕЊУ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА

У прилогу Концентрационем логору је част доставити Оделењу списак званичарских притвореница које су данас преузете од Гестапа и упућене на рад у Банат или организацији "Т О Т". Према казивачу орган који су их преузели и спровели у Банат на одређено место ове притворене неће бити употребљене на војским радовима у трајању од три месеца а теме неће бити враћене у Логор.

О предњем се извештава Оделење ради знања и даље надлежност



По поруџ
УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Концентрационог логора

спомтавај

1316-IV
1-V 3

10/2943.

Ар.

ДОЛЖНОСТНО УПОТРАШНИК ПОСЛОВА ФАРИ
дјелова државне безбедности

ДОЛЖНОСТНА

Št. predmeta	Strana	Sprema strana	Potpis
256	87		

МП С УПРАВА СРБИЈЕ 296

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР

Шеф, Бр. службено

2 фебруара 1942. год.

БЕОГРАД — БАЊИЦА



ШЕФУ ОДЕЛЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ - УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Чест ми је поднети Одјелују следећи извештај:

Прима решењу тога Одјелаја II.бр:1746 од 12.XII.1941 год., поред осталих, данас је требао бити пуштен у слободу и ШЕКИЋ МИЛАН, чиновник Дирекције трамваја и осветлања, рођен 1890 год. у селу Полици среза беранског. Истог је, према наређењу потписатог, дежурни клучар прозвео у соби и наредио му да се спреми са свима својим старшим ради пуштења у слободу и да са осталом тројицом изаде из собе. За ту врсну вишкост спремања дежурни клучар-полициски наредник Милан Трифуновић налазио је у соби. Међутим, Шекић ме-званајући да је наредник-клучар у соби, при доласку руковоја се са велим бројем притвореника и на излазак из собе, исказао да га нико не види, подигао стиснуту папкицу у вис. (комунистички поздрав) и гласно узвикио: "Здраво другим".

О предлогу изјаве обавестио дежурни клучар-наредник Трифуновић те сам због оваквог поступка Шекића захтјео-зратко у затвор, јер овај поступак Шекића је за сваку осуду.

Достављајући предлог, молим да се Шекић најстрожије казни т.ј. казни мајсторијом казном која се у садашњици примењује према наепоправљеним комунистима, јер нај је он толико нурманио да и ма свом месту овако изјавио мајсторије своје комунистичко настављање, онда се може мислiti какав је тек опасан нај је у слободи.

И свом приликом чест ми је напоменути да Шекића познајем и као рапортера као комуниста који је због свог активног рада у клагалијом комунистичком покрету био хашен и изнадан. Именованог треба сматрати као добро изграђеног комуниста и наепоправљеног типа па га зато треба најстрожије казни.

Предње се доставља, с молбом на надлежност.

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА

Специјална полиција
БЕОГРАД

ИМ

251

2

II
1942.



По паробод
УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА
Шеф Концентрационог логора,

Петровић

II бр 1746/41

Важећи предлог до крају фебруара 1942.
Пријеузио је и подсигао

Р.

Пошто је по овом предмету донето ново решење, којим је Шекић поново стављен у логор, то исти уступити картотеци ради здружења главни предмету именованог.

1. Генерални инспектор
диплома за заслуге до генералне

По парободи

Генерални инспектор специјалне полиције
Шеф описка IV-A

Стојановић

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције
Пов. II. бр. 241-IV.
31. јануара 1944. год.
Београд.

ИМ-11/27

у скв

ПРЕДМЕТ: Дрча Бокидар и др. логорски притвореници-богство.-

МИНИСТАРСТВУ ИНУТРАШНИХ ПОСЛОВА

Одељење за државну заштиту

Београд.

Јуче су Немцима побегли са рада логорски притвореници ЈРЧА БОКИДАР, студент права, рођ. 14. априла 1918 у Београду, настаник у с. Границе, општина Ковачевац, срез младеновачки; ДАЈАНОВИЋ ЈОЗИФ, бив. крајиша, рођ. 12. аугуста 1905 у Врбовцу; ЈАКОВЉЕВИЋ ЗЛАТИЋ Јован, земљорадник, рођ. 1. јануар 1903 у Липовцу Ориду, срез подунавски и ЗВЕЧАИЋ РАДОСАВ, рођ. 19. XII. 1906 у Липовцу Ориду, настаник у Кос. Митровици. Сви су без исправа.

О предњем им је част изгостити, с робом, да се иначе власти у ину-
трашњости за именовањима распише трагање. У случају посиласке труда их ухапси-
ти и под јаком стражом спровести овом Одељењу, с позивом на горни број.

Пачелства среза подунавског, грочанској, исавског, космајског и
младеновачког од стране съзг. Одељења обавештана су да чешом.

По наредби

УПРАВНИКА ГРАДА БЕОГРАДА

Шеф одељења специјалне полиције

И. НЕКТОР,

Гл. КАРТОТЕЦИ, да примети по
свим односним се донојејима, па предмет
зadrжuti до сисају дрча бокидара.

8.II.1944.

Б.

бетон ИАБ УГБ сп. 14/27 и 226/34

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције

Пов. II. бр. 241/44-IV

6. марта 1944. године

Београд.

Гестапо-у

У вену Вашег акта IV A 1-232/44 Г. Л. чујући је да током

Б. бр.: 0712/43

члановни овог Одељења Г. Хајдука-Вељковића Душан, који је установио сле-
деће:

Прима обавештењима министара из среће подунавског и српског,
ноћу између 3-4 фебруара овога ујутра у селу Врбовцу срез подунав-
ски од стране илегалних четника ЈМ. Дрча Бокидар, Димитровић Михаило и
Звенић Радосав а исте ноћи ухапшен је такође и ватнички Јаневић Златић
Златић је у своме родном месту Јаком Ориду у селу поднавац.

Све ухапшена лица отведенa су од српске илегалних четника
у попознатом прашку.

Да ли се ова лица у струту или стечењу и и да ли се може
утврдити, пошто отвори су је чисто чинова српске властi, а да ступи у са газав
домир са илегалцима.

С поклоњем ваша снажа.

Шеф Савца једине полиције

REGISTAR LIČNIH IMENA

- Aćimović Milan 121
Adamov Vlada 112
Adanja 25
Ajhman Adolf 22
Aksentijević Milovan 20, 21
Albano 25
Aleksić Đuro 9
Aleksić Petar 17
Aleksić Sofija 27
Alimpijević Mita 176, 177, 260
Alkalaj Olga 27
Almulzino 25
Almulzino Haim 24
Almulzino Vukiea 29
Altarac 25
Amar 25
Ambrožić Mati ja 47
Anaf 26
Andrušenko 127
Andrejević Lazar 127
Andrić 173
Andrić Dragutin Brko 123
Andrić Rodoljub 66, 105, 148
Andrić Veljko 105
Andrić Vojin 14
Anićić Jelena 104
Anićić Milomir 117
Ankucić Kom eli ja 129
Antal Sabo 48
Antić Čedomir 84
Arežina Ilija 181
Arežina Ljubomir 181
Aronović Rašela Sela 27
Arsenijević Dobrila 207
Ašković Milorad 71
Atanacković Vojislav 214
Aušpic Branko 26
Azanjac Dušan 80, 94, 158

Babić Aćim 10
Babić Gojko 36, 63, 143, 144, 150,
159
Babović Spašeni ja Cana 63, 160
Bader Paul 10, 11, 254
Bajčević Lazar 63, 68
Bajevski Vladislav 55
Bajić Miloš 86, 89, 144, 145, ^ 150,
166, 192, 212, 213
Bako Viktorija 219
Baldeanu Vasiliј 54
Balmožan Katarina 168
Bandić Darinka 68, 140
Bandić Mileva 68, 140
Barbadet Pjer 54
Barjaktarević Desanka 67
Barošić-Badnjević Božana 78, 139
Baruh Bora 27, 206, 208, 209
Basarić Milka 219
Bata 127
Batković Nikola Muki 165
Bauk Mate 240
Bećarević Božidar Boško 14, 78,
125, 135, 142, 151, 218, 226, 251
Begović Sima 95, 237, 238
Beker 30
Belić Aleksandar 162, 210
Belić Obrad 104, 105 137, 165, 169,
189
Belovuković 173
Belovuković Deva 35, 173
Beljanski Lazar 215
Beme Franc 121
Benković Josip Bepo 206, 226
Benvenisti 25
Bijelić Dubravka Aša 207
Bijelić Jovan 207
Bijelić Miloš 83
Biorac 159

- Birčanin Mihailo 10
Bjelica Toma 68
Blagojević Mihailo Mika 59, 80, 84,
85, 168, 176, 177, 214, 260
Blagojević Milutin 259
Blagojević Ratko 259
Blagojević Vera 34
Blađan 26
Blažek Aleksandar 49
Blažić Radomir 231, 232
Bli 30
Blobel 245
Bloš Aleksandar 183
Boa Luj 53, 102
Bodnarević Jagoš 88
Bodnarov Stevan 65
Bogovac Dragoslav 35
Bogovac Milena 35, 200
Bogdanović Cvetko 117
Bogdanović Dušan 97, 151, 192, 212
Bogdanović Jelena 207
Bogdanović Jovanka 135, 137
Bogićević-Gajić Danica 129, 160
Bogićević Pa vie 241
Boglić Grga 47, 202
Bojanović Svetlana 96
Brkić Desanka 149
Bolbi Eduard 56
Borges Johan 25
Barošić-Badnjević Božana 68
Borovnik Jožef 47
Bosnić Jova 16
Božić 180
Božić Nikola 14
Božović Sava 10
Božović Zorica 68, 140
Brant 142
Bratić Milovan 10
Brdar Miloš 125
Budimir Anka 207
Budisavljević Moma 63, 143
Buha Vasilije G4, 159, 176–178
Bukumirović Srbijanka 150, 183,
207
Bulatović Nikola 125
Bulić MUan 79
Bunović Safija 128
Burić Olivera v. Cuković Olivera
Cigić Đura 217
Crnjak Cvetko 64, 117, 198
Cucić Đorđe 58, 59, 67
Cvetković Dragiša 15, 70
Cvetković Jelena 68, 131
Cakarević Vlastimir 237
Calić Nada 96
Capek Karei 188
Carapić Radomir 91, 100, 101, 136,
137, 170, 199, 261, 262
Cobanović Vlada 88, 205, 206
Comparić Stevan 127
Cubrilović Vaso 63, 162
Ćamilović Svetomir 97, 98, 258
Celić Rosa 191
Ćetković Jelena 48, 87, 131
Cirić Jovan 117
Cilić Katica 207
Cirić Mihailo 256
Cirović Nikola 95, 256
Citić Gvozdeni ja 147
Corluka 86
Čukić Ljubomir 235, 236
Čukić Mitar 235, 230
Čukić Natalija 235
Čukić Stevan 235, 236
Čuković Ivanka 68, 187
Čuković Mirjana 187
Čuković Olivera 68, 186, 187
Curčić Evica 219
Dabić Cveta 67
Dabić Milenko 201
Dabić Miroslav 9
Dabić Radomir 224
Dabić Slobodan 201
Dajč 67
Dajč Josip 26
Dakić Zaga 168
Dako Rozi 51
Damjanović Dragoslav 58
Damjanović Momčilo 244–247,
249–251
Dangić Bogdan 10
Dante 253
Dardić Ilija 133, 150
Davlčo Isak 27
Dekleva Gorard 47

- Dekleva Jože 47
Delere Juli ja 47
Delhem Johan 54
Delić Savo 112
Delja Branko 213
Demajo 25
Demojorović 25
Denti Menahem 26
Deroko Aleksandar 206, 208
Devald Tereza 49
Devald Tioma 49
Dimitrijević Nada 111, 167, 187
Dimitrijević Roksanda Rosa 133,
 207
Dinić Draško 126
Dinić Duka 78, 132, 160, 207
Dinić Milisav 182
Dinić Miodrag 78
Divnić Maksim Stukica 150
Doboš Ana 259
Dobeš Jovan 259
Dohrić Jerko 29
Dobrota Mileva 112, 135
Dohanj Julija 26
Dohčević Dušan 257
Dokić Pavle 110
Dokić Tereza
Dožić Gavrilo 223
Dragišić Mladen 95
Dragović Petar 126, 161
Dragutinović Vukica v. Almulzino
 Vukica
Draškoci Ratibor Raitko 49, 127,
 225
Drašković Ratko 161
Drča Božidar 245, 247–250
Drenovac Bora 35
Dronja 95
Dudić Dragojlo 34
Dudić Mara 34
Dudić Milovan Miša 34
Dudić Stevka 34
Dudić Višnja 34
Dugalica Dušan 35
Dugošević Natalija 68, 149, 186
Dugošević Veljko 68
Duhanov Aleksandar 243
Đaković Slobodan 242
Đekmanović Timotije 259
Delineo Stefan 47, 63, 80, 84–86,
 89, 100, 148 149, 166, 212, 250,
 262
Đermanović Marija 207
Daj a Ivan 162
Đilas Milivoje 47, 99
Dokić Ljubica 219
Dokić Nada 131
Đonović Branko 259
Đorđević Andra 63
Đorđević Božidar 65
Đorđević Dušan Kepa 241
Đorđević Dušan Džudža 247
Đorđević Jovan 259
Đorđević Rade Balance 240
Đorđević Vladimir Budomi 63
Đorđević Vojin 63
Đorđević Žarko 17
Đorđević Zivojin 162
Đukanović Milan 112
Đukanović Milan 135
Đurđević Stevan 201
Đurđić Mileva 67, 147
Đurić Miloš 162
Đurić Zora 190
Đurić Olga 259
Đurišić Tanja 131, 204
 Đurišić-Đorđević Slavka 131, 204
Đurković Milena 207
Đurović Milan 185
Džeferson 211
Dževadžić Nikola 123
Džuverović Jelisaveta 34
Džuverović Nikola 34
Džuverović 01ga34
Efraim Mika 30
Erman 123, 124
Eškenazi 30
Eugen 114
Everding 142
Fapšić Aleksandar 231
Farago Đorđe 26
Farkaš Vjekoslav 15
Filićević Dragutin 153
Filipović Dušan 69, 79
Filipović Gvozden 233
Filipović Hamid 35

- Filipović Sulejman 35
Filipović Vlasti mir 112
Finci 25
Fogaroš Žarko 56, 84–87, 89–92,
101, 168
Frajdenfeld 25
Frajdenfeld Dora 27
Frančeski Pranja 215–217
Frausenhover Franja 49
Fridrih Vili 75, 87, 89, 91, 101,
130, 143, 148, 165, 214, 216
Frike 7
Fuks Vilhelm 23
- Gaćeša Vladimir 63, 64
Gajger Jovan 27
Gajić 138
Gajić Doča 172
Gajić Petar 11, 12
Galović Andelija 143, 133
Garešanin 97
Gradinovački Pera 166
Gavrilović Seka 240
Gašić Jovan 14, 15
Geldman Marija 181
Georgio Markos 51
Gerić Radomir 69, 83, 111, 125
Gigić Đura 261, 262, 264
Glavadinović Mata 65, 95
Glibo Jolanda 53
Gligorić Velibor 63, 257
Glišić Venceslav 16, 32, 38, 39, 41,
253
Gnjadecki Jan 55
Gnjadecki Zigmund 55
Goja 96
Goldštajn 83
Golijan 68, 158
Golubović Aleksandar 132
Gotlib 30
Gozes 25
Gradić Divna 136
Gregoran Marijana 141
Grgašević Jaša 202
Grgurović Milica 88, 133
Grinberger 26
Granski Vladislav 26
Gris 25
Grisogono Prvoslav 162
- Gromiko Nikolaj 49
Gros Armin 26
Gros Bernard 49
Gros Ignjat 26
Grujić Radan 14, 48, 78, 142, 151
Grujić Sava 14
Grndl Dragoslav 259
Grndl Jozefina 259
Gudelj Radovan 104, 105, 137, 138,
172, 187, 189, 263, 264
Gustav Mikail 53
Gutman 26
Gutri Vladislav 55
Gvozdić Steva 213
- Hadson 12
Hadži-Jovanović Gligorije 65
Hajdrih Rajnhard 22
Hansel Ernest 245
Haramina Vilim 75
Hautazen Kristijan 54
Helm Hans 23
Heniig 88
Herd Morie 25
Hercog 26
Hilda 68, 158
Himler Hajnrih 12, 32
Hitler Adolf 12, 13, 253
Hogan Hektor 56
Hogevord Artur 56
Hosier Martin 31
Hrubik Miša 49
- Ignjatović Miodrag 15
Ignjatović 122
Ignjatović Mila 133
Ignjatović Miodrag 77, 78
Ikonov Pavle 123
Ilić Mihailo 86
Ilić Vojislav 213
Indić 55
Isaković 25
Ištvan. Đerd 49
Ivanov Aleksandar 53
Ivanović Milutin 247
Ivić Ivan 165
Ivković Angelina 36
Ivković Čedomir 36
Ivković Darinka 36

- Ivković Ljubomir 36
 Ivković Mile Cust 63, 160
 Ivković Milorad 36
 Ivković Milutin 216
 Ivković Miodrag 36
 Ivković Slavoljub 136
 Ivković Vojislav 36
- Jagodinac Sanda 150
 Jakovljević Ivan 240
 Jakovljević Janačko 231
 Jakovljević Miodrag 30, 188, 260
 Jakovljević Zlativoje 247, 249, 250
 Jaksić Amalija Alma 129
 Jaksić Tihomir 13
 Jambriček Katarina 35
 Jambriček Milivoje 36
 Jandrijević Anka 135, 136, 220, 240
 Janković Janko 64, 117, 198
 Janković-Velimanović Nada 67, 68,
 128
 Jan jato vić 25
 Janula Karol 55
 Jarosi 206
 Jeftd 214, 231
 Jeftović Dragan 236
 Jeremić Moma v. Jeremić Boža
 Jeremić Boža 141, 148
 Jeremić Nataša 207
 Jerković Dušan Duško 125, 211
 Jesen j in 183
 Jeuldin Fedor 54
 Jocić Vida 212
 Joka Pero Banovac 247
 Jontović Ilona 35
 Jontović Rudolf 35
 JosU Adolf 116
 Jovanka 96
 Jovanović v. Đilas Milovan
 Jovanović Branislav Brana 35, 36,
 104, 172, 173, 222, 228–230
 Jovanović Branko 149
 Jovanović Danica 35
 Jovanović Dragoljub 260
 Jovanović Dragomir Dragi 14, 17,
 65, 103, 118, 124, 125, 135, 142,
 207, 262
 Jovanović Dušan Žuća 117, 159, 207,
 229
- Jovanović Đorđe-Jarac 35, 200
 Jovanović Hristina 35
 Jovanović Jovan 113
 Jovanović Joca 125
 Jovanović Luka 95
 Jovanović Mija 160, 185
 Jovanović Milija 70
 Jovanović Mira-Jaza 193, 204, 206,
 207, 213
 Jovanović Miroslav 35, 36, 172, 173,
 229, 230
 Jovanović Olga 72, 207
 Jovanović Olga M. 132, 193
 Jovanović Olga T. 153
 Jovanović Petar 117
 Jovanović Sojkica 68
 Jovanović Stojan v. Milanko Ste-
 van
 Jovanović Velibor 95, 112
 Jovanović Veličko 112
 Jović Bosa 150
 Jović Desanka 126
 Jović Jovan Izolater 111
 Jović Radmila-Malecka 68, 128
 Jović Slobodan 259
 Jung Herbert 68, 81, 88–91, 128,
 146, 147, 158, 220, 246
 Jurak Paula 12, 136, 204, 206, 207,
 213
 Jurić van 237, 238
 Jurić Petar 238
 Jurka Nikolau 54
- Kabiljo 25, 30
 Kalabić Nikola 97
 Kalapiš Ivan 47
 Kalodera Niko 47
 Kanački Svetislav 259
 Karačić Neđeljko 237, 238
 Karakašević Nevenka 188, 204, 220,
 240
 Karaklajić Milan 261, 263
 Karamatićević Piva 209
 Karanović Nikola 206
 Karaoglanović Isak 25
 Karić 25
 Karišić-Bajić Nevenka 144, 145,
 153, 166, 219, 220, 240, 264
 Katanić Siniša 86
 Kemper 120

- Kisel Georg 116
Klod Rene 53
Knežević Nikola 153
Kobiljski Milan-Lala 74, 78, 80, 86,
101–104, 107, 122, 165, 187, 191,
260
Koen 30
Kojić Mića 48, 242
Kojić Anda 91
Kokan v. Kopel Jozef
Kokolini Dan-Marija 52
Kolendić Petar Pero 47, 162, 202
Kompanjec Sergej 49, 95, 127, 128
Kon 25
Konfino 25
Konstantinović Draginja Dada 208
Konitić Dragiša 66, 148, 165
Kopel Jozef 31, 32
Kopel Klara 31, 32
Korać Manoj lo 7, 8
Korać Nikola 65, 95, 119, 166
Kosa 96
Kosanović Velimir Velja 83
Kosanović Velizar 141
Kasmajac Đorđe 64, 66, 71, 100,
124, 125, 128, 139, 159
Kosanović Nikola 211
Kostić B. 19
Kovaček Vili 245
Kovačević Božidar 162
Kovačević Kristina 132
Krift 243
Kranjčić Maksim 127
Krasović Olga 88
Kraus Gustav 6, 27
Kriger Peter 32, 57, 59, 75, 78, 87,
92, 101, 102, 105, 107, 112, 130,
136, 137, 139, 142, 143, 145–147,
149, 151, 152, 173, 176, 190, 201,
214–216, 238, 261
Kriger Valentin 75
Krol Alojz 128
Krstić 165
Kršić Aleksandar 29
Kršić Mira v. Papo Laura
Krupež Vara 193, 195
Kulenović Hakija 206
Kulenović Ned im 157
Kumanudi Anka 72, 126, 128, 132,
137, 138, 262, 264
Kumar Srđan 47
Kunce 11, 253
Kurtege Irina 30
Kušić Rade 231
Kuznici Ceda 185
Latković Aleksandar 212, 213
Latković Vido 47
Laušević Voja 223
Laza v. Andrejević Lazar
Laza-Ćopa v. Nikolić Lazar
Lazarević-Vasiljević Jelena 72, -59
Lazić Gordama 212
Lazić Kosara 261, 264
Lazović Đuro 173
Lazović Grujo 68
Lazović Vera 68
Lazović Veselinika 136, 173
Lebedov Aleksije 127, 162
Legof Viktor 54
Legno 2ak 54
Leko Aleksandar 162
Lenard Ljubomir 67, 108
Lenardić Nino 47
Ler Aleksandar 25
Letić Jeldca 136, 137
Levaković Karlo 51
Levi Kurt Avram 27
Levi Haim 25
Levi Isailo 249
Levi Josif 25
Levi Otto 28
Levi Paul 249
Ležajić Desanka 153
Liper Herman 25
Lisjak Janko 47
Lončar Danica 150, 207
Lončarević Teodora 207
Loža Franjo 26
Lučić Biorka 213
Lukač Karlo 48
Lukač Vilmoš 48
Lunginović Dragoljub 125
Ljotić Dimitrije 5, 6, 19
Ljubisavljević Zivojin 16
Ljumović Blagoje 165, 175, 226
Madarević Zivko 33, 58, 62, 65—
67, 70, 75, 126, 140, 141,

Majsner August 16, 17, 108, 120,
142
Majstorović Nadežda 136
Maksimović Boža Kundak 222
Maksimović Steva 182
Maslešev Milan 128
Malivuk Zagorka Zaga 67, 160, 186,
213
Mandilović 25
Manojlović Nikola 153
Manti Jozef 6, 10
Marić Julija 68
Marić Života Uča 239
Marija Katica 219
Marinković Draginja 132
Marjanović Dragi 65
Marjanović Filip 62, 71, 72, 100,
129
Marjanović Predrag 108, 113
Markičević Sredoje 161
Markičević Velimir 161
Marković Božidar-Metajiac 63, 65
Marković Milan Mića 162, 212
Marković Mileva 133, 143, 207
Marković Milica 219
Marković Sava 8, 236, 237
Marković Zivan 112, 231
Masleša Danilo 53, 60, 75, 81, 84
— 86, 91, 144, 152, 171, 178, 214,
227, 262, 264, 265
Mašić 25
Matejić Boba 190
Matić Milovan 58, 78, 140
Matić Vidosava 219
Matijević Miloš-Mrša 63, 126
Marjanović Jovan 12, 13
Mauzer Dura 228
Mauzer Milam-Maca 227, 228
Mauzer Voja 228
Mazanjanin Andrej 234
Medan Vasilije 128
Medina Haimo 112
Melamed 25
Mićić Milomiir-Mićina 70, 81, 82,
177, 202, 206, 210, 261, 263, 265
Mićić Mirjana 68
Mićić Rahela 86- 138
Midić Voja 211
Mihailović Boža 125, 140

Mihailović Dragoljub-Draža 5—9,
12—21, 34, 38, 39, 52, 65, 72,
154, 166, 185, 226, 250, 258
Mihailović Katarina 130, 132, 167
Mihailović Lepa-Opika 131
Mihailović Mihailo-Frka 63
Mihailović Zivan 238
Mihajlović Stana 135, 150
Mihailović Vuksava 219
Mihalj Servo 48
Mihaljica Milica 141, 184
Mijatović Slavko 69, 126
Mika »Prskalo« v. Blagojević Mi-
hailo
Mikić v. Nikić Branko
Miladinović Andelko 117
Milan v. Trifunović Milan
Milanko Stevan 222, 256
Milanović Božidar 17
Milanović Miletta 206, 213
Milanović Peter 65
Milekić Aleksandar 14
Milenković Boža 58, 217
Milenković Branislav 66, 157, 175
Milenković Dušan 182
Milenković Radmila 188
Miler 21
Miler Pavle 26
Miletić Vera 158, 159, 176
Miličević Miodrag 247
Milić Miodrag 95
Milin Dragomir 36
Milin Svetislav 120, 134
Milinković Radomir-Džek 14
Milivojević Petar Pera 113, 206,
211
Milojević Miloje 162, 201
Milojković Dragoslav 249
Miloradović 219, 240
Milošav 89
Milosavljević Gospava 88, 204
Milosevic Miloš 241
Milošević Radmila 183
Milošević Velja 202
Milovanović Jeldca 126
Milovanović Jovan 64
Milovanović Pećanac Košta 5—7,
12
Milovanović Miletta 195, 196, 198,
199

- Milovanović Nikola 14, 15, 19
Milovanović Ružica 148
Milutinović Radomir 227
Milutinović Vera 135
Miljević Vladimir Budo 232
Minić Dragoljub 34, 37
Minić Milka 241
Minić Miloš 34
Mirčević Mira 68
Mišić Bogoljub 112
Mišković Vojislav 162
Mitrović Aleksandar 238
Mitrović Lepa 132
Mitrović Mitra 208, 224
Mitrović Nikola 132
Mitrović Ratko 68, 78, 133
Mitrović Stefan 133
Mitrović Vukica-Šunja 48, 126, 133, 160
Mitirovići 133
Mladenović Milan 35
Mladenović Tanasije 35
Mladenović Ljubomir Ljuba 70, 71, 95, 159
Mocart 162
Mor 260
Mrda Milan 78
Mrkušić Trifun 208
Maučević Ivanka 83, 158, 224
Munk 26
Musolini Benito 13
Mutić Katarina 132
- Načević Stanica 67, 68, 140, 141, 187
Nađ Ilonka 91
Naftali 26
Nahimijas 25
Nakvasil Adolf 49
Nauzarević Mita 235
Nedeljković Milorad 263
Nedeljković Nana 149
Nedeljković Raka 14
Nedić Ivanka 68, 111, 112, 148, 158
Nedić Milan 5–7, 10, 11, 19
Nedić Neško 226
Neša 215
Nešković Blagoj e 27
Nešković Milutin 162
Nevajdić Jovanka 135
- Nikčević Maša 133
Nikezić Marko 35, 69
Nikezić Petar 35, 37, 69, 89, 100, 105, 137, 143, 212, 260–262
Nikić Branko 180
Nikitović Miodrag 207
Nikolić Jelica 187, 188
Nikolić Lazar-Copa 60, 171
Nikolić Stevan Sitevnik 165, 206, 213
Nikolić Todorka 219, 239
Nikolić Vitomir Vici 239
Nikolić Vojin 239
Nisim 25
Noj bah er Herman 19
Novak Eifrida 53
Novak Viktor 47, 162, 210
Novakov Ljubica 133, 151
Novaković Boško 209
Novaković Đorđe 8
Novaković Miodrag 127, 128
- Obradović Ilija 70, 148
Obradović Mirjana v. Dinić Duka
Obradović Zora 136
Obradović Žika 79
Odović Orvoslav 14, 100
Oklobdžija Nada 183, 186, 187, 259
Opačina Vojinka 135
Orelj Ilija 165, 226, 227
Orešković Julka 128, 186
Orešković Rajka 207
Ostojić 96, 97
Ostrovski 140
- Pajić David 233
Pajić Vlatko 233
Palmer 90
Paljić Borivoje 243
Papakoča Slobodan 78
Papo Laura 29
Paramos Ilija 14, 91, 142
Parenta Gordana 259
Paripović Đuro 171, 179, 233, 234
Paro Aron 26
Pašić Nikola 226
Pašić Nikola (uniuk) 226, 227
Pavelić Ante 13
Pavičević Sava 180

Pavliček Stevo 207
Pavlović Drinka 72, 131
Pavlović Đura 57
Pavlović Petar 95
Pavlović Stevan 14
Pavlović Vladislav 162, 163, 201,
202
Pećovndk Zora 220, 240
Pekić Stipe 202, 206, 207, 209, 210
Petooović Milisav 259
Pene Herman 243
Prišić Milorad 140
Petković Vlastimir 14, 15
Periz Pjer 54
Pertot Vladimir 47
Pešić Anka 136
Petković Dragoljub 166
Petković Vlastimir 14, 15
Petranović Branko 6, 12
Petašinović 122
Petrov Dragica 129
Petrov Olga 67, 88, 129, 160, 193
Petrović Aleksandar Saša 91
Petrović Dejan 63
Petrović Desanka 67, 149
Petrović Dragi 207
Petrović Olga 207
Petrović Dušan Sane 200
Petrović Ilija 161, 225
Petrović Košta 112, 135
Petrović Marisav 118
Petrović Milan 1190
Petrović Mina 200
Petrović Njegoš 48
Petrović Olga 207
Petrović Ratimir 207
Petrović Slavka 135, 168, 207
Peitrović Sreten 125
Petrović Veljko 162
Petrović Vlastimir Carevac, 71,
139
Petrović Voja 78, 122, 123, 140
Petrovski Feliks 55
Pijade 25
Pijade Bukić 81, 84–87, 89, 92, 102,
212, 219
Pijade Moša 208
Pirić 63
Piroćanac Vojka 96

Plavkić Petar 141
Pjerdardi Đuzepe 52
Plečević Angelina 35
Plečević Ceda 35
Polak Dan 30
Polak Dina 30
Polgar Andrija 48
Popadić 157
Popović Andelija 259
Popović Branko 162
Popović Evgenija 34
Popović Jelena 68, 154
Popović Jovan 13
Popović Koća 34
Popović Košta 112
Popović Milentije 34
Popović Slaviša 79
Popović Zora 68
Popović-Parezanović Olivera 207'
Potočnik Džoni 56
Potočnik Eia 86
Pribičević Adam 260
Prinčić Nikola 47
Prodanović Borislav 35
Prodanović Jaša 35
Prodanović Colatović Milica 86-
Prokić Milijana 135
Protić Aleksandar 95
Prušević Ramiz 69, 149
Pulja Imer 35

Rački Marija 47
Radaković Petar 160
Radičević Vladimir 9
Radić Divna 71
Radić Uglješa 71
Radišić Vojin 117
Radobolja Mića 150, 151
Radojčić Milutin 196
Radojević Milutin 77, 170, 171
Radojkovdć Vidosava Vida 136, 13T.,
207
Radosa vi jević Andrà 184
Radosavljević Miloš-Prća 70, 169,,
185
Radošević Jovanka 141
Radošević Slobodan 224, 225
Radovanović Dara 207
Radovanović Dragi 151, 214

- Radovanović Jovan 95
Radovanović Ljuba 260
Radovanović Miladinka 100
Radović Marko 231
Radović Radomir Raca 157
Radulaški Milica 132, 153
Dadulović Milanka 36
Rajčić 165
Rajević Milomir 62, 125
Rajkov Nedeljko 79
Rajković Mila 128
Rajković Radmila 68, 136, 137, 158,
168, 207
Rajković Vladimir 64
Ramih Albin 47
Rančić Bono 240
Ranković Aleksandar 34, 168
Ranković Milić 11, 140
Rastovac Dobrila 32, 72, 220, 240,
265
Razencvajg 26
Rebrač Andela 240
Reves Dušan 26
Reves Hinko 26
Ribar Lola 68
Ribnikar Vladislav 210
Rikša Rudolf 52
Ristić Petar 64, 159
Ristić Vojislav 11
Rodić Dragan 108, 109
Romano Jaša 22
Rumen Darinka 136, 137
Ruso 25
Ruso Marko 26
Ruža 130
- Sabitaj 25
Sadar Dragutin 260, 263
Sandulović Jovan 64
Sarap 55
Sarić Manja 261, 263
Satler 142, 245
Savić Slobodanka 206
Savić Zivan 181
Sekelj Andrija 30
Sekulić Slobodan 63, 128, 161, 226
Selaković Zora 207
Servantes 162
Simić 83
- Simić Aleksa 235
Simić Radojka 135
Simović Ljubica 220
Šindelić Radivoj 168, 169, 261, 262
Singer 25
Smiljević Vera 46, 220, 240
Smiljanić Milutin 69, 126, 161
Smiljević v. Smiievski Vera
Smit Leonard 56
Smoljaka 86
Smodlaka Vojin 47
Sokolova Vera 150
Sokolović Gligorije 259
Sokrat 157
Solomon 25
Solomon Franc 47
Solunac Radojica 113
Spalević Lazar 114, 227
Spasić Stojan 10
Spirić Slobodan 65, 95
Sred oj evi ē Branka 241
Sremac Stevan 188
Staljin 145
Stamenković Božidar 64, 126, 148,
224
Stamenković Leposava 134, 151,
207
Stamenković Trajko 16
Stamenković Vasilija 68, 96, 147
Stamenkovići 133
Stanić Slobodan 146
Stanić Nada 82, 83, 132, 183, 184,
220
Stanišić Ljubica 35
Stanišić Milorad 35
Stanišić Novak 35
Stanković Milica 68, 96, 144
Stanković Siniša 63, 89–91, 100,
150, 162, 262
Stanojević Nikola 11
Stanojević Zivka 220
Starćević Mileva 132
Stefanović-Zivković Dušica 68, 141
Stepanović Jaša 239
Steva 173
Steva v. Čomparić Stevan 127
Stevanović Anda 259
Stevanović Petko 95
Stevanović Stevan 227, 259
Stijović Risto 206, 210

- Stojadinović Ratimir Ratko** 211,
 212
Stojanović Ivanka 129
Stojanović Svetomir Sveta 50, 75,
 159, 168, 179, 182, 183, 197, 198
 206, 227, 265
Stojanović Zivan 62, 175, 183
Stojić Milorad Mića 160, 161
Stojisavljević Jovan 68, 78
Stojković Alinka 219
Stokić Nikola 62
Stokuća Nikola 69
Stranjković Dragoslav 15
Strugar Đuro 48
Stružinski Mihail 55
Subotić Slobodan 10
Sujić-Jo'nanides Velinka 58, 86,
 105, 106, 132
Sulija Marsel 54
Svetel Ivan 54, 169
Svetina Stefan 47

Šahović Ksenofon 162
Šarnesonov Natalija 30
Šćekić Milić 250, 251
Šeđevil Andre 54
Šeđevil Zek 54
Šefer 245, 254, 262
Šegrt Stevan 95
Šegula Janko 55
Serbanović Jovan 35
Serbanović Paun 35, 36
Skaipin Alojz 47
Škara Radomir 108, 113
Šmit Lako 150
Šnajder Radmila 135, 137, 207
Šojić Ružica 128
Šor Vladimir 69
Špartalj Luka 14
Špicer Elizabeta 31
Špicer Irma 31
Špicer Ljudevit 31
Špicer Rudolf 31
Šrajber 30
Štajn 30
Štegman Hans 244, 247
Sternhajm 30
Štok Pavle 10
Štrausberger 30
Štulović Vladimir Budo 232, 233

Šumaher 107
Šuput Milena 219, 240
Švabić Milorad 261, 262, 264
Švec Karloša 52

Tempi Gustav Vilhelm 245, 248
Teofilović Aleksandar 112
Terens Luj 54
Terzić Marko 150
Tešanović Damjan 10
Tešić Mitar 117
Tito Josip Broz 149, 196, 199
Todorović Aleksandar 71
Todorović Jovan Jova 66, 70, 95,
 101, 211
Todorović Žarko 14
Todorović Zika 39
Todorović Zivan 70
Todosić Selimir 234
Tomašević Dragomir 14
Tomić 100
Tomić Cvetko 63
Tomić Ljubica 95
Tomić Milka 136
Tomić Sima 242
Topalović Miloš 35
Topalović Sibinka 35
Topalović Vučko 35
Trajković Miroslav 63
Topalović Zivko 260
Trajković Sloboda 129
Trajković Svetislav 63
Trajković 129, 133
Trbojević Mile 112
Trbojević Velimir Veljko 64, 79,
 165
Trifunac 166
Trifunović Milan 66, 79, 103, 107,
 132, 144, 147, 148, 191, 251
Trifunović Miroslav 15, 39
Triipković Danica 167
Tucović Dimitrije 208
Tufegdžić Nevenka 188, 190
Tumbatović Radomir 71
Tumin Zora 68
Tupamjanin Lazar 181
Turk Aleksandar 128
Tumbatović Radmila 71
Turudić Stanko 258
Turner Harold 25, 32, 116

- Tutunović Voja 75, 143, 145, 151
Tuvi 30
- Uskoković Milena 86
Uskoković Slobodan 125
Uzelac Dušan 162
- Vagić Zivko 218
Valter 109
Vanderbuše Marija 54
Varjaški Jelena 129
Vashler 30
Vasić Jelena 104
Vasilija 128
Velasević Bogdan 161
Velebit Ljubica 141
Veljić Slavko 71
Veljković Vidosava 219
Veljković Zorica 27
Verbalov Vera-Gooonja 224
Vereš Ante 240
Vidaković Mato 68, 224
Vidić Dragiša 238
Vidro Mihael 55
Vilimanović Angelina 35
Vilimanović Milica 35
Vilimanović Momčilo 35, 132
Vig 30
Vincent Oto 23
Vitorović Aleksandar 38
Vlahović Uroš 108, 117
Vlašić Dora 96, 201
Vranješević Zdravko 69
Vučinić Petar 125
Vučković Aleksandar 239
Vučković Momčilo 239
Vučković Olga 136
Vučo Aleksandar 66
Vujanac Vojislav 15
Vuzković Svetozar 9, 36, 57–58,
64, 73, 75, 78, 83, 85, 87–94,
97–100, 102, 103, 105, 117, 118,
124, 126, 128, 130, 133–136, 139,
141–143, 145–151, 159, 165, 168,
174–177 183, 186, 187, 189, 190,
199, 214–216, 218, 228, 235, 238,
251, 252, 260, 261
- Vujović 86
Vukašinović Vule 9
Vukčević Lazar 126, 175
Vukotić Nikola 148
Vuković Marko 69
Vuksan Nada 153, 190, 213
Vuksanović Dragoljub 209
Vuksanović Novka 96, 168
Vulić Nikola 162
Vulić Nevenka-Sele 68
Vulović Petar 105
Vurster 110
- Zalad Obrad 64, 66, 128, 159
Zečević Bogoljub 14
Zečević Ivanka 68
Zečević Radoslav 149, 250
Zelenika Veselin 9
Zonenšajn 25
Zorić Milića 67, 210, 212
Zrenjanin Žarko 89
Zuber Marko 89
Zuharski 55
Zuzorić Cvijeta 202
Zak Miloš
Zarić Desanka 136
Zeravčević Vladan 9, 13, 70, 94,
145, 167
Zeroa Zorž 53
Zika 214
Zilić Milan 70
Zivadinović Čeda 127, 128, 159,
163
Zivanović Jakov 153
Zivanović Marko 88
Zivić Jovan 64
Zivanović Milja 220
Zivković Miodrag 13
Zivković Sveta 260
Zivojinović Dragovan Crni 161
Zorga Jakob 47
Zuhina Klaudije 183
Zujović Milan 86
Zuržul Aleksandar Saša 165, 206,
236
Zuržul Tamara 236
Zužek Ljubica 207

SADRŽAJ

OSTALE GRUPE BANJIČKIH ZATOČENIKA

Pristalice ravnogorskog pokreta u Banjičkom logoru	5
Genocid prema Jevrejima i Romima.....	22
Taoci.....	33
Lica uhvaćena u racijama.....	37
Dirisovci (žitari).....	41
Kriminalci.....	43

NACIONALNI SASTAV BANJIČKIH ZATOČENIKA

Jugoslovenski internacionalni karakter logora.....	45
Jugoslovenski narodi i narodnosti.....	46
Stranci u Banjičkom logoru.....	50

ŽIVOT I SMRT BANJIČKIH ZATOČENIKA

Dolazak.....	57
Raspored po sobama.....	61
Pljačka zafočenika i njihovih porodica.....	74
Higijenske prilike.....	79
Logorska ambulanta.....	84
Ishrana.....	92
Logorski režim.....	98
Pogubljenja zatočenika.....	106
Stratište u Jajincima.....	114
Streljanje u Marinkovoj bari i na Novom groblju	116
Streljanje izvan Beograda.....	117
Broj streljanih zatočenika.....	119
Značajnije odmazde.....	123
Streljanje u Skeli: 15. avgusta 1941. godine.....	123
Martovske odmazde 1942. godine.....	126
Majske odmazde 1943. godine.....	130
11. septembar 1944. godine.....	135
Prozivke i odgovori.....	139
Otpor teroru.....	152
Političke aktivnosti.....	153

Organizovano slanje paketa. Veze s gradom.....	180
Kulturni život.....	182
Pesme pevane i spevane u logoru na Banjici.....	191
Rukotvorine i razonoda.....	202
Likovno stvaralaštvo.....	206
Logorska radionica.....	213
Radovi izvan logora i bekstva s radova.....	217
Bekstva s radova.....	224
Uklanjanje tragova zločina.....	242
Transporti iz Banjičkog logora.....	251
Poslednji dani i rasformiranje logora.....	259
PRILOZI.....	267
REGISTAR LIČNIH IMENA	337

**SIMA BEGOVIĆ
LOGOR BANJICA 1941–1944.**

2

Izdavači
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11
KIZ „MARKETING-PRES“
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

Za izdavača

*Dr Petar Kačavenda, direktor
Slobodan Milovanović, direktor*

Lektor

Milorad Simonović

Registar

Ljiljana Matić

Likovno rešenje

Stevan Vujković

Tehnički urednik

Svetko Reljić

Korektor

Jovica Bojić

Tiraž 2.000 primeraka

Prvo izdanje

Štampa

GRO „KULTURA“, OOUR „Štamparija Kultura“, Beograd, Makedonska 4

**CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

940.547.2(497.11)

БЕГОВИЋ Сима,

**Logor Banjica : 1941—1944. / Sima Begović. — [1. izd.].
Beograd : Institut za savremenu istoriju, 1989. — књ. ; 21**

2. — 1989. — 356 стр. — Biblioteka Stradanja i otpori ; 7)

ISBN 86-7403-030-0

ПК: а. Бањица (концентрациони логор)